

منتدی اِقرأ الثقافی

المکتب (کوردی - عربی - فارسی)

www.lqra.ahlamontada.com

کوردی

2005

- دیورکردی و دی وڵاتو کێشێ تورکیا لهباری ئیواتهکشی کوردیوه
- بێبانی دهولت: «بیرا لێزم و ئۆلۆنۆمی
- ناستیو نهوه
- باریز لهانتهکشی ئابوری
- ئێین، ئیپوردهی، ئوبد و ئیژی
- مهلا ئییهت
- سههرهتکشی رۆشنهکشی ئی کوردی
- تهلهزانی و پۆست، ئابریزم
- زانسته کۆمهلهیهتی ئیسان و «ههلهلۆی» بۆلۆتانهی کۆمهلهتی
- اطیان الصفا

تويژينه وه

گۇقارىكه بايهخ به كۆمهنگا، سياسهت و مهعريفه دهداث

ژماره ۱ (۱) سالى يەكەم، نيسانى ۲۰۰۵

سەرەكى نەنجوومەنى ئىدارە و نووسين

ئاسۇ كەرىم

سەرنووسەر

ئازا حەسىب قەرەداخى

• گۇقارى تويژينه وه لەلايەن (بىنكەي تويژينه وه)

لە (دەزگاي چاپ و بلاوكردنه وهى موكرىانى) دەردەچيىت

هەوليئر - كوردستان

ناوی گوډار : ټوليزي

ژماره (۱) سالی يه کم- نیسانی ۲۰۰۵

تایپ: هاوار

هه له چنی: فازل عمر رهشید، دلاوری رهحیمی

نه خشی بهرگ و دهرهیتانی هونه ری: هونه مرجان، سلیمان یاسین

سهره رشتیاری چاپ: هیمن نه جات

چاپخانه ی پروه رده - ههولیر

تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

نرخ: ۲۰۰۰ دینار

هه دره س: ههولیر، ده زگای چاپ و بلاوکردنه وه ی موکریانی، نزیک رۆژنامه ی خه بات

ته له فون: ۲۲۶۲۵۴۵

E-Mail: Mukriyani@yahoo.com

azahasib@yahoo.com

تکا له تویره رهوان و نووسهران و وهرگتیره بهرپزهکان دهکین نهو بابه تانه ی
بۆمانی ده نترین نهگر به چاپی کۆمپیوتەر بیت باشره، نهگر نا با به خه تیکی
جوان و شاش له یه ک دیوی لاپه رده نووسرا بیت. بابه ته وهرگتیردراوهکان ده بیت
دهقه نه سهله ک ی له گه لدا بیت و ناماژه ی تهواو به سهرچاوه کرابیت.

ناوه پوکت

ناساندن

هئورکردنه وهی دله پاوکیکانی تورکیا

له باره ی ئاواته کانی کورده وه	..... ئازا حه سیب قهره داخی	ل ۷-۴۴
بنیاتی ده ولت: فیدرالیزم و ئوتۆنۆمی	..... ئاسۆ که ریم	ل ۴۵-۶۶
ئاشتیبوونه وه	..... ئه یوب مه ولودی	ل ۶۷-۸۵
به ره و فله سه فه ی لیئورده یی	..... موراد حه کیم	ل ۸۶-۹۴
ئایین، لیئوورده یی و توندوتیژی	..... موسلح ئیروانی	ل ۹۵-۱۳۴
عه قلانییه ت	..... چالاک سه لاج	ل ۱۳۵-۱۵۰
سه ره تاکانی رۆشنگه ری لای کورد	..... به هات حه سیب قهره داخی	ل ۱۵۱-۱۷۸
نه ته وایه تی و پۆست مۆدیرنیزم	..... ئه که ره می میهرداد	ل ۱۷۹-۲۱۴
زانسته کۆمه لایه تییه کان و		
سه ره له نوێ بونیاتانه وه ی کۆمه لگا	..... ئه فین ئیبراهیم	ل ۲۱۵-۲۳۸
أخوان الصفا	..... هاشم عمر	ل ۲۳۹-۲۷۹

له ژماره ی داها توه دا:

- * مافی چاره ی خۆنووسین و ریفرا نۆم له نووسینی (ئاسۆ که ریم).
- * دیمانه یه ک سه ره نووسه ره که له بیرمه ندی کورد دکتۆر (عه باسی وه لی) سازی کردوه.
- * پلۆرالیزم و توندوتیژی له روانگه ی (هانا ئارنت) وه شێرکۆ سه ردار کردوو یه تی به کوردی
- * چه مکی که شه پێدان.. که پانه وه ی رێژ بۆ مڕۆف (شه مال نوری) کردوو یه تی به کوردی

ناساندن

دهزگای چاپ و بلاوکردنه وهی موکریانى له چوارچیوهی کارهکانیدا ئەم گۆفاره دەردهکات، بایهخ به بابتهکانى کۆمهلگا، سیاسهت و معریفه دهدات.

ئەم گۆفاره له سهرهتادا دوو مانگ جارێ دەردهچی، بهشداریهکه له پرۆسهی پیشکهوتن و گهشهی معریفه و رۆشنیبری له کۆمهلگای کوردستان له رێی بلاوکردنه وهی بابتهی نووسراو و وهرگێردراوه وه که سیما و خهسلته سهرهکییهکانى توێژینه وهی زانستیيان ههبی. جگه له بایهخدان به ئەسله فەلسەفیه کلاسیک و نوێیهکان و بهرهمه هزرییهکانى میژووی کۆن و هاوچهرخى مرقایهتی له کایه جوراوجۆرهکاندا، ئەم گۆفاره بایهخ دهدات به لیکۆلینه وه و کێومالی زانیاری لهبارهی کێشه کۆمهلایهتی و ئابووری و سیاسى و یاسایی و رۆشنیبرییهکانى کۆمهلگای کوردستان.

ئەم گۆفاره پشتتەستووهره به تواناکانى توێژهروان و نووسهران و وهرگێره بهرێژهکانى خۆمان که هاوکاری بکن و پیکه وه له م ئهرکهدا سهرکهوتوین.

ئهمه یان ژماره یه که می (توێژینه وه) یه و چاوه پى سهرنج و تێبینیهکانى ئێوه یه بۆ ههلسهنگاندن و دهوله مه ندردى بهو ئاراسته یه دا که ژماره کانى داها تورووی له سهرکهوتنى زیاتر بێ.

ھېۋىر كۆرۈنۈش ۋە دېھراۋىگىنى تورگىيا لەبارەى ئاۋاتەگىنى كۆرۈنۈش

ئامادە كۆرۈنى:

ئازا ھەسەت قەزىپە

ئەنئەنىۋىي ئۆزگىرىش گروپى (Crisis Group)
رېڭراۋىگى بىلەن فرەگەزە بەھەستى قازانچ
كارىناكات. بۇ ئىش كۆرۈنۈش كېيىنكى كېيىنكى ۱۰۰
كارمەندى ھەيە.

بارەگى سەرگى گروپ لە بىرۈگىلە,
نوسىنگەى راۋىزكارى لە واشىتۇن و نىۋىۋىرك و
مۆسكۇ و لەندەن ھەيە. ئىستا لە ۱۷ ئاۋەندى
مەيدانى كاردەكات و تويۇرەكانىشى لە ۴۰ ئاۋچە
كاردەكەن كە ئەگەرى ئەۋەيان لى دەكرى توۋشى
قىران بن.

ئەنجومەنى بەرپۆۋەبەرايەتى ئەم رىكخراۋە كەسايەتى بەرچاۋى سىياسىي و دىلۇماسى و بىزىس و راگەياندىنى تىدايە كە مەبەستىيەنە بە بوۋنى خۇيان سەرنجى داپرۇزەرانى سىياسەت لە سەرانسەرى جىيەندا راکىشن بۇ ئەو راپۇرت و راسپاردانەى كرايسز گروپ پىشكەشىيان دەكات. سەرۇكى ئەم رىكخراۋە سەرۇكى پىشۋوى فېللەندا (مارتى ھتسارى) ەو بەرپۆۋەبەرى كارگىرپىيەكەيشى (گارپ ئىفانز) ۋەزىرى پىشۋوى دەرهۋەى ئوستراىليايە.

كرايسز گروپ ھاۋكارى لە حكومت و دامەزراۋە خىرخوازەكان و كۆمپانىا و خەلگى بەخشندە ۋەردەگرى.

شىۋازى كارگردنى گروپى كرايسز توۋىژنەۋەى مەيدانىيە و، تىمەكانى بۇ توۋىژنەۋەى سىياسى لەو جىگە و دەۋلەتەنەن، يان لەو نىزىكانە دەبن كە ئەگەرى ھەلگىرسانى شەپ و پىكدادان و ئازاۋەيان لى دەكرى. بەپىتى ئەو راپۇرت و زانىارىيەنەى دەستى كرايسز دەكەۋى، راپۇرتە توۋىژنەۋەى شىكارىي ئامادە دەكرى كە راسپاردەيان تىدايە بۇ بىرپاردەرە نىۋەدەۋلەتتە سەرەككىيەكان و لايەنانى پەيۋەندىدار بەو كىشە دىراسەكراۋانەۋە.

ئەم رىكخراۋە بايەخى زۆرى بە كورد و مەسەلەكەى داۋە لە عىراقدا، بە تايەتەش پاشى رووخانى رىژمى سەددام، زىاترىش لە سۆنگەى مەسەلەى كەركوكەۋە كە بە لاي ئەۋەۋە " ئالۋىزىن لايەنى رىكخستەنەۋەى ". تا ئىستا ئەم راپۇرتەنەى لەمبارەيەۋە ئامادەكردۋە:

۱- راپۇرتى ژمارە ۱۰ لە ۱۹ى ئادارى ۲۰۰۳ دا بە ناۋنىشانى (جەنگى عىراق، ھەنگاۋى داماتۋى كوردەكان چىيە؟).

۲- لاپەرەكانى ۱۱ تا ۱۷ لە راپۇرتى ژمارە ۱۹ كە لە ۱۳ى تشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۳ دا بە ناۋنىشانى (پىرگىشپىيەكانى دەستۋور لە عىراقدا) دەرچۋە.

۳- راپۇرتى ژمارە ۲۶ كە لە ۸ى نىسانى ۲۰۰۴ دا بە ناۋنىشانى (كوردەكانى عىراق: بەرەۋ چارەسەرگى مىژۋىي) دەرچۋە.

۴- راپۇرتى ژمارە ۳۵ ى كرايسز گروپ كە لە ۲۶/۱/۲۰۰۵ دا دەرکراوہ تاييەتە بە بارودۇخى قەيرانگرتوۋى عىراق بە ناونىشانى : (ھىۋىر كىردنە ۋە ى دلە ۋاۋىكىكانى توركىيا لەبارە ى ئاۋاتەكانى كوردە ۋە).

ئەمە ى لىزە دا بىلۆكر اوۋەتە ۋە ئامادە كراۋىكى گىرنگىرتىن لايەنەكانى ئەم راپۇرتە ى چۈرەمە بە ۋە ۋاۋىزانەشە ۋە كە بۇ روۋىكردنە ۋە ىان بەلگە ھىتانە ۋە لە راپۇرتە كە دا ئامازە ىان بۇ كراوہ و ژۆر گىرنگ و پىر زانىارين.

جىئى خۇيەتى ئامازە بە ۋە بگەم كە بىلۆكر دىنە ۋە ى ئەم راپۇرتە، بەلگە ى ئە ۋە نىيە خۇدى خۇم و گۇۋارە كە شىمان ھەموو شىكر دىنە ۋە و دەرە نجامەكان و پىشنىيار و راسپاردەكانى دەسەلمىننن، بە تاييەتتىش لە ۋە لايەنە ۋە كە دواتر ئىۋەش دە ىانخۇيىننە ۋە و پىشنىيار دەكات كەركوك بخىتە ژۆر سەرپەرشىتى نەتە ۋە ىەكگرتوۋەكانە ۋە و نىمچە ئىننىدىابىكى بەسەردا بسەپىننى و ھاكىمىكى نەتە ۋە ىەكگرتوۋەكانى ھەبىت، ئە ۋە ھاكىمە دامودەزگاكانى پۇلىس و دادگا و خزمەتگوزارىيەكان و ئەۋانى دىكە "پىكە ۋە بنىت و بەرپۆە ىان ببات و ىاسا بسەپىننى". سەرەپا ى ئە ۋە جىاۋازىيانەش بەلامانە ۋە گىرنگ بوو كە بۇ خۇيەران و سىياسەتمەدارانى خۇمانى بگوازىنە ۋە كە غەبرى خۇمان چ جۆرە توۋىزىنە ۋە ىەك لەبارە ى مەسەلە ى كوردە ۋە دەكەن و چەندى بۇ ماندوو دەبن و چەندىشى بۇ خەرج دەكەن و سەر بە چەند شوۋىندا دەكەن و بە چ دەرە نجامىك دەگەن كە دۋاجار لە داپشتىنى سىياسەتى دەۋلەتەكانىاندا سەبارەت بەم ناۋچە ۋە ھەلوۋىستىيان لە مەسەلە ى كورد رۆلى كارىگەرى ھەنوۋەكى ى و ئايندە ىى دەبىت. بىگومان لەناو راپۇرتەكەشدا زانىارى گىرنگ و نۆى و ئامازە ۋە ھىما ى پىر مانا ى تىدبايە لەبارە ى جۆرى بىركردنە ۋە و جموجول و پىلانى ھەموو ئە ۋە لايەن و دەۋلەت و پىكەھاتەنى راستەوخۇ بىت ىان ناراستەوخۇ پەيوەندىدارن بە ئايندە ى عىراق و كوردستانە ۋە كە بۇ ئىمە بايەخى ژۆريان ھە ىە و دەبىت لە داپشتىنى سىراتىچ و پىلانەكانى كارى سىياسى و دىپلۇماسى و پەيوەندىيەكانىاندا رەچاۋيان بگەبن و ۋەك

بڼه ما بۇ ټيگه‌يشتن له توخمه‌کاني ناو بازنه‌ي ململاتييه‌کانمان و به‌رژه‌وه‌ندييه‌کانمان به ه‌ند ه‌ليانگريڼ.

۱. پېښه‌کي

نوت له کرځي نه‌و بارگرځيانه‌دايه که به‌رده‌وام له که‌رکوکدا روو له زيادبوون و ه‌لچووني زياترن. نه‌مه قه‌يرانتيکه له‌وانه‌يه تا راده‌ي شه‌پړکي به‌ربالو په‌ره بگړي له نيواني ه‌موو نه‌و کومه‌لانه‌ي پېکها ته‌ي شاره‌که و ناوچه‌کاني ده‌وروبه‌ري، ته‌نانه ته‌ه‌وانه‌يه بگاته راده‌ي شه‌پړکي ناوځوي و تورکي‌اي باکووره‌هاوسيتي عيراقيش ده‌خاله‌تي تيډا بکات (۱). که‌چي هاوکات پرسياړي جديش له‌باره‌ي بږ و جوړي نه‌وته‌کي که‌رکوکيش ه‌يه. نه‌وه‌ي به وردی زانراوه نه‌وه‌يه له‌م ناوچه‌يه‌دا بږي ۱۰ بليون به‌رميل نه‌وتي يه‌دهگ له ژير خا که‌که‌يدايه و ده‌کاته نزيکه‌ي ۱۰٪ کړي يه‌ده‌گي عيراق (۲). نه‌مه ش نه‌وه ده‌گه‌يه‌ني که بيره‌نه‌وته‌کاني که‌رکوک و ده‌وروبه‌ري دوومه له دواي بيره‌کاني رومي‌له له باشووري عيراق (۳).

نه‌م سامانه به‌سهر ژياني نابووري ناوچه‌که‌دا زاله و، کومپاني‌اي نه‌وتي باکوور NOC له‌دواي حکومت گه‌وره‌ترين ناوه‌ندي دامه‌زاندني ده‌ستي کاره له عيراقدا. به‌م ه‌ويه‌شوه که‌رکوک بوته ناوه‌ندي کيشکردني کارگه‌ران. ه‌روه‌ها جي نيشانه‌ي به‌رنامه‌کاني حکومته‌کاني پيشوو بووه که بږ سالانتي زور نيشيان له‌سهر گډپيني هاوسه‌نگي دانيشتوانه‌که‌يدا کردوه. له‌م چوارچيويه‌شدا ه‌لمه‌تي ته‌عريب کردني نه‌م شاره و ده‌وروبه‌ري کراوه و به‌هر شي‌وه‌يه‌ک بووه ده‌يان ه‌زار کورد و تورکمانی گونده‌کاني نه‌م شاره دوور خراونه‌ته‌وه يان ناچارکرون که له کومه‌لگا زوره‌مليکاندا بڙين و مافي مولکايه‌تي زه‌وييان نه‌بي (۴). ه‌روه‌ها کورده‌کان له‌ناو خودي شاري که‌رکوک ده‌رکرون يان وه‌کوو تورکمانه‌کان ريگه‌يان پي دراوه بميننه‌وه به‌و مرجه که نينتيماي ئيتني و نه‌ته‌وه‌بيان بگورن بۇ عه‌ره‌ب. نه‌م کاره به زاراوه‌ي به‌عسيان پي گوتراوه "تصحیح قوميه". پاريزگاي که‌رکوک که ناوه‌کي نه‌ميشيان گډپي بوو بۇ

"التأميم" دووچاری تصحیح قومیهیهکی تایبەت بە خۆی بوو بەوەی رژێم بەشی گەورەو فراوانی خاکەکە، کە کورد و تورکمان زۆرینهی دانێشتوانەکە، بوون، لکاندووێتی بە پارێزگای دیکەو (٥).

٢- قەیرانی پەرەگرتوو لە کەرکوک

١- سیاسەتی گەپانەو

لە ماوەی سالانی ٢٠٠٣ و ٢٠٠٤ دا ئەو کورد و تورکمانانە پێشتر راگۆیزابوون و لە کەرکوک و دەورووبەرەکە دەکرابوون، ئەو دەرەتەیان قۆستەو کە رژێم رووخێنا بگەڕێنەو بۆ زێدی خۆیان، یان ئەگەر گوند و ناوچەکانیان وێرانکرا بن یاخود مینرێژ کرابن ئەوا بچنەو ناو کەرکوک و لە ژێر دەواری بۆ ماوەی چەندین مانگ لە بێبەشی و پیسو پۆخلیدا بژین (٦). گوندییەکان هەر ئەوەندە نێه کە مال و حالیان نە ماوە بگەڕێنەو سەری بە لکو لەوێ زیاتر بە شێکی زۆر کە میان حەزبان بەو ماوە بچنەو سەر کاری کشتوکال کە سالانیکی زۆرە لێی دوورخاوەتەو (٧).

گەپانەو بە لێشای ئەمان بۆتە هۆی تێکچوونی پارسەنگی دیموگرافی شارەکە و، رێکخراوی نێودەوڵەتی کوچ (IOM) لە ئەیلوولی ٢٠٠٤ دا رایگە یاندوو کە ١٢ هەزار و ١٣٥ خێزانی کورد و ٣ هەزار و ٩٢٥ خێزانی تورکمان گەپاوەتەو بۆ کەرکوک و دەورووبەر (٨).

گەپانەو راگۆیزاوەکان لە کاریگەرییەکانی سیاسەت بێبەش نەبوو، ئەمە لە پال ئەوەدا کە هەردوو حزبە کوردییە سەرەکییەکان - پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکییتی نیشتمانی کوردستان ئێدارەیی شارەکە و دامودەزگا ئەمنییەکانیان قۆرخ کردوو، بوو تە هۆکاریکی سەرەکی ئەو بارگرتییە لە نێوانی کورد و تورکماندا هەیه سەرباری ئەوەی کە هەردووکیان قوربانی دەستی رژێمی پێشوو. بە قسەیی دانێشتوانە غیرە کوردەکە کەرکوک بێت KDP و PUK هانی کوردە دوورخاوەکانیان داو لە پارێزگا کوردییەکان و تەنانەت لە ئێران و تورکیاشەو بگەڕێنەو بۆ کەرکوک ئەگەرچی

كەركوك كىش نەبن بۆنەۋەى بەر لە سەرژمىرى يان ھەلبۇزاردن ياخود ريفراندىمىكى پىشېنىكىراو بۆ چۆنىتى بەپۆەبردنى ناوچە كە ژمارەى كورد لە شارە كە زىاد بىكات (۹).

بە پىچەۋانەى ئەۋەشەۋە حىزبە كوردىيەكان دەلەين ئەۋان ھەۋلىاندەۋە نەھىلن كەپانەۋە بە لىشاۋ بۆ، ئەۋەشى كەپاۋەتەۋە ئەگەر ھەموۋىشى نەبۆ بەلام زورىەى ھەر زۆريان خەلگى رەسەنى شارى كەركوك و پارىژگا كەن.

لەۋانەى بەلگە و بنەما بۆ قسەى ھەردو تەرەفە كە ھەبۆ، لەلایەكەۋە بەلگەى ئەۋە ھەيە كە لە كۆتايى ھاۋىنى ۲۰۰۴دا كاريگەريەكى زۆرى سىياسەت لەسەر پىرۆسەى كەرانەۋە ھەيە. كاتىك سالى نوڤى خويىندن دەستى پىكرى و خىزانە كوردەكان زانىان منالەكانىان ناتوانن درىژە بە خويىندن بەدن چونكە قوتابخانە و مامۇستا و كەرەستە و كىتىبى كوردى كەمن، ئەۋەلەۋە كەمەى ھەيان بوو پىچاىانەۋە و كەپانەۋە بۆ ھەلنر يان سلىمانى. لە ھەمان ماۋەدا راگەيەنرا كە ئەۋە سەرژمىرىيەى پىيارىبوو لە ۱۲ى تشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴دا بىرئى دواخراۋە بۆ كاتىكى نادىار و ئىتر ئەۋەى كە دەبىت كورد دەستبەجى بگەپنەۋە بۆ كەركوك خاۋ بۆۋە. لەسەر ئەم بنەمايەى كە غەيرە كوردەكانى كەركوك دەلەين: "سەرنج بەدن حىزبە كوردىيەكان بۆ ئەۋەيان نەبوو كورد بگەپنەۋە لە كەركوك بۆين بەلگە ھەر بۆ ئەۋەيان بوو لە سەرژمىرىيەكەدا لە كەركوك تۆمار بىكرىن" (۱۰).

لەلایەكى ترەۋە ئەۋە كوردانەى لە نەھامەتییەكى زۆردا لە كەركوك دەژىن و ئەۋەشيان كە راگۆيزابوون و ھىشتا لە پارىژگاكانى دىكە دەژىن بە سوڤە گلەيان لە سەركردايەتى كورد دەكرد كە نەپتوانىۋە پىشتگىرى لۆجىستى و سىياسى و مۆۋى بۆ كەپانەۋەى ئەمان دابىن بىكات، لەكاتىكدا ئەمان زۆريان خەۋن بەۋەۋە بىنىۋە كە ھەر بە ھاۋردەكان دەر بىكرىن و ئەمان بگەپنەۋە بۆ كەركوك. ئەمەش لەلانى كەمىدا نىشانەى ئەۋەيە كە حىزبە كوردىيەكان بە تەھەفوزەۋە كاردەكەن چونكە لەلایەنى نوڤنەرانى كۆمەلگەى نۆۋدەۋەلەتییەۋە بە وردى چاۋدىرى دەكرىن (۱۱).

گەپانەوێ کوردە راگۆزراوەکان، بە زۆری نەبوو هۆی ناکۆکی و شەپ لە گەڵ
 عەرەبە نیشەتە جێیەکاندا لە سەر مولکایەتی (١٢). زۆربە ی کوردە دەرکراوەکان لە
 بنەپەتەو کێچی بوون نە خاوەن مولک، ئەوانەش کە دەرکراون بەرلەو بە چاوی
 خۆیان دیتوویانە کە مالهەکانیان وێرانکراوە یان فریا کەوتوون داویانە بە خزمێکی
 خۆیان. وەلێ گوندە کوردییەکان هەموویان کاولکراون و نەهێلراون (بە ١٢) قوتابخانە و
 مزگەوت و بیری ئاوەکانیانەو). هەندێ حالت نەبێ کە عەرەبە هاوردەکان خانووی
 سادەو ساکاریان لەو شوێنانە دروست کردۆتەو کە کوردەکان گەپانەو وێرانیان کردن.
 رژیمی پێشوو کە دەستی بەسەر مولکی کوردەکاندا دەگرت دەیکرن بە دامودەزگای
 گشتی لەوانەش نووسینگە و بارەگای حزبیەکی، کەواتە هەر لە بناغەو ناکۆکیەکی
 نەماوە سەبارەت بە مولکایەتی ئەوانە بەلکو کێشەکی هەیه ئێویش کێشەکی گەپانەوێ
 بۆ سەر مالتیک کە نەماوە. زۆربە ی عەرەبە هاوردەکان گواستووینەتەو بۆ گەپەکی
 دیکە (١٣). ئەو حالەتانەش کە عەرەبەکان (بە شیوەیەکی رەوا بووبی یان ناپوا) مولکیان
 دەستکەوتی کە بە ئەسل هی کورد یان تورکمان بووبی پاشی رووخانی رژیم دانیان
 بەو دا ناو کە بەهەمانەکانیان لاوازه و ئامادەن چۆلی بکەن (هەندێ جار لە ژێر فشاردا
 ئەم ئامادەییەیان نیشانداوە) (١٤).

تا هەنووکە کێشە ی سیاسی و مرقویی پەيوەندیدار بە گەپاندنەوێ دەیان هەزار
 کوردی دەرکراوەو هەیه کە مەسەلەیهکی کلێ کردوو و بە شیوەیهکی مەترسیدار
 بارگرتی دەنێتەو، دەبێت دان بە بوونیدا بنری و چارهەسەر بکری.

ب- مەترسی بەرپابوونی ناکۆکی کۆمەلایەتی

بالادەستی کورد لە کەرکوک لە سەرلەنوێ ناوانەوێ شەقام و دامودەزگاکاندا
 دەردەکەوێ (بۆنموونە نەخۆشخانە ی صدامیان گۆپیو بە ئازادی)، ئالای کوردستانیان
 هەلکردوو، حزبه کوردییەکان دەستیان بەسەر خانوبەرە گشتییەکان و بارەگاکی
 حزبی بەعسدا گرتوو و، ئەوەندش ئیجرائی رەمزی و راشکاوانەیان کردوو کە بوونەتە

هۆی ناپه‌زاییه‌کی زۆری ناوه‌نده غه‌یره کورده‌کان (١٥). حزیه کوردیه‌کان و نوینه‌رانی دیکه‌ی کورد له ئه‌نجوومه‌نی پارێزگا و فه‌رمانگه‌کان و لیژنه‌ی عه‌قاراتی عێراقی و لیژنه‌ی دوورخراوه‌کان (غه‌یره کورده‌کان ئهم نوینه‌رایه‌تییه به زۆر له‌قه‌له‌م ده‌ده‌ن) ده‌ستیان به‌سه‌ر ژبانی سیاسیدا گرتووه و، به‌پرسه کورده‌کانیش به ئاشکرا ئه‌وه راده‌گه‌یه‌نن که نیازبانه ده‌ست به‌سه‌ر که‌رکوکدا بگرن و بیلکێنن به ناوچه کوردیه‌که‌وه (١٦).

کلدانه ئاشوورییه مه‌سیحیه‌کان روژێکی بنه‌په‌تی ده‌گێڕن له هێورکردنه‌وه‌ی بارگرژییه‌کاندا. به بێ لایه‌نانه خۆیان هێشتۆته‌وه و سێ گه‌وره‌کۆمه‌له‌ رکابه‌ره‌که ترسیان لێیان نییه، بێده‌نگن و هه‌رکاتیکیش داوایان لێ کرابێ ناو‌بژییان کردووه (١٧). ته‌نانه‌ت چاودێریکی روژئاوایی ده‌لی: " که کۆمه‌له‌کانی ناو که‌رکوک له‌سه‌ر هیه‌چ رێک‌به‌که‌ون له‌سه‌ر ئه‌وه رێک‌ده‌که‌ون که مه‌سیحیه‌ک نوینه‌رایه‌تیان بکات " (١٨).

یه‌کێک له رکابه‌ره سه‌ره‌کییه‌کانی کورد تورکمانه که هه‌ندیکیان بۆ نمونه ئه‌و چوار حزیه نوینه‌رایه‌تیان ده‌که‌ن که پێیان ده‌وترێت " نیشتمانی " و له به‌ره‌ی تورکمانیدا کۆبوونه‌ته‌وه. ئهم به‌ره‌یه ده‌ستکردی تورکیایه و به زۆری تورکمانه سوننه مه‌زه‌به‌کانی تێدايه و له لایه‌نی زۆرییه‌ی تورکمانه‌وه به چاوی گومانه‌وه سه‌یر ده‌کری چونکه گومان له کۆله‌گه نیشتمانییه‌کانی رێک‌خراویک ده‌که‌ن که بیانی دروستی کردبێ. هه‌رچه‌نده هه‌ندی له تورکمانه شیععه‌کانیش هاتوونه‌ته ریزی ئهم به‌ره‌یه‌وه به‌لام به‌شه هه‌ره زۆره‌که‌ی به سه‌روکایه‌تی رابه‌ری روحیان ئایه‌تولا عوزما عه‌لی حسین سیستانی حزبی خۆیان دامه‌زراندووه و وا پێ ده‌چێ له‌وه‌وه رێنمایی وه‌رگرن (١٩).

عه‌ره‌به‌کان ته‌واو لێک‌ترتزازاون و دابه‌شی دوو پۆل بوون. یه‌که‌میان عه‌ره‌به ره‌سه‌نه‌کانی که‌رکوک که له ناوچه‌کانی الحیدی و عبید و الجبوردان، دووه‌میشیان عه‌ره‌به هاوردنه‌کان که رژیمی به‌عس هێناونی و لێره نیشته‌جێی کردوون. ئه‌وانه‌ی یه‌که‌م سوننه‌ن و دووه‌میشیان شیععه‌ی باشوورن.

دانیشتووانه ره سه نه که ی که رکوک هه ره موویان له سه ره نه وه کۆکن که ده بی عه ره به هاورده کان هه رچییه کیان له مولک و مال به ناهه قی ده ست که وتوه بیگه پیننه وه بۆ خاوه نه کانیان. هه ره ها زوربه شیان له سه ره نه وه کۆکن که ده بی خوشیان بگه ریننه وه بۆ سه ره زیدی ره سه نی خۆیان جا له هه ر جیه ک بیت و خانوی له وی هه بیت یان نه بیت (لانی زۆر وای پێ ده چیت خانوبه ره یان نه ماییت). به لام سه ره پای نه م کۆکیه نه مان له باره ی چۆنیته و کاتی گه پاندنه وه ی نه م هاورده ره رای جیاوازیان هه یه. کورده کان سوور له سه ره نه وه ی نه مپۆ به ره له سه به ی بگه پیننه وه, ده کری قه ره بووش بکیننه وه و ئامرازه کانی گواستنه وه شیان بۆ مه یسه ر بکری, به لام به دلنیا ییه وه ده بیت به ره له هه لێژاردنی نه نجومه نی پارێزگا کان یان سه ره ژمی یی یان ریفرا ندوم بی. که چی له لایه کی دیکه وه عه ره بی ره سه ن و تورکمانیش هه ن چونکه خانوه کانی خۆیان به مان به کری داوه و هیزیک هه زانی کارن که له ئاینده یه کی نزیکدا پیوستیان پێیان ده بیت بۆ ئیش کردن له بینا و ئاوه دانکردنه وه دار, له مانه ش گرنگتر نه وه یه که به شداری ده نگدان ده که ن له هه لێژاردنه کاندان و له توانای کورد که م ده که نه وه.

هه وی کورده کان هه ر بۆ نه وه ندییه که دیفاکتویانه یان شه رعییانه زال بن به سه ره شاره که دار, به لکو نه وان ده یانه وی ده سه لاتیان به سه ره زوربه ی هه ره زۆری شوینه کانی پارێزگا که ده بی. نه وان کار بۆ نه وه ده که ن که نه و دابه شکردنه ئیدارییه ی رژیم کردویه تی هه لیوه شیننه وه و پارێزگا که بگه ریننه وه سه ره سنوره ئیدارییه که ی پیش سالی ۱۹۷۵ و به مه ش ژماره ی کورد له پارێزگا که زیاد بکه نه وه. نه م جموجو له به ئاشکرا له و ناوچانه دیا ره که پارێزگا کانی هه ولیژ و سلیمانی له که رکوک جیا ده که نه وه. نه م ناوچانه نه رزی حه رام بوون و رژیمی پێشوو هه موو خه لکه کورده که ی لی ده رکردبوون و به ته واهه تی چۆل کرابوون و پێی ده و ترا "هیلی سه وز". ئیستا کورده کان ده گه ریننه وه و خانوو گونده کانیان له وی ئاوه دان ده که نه وه. دانیشتوانه غه یره کورده که و ته نانه ت حکومه تی کاتی عیراقیش ته ماشای نه م

جىمىجۈۋەلە دەكەن و پىيان وايە جۈۋەلە پىكىردىنكى راستەقىنە و تۆقىنەرى ھىلى سەۋزە بەرەو ناۋەۋەى كەركوك (۲۰).

سەربارى ئەۋانەش جەلال تالەبانى سەۋكى يەككىتى نىشتىمانى كوردستان (PUK) ھەمىشە ئەۋە دوۋپات دەكاتەۋە كە دەبىت دەسەلاتى ھەركەتى ھەرمى كوردستان زۆر زىاتر لە كەركوكىش تىپەپىت تا دەگاتە پارىزگاي دىالە. مەلبەندى يەككىتى نىشتىمانىش لە خانەقىن بەۋە تۆمەتبارە كە " پاكتاۋى رەگەزى پىچەۋانە" ى پىادە كەردۈۋە ۋەختى سەدان خىزانى شىعەى عەرەبى لە ۲۰۰۳ دا دەركەردۈۋە. ئەم رەفتارە يەكلايەنە ھاۋسەنگى دىمۇگرافى تىكەدەدەن و بارگىزىيەكە توند و تىزتر دەكەنەۋە.

۳- ھەلۋىستى ھەم شەيپانەى توركىا

گۇرپانكارىيەكانى ناۋ كەركوك زەنگى خەتەريان لە ناۋ توركىا لىدا كە كوردىكى زۆرى لى دەۋى. تەنەت لە كاتى خۇ ئامادەكەردن بۇ جەنگى ئازادى عىراق توركىا بە شىۋەيەكى گەرە لە ئەگەرى جىمىجۈۋەلى كورد نىگەران بوو كە بەرەو كەركوك بىزۋى، دواتر ئەم ئەگەرە بە ھاۋپەيمانىتى كورد و ئەمەرىكا يەكلاۋەۋە كە روودەدات، بۇيە پەرلەمانى توركىا رازى نەبوو لە توركىاۋە ھىچ ئاسانكارىيەك بۇ ئەمەرىكا بىرئى كە بەرەى باكوور لە دۋى سەدام بىكەتەۋە (۲۱). لەۋ كاتەۋە ئىتر بە شىۋەيەكى گەشتى سىياسەتى توركىا لەبارەى كەركوك و باكوورى عىراق و كوردەكانەۋە تا رادەيەكى زۆر پەرچەكەردارەنەيە و كاردانەۋەى زۆرى پىۋە ديارە (۲۲). توركىا خۇيشى دەزانى كە ئەگەر كار لە كارتارازا زۆر زەرەر دەكەت.

أ- بەرژەۋەندى زىندو و ھىلى سوورى كۇپاۋ

ئەۋ كاتەى لە پاشماۋەكانى ئىمپراتورى عوسمانى دەۋلەتى توركىا دروستكرا ناچاركە كە ۋاز لە ھەموو داخۋازىيەكانى سەبارەت بە " ۋىلايەتى موسل" بەئىنئىت و،

ھىزى زالى بھرىتانيا كە دەيزانى چ سامانىكى سروشتى لە و ناوچەيەدا ھەيە لكاندى بە دەولەتى نوپى عىراقەوہ . بەم كارە ھەر ئەوہى لى ئەكەوتەوہ كە عىراق سامانىكى نەوتينەي دەست كەوت بەلكو گەلى كوردىش پارچەپارچەتر كرا كە پىشتەر بەپىتى پەيماننامەي سيفەر(Sevres) لە ۱۹۲۰دا بەلئىنى ئەوہى پى درابوو دەولەتى بۆ دروست بكرى كەچى دواي سى سال بەپىتى پەيماننامەي لوزان لى بېبەش كرا(۲۳).

ئەمرۆ ۱۲ تا ۱۵ مليون كورد لە باشوورى رۆژھەلاتى توركيادا و، نزيكەي ۵مليونىش لە باكورى عىراقدا دەژىن كە سەرەپاي ئەوہى ئومىدىشيان كەم بۆتەوہ بەلام ھەر خەون بەوہوہ دەبينن كە دەولەتى سەربەخويان ھەبىت . بوون و رۆلى دەولەتى عىراق لە باشوورى توركيادا و ئاواتە نەتەوہيەكانى كورد لەمبەر و ئەوبەرى سنورەكەي دوو بزوئىنەرە ستراتيگىيەكەي توركيە بوون كە پالان پېوہنا ئەو رىيازەي ھەبى لە پەرەسەندەكانى سالى ۱۹۹۱ و بە تايبەتەش لە كۆتايى سالى ۲۰۰۳دا . توركيە سنورى بە ئەوروپاويە و دوا تەخوبى ھاوپەيمانىتى باكورى ئەتلەسىيە و چەند دەيەيەكە چاوى بربوہتە رۆژئاوا و خەون بەوہوہ دەبينى كە بە تەواوەتى تىكەلى دامەزراوہكانى رۆژئاوا بىت بۆيە ھەزى نەكردوہ خۆي بگلىنئىتە كىشەكانى رۆژھەلاتى ناوہراست بەلام ھەوليشى داوہ كە بازىرگاني و سەرمایەگوزارىيەكانىشى بەو لايەدا فراوان بكات . سەرنج دەدەين كە شەپى عىراق – ئىران لە (۱۹۸۰-۱۹۸۸) بەرپا بوو توركيە زۆر بە وريايىوہ چاودىرى دەكرد بەلام بىلايەنانە مايەوہ(۲۴).

ئەنقەرە وای دەبينى كە ھىزى عىراق و يەكيتى خاكەكەي لەو مەترسيانەي كەم كرىتەوہ كە دەشى لە رىي گەمەكەرە ھەريمايەتيەكانەوہ توشى بىي بە تايبەتەش لەلايەنى ئىران و سەعوديەوہ . بەرپرستىكى گەرە لە وەزارەتى دەرەوہي توركيە لە دىمانەيەكدا لەگەل كرايسز گروپ رۆژى ۲۷ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴ ئەم مەسەلەيەي بەمجۆرە روون كەردەوہ كە : "ھەميشە عىراق لە ناوچەكەدا توخمى ھاوسەنگى بووہ و دەولەتەكانى دىكەي ناچاركردوہ كە لە ھالەتى دىفاع دا بن . نىگەرانيى ھەرە گەرەي توركيە لەوہيە كە عىراق لەبەرەك ھەلەوہشى يان نەمىنى و توركياش بە ئومىدى ئەوہ

نییه که ئه‌و هاوسه‌نگییه بکات هه‌رچه‌نده ئه‌لته‌رناتیفیکیش بۆ خۆی له ناوچه‌که‌دا نابینێته‌وه.

تورکیا سیناریۆیه‌کی به‌مۆته‌که‌ی له‌خه‌یالدایه‌ سه‌باره‌ت به‌ عێراق ئه‌ویش ئه‌وه‌یه که یا ئه‌وه‌تا شه‌ڕێکی ناوخۆیی له‌ عێراقدا به‌رپا ده‌بی‌ت و کورد له‌ باکوور ده‌وله‌تێک بۆ خۆیان پێکده‌هێنن، یان شتیکی دیکه‌ی له‌وجۆره که کورده‌کان بۆ ئه‌وه‌ی ناوچه‌که‌ی خۆیان به‌باری‌زن له‌ ناوه‌ندی روخا و جیا ده‌بنه‌وه و ئینجا به‌بیانوی میژوویی و پێویستی ئابووری که‌رکووکیشی پێوه ده‌لکێنن و کوردستانی سه‌ربه‌خۆ پێکده‌هێنن جا ئه‌گه‌ر به‌ناویش وانه‌بێ به‌لام له‌ راستیدا و ده‌بی‌ت، وه‌لێ کورده‌کان یه‌کگرتوو نین و ئه‌نقهره پێی وایه‌ پارتی دیموکراتی کوردستان و یه‌کێتی نیشتمانی کوردستان له‌سه‌ر حوکمه‌ڕانیته‌ی ئه‌م قه‌واره نوێیه ده‌بی‌ته شه‌ڕیان و ئیتر له‌ویش ئاژاوه به‌رپا ده‌بی‌ت. له‌مه‌ش زیاتر ئه‌نقهره له‌و به‌ڕوایه‌دایه که دروست بوونی ده‌وله‌تی کوردی با شلۆق و ناجیگه‌ڕیش بی‌ت، هانی شیعه‌کانی باشوور ده‌دات که گه‌وره‌ترین یه‌ده‌گی نه‌وتی عێراق له‌ ژێر خاکه‌که‌یاندایه ئه‌وانیش سه‌ربه‌خۆیی خۆیان راگه‌یه‌نن. ئه‌مه‌ش دیوه‌زمه‌ی ئازادبوونی شیعه زیندوو ده‌کاته‌وه که له‌ هه‌شتا‌کانی سه‌ده‌ی بیستدا بارگه‌ژێ زۆری له ناوچه‌که‌دا دروستکردو و ئه‌و هۆکاره‌ش بوو که وای له‌ عه‌ره‌ب کرد هاوکاری گه‌وره‌ و زۆری عێراق بکه‌ن له‌ جه‌نگه‌که‌یدا له‌گه‌ڵ ئێران (20).

چاودێری تورکیا پێی وایه‌ دروست بوونی ده‌وله‌تێکی کوردی له‌ باکووری عێراق که‌رکووک چه‌قه ئابوورییه‌که‌ی بی‌ت ده‌بی‌ته هۆی: "ده‌ ساڵ ئاژاوه و ناجیگه‌ری... به هۆی نه‌وته‌وه چونکه سه‌رکه‌وتنی ئابووریانه‌ی قه‌واره‌یه‌کی و ده‌بی‌ته جێ بایه‌خی کورده‌کانی تورکیا" (21). توێژه‌ره‌وه‌یه‌کی دیکه ده‌لێ: "کورده‌کانی تورکیا که هه‌ندیکیان لاگه‌ری له‌ مه‌سعود بارزانی سه‌رۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان ده‌که‌ن لانی زۆر مه‌یلیان به‌ لای برا کورده‌کنی عێراقیاندان ده‌چیت کاتی که بایه‌خی ئابووری ئه‌و بیه‌هۆی نه‌وت و بازه‌رگانه‌یه‌وه گه‌وره ده‌بی‌ت و، خۆشگوزه‌رانی باکووری عێراق به‌ شیوه‌کی زه‌ق ناکوک ده‌وه‌سته‌ی له‌گه‌ڵ هه‌زاری باشووری رۆژه‌لاتی تورکیا" (22). به

واتایه‌کی دیکه مه‌ترسییه که له‌وه‌دایه که سه‌رکه‌وتنی کورد کلّیه له هه‌ستی جیا‌خوازی کوردان له باشووری رۆژه‌لاتی تورکیا هه‌لده‌ستینی (۲۸).

به‌م هۆیان‌ه‌وه دامه‌زاندنی ده‌وله‌تییکی کوردی که که‌رکووکیش یه‌کێک بێت له پێکهاته‌کانی هێڵی سووره به‌لای تورکیاوه (۲۹). تا ئیستاش روون نییه که ئایا دروست کردنی ده‌وله‌تییکی کوردی سه‌ربه‌خۆ به‌بێ که‌رکووکیش (واته له‌سه‌ر ئه‌و خاکی که حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان له‌ ساڵی ۱۹۹۲ هه‌و به‌پێوه‌ی ده‌بات) هه‌ر جێی ره‌زومه‌ندی نییه ؟ (۳۰).

هێڵه سووره‌کانی تورکیا هه‌رگیز جینگیر نه‌بوون و زوو زوو گۆپاوان به‌ تایبه‌تیش که ئه‌م ولاته هه‌ول ده‌دات ئه‌ندامی‌تی یه‌کێتی ئه‌وروپای ده‌ست به‌کوی. پێشتر ته‌نانه‌ت فیدرالییه‌تیش بۆ تورکیا هێڵی سوور بوو که‌چی پاش ئالوگۆره‌کانی دوا‌ی جه‌نگ و که‌ تورکیا خۆیشی زانی ده‌سه‌لاتییکی ئه‌و تۆی نییه که کار له‌ په‌ره‌سه‌ندنه‌کانی ئه‌و دیو سنوور بکات، زۆر بێده‌نگانه ئه‌م هێڵه سووره هه‌لگیرا.

به‌رپرسیکی گه‌وره ده‌لێت: " راسته ئیستا حکومه‌تی تورکیا به‌ رێگه‌چاره‌ی فیدرالی رازییه. هێڵه سووره‌کانمان که‌مێک زیاده‌پۆیی تێدا بوو. سه‌رلیستی ئه‌رکه‌کانی ئه‌مپرومان پاراستنی یه‌کێتی خاکی عێراقه ئه‌مه‌ش به‌ دیدی ئیمه‌ مانای وایه به‌ فیدرالییه‌ت رازین ". له‌مه‌ زیاتر وتی که ده‌بێت که‌رکووک باریکی تایبه‌ت و ئیداره‌یه‌کی جیاوازی هه‌بێت ته‌رتیباتی ده‌ستووری بۆ کرابێت و له‌ ریفرا‌ندۆمیی گشتیدا په‌سه‌ند بکری (۳۱). دیپلۆماتییکی رۆژئاوایی هاوه‌لوێسته له‌مباریه‌وه و ده‌لی: " حکومه‌تی تورکیا وای لێهاتوه که به‌ بیروکری قه‌واره‌یه‌کی کوردی له‌ باکووری عێراق رازی بێت، به‌لام ناتوانیت به‌وه رازی بێت که ده‌وله‌تییکی سه‌ربه‌خۆی کوردی هه‌بێت زال بێت به‌سه‌ر سه‌رچاوه‌کانی وزه‌دا (واته که‌رکووک تێدا بێت). ده‌وله‌تییکی له‌و جو‌ره مه‌ترسییه‌کی کوشنده‌یه بۆ ئاسایشی ده‌وله‌تی تورکیا " ئینجا ئه‌و دیپلۆماتکاره رۆژئاواییه به‌ کرایسز گروپی وت: " له‌وانه‌یه ئه‌م تێپروانییه زیاده‌پۆیی تێدا بێت به‌لام جه‌نه‌را له‌ تورکه‌کان به‌مجۆره‌ی ده‌بینن " (۳۲).

هه‌ر له‌م رۆچکه‌یه‌دا بوو که تورکیا پێی وابوو لێدوانه‌که‌ی بارزانی، سه‌رۆکی پارته‌ی دیموکراتی کوردستان له‌ تشرینی یه‌که‌می 2004دا که‌ وتی: (کورده‌کان بۆ مافه‌کانیان له‌ که‌رکوک ده‌جه‌نگن) به‌ شێوه‌یه‌کی زۆر تاییه‌ت ئیستیفزازی بوو. هه‌روه‌ها به‌و جۆره‌ لێکدرايه‌وه‌ که‌ راگه‌یاندنی نیازی شه‌ر کردنه‌ له‌ پێناوی که‌رکوک و هه‌نگاوێکه‌ بۆنی ئه‌وه‌ی لێ ده‌کری کورد هه‌ولێ سه‌ربه‌خۆیی بدات (32). هه‌رچه‌نده‌ هه‌ندێک بایه‌خی ئه‌م لێدوانه‌ی بارزانییان که‌م کرده‌وه‌ به‌و مانایه‌ی که‌ هه‌لۆیستگه‌لێکن له‌ چوارچێوه‌ی پێویستییه‌کانی هه‌لبژاردندا، که‌چی قسه‌یه‌کی واش بڵاو بۆوه‌ که‌ پێده‌چی نیشانه‌ی زāl بوونی سه‌ربازانه‌ به‌سه‌ر سیاسه‌تدا له‌ تورکیا، گوايه‌ هه‌یزکی تورکیا که‌ له‌ 20 هه‌زار سه‌رباز پێکهاتوو له‌سه‌ر سنوورن و ئاماده‌ن بۆ جه‌نگ ئه‌گه‌ر بارزانی قسه‌کانی خۆی جێبه‌جێ کرد (34).

ب- گه‌مه‌کردن به‌ کارتی تورکمان

کاریگه‌ری تورکیا له‌ رووبه‌رووبوونه‌وه‌ی ئه‌گه‌ره‌کانی په‌ره‌سندنی بارودۆخی عێراقدا به‌ تاییه‌تیش به‌ هه‌رپه‌شه‌ی له‌شکرکێشی زۆر سنوورداره‌ به‌لام بۆ نمونه‌ ده‌توانی مه‌رزی خاپوور دابخات و ئابووری کورد بخنکێتی. کاریکی له‌م جۆره‌ زۆر زیاتر کاریگه‌ر ئه‌بێت ئه‌گه‌ر سووریا و ئێرانیش وه‌ک تورکیا بکه‌ن. هه‌روه‌ها ده‌توانیت ئه‌و بۆریه‌ نه‌وته‌ دابخات که‌ باکووری عێراق به‌ ده‌ریای سپی ناوه‌پاسته‌وه‌ ده‌به‌ستێته‌وه‌ (35). بۆ پته‌وکردن و فراوان کردنی تواناکانی مانقوری خۆی تورکیا په‌ره‌ی به‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی داوه‌ له‌گه‌ڵ تورکمانه‌کانی عێراق. ئه‌م جالییه‌یه‌ له‌ ریشه‌ و ره‌سه‌ندا جیاوازن له‌ نه‌ته‌وه‌ی تورک به‌لام زۆر به‌ توندی گوزارشت له‌ هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی لاگیری تورکیا ده‌که‌ن (36).

هه‌رچه‌نده‌ ژماره‌ی راسته‌قینه‌ی ئه‌م کۆمه‌له‌ ئه‌تنیه‌ نه‌زانراوه‌ به‌لام به‌ دووه‌مین که‌مایه‌تی دێت له‌ پاشی کورد (37). یه‌کێک له‌ چاودێران ده‌لی: "له‌ تورکیا که‌رکوک

ھەمىشە ۋەك شارىكى توركىمانى ناسراۋە و كورد لە گوندەكان ۋەك دەخيل ھاتوونەتە
شارەكە (۳۸).

لە ھاوھى سالانى سەدەى بىستدا نىگەرانى و دلەپاۋىكى توركىمانەكان زىاتر بوو كە
كوردەكان لە و شارانەدا جىگىر بوون كە پشت بە ئابوورى پتۆل دەبەستن، ھەر ھە بە
لووتبەرزىشە ۋە تەماشاي كوردیان دەكرد. رۆژنامەنووسىكى تورك ئەم ھالەتى
خۆبەزلانينە چىنايەتییەى توركىمانەكان لە دژى كوردەكان بە ۋە تەفسىر دەكات كە
دوچار توركىمانەكان لە سەردەمى عوسمانیدا ئەسىاد و گەورەئەفسەر و بازرگان و
پىشەۋەر بوون كە چى زۆرى ھەرە زۆرى كوردەكان جووتیار و سەپان و سەربازى
پىادە بوون (۳۹). پىرەمىردىكى توركىمانىش دەلى: " كوردەكان ۋەك ئەفرىقاىيەكان لە
ئەمەرىكا ئەمان لە عىراق خزمەتكار و بەردەست بوون. وردە وردە لەم شارانە
نىشتەجى بوون و كە حكومەتى عىراقى گوندەكانىانى بۆردومان كرد بە ژمارەى زىاتر
كۆچيان بۆ ناو شارەكان كرد (۴۰) و، لە ھەنگاۋىكىشدا كە بە ھەنگاۋىكى ئازار بەخشی
دەزانين حكومەتى ئىنتىداب زمانى خويندنى لە توركىيە ۋە كرد بە كوردى " زمانى
خزمەتكاران" (۴۱).

بە راي چندين چاۋدیز توركىا توركىمانى ۋەك بە ھانە بەكارھىتاۋە بۆ دەخالت كردن
لە عىراقدا تا بەرژەۋەندىيە زىندوۋەكانى لە باكور بپاريزى. لەمەدا نىشى لەسەر ئەو
توپەبوون و دلەپاۋەكىيە كردوۋە كە لای توركىمانەكان بەرامبەر لىشاۋى كوردە
گەپاۋەكان دروست بوو و بەكارى ھىتاۋە بۆ وروژاندنى ئەو ھەست و سۆزە لاگىرەى لە
ناو توركىا ھەيە بۆ دەخالتى سەربازى. رۆژنامەنووسىكى تورك دەلى: " توركىا تەنيا
دە سال دەبىت بايەخ بە مەسەلەى توركىمان دەدات بە تاييەتى كە شەپى ناوڤۆ لە
كوردستان بەرپا بوو. " ھەر ھە دەلى: " ئەوكاتە مەسەلەى توركىمان بە لای ھىزى
راستپەروى توركىا ۋە ھەندىكى ئايدىۋلۇجى ۋەرگرت (۴۲). بە گوتەى دىپلوماتىكى
رۆژئاۋايىش بىت: " ئەمە ماناى وانىيە كە بايەخدانى توركىا بە توركىمان ھەلبەستراۋ بىت
بەلكو ئىستىغلال كرا. توركەكان بە درىژاىى ھوكمپاينىتى صدام و دەورانى تەعريب

دەر هق به تورکمانه کان بیده نگ بوون و دهستی پشخه ریه کیان نه کردوه بو ههنگاو یکی تاییهت لهو باره یه وه، کهچی نه مۆ دهرانن مهسه له که له لای جه ماوهری تورکی جی دهکاته وه و، هر له راستیشدا فشاریکی راسته قینهش ههیه."

به ره ی تورکمانی عیراقی ئه و ئامرازه سه ره کییه یه که تورکیا به کاری هینا بو کردنه وه ی دۆستی تورکمانه کان. به ره ریکخراویکه دهزگاکانی ئاسایشی تورکیا به پاره و پولی حکومه تی تورکیا له ناوه پاستی نه وه دهکانی سه ده ی بیستدا دروستیان کرد(٤٣). به ره ی تورکمانی هر هه ولای نه وه ی داوه که تورکمانه کان له ژیریه ک چه تر دا کۆبکاته وه به و ریه که گوزارشت له دله پاوکهی ئه وان بکات و داوا له تورکیا بکه ن ده خالهت بکات . نه نامیکی سه رکرداتی به ره ش وتی: "دهمانه وی هیزهکانی تورکیا بییه که رکوک وه چونکه کوردهکان ناکشینه وه. چون دهکری به وه رازی بین که نه وه ی هی ئیمه بوو لیمان زهوت کراوه؟ ئه وان هه رگیزاو هه رگیز خۆبه خۆ له که رکوک ناکشینه وه به لام که تورکیا هات هه لدین(٤٤).

چونکه به ره به دهستی دهرهکی دروست کراوه ته نانهت له ناو خودی تورکمانهکانی عیراقیش دا رۆلی ئه و له باکوور مایه ی مشتومر بووه(٤٥). به لام له ناو تورکیادا به پیچه وانه وه وا پیده چی جه ماوهر ئاگای له وه نه بیته که حکومه ته که یان رۆلی ههیه له ئاژاوه نانه وه دا له باکووری عیراق یان ئه م جه ماوهره هر له بناغه وه بایه خ به م مهسه له یه ناده ن(٤٦).

جالیه یی تورکمان دهرانن رای باو ئه وه یه که ریشه ی به ره ریشه کی بیانیه و، ئه م سیفه ته به سه ر هه موو تورکمانیشدا شکاوه ته وه، بۆیه تورکمانیکی هه لسواری سه ره بخۆ ده لیت: "ئیمه پیوستمان به تورکیایه که به مانپاریزی، به لام که ئیمه بیینه لقیکی حکومه تی تورکیا ئیتر راستگویییمان له عیراقدنا نامینی". (تحسین کهیه) ئه نامی یه که گرتووی ئیسلامی تورکمان نیگه رانی خۆی له و ریعایهت کردنه ی تورکیا بو به ره ی تورکمانی دهربری که دهشی له شکرکیشی لی بکه ویته وه و وتی: "من دژی ده خاله تی سه ربازی تورکیام، ئیمه عیراقین و ده بیته کیشه کانمان خۆمان چاره سه ریان بکهین،

دەۋلەت تانى دراوسى سەربازى خۇيان بىنن بۆ ھارىكارى كىردى لى سەقامگىرىيە ۋەزىچە كەدا، ئەۋە بوۋ پەرلەمان پىشنىيارەكەى ھۆكۈمەتى قىبول كىرد كە ۱۰ ھەزار سەرباز رەۋانەى عىراق بىكات بەلام ئەم پىشنىيارە سەركىردە كوردەكانى زۆر تۈپە كىرد بە ھوشيار زىيارى ۋەزىرى دەرەۋەى عىراق ۋ ھەندى لى ئەندامانى ئەنجۈۋمەنى ھۆكۈمىشەۋە كە تۈركىيان بەۋە تاۋانبار كىرد كە پىلانى داپىژداۋى لى كۈنەۋەى ھەيە بۆ داگىركىردى كانە نەۋتەكانى موسل ۋ كەركوك.

لى كاتى رىۋوداۋەكانى تەلەغەردا لى ئەيىلۈلى ۲۰۰۴دا كە ئۇپاراسىۋنە سەربازىيەكانى ئەمەرىكا ھەۋلىان دەدا كارو كىردارەكانى مەۋەمە راگىن بوۋە ھۆى كۈشتىن ۋ ئاۋارەكىردى خەلگى سقىل، ھىزەكانى تۈركىيا كە لى ۋ ناۋچەيە بوۋن بىللايەنانە مانەۋە سەرەپاى ئەۋ دەگ ۋ ھەلەيە لى ئەۋ تۈركىيادا بەرز بىۋەۋە كە گۈايە لى تەلەغەردا "پاكتاۋى رەگەزىيە" لى دىزى تۈركمانەكان بەرپايە.

ئەم ئەزىمۈنانە بەلگەى ئەۋەن كە باجى سىياسى بوۋنى ھىزە تايىبەتەكانى تۈركىيا لى باكوۋرى عىراق كە گۈايە نىزىرداۋن بۆ پاراستنى تۈركمانەكان ۋ لى راستىشدا ئامانجەكەى ئەۋەيە رى ئەدەن دەۋلەتى كوردى دىروست بىي، باجىكى زۆرە ۋ ئەم ھىزانە رىۋبەپۋى مەۋەمەتىكى جەسۋورەنى جەنگاۋەرە كوردەكان دەبنەۋە كە لى شەپە جۆراۋچۆرەكاندا شارەزايىەكى زۆريان كۆكىدۆتەۋە. ھەروەھا لى بەر رۆشناى چاكبوۋنى پەيۋەندى تۈركىيا لى گەل يەكىتى ئەۋرۈپا ئەۋ گۆرپانكارىيە گىرگانەى سەبارەت بە پىنگەى نىۋدەۋلەتى تۈركىيا رىۋىاندەۋە ۋا پىدەچى ھاندەر نەبن كە تۈركىيا خۆى لى كىردەۋەيەكى لى ۋە فراۋانترى سەربازى بگلىتى.

دىپلوماتىك لى مەبارەيەۋە ۋتى: "مەيلى سەركىشى تۈركىيا بۆتە پاشماۋەيەكى رابىردو، تۈركىيا ئىستا دەزانى كە لىي خۆش نابىن. پىرۋىچى ھەموۋ ھەپەشەكانى دەخالەت كىردن لى باكوۋرى عىراقىش سەلمىنران ۋ، ئىستا چاۋدىرىيەكى مەدەنى زۆر زىاتىر لى ۋەى رابىردو بەسەر رەفتارەكانى سۈپاۋەيە ۋ، سۈپاش خەرىكە مەمانەى

سیاسی پەیدا دەکاتەو، سوپا بیروپای تایبەتی خۆی ھەبە سەبارەت بە عێراق بەلام سیاسەتییکی تایبەتی نییە".

ھاوکات کۆبوونەو ھەبەکی چاودێران و توێژەرەوان لە ئەستەنبول ئەو دووپات کردەو ھە: "داوای راستەو ھەکان کە تورکیا لەشکرکێشی بکات دیدوبۆچوونی سوپا ھەکس ناکاتەو ھە و تورکیا ھەروا بەردەوام لە ھەموو بۆنەبە کەداسی لەشکرکێشی دەکات بەلام ھەرخۆشی باش دەزانێ کە لەسەر ئەرز باجەبەکی یەکجار گەرە دەبێت واتە قوبرسیکی دیکەو تووش دەبێت (۴۷).

بەلام ھەمووان ھەست بەم متمانەبە ناکەن و لێدوانەکانی حکومەت مەزەندەو بەبەکتر ناکۆک و ھەندێ جار دلەپاوەکەریش دروست دەکەن.

کردەو ھەو توندپۆ تەنانت کە لە رووکەشیشدا وا دیار بن کە ناعەقلانین بەلام لەوانەبە ھە کاردانەو ھەو توندپۆ دروست بکات و زیانی بە بەرژەو ھەندیە دوورخایەنەکانی تورکیا بگەنێن. حکومەتیش، وەک یەکێک لە توێژەرەوان ناماژەو پێکد، ھەموو شتێک دەکات بۆ پاراستنی تورکمانەکان لە کەرکوک ئەگەر کوردەکات جوولان بۆ داگیرکردنی شارەبە و نامادەشە "بەتەواو ھەو ھەنجامەکانی ئەم کردەو ھەبە لە ئەستۆ بگرن وەک چۆن لە قوبرس کردووبەتی". دیبلوماتییکی رۆژئاواییش لەمبارەبەو ھەو: "زیان بە خۆ گەیاندن مەسەلەبە کە تورکەکان زۆر شارەزان تییدا".

د- ھەندی نێودەو ھەتی:

تورکیا لە ناو خۆدی خۆیدا سەبارەت بەو ھەبە لە باکووری عێراق چی بکات دابەشە بەسەر چەند تەوژمیکدا، ھەلۆیستی ئەمەریکاش کە تەنیا ھێزێکە دەتوانێ ھاوکار بێت بۆ دۆزینەو ھەو رێگەچارەبەکی ئاشتییانە بۆ کەرکوک بە ھەلۆیستیکی نەگەتیف و رقبەلێسێن دەبینێت. بەلای تورکیاوە سیاسەتی ئەمەریکا لە باکووری عێراقدا نەبوونی سیاسەتە، چونکە لەلایەکەو زۆر سەرقالی قەیرانی ئەو ھەوای عێراقە (۴۸) و، لەلایەکی

دیکه‌شه‌وه قه‌رزاری کوردە‌کانه که له کاتی جه‌نگدا زۆریان هاریکاری کرد، هه‌روه‌ها دودله‌ له‌وه‌ی پێش به‌ پارتی دیموکراتی کوردستان و یه‌کێتی نیشتمانی کوردستان بگرێ چونکه‌ دوو حزین ئایدیۆلۆجیه‌تی عه‌لمانیان هه‌یه‌و باشت‌ترین دوو خه‌یارن بۆ له‌ په‌راویزکردنی ره‌وتی ئیسلامی له‌ ناو کورداندا. هاوکات سیاسه‌تێکی چالاکی پیاده‌نه‌کردوه‌ بۆ سووک کردنی ئه‌و بارگرێیه‌ی له‌ که‌رکوکدا هه‌یه‌ (دای دهمه‌زاندنی ئه‌نجومه‌نی حوکم له‌ ساڵی ٢٠٠٣ دا). هه‌رچه‌نده‌ ئه‌مه‌ریکا ٥٠ ملیۆن دۆلاری بۆ کوردە راگوێزراوه‌کانی که‌کووک ته‌رخان کردوه‌ به‌لام پێویستی به‌ نه‌خشه‌یه‌کی سه‌رتاسه‌ری هه‌یه‌ و له‌ حاالی حازردا شتیکی ئه‌وتۆ دیار نیه‌ که‌ ئه‌مه‌ریکا بۆ که‌رکوک ئیشیکی جدی بکات (٤٩).

بارودۆخه‌که‌ به‌وچۆره‌ که‌ دیبلۆماتیکی رۆژئاوایی به‌ چڕه‌ کراره‌یی باسی ده‌کات بریتیه‌ له‌وه‌ی که‌: "تورکیا له‌وه‌ ده‌ترسی ئه‌مه‌ریکا له‌ کێشه‌ی که‌رکوک به‌ ئاگا نه‌یه‌ت تا ئه‌وکاته‌ی کار له‌ کار ترازوه‌".

په‌ڕۆسه‌که‌ی ته‌له‌فه‌ر ئاسه‌واریکی نه‌گه‌تیفی له‌سه‌ر په‌یوه‌ندی نێوان تورکیا و ئه‌مه‌ریکا جێپێشتوو، ئه‌وکاته‌ی وڵاته‌یه‌که‌رتوووه‌کان هێرشیکی ئاسمانی و پیاده‌یی له‌ ٩ ئه‌یلوولی ٢٠٠٤ دا به‌ رێخست بۆ ریشه‌کێشکردنی یاخی بووه‌کان وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی تورکیا عبدالله گول ئه‌وه‌ی مه‌حکوم کرد که‌ ناوی نابوو: "به‌کار هێنانی زیاده‌پۆیی هیز دژی مه‌ده‌نییه‌کان" و هه‌رپه‌شه‌ی ئه‌وه‌یشی کرد که‌ ئه‌گه‌ر په‌ڕۆسه‌که‌ به‌رده‌وام بیت "حکومه‌تی تورکیا له‌ هه‌موو بواره‌کاندا شه‌راکه‌تی خۆی له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌ریکا له‌ ناو عێراقدا کوتایی پێده‌هێنێت" (٥٠).

هه‌مان دیبلۆماتی رۆژئاوایی ده‌لی: "حکومه‌تی تورکیا تێناگات بۆچی ئه‌مه‌ریکا که‌ زۆر باسی جه‌نگ له‌ دژی تیرۆر ده‌کات هه‌چی نه‌کردوه‌ له‌ دژی پارتی کرێکارانی کوردستان PPK که‌ له‌ حوزه‌یرانه‌وه‌ ١٥٠٠ جه‌نگاوه‌ری له‌ سنوور په‌ریونه‌ته‌وه‌" (٥١).

تورکیا پشتی به‌ ئه‌مه‌ریکا به‌ستبوو که‌ به‌لێنه‌کانی بکاته‌ کردار و سه‌ربازه‌کانی بنیڕیت بۆ تیکشاندنی پارتی کرێکارانی کوردستان وه‌ک ئه‌وه‌ی که‌ جه‌نگاوه‌ره‌کانی

ئەنسارولئىسلامى لە ئادارى ۲۰۰۳ دا رىشەكېش كرد. بەر لە سەردانەكەشى بۆ توركىيا سەرۆك بۆش بەلئىنى دا يارمەتى حەكمەتى توركىيا و عىراق بدات بۆ لەناوبردى ئەو رىكخراو و وتى: "پىكەو كاردەكەين بۆ لەناوبردى پارتى كرېكارانى كوردستان. ئىمە راوەدووى تىرۆرستان دەكەين و كە رىكخراوئىكىشمان ناو نا تىرۆرىست ئەو ئىمە دەزانين چىمان وتوو (۵۲). كەچى ئەمەرىكا بەلئىنەكەى بەدى نەهئنا.

لە دور مەودادا سەركردايەتى توركىيا زۆر پشت بەو دەبەستى كە ئەندامىتى توركىيا لە يەكئىتى ئەوروپادا چارەسەرىكى بۆ كېشەى كورد بۆ دەدۆزئىتەو_ لە توركىيا و لە باكورى عىراقىش.

هەرچەندە ئەمەرىكا رۆلى لەو دا مەبوو كە لە ۱۷ى كانوونى يەكەمى ۲۰۰۴ دا يەكئىتى ئەوروپا دەنگى بەو دا كە دانوستانى وەرگرتنى توركىيا دەست پى بىرى (۵۳). بەلام خستەيەكى زەمەنى بۆ ئەو دانوستانە دانەزراو و دەرەنجامى دئلىكەرەوەشى ديار نىيە بەلام سەرچاوەيەكى سەرەكەيە بۆ دئلىيى دەروونى توركىيا و پىي وايە كوردە هەژار و توپەكان روو لە ئەوروپا دەكەن بۆ ئىش و سەرمایەگوزارى و لە داوى جياخوازى دور دەكەونەو كە دياردەكانى پىشكەوتنى خزمەكانيان لەو ديو سنوورى باشورىانەو لە عىراق دايدەئىنەو (۵۴).

۴- گەران بە دواى دەروازەيەكدا

لە رووبەرووبوونەو هەي هیزگەلئىكدا كە توركىيا ناتوانى كۆنترۆلئان بكات، ئەمرو ستراتيجهتى خوى بە جورىك ئاراستەكردوو بەرەو قەيرانى عىراق كە پابەند و گونجاو بىت لەگەل ئەو سەرەكەوتنەدا كە لە بەغدا بەدەست دەهئىنرئىن (۵۵) بەو چارەسەرەشەو بۆ كەركوك كە بناماكەى دانوستانە لە نئوانى هەموو لايەنەكانى عىراقدا. سەرەپاى ئەوەش توركىيا موزارەفە دەكات كە بۆ يەكجارى واز لەو بەئىنئىت دەخالەتى سەربازى بكات لە حالەتئىكدا پەرەسەندئىكى هەلە لە عىراقدا روويدا يان عىراق دابەش دابەش كرا يان كوردەكان دەستيان بەسەر كەركوكدا گرت وەك هەنگاوى يەكەم بۆ دامەزراندنى

دەولەتى سەربەخۇى خۇيان ((سەرنج دەدەين كە كرايسز گروپ لەسەر ئەو رايە يە كە نابىت بۇ يەكجارەكى تۈركيا واز لە خياري لەشكر كىشى بېيىتت بە تاييەتى ئەگەر كورد ويىستى دەولەتى سەربەخۇى خۇى دابەزىنى. كرايسز گروپ پىتى وايە كە تۈركيا وا بكات موجازەفە دەكات - ئامادەكان)).

لە لانى كەميدا ئەزمۇونى عىراق لە دواى رووخانى رىژمى سەدامەوہ ئەوہندەى دەشى بە رىى راستدا بپوات ئەوہندەش دەشى كە بە رىى چەوتا بپوات. لەم حالەتەدا كرايسز گروپ پىتى وايە:

تۈركيا پىئويىستى بە ئارامى ھەيە لە كوردستانى عىراقدا (جا ئايندەى ئەم كوردستانە ھەرچۇنى بىت). تەنيا رىيەكيش بۇ ئاسانكردنى ئەمە ئەوہيە كە لەگەل سەركردايەتى كوردى عىراقدا كاريكەن بۇ برەو دان بە بازىرگاني و گەياندىنى پارە بۇ كاروبارى سەرمایەگوزارى لە كوردستانى عىراقدا. دەكرى ئەم كارە بەو جۆرە بكرى ئەگەر بەرژەوہندييە ھاويەشەكان لەبەر چاۋ بگيرين: تۈركيا بۇ رىگرتن لە ئاژاۋە پىئويىستى بە پەيوەندى باشە لەگەل كوردەكان, وەلى قەوارەى ئابلوقەدرا وو لاۋازى كوردىش ھىچ ئەلتەرناتىفيكى ديكەى نىيە جگە لەوہى پشت بە تۈركيا بىيەستى بۇ ئەوہى بىپاريزى. ھەلبەت لەنئوانى باكوورىكى پىر ئاشووب و ئاژاۋە و, باكوورىكى ئارامدا كە حزبە كوردىيەكان بەرشىۋەى بىبەن (تەنانت ئەگەر سەربەخۇش بىت), ھەر وەكوو چاۋدیرىكى تۈرك پىشيبىنى دەكات, تۈركيا ئارامەكە ھەلدەبژىرى(۶).

ھەندى لە خاۋەن سەرمایەكانى تۈركيا لەو بپوايەدان سەرمایەگوزارى لە باكوورى عىراق شياۋە چونكە نەوت ئەو توانايە دەبەخشى بە كوردەكانى عىراق بە پىچەوانەى كوردەكانى تۈركياۋە كە قەرزەكانيان بدەنەوہ.

پەيوەندى تۈرك - كورد لە بواری ئابووریدا لەماوہى يەك سالى رابردودا باش بووہ. لە تشرىنى دووہى ۲۰۰۳ دا تۈركيا و عىراق پىرۆتۆكۆلى ھاريكارييان لە بواری كارەبادا مۆر كرد, لە ئابى ۲۰۰۴ دا ھەدوو لا گفتوگويان لەبارەى دابەشكردنى ئاۋ و كوردنەوہى مەرزىكى ديكە كرد, لە دواى جەنگىشەوہ يەكەمىن قەۋالەى ناردنە دەرەوہى

نەوتى خاۋى كەركوكيان مۇر كىرد. زىاتىر لە ۱۰۰۰ كۆمپانىيەى توركى لە عىراقدا كار دەكەن بە شىۋەيەكى تايىبەتى لە بوارى بىنا و گواستەنەۋەدا كە بە تىرلە توركىيەكان بە ھەزاران تۆن شىمەك بۇ سوپاى ئەمەرىكا دەگۈزەنەۋە. ھەن واى دەخەملىنن كە بېرى ئەم ئالوگۈرە بازىرگانييەى نىۋان عىراق و توركىا لە ۲۰۰۴ دا گەيۋەتە ۲ بلىۋن دۆلار و تا سالى ۲۰۰۵ دەگاتە ۵ بلىۋن. لەگەل نىزىك بوۋنەۋەى تەۋابوۋنى فرۆكەخانەى نوى و تاۋەرى چاۋدىرى لە ھەلىر پارتى دىموكراتى كوردستان و توركىا كەتۋنەتە گەتۈگۈ لەبارەى گەشتى ئاسمانى لەنىۋانى ئەستەنبول و باكوورى عىراقدا، پەيۋەندى توركىاش لەگەل دوو سەركردەكەى كورددا مەسعود بارزانى و جەلال تالەبانى ئەگەچى گەرمىش نىيە بەلام كاركردىنى جدى و ھەندى جار لوتقى پىۋە ديارە سەرەپاى لىدوان و دىدگا بەيەكتەر ناكۆكەكان (۵۷).

لە پىناۋى باشتر بوۋنىكى چلۇنايەتى پەيۋەندى نىۋانىان دەبىت ھەردوۋلا ھەنگاۋ بنىن بۇ گۆپىنى رەۋشەكە و دانانى مىكانىزمگەلىك كە رىگر بن لە سەرھەلدانى ناكۆكى نوى.

بەرلە ھەر شتى دەبىت ھەردوۋ لا لىدوانە ھەماسىيەكانىان راگرن. ئىنجا توركىا ھاۋكارى كىردى دارايى بەرەى توركىمانى راگرى كە بە ھۆيەۋە بەكارھىتەنى مەسەلەى توركىمان ۋەك بەھانەيەك بۇ لەشكركىشى كەم دەكاتەۋە و دەرەنجام دەرەتەكانى دەخالەتى فعلىش كەم دەكاتەۋە. سەركردايەتى كوردىش دەبىت لە مەسەلەى كەركوكدا دان بە خۇدا بگرى و گەلەكەى بۇ چارەسەرىكى مىانپە و لە ئايندەدا بسازىنى.

لەۋانەيە دانانى چاۋدىرىكى تايىبەتى نەتەۋە يەكگرتۋەكان لە كەركوك خىزمەتى بەرژەۋەندىيەكانى ھەردوۋلا بكات و، كارىكات بۇ ھىۋىركىرنەۋەى بارگرىيەكان لە رىى گۆيگرتن لە ھەردوۋلا و چاۋدىرى كىردى كارەكانى ھۆكۈمەتى عىراق بۇ راستكىرنەۋەى ئەو زولمەى لە رابردودا كراۋە و خانوۋبەرە و قوتاباخانە و خىزمەتگوزارىيە تەندىروستىيەكان بۇ گەپاۋەكان دابىن بكات و گەشەى ئابوۋرى و دروستكىردىنى

دامه‌زاوه‌کان دوور له تایه‌فه‌گه‌ری به‌تایبه‌تیش پۆلیس بره‌و پێ‌ بدات. له‌به‌ر رۆشنایی ئه‌و بېیارانه‌ی له‌ کاتی پرۆسه‌ی ده‌ستوردا وه‌رده‌گیرین ده‌کری بێر له‌ رۆڵێکی گه‌ره‌تری نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کان بکریته‌وه‌ له‌ رێی دانانی چاودێریکی خاوه‌ن ده‌سه‌لات که‌ بتوانی یاسا بسه‌پینی و پۆلیسی فره‌ ره‌گه‌ز دادگای هه‌بی و خزمه‌تگوزاری دیکه‌ش به‌ هاوکاری و پاره‌ی ده‌ره‌وه‌ دابه‌زرینی (٥٨).

دواچار که‌ تورکیا خۆی ئاماده‌ ده‌کات بۆ دانوستانه‌کانی چوونه‌ ناو یه‌کیتی ئه‌وروپاوه‌ چاکتر وایه‌ بێر له‌و میکانیزمانه‌ بکاته‌وه‌ که‌ فشار و پالێه‌ستویه‌که‌ی له‌ باشووری رۆژه‌لات که‌م بکاته‌وه‌ ئه‌وه‌ش له‌ رێی ده‌رکردنی لیبۆردنیکی گشتی و به‌رفراوان بۆ جه‌نگاوه‌ره‌کانی پارتی کرێکارانی کوردستان که‌ شمولی سه‌رکردایه‌تییه‌که‌یشی بکات و داوا له‌وانه‌ نه‌کات که‌ خۆیان ده‌ده‌ن به‌ ده‌سته‌وه‌ ئیعتراف له‌سه‌ر هاوڕێکانیان نه‌که‌ن (٥٩).

به‌رژه‌وه‌ندی ئه‌مه‌ریکا که‌ هاوپیهمانی ستراتیجی تورکیایه‌و ، یه‌کیتی ئه‌وروپاش له‌وه‌دایه‌ که‌ هانی حکومه‌تی تورکیا بده‌ن کاری ئه‌وتۆ بکات ده‌ره‌نجامی پێچه‌وانه‌ی ئه‌مانه‌ی ئیستای لی بکه‌ویته‌وه‌ له‌ باکووری عێراق و هانی ئه‌وه‌ی بده‌ن رۆڵێکی پۆزه‌تیف بگێڕی له‌ بارودۆخێکدا که‌ رۆژ له‌ دوا رۆژ زیاتر کێله‌ ده‌سینی. ده‌بیته‌ ئه‌و دووانه‌ به‌ په‌له‌ ئیش بکه‌ن بۆ چاره‌سه‌رکردنی مه‌سه‌له‌ی که‌رکوک و پششتگیری په‌یوه‌ندی نێوان تورکیا و سه‌رکردایه‌تی کورد بکه‌ن و هانی سه‌رمایه‌گوزاری بده‌ن له‌ باشووری رۆژه‌لاتی تورکیادا (بۆ ئه‌وه‌ی کورده‌کانی ئه‌وی به‌ به‌لگه‌ ببینن که‌ تورکیا ده‌چێته‌ ریزی یه‌کیتی ئه‌وروپاوه‌ چهند سوودی زۆره‌)، به‌مه‌ش نامه‌یه‌کی تۆکمه‌ بۆ تورکیا ده‌نێرن که‌ ئه‌مان ته‌واو پابه‌ندن به‌وه‌وه‌ که‌ رێگه‌چاره‌ بۆ داوخوازییه‌ ئه‌منیه‌ ره‌واکانی تورکیا بدۆزنه‌وه‌. ئه‌مه‌شیان لای خۆیه‌وه‌ ئه‌و متمانه‌یه‌ به‌ حکومه‌تی تورکیا ده‌به‌خشی که‌ پێویستی پێیه‌تی بۆ په‌ره‌پێدانی په‌یوه‌ندییه‌ سیاسی و ئابوورییه‌ تۆکمه‌کان به‌ سه‌رکردایه‌تی کورده‌وه‌ له‌ باکووری عێراق، له‌ رێی ئه‌م په‌یوه‌ندییه‌شه‌وه‌ تورکیا ده‌که‌ویته‌ بارێکی چاکتره‌وه‌ که‌ رۆڵێکی پۆزه‌تیف له‌ مه‌سه‌له‌ی که‌رکوکدا

بگێڕی. هەر ئهمیشه که به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی تورکیا کاریگه‌رانه‌تر ده‌پاریزی له جیاتی هه‌ره‌شه‌و گوپه‌شه‌ی پڕوپوچی له‌شکرکێشی که جگه له نا ئارامی هیچ به‌ره‌مه‌یکی دیکه‌ی نییه.

٦- راسپاردنه‌کان

بۆ حکومه‌تی تورکیا:

- (١) به‌یاننامه‌ی هه‌ماسولقیته‌کان له‌باره‌ی که‌رکوک و کورد و تورکمانه‌وه راگرت.
- (٢) هاوکاری دارایی به‌ره‌ی تورکمانی راگرت.
- (٣) پابه‌ند بێت به چاره‌سه‌ری ناستییانه‌ی مه‌سه‌له‌ی که‌رکوکه‌وه و ریز له هه‌ر چاره‌سه‌ری بگرت که عێراقییه‌کان خۆیان له نیوان خۆیاندا له‌سه‌ری ریکده‌که‌ون.
- (٤) سنوور و مه‌رزه‌کان له‌گه‌ڵ عێراقدا به‌کراوه‌یی به‌یلتیه‌وه و به‌رده‌وام نیش به‌بۆرییه‌کانی نه‌وتی که‌رکوک- سیحان بکرت.
- (٥) هانی سه‌رمایه‌گوزاری بدات له باکووری عێراق و له‌م کایه‌یدا هه‌رچه‌ندی ده‌کرت راسته‌وخۆ نیش له‌گه‌ڵ سه‌رکردایه‌تی حزبه کوردییه‌کاندا بکات.
- (٦) پرۆژه‌ی لیبۆردنیکی گشتی به‌رفراوان بۆ نه‌دامانی پارتی کرێکارانی کوردستان دیراسه بکات که شمولی سه‌رکردایه‌تی ئه‌و حزبه‌ش بکات و گه‌راوه‌کان ناچار نه‌کات ئیعتیراف له‌سه‌ر هاوڕیکانیان بکه‌ن.

بۆ سه‌رکردایه‌تی کورد له عێراق:

- (٧) به‌یاننامه‌ی هه‌ماسخولقیته‌کان له‌باره‌ی که‌رکوکه‌وه راگیرن.
- (٨) ده‌ستبکه‌ن به ئاماده‌کردنی جه‌ماوه‌ری کورد بۆ چاره‌سه‌ریکی میانپه‌وانه‌ی ته‌وافقی بۆ ئامانجه نیشتمانیه کوردییه‌کان به پله‌یه‌کی پیشکه‌وتووی ئۆتۆمبیه‌وه له چوارچێوه‌ی ده‌وله‌تی عێراقی لاهه‌رکه‌زیدا و، شار و پارێزگای که‌رکوکیش باریکی تابه‌ته‌ی هه‌ب.

- ۹) ۋاز لەۋ دامودەزگايانە بەھىنرى كە حەزىبە كوردىيەكان پاشى جەنگ لە كەركوك دەستيان بەسەردا گرتوۋە و ھاۋكارى ئەۋە بكن كە سەرلەنۆي دەسلەت بە شپۆدەيەكى ھاۋسەنگ دابەشكەرتتەۋە و ئەۋ ئەنجومەنە سەركردايەتيان بكات كە لە رۆژى ۳۰ كانوونى دوۋەمى ۲۰۰۵ دا ھەلەدەبژىردىت.
- ۱۰) پشتگىرى سەرمایەگوزارى و بازىرگانىكىردن لەگەل دراوسىكاندا بكن.

بۆ ۋلاتە يەكگرتوۋەكان و يەككىتى ئەوروپا

- ۱۱) بەھىزكردنى پەيوەندى نۆۋان حكومەتى توركيە و سەركردايەتى كوردى عىراق.
- ۱۲) ھاندانى سەرمایەگوزارى لە باشۋورى رۆژھەلاتى توركيە.
- ۱۳) پىشكەش كردنى داۋانامەيەك بە ئەنجومەنى ئاسايشى نۆۋدەۋلەتى سەبارەت بە:
- أ- دانانى نۆينەريكى تاييەتى نەتەۋە يەكگرتوۋەكان بۆ چاۋدىرى كردنى بارۋدۆخى كەركوك (شارەكە و پارىزگاگەش)، بەۋ مەرچە كە ھەر سىمانگ جارى راپورتىك بدات بە ئەمىندارى گشتى لەبارەى ئەۋ پەرەسەندن و رەفتارانەى ھەپەشە لە بارى ئارامى بارۋدۆخەكە دەكەن.
- ب- دىراسەى ئەۋە بكات كە بە راۋىژ لەگەل حكومەتى ھەلەبژىردراۋى عىراقدا سەپەرشتىارىك لە نەتەۋە يەكگرتوۋەكانەۋە بۆ كەركوك دابىنرى، رىنگە پىدراۋ بىت كە ياساۋ سەپىتى و لە رەگەزە جۆراۋجۆرەكان ھىزى پۆلىس و دادگا و دامەزراۋى دىكە پىكەۋە بنىتەر سەرنج دەدەين كە ئەم پىشنىارە بۆ جۆرتىك لە ئىنتىدبا بەلام بەناۋى سەپەرشتىارەۋە- ئامادەكان).
- ج- ھەلەبدات پارە و پولى لە دەۋلەتانەۋە دەستبەكەۋى بۆ ئاسانكردنى كارى سەپەرشتىيەكە.

ئەنقەرە، عەممان، بىرۇكسل

۲۶ كانوونى دوۋەمى ۲۰۰۵

په راویزه کان

۱- به پنی خه ملاندنی پسپوړانی نهوت بیت ئهوا بیرنهوتهکانی که رکوک کۆنترین بیرى ناو عیراقن و به زۆرى دۆشراوین. چ رژیمی پيشوور، چ حکومتی کاتی ئیستا جهختیان لهوه کردوه نهوتهکى ئیره به زۆرى ده رهیتیریت. ئه مهش وادهکات پرسىارى جددى له وبارهیهوه بکړی که ئایا ئه گه رکار واپرات که رکوک ده توانی به هه مان توانا بۆ ماوه یه کى دريژ به ره می نهوت بکات؟

۲- له کۆتایى سالى ۲۰۰۴ دا به ره می روژانه ی عیراق له نهوتدا گه ییه ۲,۸ ملیۆن به رمیل. ئاژانسى رویتەرزیش له راپۆرتیكى خۆیدا روژى ۲۰۰۴/۱۱/۱۷ نووسیویه تی به هۆی ئه وهیترشانه وه که یاخیبووه کان کردوویه ته سه ر بیر و ویتسه گه کانى ناردن و بۆریه نهوتهکان ریژه ی ناردنی نهوت له که رکوک وه بۆ تورکیا و له ویتشه وه ناردنی بۆ پالاوگه ی بایشی و ئینجا ناردنی بۆ بهنده رى سیحانی تورکی له سه ر که ناری ده ریا ی سپى ناوه پاست له ۷۰۰۰۰ به رميله وه که م بۆته وه بۆ ۲۰۰۰۰ به رمیل. ههروه ها یه کێک له پسپوړانی پيشه سازى نهوت به گروپی کرایسزى راگه یاندووه که به ره می روژانه ی ئیستای بیرنهوتهکانی که رکوک به ۳۵۰ تا ۵۰۰ هه زار به رمیل ده خه ملینرئ که زۆرى که متره له و تیکراییه هه ره به رزه ی له پيش شه یدا واته له نهوته کاند گه ییه ۷۰۰ تا ۸۰۰ هه زار به رمیل.

۳- بریکى زۆر نهوت له که رکوکدا هه یه به جۆرێک که سالى ۲۰۰۴ له چوارچێوه ی سه رله نوێ ئاوه دانکردنه وه ی قه ره هه نجیرى وێرانکراو ریکخراوێکى نیوده وه لته ی غه یره حکومى و یستبووی دوو بیرى ئاو لێیدا نهوت وروژمى هیتابوو. قه ره هه نجیر گوندیکى کوردیه سه ر به پارێزگای که رکوک وه که وتۆته روژه لاتى که رکوک وه له له دوورى ۱۰ کیلۆمه تر له سه ر شه قامی نیوان که رکوک و چه مچه مال.

سالى ۱۹۸۸ له چوارچێوه ی شالوینکدا دژى شوپشگیتپرانى کورد رژیمی پيشووی عیراق وێرانى کرد. ۴- زۆر له خه لکه که رایانکردبوو بۆ قهزا و ناحیه کان که وێران نه کرابوون که چی رژیم له نیوانى سالى ۱۹۸۷ تا ۱۹۸۹ ئه مانه ییشی وێران کرد. هه ندیکى دیکه رایان کردبوو بۆ سێ شاره کوردیه که به لام زۆریه ی زۆره که به ناچارى به کۆمه لگاگان رازى بوونه که خزمه تگوزاریه کانى ته ندروستى و قوتابخانه یان تیدا بووه به لام چه ندين بارى خراپیشی هه بووه وه ک بڵاوبوونه وه ی بیکارى و دوورى له ناوه ندب شاره کانه وه و جۆرێک له بى ئومیدی که ئه و باروودۆخه چاک بێ.

۵- ده توانی بۆ زیاتر شاره زایى له باره ی سیاسه تی ته عریبه وه که رژیمی به عس پیا ده ی کردوه به وانیه راپۆرتیكى هیومان رایتس وۆچ به ناوینیشانى "عیراق: به زۆر راكواستن و ده رکردنى که مه نه ته وه ییه کان" ئادارى ۲۰۰۳ له سه ر ئه م ئه دره سه

- ۶- بە پىي خەملىدىنى رىكخراوى ئىۋدەۋلەتى كۆچ زۆربەي گەپاۋەكان بۆ پارىزگاي كەركوك ئەۋانەن كە بۆ پارىزگاكاني باكورى عىراق دوورخاۋونەۋ...زۆربەي زۆرى گەپاۋەكان نەچۈنەتەۋە زىدى رەسەنى خۇيان بەلام ۋا بەنيانن. ئىستا لەژىر دەۋار ۋە خانوۋە رەي كاول ۋ ياريگا ۋ كۆنە سەربازگاكندا لەناۋ شارى كەركوكدا دەژىن. ھەلبەت كۆسپ ۋ تەگەرە زۆرن كە ئەمان ناتوانن بگەرئەۋە بە تايبەتى لە روۋى ئەۋەۋە كە خەمەتگوزارى لە كوند ۋ ناۋچەكانى خۇياندا نىيە ۋ زۆربەيشى مېنپىز كراۋن ۋ لە ھەندىكيشياندا ھىشتا عەرەبى ھاۋردە لە خانوۋەكانياندا يان لەسەر ئەزەكانيان ماۋن ۋ دەرئەچۈن.
- ۷- ۋەك ھەمانبەريكى فرياكوزارى رۆژى ۲۱ى تشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴ بە كرايسىز گروپى راگەياند: زۆربەي گوندىيەكان پاش ئەۋەي بىست سالە لە ئوردوگاكندا دەژىن چىتر گوندىيە نەماۋن ۋ بىنەما گوندىيەكانى ژيان ۋ پەيۋەندىيان بە كارۋيار ۋ چالاكى كشتوكالەۋە نەماۋە. ئەمان لە ھەۋلى ئەۋەدان قوتابخانە بۆ مندالەكانيان ۋ خەمەتگوزارى ئاۋو ئاۋەپق ۋ تەندروستى دابىن بگەن. ئەمان كە لە گوندىيى خۇيان دامالراۋن خويان بە ژيانى ئەۋ ئوردوگايانەۋە كرتوۋە كە رۇژم بۆي بىناكردىبون.
- ۸- خەملىدىنى رىكخراوى ئىۋدەۋلەتى كۆچ لە ئىلۋولى ۲۰۰۴دا لەمبارەيەۋە بەمچۆرەيە: بە بەكارمىنانى ۶كەس ۋەك تىكرپايى مامناۋەندىي بۆ ھەرخىزانىك، دەرگى بلىين ۷۲ھەزارو ۸۱۰كورد ۋ ۲۳ھەزار ۵۰۰توركىمان لەماۋەي سالى رابردودا گەپاۋەتەۋە كەركوك.
- ۹- يەككە لە توركىمانە ئەندامەكانى ئەنجوۋمەنى پارىزگاي كەركوك كە سەربە بەرەي توركومانى عىراقە دەلى لە سەردەمى صدام حىسنىدا تەنيا ۴۰۰ خىزانى كورد لە كەركوك دەركران ۋ گەرەكى شۆرجەش ھەرگىز تىككەندراۋە. (يەككە لە ئەندامانى كرايسىز گروپ لە نىسانى ۱۹۹۱دا بە سىفەتلىكى دىكە چۈۋبۈۋە كەركوك بە چاۋى خۆي بىنيبۋى كە شۆفل گەرەكى شۆرجەي لەناۋىردىبون). ھەر ئەۋ ئەندامە توركومانە كە ناۋى خضر غالب كھيە يە لە چاۋپىكەۋتتىكدا لەگەل گروپەكەمان لە ۲ى تشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴دا گوتىۋى زۆربەي ھەرە زۆرى ئەۋ كوردانەي دىن بۆ كەركوك ھەر لە ئەسلەۋە خەلكى ئىرە نىن ۋ بەشىكىان گوندىيەكانى دەرۋىيەرن ۋ ئەۋانى دىكە لە ئىران ۋ توركىيا ۋ سورپاۋە ھىنراۋن. ئەۋ كاتە گروپەكەمان لە ھالىكدا نەبوۋ ئەم قسانە پشتراست بگاتەۋە يان بە پىچەۋانەۋە بىسەلمىنى ۋانىيە بەلام ئەۋ بەلگەنەي ھەبوۋن بەلى دىانسەلماند كە ۋايە ھەندى لەۋ كوردانە لە ئىرانەۋە ھاتىبون تەنانت دەشى ھەر لەۋىش لەدايك بوۋىن بەلام لە روۋى ياسايىيەۋە مافى خۇيانە كە بە كەركوكى لەقەلەم بىرئىن، چۈنكە بۆ نمونە گەنجىكى كوردى تەمەن بىست سالە دىمانەيەكدا رۆژى ۱ى تشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴ بە ئىمەي ۋت لە ئوردوگايەكى نىزك شارى كرمانشاھى ئىران لەدايك بوۋە كە خىزانەكەي لە ۱۹۷۴۹۱۷۴ ۋە لەۋى جىگىر بوۋن، ئەگىنا بە رەسەن

كەركوكىن و خەلكى چىنگىلاۋى كەركوكىن كە لە ۱۹۹۱دا رۇژىمى بەس خاپورى كوردو و ئىستا هاتونە تەو لە شوپنە كى خۇيدا ئاۋە دانى بىكە نەو.

۱۰- دىلۇماتىكارىك رۇژى ۳ تىشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴دا لە دىمانە يەكدا لە گەل گروپە كە مان پىتى راگە ياندىن كە ژمارە دىمانىشتوانى گرېمانە كراۋى كەركوك ۸۰۰ ھەزارە (ژمارە دى دىرۇست و سەلمىنرۇمان لا نىيە) ۲۰۰ ھەزارىان عەرەبى تەرىپىن. لە وانە يە ۵۰ ھەزار لە مانە بەرلە تىشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴ رۇيشتىن، نىزىكە ۱۰۰ ھەزار كوردى راگۇيىزاۋىش گە پاۋنە تەو و ھاۋىن لە دەۋارى ھەلداۋدا نىشتە جى بوون تا ئو كاتە خۇيىندى دەستى پىكىرد و راگە يەنرا كە سەرمۇيىرە كە داۋخا ئىتر نىزىكە ۳۰ ھەزارىكىان گە پاۋنە بۇ سلىمانى و ھەلپىر. (لە كاتە دا گروپە كە مان لە خالىكدا نەبوو كە ئۇم ژمارانە سەلمىنى).

۱۱- لە دىمانە يەكدا لە گەل كرايسز گروپ رۇژى ۳ تىشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴ د. نورى ئالە بانى كە پىسپۇيىكى كوردەو بە رەسەن خەلكى كەركوكە دەلى، ئەگەر حىزبە كوردىيە كان لە نىسانى ۲۰۰۴دا نە چوۋنايە تە ئاۋ كەركوكە ۋە كۆنترۇللىان نە كرايە، ژمارە دى كوردە دەرگراۋە گە پاۋە كان زۆر زىاتر دەبوو، ئو كاتە كىشە كانىش زۆرتر دەبوون. بۇيە بە راي ئو " ئەمە ئو ھۇيە يە كە كوردە راگۇيىزاۋە كان بە داخلىۋونى حىزبە كوردىيە كان خۇشال نەبوون و، ئەوان لەۋى نەبوۋنايە عەرەبە ھاۋردە كانىيان دەرەپە راند "

بەرپىسىكى پىشۋى ھىزە ھاۋپە يمانە كانىش لە پەيۋەندىيە كى ئەلكتۇنىدا رۇژى ۷ كانونى دوۋەمى ۲۰۰۵ پىتى راگە ياندىن كە " پارتى دىموكراتى كوردستان و يەككىتى نىشتىمانى كوردستان شاپىستى ئەۋەن ھەندى تەقدىر بىكىن چۈنكە لە راستىدا ژمارە دى ئىستاي كوردە گە پاۋە كان لە وانە يە بە شىكى زۆر كەمى كۆى دەرگراۋە كان بى "

۱۲- دىمانە دى كرايسز گروپ لە گەل بەرپىسى كۆمە كە نىۋەلە تىببە كان، ھەلپىر، ۲ تىشرىنى دوۋەمى ۲۰۰۴.

۱۳- ئەم عەرەبانە خەلگ ناۋىان دەبەن بە " عەرەبى دە ھەزارى " چۈنكە لە كاتى خۇيدا رۇژم ۱۰ ھەزار دىنار (نىزىكە ۳۰ ھەزار دۇلار بە نرخی ئو كاتە) دى دەدانى و، پارچە زەۋىيە كىشى لە كەركوك دەدانى كە خانۋى لە سەر بىكەن و نىشتە جى بىن.

۱۴- دىلۇماتىكارىكى رۇژاۋىي ئەۋە دوۋپات دەكەتە كە " شىتەك نەماۋە و لە عەرەبە كانى تەرىپ بىكات لە كەركوكدا بىمىننە ۋە، چۈنكە كارو پىشە و ئەۋ سوۋد و قازانجە دى دىانكرد نەماۋە. ئەۋان ئىستا تەنيا چاۋەپىي ئەۋە دەكەن قەرەبوو بىكىننە ۋە لە جىيەك نىشتە جى بىكىننە ۋە ". دىمانە لە گەل كرايسز گروپ. كەركوك، ۳ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

١٥- له دیمانه‌یه‌كدا له‌گه‌ڵ كرایسز گروپ، رۆژی ٢٨ تشرینی یه‌كه‌می ١٠٠٤ له ئه‌نقهره ئاواره‌یه‌كی توركمان شكایه‌تی حاڵی به‌وه ده‌كرد كه كورده‌كان له كه‌ركوك دوو په‌يكه‌ری توركمانیان شتواندوه و شكاندوه و ناوی شه‌قام و ته‌لاره‌كان له عه‌ره‌بیه‌وه ده‌كنه كوردی و ئالای كورد هه‌ڵده‌كه‌ن و، له‌مه‌ش زیاتر وتی: "هه‌ست ده‌كه‌م ئه‌وه‌ی ده‌یه‌كێن كاری داگیركاره‌".

یه‌كێك له توركمانه ئه‌ندامه‌كانی ئه‌نجومه‌نی شاری كه‌ركوك سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی كه ناوی نه‌خۆشخانه‌ی ئازادی هه‌ر به نه‌خۆشخانه‌ی صدام به‌یترێته‌وه. خه‌ز غالب كه‌یه له‌و دیمانه‌یه‌دا له‌گه‌ڵ كرایسز گروپ رۆژی ٢ تشرینی دووه‌می ٢٠٠٤ حه‌زیه كوردیه‌كانی به‌وه ئاوانبار كرد كه له نیسانی ٢٠٠٣ دا هاتونه‌ته كه‌ركوكه‌وه داموده‌زگانیان تالان كردوه به قوتابخانه‌كانیشه‌وه، ده‌ستیان به‌سه‌ر مه‌ركه‌زه‌كانی پۆلیس و بینایه‌ی پارێزگادا گرتوه و دواتر ده‌ستیان به‌سه‌ر ئه‌نجومه‌نی پارێزگاشدا گرتوه.

١٦- حه‌مید ئه‌فه‌ندی وه‌زیری پێشمه‌رگه له پارتی دیموکراتی کوردستان وتویه‌تی: "ئێمه ئاماده‌ین شه‌پی هه‌موو لایه‌ك بکه‌ین له پێناری ئه‌وه‌دا ده‌ست به‌سه‌ر كه‌ركوكدا بگیرین. به‌شی ئێمه له كه‌ركوك زۆر كه‌مه و هه‌ول ده‌ده‌ین زۆرتمان ده‌ست بکه‌وی".

له هه‌رالد تریبیۆن دا رۆژی ٣ کانوونی دووه‌می ٢٠٠٥ ریحارد أ. ئوپل جی ئار ده‌لی: "كورده‌كان هه‌ول ده‌ده‌ن درێژه به ئۆتۆمبیه‌کی قه‌شه‌ڵ به‌دن".

١٧- د. سرود متی به‌رپرسی په‌یوه‌ندیه گه‌شتیه‌كان له كۆمیته‌ی هه‌ولێری بزوتنه‌وه‌ی دیموکراتی ئاشووری ده‌لی: "كه‌ركوك ناوچه‌ی ناكۆکیه له نێوانی دوو گه‌وره‌كۆمه‌له‌دا كه كورد و توركمانه، هه‌ریه‌كه‌یان ده‌لێن كه‌ركوك هی خۆیه‌تی" هه‌وه‌ها ده‌لی: "توركمان و عه‌ره‌ب پشتیری یه‌ك ده‌كه‌ن به‌لام مه‌سیحیه‌كان چاودێرن. ململانی ناو كه‌ركوك ململانییه‌کی نه‌ته‌وه‌یه و مه‌سیحیه‌كان لایه‌ن نین تێیدا". دیمانه له‌گه‌ڵ كرایسز گروپ. رۆژی ٢ تشرینی دووه‌می ٢٠٠٤.

١٨- له دیمانه‌یه‌كدا له‌گه‌ڵ كرایسز گروپ. كه‌ركوك، ٣ تشرینی دووه‌می ٢٠٠٤.

19- كرایسز گروپ راپۆرتی پېشووتری هه‌یه له‌باره‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسی گه‌وره‌ی سیستانییه‌وه كه ئه‌و خۆی وا له‌قه‌له‌م ده‌دات كه سیاسی نییه. هه‌رچه‌نده ئاماری به‌لگه‌دارمان نییه به‌لام سه‌رچاوه ناوخییه‌كان ئاماژه بۆ ئه‌وه ده‌كه‌ن كه ٤٠٪ی توركمانه‌كان شیعه‌ن و، یه‌كگرتووی ئیسلامی توركمانی كه شیعه‌یه چووه‌ ریزی ئیئتلافی یه‌كگرتووی عێراقیه‌وه بۆ به‌شداری كردن له هه‌لبژاردنه‌كانی ٣٠ی کانوونی دووه‌می ٢٠٠٥ دا، سیستانی ئه‌م كاره‌ی موره‌كه كرد.

٢٠- هێلی سه‌وز هێلی ئاگریه‌سته ئه‌و ناوچه‌ی رۆژم ده‌سه‌لاتی به‌سه‌ریاندا هه‌بوو جیا ده‌كردوه له‌وانه‌یان كه كورده‌كان پاش هه‌لبژاردنی ئایاری ١٩٩٢ حكوومه‌تی هه‌ریمی كوردستانیان لێ دامه‌زراندوه.

٢١- په‌رله‌مانی تورکیا له ١ی ئاداری ٢٠٠٣دا ده‌نگی دا که نایب‌ه‌یزی سه‌ربازیی ئه‌مه‌ریکا که ٦٠ه‌زار که‌س بوو به‌ تورکیادا تێپه‌ڕن بۆ کردنه‌وه‌ی به‌ره‌یه‌ک له‌ باکووری عێراق. ئهم بېیاره ئه‌مه‌ریکای ژۆر توپه‌ کردو وه‌ک چاودێریکی تورک ده‌لی: " وای کرد ئه‌م‌پۆ تورکیا هیچ رۆژیکی له‌ باکووری عێراقدا نه‌بێ ". به‌ واتایه‌کی دیکه‌ تورکیا وای له‌ خۆی کرد که بێته‌ لایه‌نیکی "ناپه‌یوه‌نیدار". دیمانه‌ له‌گه‌ڵ کرایسز گروپ، نه‌قهره ٢٨ ی تشرینی یه‌که‌می ٢٠٠٤.

٢٢- دبلۆماتکاریکی رۆژئاوایی ده‌لی: " تورکیا ستراتیجیه‌تیکی نییه‌ بۆ مامه‌له‌ کردن له‌گه‌ڵ سیناریۆ جۆراوجۆره‌ ئه‌گه‌ره‌ کراوه‌کانی باکووری عێراقدا و، هه‌موو ره‌فتاره‌کانی په‌رچه‌کردن ".²³ بۆ زانینی زیاتر له‌ باره‌ی ئهم زانیارییه‌وه‌ به‌وانه‌:

"Diary" Charles Glass -1
Kerim Yildiz, The Kurds in Iraq, Present and Future -2
David McDowall, A Modern History of the Kurds, London, 2000 -3

٢٤- به‌ پێچه‌وانه‌ی دراوسێیه‌کانی دیکه‌ی وه‌ک ئه‌ردهن و سعودیه‌ و کویته‌وه‌ تورکیا خۆی نه‌کرده‌ که‌ نالێک بۆ تێپه‌ڕ بوونی چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی و به‌ درێژایی جه‌نگه‌که‌ بێلایه‌نیکی سروشتی بوو.

٢٥- به‌رپرسیکی تورک ده‌لی: " ئه‌گه‌ر عێراق روخا کورده‌کان بۆ ده‌سه‌لات به‌شه‌ڕ دێن و باکووری عێراق ئاژاوه‌ی تێده‌که‌وێ، هاوکات شیعه‌کان له‌ باشوور ده‌وله‌تی ئایینی راده‌گه‌یه‌نن و به‌ حوکمی په‌یوه‌ندی روو له‌ ئێران ده‌کات که ئه‌ویش لای خۆیه‌وه‌ بانگه‌واز و به‌یاننامه‌ و رۆژینه‌ره‌کانی سه‌باره‌ت به‌ بلۆک‌کردنه‌وه‌ی شۆڕش له‌ ناو شیعه‌کانی که‌نداو زیندوو ده‌کاته‌وه‌ . ئه‌مه‌ش ده‌بێته‌ کێشه‌ بۆ ئیسرائیل و به‌ هه‌مووشییه‌وه‌ ده‌بنه‌ هۆی ئاژاوه‌ و شله‌ژان له‌ ناوچه‌که‌دا. بۆیه‌ بۆ تورکیا و ئیسرائیل وا باشه‌ عێراق به‌ یه‌ککرتویی ب‌م‌ی‌ن‌ت‌یه‌وه‌. دیمانه‌یه‌کی کرایسز گروپ له‌گه‌ڵ به‌رپرسیکی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی تورکیا له‌ نه‌قهره، رۆژی ٢٧ ی تشرینی یه‌که‌می ٢٠٠٤. هه‌رچه‌نده‌ ئه‌گه‌ری روودانی ئهم سیناریۆیه‌ ژۆر که‌مه‌ به‌لام له‌ ناوچه‌که‌دا راست‌گۆیه‌کی ژۆری هه‌یه‌ و رۆژگاری شه‌پی عێراق-ئێران د‌ی‌ن‌ت‌یه‌وه‌ بیر که‌ گه‌وره‌هاوکاری عێراق سعودیه‌ و ئه‌ردهن و کویت و ده‌وله‌ته‌کانی دیکه‌ی که‌نداو بوون که‌ هه‌موویان مه‌ترسی ئه‌وه‌یان هه‌بوو ئێرانی (خومه‌ینی) بیروباوه‌پی شیعه‌گه‌راییه‌ ره‌وانه‌ی ناوچه‌که‌ بکات به‌ تایبه‌تیش بۆ ئه‌و وڵاته‌ی شیعه‌یان تێدا ده‌ژی و له‌ سعودیه‌ هه‌رچه‌نده‌ که‌مینه‌ن به‌لام به‌ که‌ناری که‌نداوی پڕ له‌ نه‌وتدا کۆیونه‌ته‌وه‌ و له‌ به‌حه‌ری‌ن‌یش ژۆری‌نه‌ن.

٢٦- دیمانه‌ی کرایسز گروپ له‌گه‌ڵ ئومیت ئۆزداغ، لێکۆله‌ره‌وه‌ی سه‌ربه‌خۆ و دامه‌زرێنه‌ری بنکه‌ی توێژینه‌وه‌ ستراتیجی و ئه‌وروپایی و ئاسیایه‌کان، نه‌قهره، ٢٨ ی تشرینی یه‌که‌می ٢٠٠٤.

۲۷- دىمانەى كرايسز گروپ لەگەل عوسمان كوالا كە لىكۆلەرەوہەيەكى سەربەخۆيە، ئەستەنبول، ۲۷ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۲۸- بۇ نموونە چاودىرېك سەرنجى ئەوہى داوہ كە دامەززانى دەولەتتىكى كوردى لە باكوورى عىراق " لەوانەيە بېتتە ھۆى دروست بوونى داواكارى سەربەخۆييانە لەو جىيانەى توركيا كە زۆرىنەى دانىشتوانەكەيان كوردن، يان وەك ئەگەرىكى دىكە لەوانەيە ھانى ھەندىك لە كوردەكانى توركيا بدات كە سوورتى بن لەسەر ئەوہى داواى جىابوونەوہ بكن."

"Kemal Kirisci, "Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy", Middle East Review of International Affairs, vol.8,

http://meria.idc.ac.il/journal:
 العنواى على
 .no.1(march2004)/2004/issue1/jv8n1a4.html

۲۹- بەرپرستىكى گەورەى توركيا دەلتى: " سەربەخۆيى كوردستان يەكئىك نىيە لە خەيارەكانى توركيا " دىمانەيەك لەگەل كرايسز گروپ، ئەنقەرە، ۲۷ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۳۰- يەكئىك لە گەورە راوئىژكارانى رەجەب تەيب ئۆردەكانى سەركى حەزىيەدەلەت و گەشەى حوكمران و سەرك وەزىرانى توركيا ئامازەيەكى بەوہ دا كە لەوانەيە بە دەولەتتىكى كوردى لە باكوورى عىراق رازى بن، بەلام ئەوہىشى بۇ قەسەكى زىاد كەك: ئەگەر كەركوكى خرايە سەرئەو كىشە بۇ توركيا دروست دەكات " دىمانە لەگەل كرايسز گروپ، ئەنقەرە، ۲۷ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۳۱- دىمانە لەگەل كرايسز گروپ، ئەنقەرە، ۲۷ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴. كەچى پىش جەنگ چاودىزان و سىياسەتمەدارانى توركيا ھە ھەموويان لەسەر ئەو كۆك بوون كە " ھەرگىز بە عىراقىكى فەيدىرالى رازى نابىن ". چاوپىكەوتنىك لەگەل بولت ئاگرچالى، سەركى دامەززاوى ديموكراسى توركيا و كۆنە وەزىر. ئەنقەرە، ۲ شوباتى ۲۰۰۳. يەكئىكى دىكەش وتى: " ناتوانىن جگە لەو ئۆتۆمىيەى لە دەستورى ۱۹۷۴ دا ھاتووہ بە ھىچ شتىكى دىكە رازى بىن ". لە دىمانەيەكى كرايسز گروپدا لەگەلچ م. فاروق دىمىر جىگىرى سەركى بىنكەى ستراتىجىيە پەرەسەندووہكان، ئەنقەرە ۲ شوباتى ۲۰۰۳. دىلۇماتىچكى رۆژئاوايى سەرنجى ئەوہى داوہ كە: " بەر لە جەنگ قەسەوياسى زۆر لەبارەى ھىلە سوورەكانمەوہ دەكرا، كەچى لە نىسانى ۲۰۰۳ دا حەزبە كوردىيەكان چوونە ناو كەركوك و موسلەوہ و توركياش ھىچى نەكرد. كە ئەنالاكانى راگەياندى توركيا زۆر نوكتە لەسەر ئەمە دروستكرا چوونكە ئاشكرا بوو كە ھەموو ئەو قسانە قەسەى پرۆپوچ بوون ". دىمانە لەگەل كرايسز گروپ، ئەنقەرە، ۲۸ تىشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۲۲- دیمانه له‌گه‌ل کرایسز گروپ، نه‌نقهره، ۲۷ی تشرینی یه‌که‌می ۲۰۰۴.

۲۳- ئەم لیدوالنه‌ی بارزانی ئەو کاته بوو که چوو بوو بۆ نه‌نقهره به‌لام له‌م‌ی لێی وەرگیراوه که‌متر زه‌قاوزه‌ق بوو. به‌پێی ئەوه‌ی له‌ ئازانسی فرانس پرێسدا رۆژی ۱۲ تشرینی یه‌که‌می ۲۰۰۴ دا بڵاو کرابوووه بارزانی وتووێتی: "هه‌ر که‌سێک یان رژێمێک یان ئازانسێک بیه‌وێت درێژه به‌ ته‌عریب بدات یان خه‌لکی که‌رکوک بچه‌وسێنێته‌وه ئەوا ئێمه‌ داکوکی له‌ مافه‌کانیان ده‌که‌ین و ئاماده‌ین له‌ پێناویاندا بجه‌نگین". هه‌وه‌ها وتووێتی: "که‌رکوک شارێکی عێراقیه‌ به‌لام ناسنامه‌که‌ی کوردستانیه‌. ده‌بی‌ت هاندانی پێکه‌وه‌ژانی و براهه‌تی سه‌رلیستی ئه‌رکه‌کانی هه‌موومان بی‌ت و ئێمه‌ به‌م ئاراسته‌یه‌دا کار ده‌که‌ین". دوا‌ی دوو مانگ له‌مه‌ به‌ رۆژنامه‌نوسیکی راگه‌یاندوو که: "که‌رکوک دلی کوردستانه‌ و ئێمه‌ زۆری پێوه‌ پابه‌ندین. ئیستا ئێمه‌ پشتمان به‌ دانوستان به‌ستوو به‌لام ئه‌گه‌ر ئەو عه‌ره‌بانه‌ی هێنراون و له‌ که‌رکوک نیشته‌جێکراون نه‌رۆن ده‌ریان ده‌که‌ین". له‌ وتاریکی Olivier Weber دایه‌ به‌ ناوینیشانی "Le Point " Kirkouk: Main basse sur l'or noir, ۲۳ی کانوونی یه‌که‌می ۲۰۰۴). وه‌ک ئەوه‌ی که‌ کرایسز گروپ له‌ فه‌ره‌نسییه‌وه‌ ته‌رجه‌مه‌ی کردوووه‌).

۳۴- بۆ زانیاری زیاتر له‌ باره‌ی راپۆرتی رۆژنامه‌کانی تورکیاوه‌ ته‌ماشای کاسلین رۆدۆلفۆ بکه‌: "تورکیا پلانی‌ک بۆ عێراق داده‌نی"، رادیۆی ئەوروپا ئازاد/ رادیۆی الحره، ۳ی تشرینی دووه‌می ۲۰۰۴. له‌ سه‌روتاری رۆژنامه‌ی الصباح یشه‌وه‌ ئەم بڕه‌یه‌ی وەرگرتوووه‌ "ئامانج و مه‌به‌ستگه‌لی‌ک هه‌ن له‌ یه‌که‌یتی ئەوروپا گرنگترن.. چونکه‌ که‌رکوک له‌ راستیدا دلی کوردستان نییه‌ به‌لکه‌ دلی سیاسه‌تی تورکیایه‌ له‌ عێراقدا" که‌چی سامی کۆهینی نووسه‌ر له‌ رۆژنامه‌ی (میلیه‌یه‌ت) ئەم قسه‌یه‌ی که‌م بایه‌خ کرد که‌ پاشای لیدوانه‌که‌ی بارزانی بڵاو کرابوووه‌. ئەم ده‌لی: "تا پێش سالی‌ک که‌رکوک له‌ نه‌خشه‌ی گفتوگۆ سیاسیه‌کانی تورکیادا وجودی نه‌بووه‌".

۳۵- هه‌رچه‌نده‌ هه‌ندێک له‌ چاودێران بپروایان به‌م سیناریۆیه‌ به‌لام هه‌شیانه‌ گومان ده‌که‌ن چوکه‌ ده‌لێن: "ئهمه‌ریکا هه‌رگیز رێگه‌ نادات تورکیا سنوور دا‌بخات". به‌ قسه‌ی دیپلوماتیکه‌ی رۆژئاواییش بی‌ت ئەوا "په‌راوی‌زی مانۆری تورکیا له‌ باکووری عێراقدا تا راده‌یه‌کی زۆر ته‌سک کراوه‌ته‌وه‌" دیمانه‌ له‌گه‌ل کرایسز گروپ له‌ نه‌نقهره ۲۸ی تشرینی یه‌که‌می ۲۰۰۴.

۳۶- سه‌ره‌پای ریشه‌ و ره‌سه‌نییان، تورکه‌مانه‌کانی عێراق له‌ ئاسیای ناوه‌راسته‌وه‌ هاتوون نه‌ک له‌ تورکیاوه‌. له‌لایه‌نی ئیمپراتۆرییه‌کانی جاران‌ی ئەم ناوچه‌یه‌وه‌ وه‌ک سه‌رباز و به‌رده‌ست هێنراون و له‌ باکووری رۆژئاوای موسڵدا نیشته‌جێ بوونه‌و بڵاوبوونه‌ته‌وه‌ به‌ره‌و رۆژه‌لاتی به‌غدا. ئەمانه‌ بوونه‌ته‌ گه‌وره‌ ئه‌فسه‌ران و پیشه‌وه‌ران و بازرگانان و ئیداریه‌کان له‌ مه‌ل‌به‌ندی شاره‌کانی ناوچه‌ ده‌شتاییه‌ به‌

پیت و فراوانه‌کان و تیکه‌لایى کورد و ئاشووری و عەرەب بوون. تورکمانه‌کان به زۆری له شاره‌کانی موصل و ته‌له‌عفر و که‌رکوک و هه‌لێر و ئالتون کۆپری و داقوق و توزخورماتوو کفری و خانه‌قین و مه‌نده‌لی دا نیشته‌جین.

37- به‌پیتی هه‌ندێ سه‌رچاوه‌ی بڕوا پێ نه‌کراو (چونکه سه‌رچاوه‌ی بڕوا پێکراومان نه‌بوو) نووسه‌ره تورکمانه‌کان پێیان وایه ژماره‌ی تورکمانه‌کان تا ساڵی 2002 دوو ملیۆن زیاتر نه‌بووه واته 8/ن دانیشتوانی عێراق. بۆ نمونه ته‌ماشای کتێبه‌کی ئیرشاد هرزمی بکه به ناوینیشانی "الترکمان والموطن العراقي" ئه‌سته‌نبول 2003. هه‌ندێکی دیکه له‌مه‌ی که‌متر ده‌خه‌ملێنن و ده‌لێن 25 و ملیۆن. دیمانه‌ی کرایسز گروپ له‌گه‌ڵ جودت نجار سه‌رۆکی کۆمه‌له‌ی رۆشنیری تورکمان، هه‌لێر 6 ی حوزه‌یرانی 2003.

38- له دیمانه‌یه‌که‌دا عوسمان کاوا له ئه‌سته‌نبول رۆژی 27 ی تشرینی یه‌که‌می 2004 ئاواى به کرایسز گروپ وتوو، که‌شکۆلی به‌ریتانی که‌ باسی که‌رکوک ده‌کات له په‌نجاکان و شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی رابردودا ده‌لێت شارێکه زیاتر خه‌سه‌له‌تی تورکمانی هه‌یه و خه‌لکی عەرەب و کوردیشی لێیه. 39- دیمانه‌ی کرایسز گروپ له‌گه‌ڵ جه‌نگیز جاندار له ئه‌سته‌نبول رۆژی 26 ی تشرینی یه‌که‌می 2004.

40- ده‌سه‌لاتی ئینتیدابی به‌ریتانی و حکومه‌ته‌یه‌که‌ له دواى یه‌که‌کانی عێراق به‌ درێژایی سالانی سه‌ده‌ی بیست گونده‌کانی کوردیان بۆردومان کردوو. ئه‌م ئۆپاراسیۆنه درێژخایه‌تانه به‌شیک بوون له و هه‌له‌تانه‌ی کراون بۆ راگرتنی یاخی بوونی چه‌ندباره‌ بۆوه‌ی کورده‌کان دژی ئه‌و سیاسه‌تانه‌ی حکومه‌ت که به‌ سیاسه‌تی سه‌رکوت و ره‌گه‌زپه‌رستیان زانیوه و به‌ره‌می "هه‌له‌ی یه‌که‌م" بوون که په‌یمانیاں پێدرا ده‌وله‌تیاں بۆ دروست بکری و دواى له و په‌یمانه‌ په‌شیمان بوونه‌وه.

41- دیمانه‌ی (احسان دۆغره‌مه‌چی) له‌گه‌ڵ کرایسز گروپ له ئه‌نقهره‌ رۆژی 27 ی تشرینی یه‌که‌می 2004. دۆغره‌مه‌چی هاوولاتییه‌کی تورکمانه‌ خه‌لکی هه‌لێره و دامه‌زێنه‌ری زانکۆ Bilkent له‌مباریه‌وه وتی ئه‌و گۆرپانکارییه‌ی ئاماژه‌ی پێ کراوه له ناوچه کوردیه‌یه‌کان بوو، له که‌رکوک زمانی تورکی کرایه عەرەبی وه‌ک زمانێکی سه‌ره‌کی له خۆیندن و حکومه‌تدا. له ساڵی 1950 دوا ده‌یه‌ی ده‌سه‌لاتی پادشایی به‌کارهێنانی زمانی تورکی له قوتابخانه‌کان قه‌ده‌غه‌ کرا و له ساڵی 1970 رۆژی نوێی به‌عس مافی رۆشنیری و زمانی جێبه‌جێ کرد و دواى که‌متر له یه‌ک سال به‌ بڕیاری ژماره‌ 89 ی ئه‌نجومه‌نی سه‌رکردایه‌تی شۆرش لێی پاشگه‌ز بۆوه و پرۆگرامه‌کانی خۆیچندنی کردوه به‌ عەرەبی و مافه‌ رۆشنیرییه‌کانی تورکمانی پێشێل کرده‌وه.

۴۲- دیمانه‌ی کرایسز گروپ له‌گه‌ل نوینه‌ری رۆژنامه‌ی Radikal (مرات یتکن) له ئەنقەرە رۆژی ۲۹ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۴.

۴۳- بەرە‌ی تورکمانی ITF له ئایاری ۱۹۹۵دا دروست کرا و له کۆنگره‌ی تورکمانی نۆڤدەولەتی له تشرینی دووهمی ۲۰۰۲دا بووه بەرە‌یەک چوار حزبی تورکمانی دیکەشی ھاتە ریزەوہ. ئیجسان دۆغرەمەچی کە بسنز مانگی عێراقی تورکمانی دەولەمەندو پەرەردەیی و سیاسیی و له ئەنقەرە دەژی بە کرایسز گروپی و ت کە ئەم ریی بە بەرە نیشان داوہ کۆمپانیایەکی بۆ پارە و پولی حکومەتی تورکیا دابمەزرینی تا لەو رییەوہ پارە بۆ بەرە بنیتریت.

۴۴- دیمانه له‌گه‌ل خضر غالب کھیه له کەرکوک له ۲ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۴.

۴۵- دەنگۆیەکی وا ھەیه کە ژمارە‌یەکی زۆری ئەندامانی بەرە‌ی تورکمانی عێراقی ناپازین له حزبەکان. بەلام له ئیستادا ئەلئەرتاتیفیکی نییە مەگەر یەکگرتووی ئیسلامی تورکمانی کە ھاوپەیمانیتیەکی بنگە شیعییە و توانای کیشکردنی ئەندامە سوننە مزھەبەکانی ناو بەرە‌ی نییە. ھەندئ له ئەکتیقای تورکمان بێر لەوہ دکنەوہ حزبیکی تورکمانی دابمەزرین و بپیته "رێگای سییەم"، بەلام ھیشتا خەریکی پیکەوہناین.

۴۶- بە قسە (جەنگیز جندار) ھیزە تاییبەتەکانی تورکیا بەرەیان دروست کردوہ و دەستیان بەسەردا گرتوہ: "ئەو راستییەکی کە رێکخراویکی سەرەخۆ نییە و پاشکۆی سوپای تورکیایە نھیتیەکی (راگەینراو) ە بۆ ئەوانە‌ی لە پەرەسەندنەکانی ناوچەکە دەکۆنەوہ، بەلام دەشی جەماوہ‌ری تورکیا بەم رادە‌یە مەسەلەکی لا روون نەبیته". دیمانه له‌گه‌ل کرایسز گروپ، ئەستەنبول ۲۶ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۴.

۴۷- له کۆبوونەوہ‌یەکیدا رۆژی ۲۶ی تشرینی یەکەمی ۲۰۰۴دا ئاماژە بە نموونە‌ی تورکیا کرا وەک ھۆشداریەکی بۆ تورکیا لەبارە‌ی رۆژی بەرە‌ی تورکمانی عێراقەوہ کە ھەول دەدات تورکیا کیش بکات بۆ یارمەتیدانی تورکمانەکانی عێراق کە ئەمە بە رای زۆریە‌ی چاودێران و سیاسەتمەدارانی دژی لەشکرکشی، وەک سیناریۆ تۆقینەرەکی قوبرسە و دەبیته تورکیا ئومید بخوازی روونەداتەوہ. ئەمان دەلێن: تورکیا ھیشتا ئەرکی ئەوہ‌ی بە ئەستۆوہ‌یە کە خۆی لەو "قەیران" ە زگار بکات کە خۆی بۆ خۆی دروست کرد کاتی دەخالەتی سەربازی لە قوبرس کرد. ھەلبەت ئەمپۆ کە دە‌یەوێت بچیتە ریزی یەکیته ئەرۆپاوە مەترسییەکان یەکجار گەورەترن.

۴۸- یەکیک له لیکۆلەرەوان وتی: "ئەمریکییەکان ئەوہ قبول ناکەن کە فشاریان بۆ بھینریت لە مەسەلە‌ی کەرکوکدا، وەک ئەو‌ی کە بپیته ناوبژیوان له نیوانی لایەنەکاندا و فشاری زۆرتیان بۆ بھەن.

ئەوان بەدوۋى دەركاھەكدا دەگەپىن لە عىراق دەريان بىكات". دىمانە، ئەستەنبول ۲۶-ئى تىشىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۴۹- سەرچاۋەكان دەلەين لە واشىنتون دەزانن مەسەلەكان چۇنن بەلام لەسەر ئەو كۆك نىن كە ئايا باشتر واىە ولاتە يەكگرتوۋەكان سىياسەتىكى بەھىز لە كركوك پىادە بىكات يان لىي بگەپى بۇ عىراقىيەكان خۇيان كىشەكانى خۇيان چارەسەر بكن؟. لە ئاسۇدا ھەندى جىمىول ھەن وا پىندەچى سىياسەتس واشىنتون روى لە گۇپان كرىبى لەبارەى سەرلەنۇ پىادەكردنەۋى تەعربەۋە. جىگىرى ۋەزىرى دەرەۋەى ئەمەرىكا (رىچارد ئارمىتاج) لە ئەنقەرە لە كانۇنى دوۋەمى ۲۰۰۴ دا وتى: " شىگەلەك لە ياساى ھىكۇمەتى ئىنتىقالىدا ھەن دەبىت بگۇدەپىن بۇ ئەۋەى ئەۋەلەنە چارەسەر بگىن كە دوۋچارى ھەركەسى بوۋە كە دەركرابى يان راگۇپىزا بى". بىگومان ئەمە ھەۋ ئامازەيەكى راشكاۋانە نىيە بۇ كورد و توركمانەكان بەلكو بۇ عەرەبە (ھاوردەكان) ىشە لە كركوك كە لەۋانەيە بىنە قورىانى دەركرىكى بى تەرتىب لەبەر ئەۋەى چاۋدەپىيەكى ئىۋدەۋەلى كارىگەر نىيە. بە پىتى ماددەى ۵۸ لە ياساى كاتىبى ئىدارەى عىراق كە پەيۋەندىدارە بەم بابەتەۋە، دەستورى عىراق ئەۋ ھەنگاۋانە دىارى دەكات بۇ" راستكردنەۋەى ئەۋ زولمەى رەفتارەكانى رىژمى پىشۋوگە ياندۋىانە بە ھۆى گۇپىنى دىمۇگرافىيەى ھەندى ئاۋچەۋە لەناۋىاندە كركوك". ئەم ماددەيە ئارپۇشەنە والابە بەسەر چەندىن لىكەنەۋەى دۇ بە يەكدا كە لەۋانەيە بىيە ھۆى پىشلىكردىنى مافەكانى عەرەبە (ھاوردەكان) لە كاتىكدا كە ئەمەرىكا دەيەۋىت دەلاقى ئىۋان خۇى و عەرەب پىر بىكاتەۋە. دىپلۇماتىي رۇژئاۋايى بە كرايسز گروپى وت: ولاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەرىكا ئاتۋانى ماددەى ۵۸ وا نەبىنەت ۋەك ئەۋەى كە ئەمىش رازى بوۋە بەۋەى پاكىتاۋى رەگەزى عەرەبەكانى كركوك بگى. ۸-ئى كانۇنى يەكەمى ۲۰۰۴. بۇ مەسەلەى ھەمۋاركرىنى ئەۋ ماددەيە لەۋانەيە ھەلەمەتەك لە داۋاكرىنى ھەمۋاركرىنى ماددەى دىكە بەرپا بىكات كە بارىك بىخولقەنى لە كۇتايىدا بىكات بەۋەى ھەمۋا ياساكە ئىلغا بگى.

۵۰- ئازانسى رۇژنامەگەرىي فەرەنسا ۱۳-ئى تىشىنى يەكەمى ۲۰۰۴.

۵۱- ژمارەى چەنگاۋەرانى پارتى كرىكارانى كوردستان لە زىچەرە چىاي قەندىل لەسەر سىنورى ئىران لە رۇژەلەتى شارۋچەكى (قەلادىزى) سەر بە پارىزگاي سلىمانى بە ۵۰۰۰چەكدار دەخەملەنرى كە يەكەتى نىشتمانى كوردستان كۇنرۇلى جىمىوليانى كىدوۋە.

۵۲- داۋ جۇن ۲۵-ئى حوزەيرانى ۲۰۰۴: " بۇش بەلەن دەدات يارمەتى توركىا و عىراق بدات دۇى ياخىبوۋەكانى پ.ك.ك. كەچى (سوزان ساكىس) رۇژى ۱۳ كانۇنى دوۋەمى ۲۰۰۵ بە ئاۋنىشانى: " ولاتەيەكگرتوۋەكان يارمەتى توركەكان لە دۇى كوردەكان) وتارىكى لە رۇژنامەى (ھىرالد ترىبىۋنى ئىۋدەۋەلىتى) دا بىلاۋكرىدەۋە. جىگىرى ۋەزىرى دەرەۋەى عىراق (حامد البىباتى) بۇ ئازانسى

رۆژنامەگەرىيى فەرەنسا رۆژى ۱۲ ى تشرىنى دووھى ۲۰۰۵ ئاماژەيەكى بۆ ئەم بابەتە كىردو وتى: "باسى كىردەوھى سەربازىمان كىرد بەلام ئىستا ئىمە لە قۇناغىكداين دەمانەوئە ھەلېژاردن سەركەوئە. لە ئايندەدا كۆدەبىنەوھە و دواچار بەلئى ئۇپاراسيۇنىكى سەربازىيى ئەنجام دەدەين".

۵۲- سەرھەتا توركيا لە كانوونى يەكەمى ۱۹۶۴دا لەگەل كۆمەلەي ئابوورى ئەوروپادا رىكەوتنى شەراكەي كىرد. لە نىسانى ۱۹۸۷دا داواي كىرد بىتتە ئەندام لە يەككىتى ئەوروپا. لە كانوونى دووھى ۱۹۹۶دا يەككىتى ئەوروپا و توركيا يەككىتتەيەكى گومرگيان دانا. داوى سىئاسال لە كانوونى يەكەمى ۱۹۹۹دا يەككىتى ئەوروپا توركياي بە ئەندامى پائىوراو ەركىرت. سالى ۲۰۰۲ يەككىتى ئەوروپا بەلئىنى دا كە توركيا دەستى كىرد بە جىبەجى كىردنى ژمارەيەك مەرج ئەمانىش دەست بىكەن بە دانمۇستانى بە ئەندامبوونى. لە ۶ ى تشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴دا لىژنەي ئەوروپى بە ئەنجومەنى ئەوروپاي راگەياندا كە توركيا " بە پىئى پىئويست" ئەو مەرجانەي جىبەجى كىردوھە و راسپاردن كە ئەو دانۇستانە دەست پى بىكەن. بەلای كەمىيەوھە توركيا تا ۲۰۱۵ ئايتتە ئەندامى يەككىتى ئەوروپا.

۵۴- راپرسىيەكان واى نىشان دەدەن كە ۸۷٪ى كوردەكان لاگىرى ئەوھن توركيا بىتتە ئەندامى يەككىتى ئەوروپا، كەچى لەبەرامبەردا ۷۸٪ى ئەوانەي تەنبا بە توركى قسە دەكەن لاگىر بوون.

۵۵- بۆ نمۇنە عباللە گول، ەزىرى دەرەوھى توركيا راگەياندا كە بە توندى لاگىرى ھەلېژاردنەكانى عىراقوھە ئەوھى دووپات كىردەوھە كە پىئويستە بە پىئى تۈانا ھەلېژاردن سەرتاسەرى بىت و بۆ ھەموو عىراقىيەكان بىت و بە شىوھەيەكى تايبەتیش لى ئەگەپىن عەرەبى سوننە لە دەرەوھى بىمىنئەوھە.

۵۶- سەرچاوەكانى ئەم زانىارىيانە برىتەن لە:

دىمانەيەك لەگەل كرايسزگروپ لە ئەستەنبول لە ۲۶ى تشرىنى يەكەمى ۲۰۰۴

ئاژانسى ئەنادۆل بۆ دەنگوباس. ۱۲ى تشرىنى دووھى ۲۰۰۳.

ئاژانسى رۆژنامەگەرىيى فەرەنسا. ۱۷ى ئابى ۲۰۰۴.

پەيوەندى ئەلكىرتۆنى لەگەل پىسپۆرىكى پىشەسازى نەوت لە ۱۲ى كانوونى يەكەمى ۲۰۰۴.

ەزىرى بازىرگانى توركيا كە قسەكانى لە ئاژانسى رۆژنامەگەرىيى فەرەنسا، لە ۱۷ى ئابى ۲۰۰۴ دا بۆلۆكرابۆوھە.

رۆژنامەي ھەوالەكانى رۆژانەي توركيا لە ۱۱ى تشرىنى دووھى ۲۰۰۴.

۵۷- جەنگىز جاندار لە وتارىكى خۇيدا بە ئاوينىشانی (نىكىبونەۋەى توركى، كوردى سەرەراى ئەمىرىكىيەكان) گفتوگو لەبارەى ئەم خالەۋە دەكات. ھەۋالەكانى رۆژانەى توركىا لە ۲۳ى حەزەيران ۲۰۰۴.

۵۸- بەرپرسيكى پېشوو لە دەسلەتتى كاتتى ھاوپەيمانان ئاماژەى بۆ مىكانىزىمىكى ھاوشىۋە كرد كە بۆ شارى بەركۆى يۇگوسلافيى پېشوو دارپىزرا و ھۆشدارى ئەۋەشى دا كە ئەگەر كار بەم مىكانىزمە نەكړئ ئەوا لە كەركوكدا قەسابخانەيكى گەرە بەرپا دەبىت.

۵۹- ئەم پېشنىارە (عوسمان كافالا) پېشكەشى كردوۋە. كافالا توپزەرەرەۋەيكى سىياسى سەرەخۇيە لەگەل رېكخراۋىگدا كاردەكات لە ديارىكر ناۋى (كلتورى ئەنادۆل) ە و بۆلۈبۈنەۋەى ئالوگۆپى رۆشنىبرى و ئاشتىبونەۋە ئامانجىيەتى. شايانى باسە لە تەمموزى ۲۰۰۳دا حكومت لىبېوردنىكى ناكاملئ راگەياند بۆ ئەو جەنگاۋەرەنەى حەز دەكەن خۇيان تەسلىم بكن و ئامادەش بن زانىارى لەسەر ئەو ھاوپېتيانەيان بدەن كە خۇيان شاردۆتەۋە. پەيوەندى لەگەل لىكۆلەرەۋەيكى تورك لە ۱۰ى كانوونى يەكەمى ۲۰۰۵.

بىياتى دەۋلەت: فېدېرالىزم ۋ ئۆتۈنۈمى*

ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ۋە:

ئاساسىي قانۇن

بەزى:

تۆرۈپ چارەسەرى كېشە ۋ ئارىشەگەلى ناۋەخۇ،
دەسكارى بىياتى دەۋلەت دەخۋازن. لەم باسەدا لەۋە
دەۋىيىن كە داخۇا چۆن رېگەكارى فېدېرالىزم ۋ
ئۆتۈنۈمى، دەشى گىزى ۋ تېكەلچۈۋى ناۋ دەۋلەتى
خاۋ ۋ ھېۋر بىكاتەۋە لە رېگەلى دەسەلاتىيەدانى زىتەر بە
كۆرۈپ كۆمەلە ئىتتىپاقىيەكانەۋە.

۱- دەستۇر ۋەزىيەت دەسەلاتىيەكانەۋە

۲- نەمۇنەگەلى ئۆتۈنۈمى ۋ فېدېرالىزم

۳- بىنەماي قانۇنىي ئۆتۈنۈمى

۴- لايەنە بەسۈۋ ۋ چاكانى چارەسەرگەلى

ئۆتۈنۈمى

۵- بەرەنگار بۈۋەۋە ئۆتۈنۈمى

۶- بىياتىنى رېكسىتى ئۆتۈنۈمى

چەندىن كېشە لەسەر دەۋرى دەۋلەت لە كۆمەل چەق دەخۇن و بەشيۋەيەكى سەرەكى بىچ و بىنەۋانىان دەچىتەۋە سەر بىنات و رىكخراۋى دەۋلەت. لەزۆرىيەى ولاتاندا، دەۋلەت سازمانى ھەرە بەھىز و زەھەر، ئەگەر لەراپەراندىنى سىياسەتدا زۆر كارا و چەلەنگىش نەبى. كۆنترۆلى دەۋلەت ۋەكو باۋە سەردەكىشىتەۋە بۇ دەسەلاتى ئابۋورى، چونكە دەۋلەت دەستئاۋىژىكى سەرەكىي بەرھەمپىنانەۋەى سەرمايەيە. لەسۇنگەى ئەمەۋە، رىكابەرىيەكى توند بۇ كۆنترۆلى دامو دەزگاكانى دەۋلەت دەكرى. ئەم تىكۆشانەش، ھۆكارى زۆر كېشە و ھەراى دىناى ئەمپۇيە. دەكرى بەھۋى بىياتنانەۋەى دەۋلەت، يان بەھۋى سىياسەتگەلىكى رەسمىي ۋەك: داھات دابەشكردنەۋە لە رىگەى مىكانىزىمگەلىكى كەردەى ئەرپى، پەسندكردىنى قانونگەلى بارى كەسىتى و شيۋەكانى تىرى پلوراليزىم، قانونگەلى سازو لەبارى ھەلپزاردن و شيۋەكانى تىرى ھاۋەشىپىيكردن لە دەسەلاتدا.. رىگە لەم كېشە و ئارېشانە بگىرى، يان ھەلوفەسلىكىيان بۇ بكرى. ھەروايتەۋە گرفت و ئارېشە لەۋ ھەۋلانەش دەكەۋنەۋە كە بۇ دانانى سىمبولگەلىك بۇ دەۋلەت بەختدەكرپن كە رەگ و رېشەيان دەچتەۋە سەر ئايىن و ئول، يان داۋونەرىتى كۆمەلەيەك(سرى لانكا، مالىزىيا.. تاد) و كۆمەلەكانى تىرى پى نامۇن. ھەلوفەسل ھەر ئەۋەيە: سىمبولى بىلايەن (ۋەكو دىموكراسى، مافەكانى مۇۋ و سەرۋەرىي قانون)، سكولارىزم ۋەكو جۆرە ناسىۋناليزىمكى دەۋلەت، پەسند بكرى. لى زۆر لە سەركردەكان پىياناۋايە توانى ەلمانىيەت بۇ ھاندان و دل راكېشانى لايەنگر و شۋىنكەۋتۋوانى خۇيان، سنووردارە. ستراتىجىاي ھەرە بەفەپ و بەرھەم ئەۋەيە كە ۋەدۋاى رىۋوشۋىنى دەسەلاتپىدان بگەپن ۋەكو فېدېراليزىم، ئۆتۈنۋمى، يان ھەر دەسكارىيەكى تر لە بىناتى دەۋلەتدا.

۱- دەستئاۋىژەكانى دەسەلاتگۋاستنەۋە

رىكخسنىگەلىكى بەربالۋى لىكجودا بۇ دەسەلاتپىدان ھەن. لە لىۋەكۆلىنى ئەۋ رىگاكارانەدا، گرنگ ئەۋەيە ۋەكو رىگەكارى دژ بەيەك، يان ئەم يان ئەۋ رىگەكار، يان

ۋەكۆلەنلەرنى تەتقىقە قىلىشقا يەتكۈزۈپ چىقارغان ئىكەن. جىياۋزىيە ھەمە جۆرە ھەنۇكەيىيەكان لەروۋى ژمارە، پېئاسە ۋە سەرچاۋەكانى داھات لەناۋ سىنورى دەۋلەتتىكىدا ۋا دەخۋازن ھەندى تىكەلەي داۋودەزگا ۋ ئامراز بەكار بېرىدى (ۋەكۆلەن تەتقىقەدەن ۋەكانى كەنەدا ۋ ھىندىستان ھىمايان بۇ دەكەن).

۱-۱: فېدېراللىزم:

خاستىن رېئىكسىتى نامى، فېدېراللىزمە كە لەسايەيدا دەسلەت بەيەكسانى بەتتىكپاي ھەرىمەكان دەدرى ۋ دەقەرەكان پىۋەندى ۋەكەيەكان بە ھىكۇمەتى ناۋەندەۋە ھەيە. ھەرچەند فېدېراللىزم ۋەكۆلەن رىت، بۇ ھەلۋەسلى كىشەي ناتەبايى ئىتىنى بەكار نەھاتوۋە، لى نمونەي ۋاش ھەن كە فېدېراللىزم لەم بارەشەۋە كارايى خۇي سەلماندوۋە. بۇ نمونە: پەسندىكى فېدېراللىزم لە سويسرا ۋ كەنەدا پارىژكى بۇ بەيەكەۋە ھەلگىرى كۆپ ۋ كۆمەلە پىكناكۆكەكان بوۋە. ھەروا فېدېراللىزم زۆر جار بۇ بىراندەنەۋەي گىرە ئىتتىپاقىكان لەدۋاي شەپى دوۋەمى جىيەنەۋە، بەكارھاتوۋە. بۇ نمونە: لە ھىندىستان، مالىزىيا، نىجېرىيا. لەجىگە ۋ پىتۇۋى تىرىشدا فېدېراللىزم بەچاكى جىگەي خۇي كىرەدەۋە ۋەك لە ميانەي ۋەتۋىژەكانى ئەفرىقىي باشۋوردا كە چارەسەرى دۋاي قۇناخى ئاپارتايدىيان لىكەۋەۋە.

ئەگەر داخۋازى ھەر ئەۋە بى گروپپىك يان دوۋان ساز بىرەندەۋە ۋ بەندىرەۋە ژىربار، ھەرچۇن بى، لەۋانەيە مۇدىلى فېدېرالى پىۋىست نەبى. رەنگە مۇدىلى فېدېرالى بەتەۋايى بەدەردى داخۋازىيە كەلتۈرى ۋ داخۋازىيەكانى تىرى كۆمەلەيەك نەخۋا. كەۋابوۋ دوۋەرسقى ئالەرناتىف ھەن: فېدېراللىزمى ناچۇر ۋ ئۇتۇنۇمى.

۲-۱: فېدېراللىزمى ناچۇر asymmetrical federalism

لە فېدېراسىيونىكى نا-ھاۋچەشندا، ۋىلايەتلىك يان زىتەر، دەسلەتگەلىكى تايىبەتى لە قەبەل دەكرى كە بە ناۋچەۋ دەقەرىن دى نادىن تا دەرفەت بۇ پاراستىنى كەلتۈرۈ زمانى دانىشتۋانى ۋىلايەتى تايىن بىرەخسىت. نمونەيەكى كۆنى ئەم جۆرە مۇدىلە،

كيوبيك - Quebec له كه نه دا، نمونه يه كى هاوچه رختريش، بارى تايبه تى كشميره له ناو فيدراسيوني هينديدا.

۱-۳: ئۆتۆنومى

ريگه كارى ئۆتۆنومى ، كه تهنيا هريميك يان زيتر، دهسه لانگه ليكي تايبه تى پى بدرى، زور ناسراو به ريلاهه. ئۆتۆنومى هر به سروشتى خوى نا هاوچه شنه. نمونه گه لى ئۆتۆنومى: پيوهنديى دوو ئوستانى كورديليرا Cordillera و ميندناو Mindanao به فلپين، پيوهنديى زه نجبار Zanzibar به تهنانيا، پيوهنديى هونگ كونگ به چين، پيوهنديى گرينلاند Greenland به دانيمارك، پيوهنديى پورتوريكو Puerto Rico به ئامريكا، كور و كومه له خودمختاره كانى ناو ئيسپانيا، پيوهنديى ئالاند A Land به فينلندا. جياوازي هره گرنگ له نيوان فيدراليزم و ئۆتۆميديا نهويه كه له فيدراسيوندا، هريمه كان چالاكانه به شدارى له داووده زگا نيشتمانيه كان (واته ده زگا فيدراليه كان (وهگير) و داپشتنى سياسه تى نيشتمانيدا ده كن له پال نهو دهسه لاتانه ي كه له چوارچيوه ي هريمه كانى خوياندا له قه به ليان كراوه. له ئۆتۆميشدا، زيتر جهخت له سهر دهسه لاتى ده فهره كه خوى بۆ هه لسووپاندى كاروبارى خوى ده كريتته وه تا جهخت كردنه سهر به شداريكردن له داووده زگا نيشتمانيه كاندا. رهوشى زه نجبار تا راده يه ك ريزپه رپه، زه نجبار كاريگه رى به سهر په رله مانى نيشتمانى و كارپا په پاندى ته نزانياه هيه كه له گه ل قه باره كهيدا هاوپيژ نهويه و نه مهش بيژاريه يه كى زورى له ناو به شى سهره كى ته نزانيدا دروستكردوه.

۱-۴: ريسيرف Reserves

نه مانه يه كه مجار له لايه ن مشه خته (مستوگن) نه وروپويه كانه وه له ئامريكا بۆ داپرين و كونترۆلى خه لكى ره سهن و خوجيى نهو ولاته به كارها تيون. پاشان له ئوستراليا و نهفريقيا و هه ندئ ناوچه ي ئاسيادا به عه مه ل هيتراون. سياسه تى ئاپار تايدي بانئۆستانه كان شيويه يه كى مۆديرنى نه مانه بوو. له م سالانه ي دواييدا، هه رچۆن بووه، دان به ئاوات و داخوازيه ميژوويه كانى گه لانى ره سهن و خوجيى نراوه له دووتويى گوپيني نهو ريسيرفانه بۆ ناوچه گه لى خو- به رپيوه بهر به تايبه تى له كه نه داو فليپين.

مەوداۋ ئاقارى ئەم ريسپرئانه كه تا چەند دەكارن لە قانونگەلى نيشتمانى بچە دەرى، كه لەوانەيه بۆ پاراستنى پراكتىكى سياسى و كه لتورى خۇيان پيوست بى، دەگۆپى.

۱-۵: دامەزراۋە خۇجىيەكانى حكومەت

ريگەيهكى ترى دەسەلاتپىدان، بەھۆى دامەزراۋە خۇجىيەكانى حكومەتە، يان شيۋەكانى نا- مەركەزىيەتە. ئەمانە ھەم لە فیدراسیۆن و ھەم لە ئۆتۆنۆمى جودان. ئەمانە بارىكى تاييەتى دەستورى، يان گەرەنتى دەستورىيان نىيە. دەشى حكومەتى خۇجى ريگەيهكى كارىگەر بى بۆ لەقەبەلگەردنى دەسەلاتىكى ديارىكراۋ بە گروپىك، چونكە رووبەروو پىوانەى جيوگرافى حكومەتى خۇجى، گچكەيه و دانىشتوانەكەى تا پادەيهك پىدەچى ھاۋچەشن بى.

بەپىتى ئەو پەرەئەستاندانەى لەمەۋبەر لەبارەى فیدراليزم و ئۆتۆنۆمىيەۋە خزانە روو، ئەگەرى داھىنانى ريگخستنى گونجاۋى ترى خۇبەپىۋەبردن كه لە گەل ھەلومەرجى جيا- جيا و بەربلاۋ و ھەلگەۋتەكاندا گونجاۋ بى، روو لە زىدەبوۋنە.

(لەزەدا، ئىمە ئۆتۆنۆمى بە مانا گشتىيەكەى بەكاردىنن بە و مەبەستەى كه ھەموو شيۋەكانى ريگخستن بە گۆپرەى شويىن بۆ حكومەتايەتلىكەردن بەسەر خۇدا، بگرتەۋە). لەپال ئەو جۆرە بەربلاۋانەى حكومەتايەتلىكەردن بەسەر خۇدا، لەناۋ ھەر جۆرىكىشىاندا، ريگخستنى جيا- جياى دابەشكەردنى دەسەلاتەكان لە ئىۋان ئاستە جيا- جيا و بنىاتەكانى حكومەتدا ھەيه، ئەمە سەربارى پىۋەندىي ئىۋان ئەم بنىاتنانە لە ئاستە جيا- جياكان و دابەشكەردنى داھاتە دارايى و سەرچاۋەكانى دى. ھەرچەند ئەم نەرمىيە لە پىرۆسەى وتوۋىژ گىرنگە و كارئاسانى بۆ سات و سەۋدا دەكا، لى خەتەرى ئەۋەش ھەيه سىستەم و ريگخستنى ئالۆزى ۋەسەى لىبەكەۋىتەۋە كه بىيئە مايەى شىرازە تىكچوون و بى حكومەتى.

ريگخستنگەلى فیدرالى، يان ئۆتۆنۆمى ھەر بۆ خۇيان سەخت دەكەۋنە گەر. چىنن بەسىستەمى كۆنباۋ كه لەوانەيه وتوۋىژى توند و سەختى لىبەكەۋىتەۋە، پىرۆژە مەۋدا- درىژەكانى چارەسەر كەردن بەھۆى قورسايى يان ئالۆزىيانەۋە لەبنەۋە ھەلئەكەيتى.

(نمونەيەكى باشى ئەم تاقىكرنەۋەيە، رېڭخستنى ناۋچەيە لە دەستورى سەرەخۆيى كىنيايىدا، لەۋەش ھاۋچەرختر سىستەمى ۱۹۷۶ى ھۆكۈمەتى ئوستانەكانە لە پاپوا غىنيى (نوي).

۱-۶: سازمانه نۆونه تەۋەيە ھەرئەمەيەتيەكان

International Regional Organizations

توخمىكى نوي، لى نارسەتەخۆي رېڭخراۋى ھۆكۈمەتى بە گۆيرەي شوپن، ھاتنە ئاراي سازمانگەلى نۆونه تەۋەيە ھەرئەمەيەتيە. لەم سازمانانەدا، دەۋلەتان سەرۋەريى نىشتەمانى خۆيان لە ھەمبەر پشكىك لە بەشدارىكردن و داپشتنى بپياردا ئالۆير پىدەكەن. ئەم سازمانانە خۆيان سىياسەتى گشتى، سەبارەت بە پرس و دۆزى گەورە-گەورە دادەپژڭن. لەم رېڭەيەۋە، رادەيەك كۆنترۆل بەسەر كاروبارى ناۋچەيەكى نىشتەمانى لە دەسەلاتى نىشتەمانىيەۋە، بۆ دەسەلاتىكى بان- نىشتەمانى دىتە فەگواستن. ئەم كەمكرنەۋەيە لە سەرۋەريى نىشتەمانى، ئەگەرى رېڭخستنى نوي لە نىۋان دەۋلەت و ھەرئەمەكانى خۆيدا، دەكاتەۋە. ئەمە سوود و قازانجى بۆ ھەردوۋ لا تىدایە (دەۋلەت و ھەرئەمەكان). دەۋلەت ھەست دەكا لە بنىاتە فرە چىنەكانى سىياسەتدانان و كارھەلسوپاندندا، ھەرئەمەكان كەمتر ھەرپەشەي لىدەكەن. ھەرئەمەش بەدل و داوتر سەرۋەريى نىشتەمانى پەسند دەكا كە لەۋانەيە بىتتە كلىل بۆ بەشدارىكردى لە رېڭخستنى بەرلۆتردا.

ئەم سەمت و ئاراستەيە لە يەكئىتى ئەۋروپايىدا زۆر پەرەي ئەستاندوۋە و يارىدەي خاۋكرنەۋەي ئەۋ گرژيە دەدا كە جاران لە نىۋان دەۋلەت و ئەۋ ھەرئەمە سەرسنورويانەي خۆي كە لەسەر جىابوونەۋە رشتىبون، ھەبوو. ھەر بۆ نمونە: يەكئىتى ئەۋروپايى كارناسانى بۆ رېڭخستەۋەيەكى بەسوود بەگۆيرەي شوپن بۆ سىياسەت، كاربەپۆۋەبردن و راۋىژكردن لە ھەردوۋ پارچەي ئىرلەندا كە ھەر يەكەيان لە ژئىر سەرۋەريى دەۋلەتتىكى جودا دايە كردوۋە لە كاتىكدا كە پىشنيارى تازە بۆ ئاشتى دەخريتە روو. نمونەيەكى تر، ئەۋ ھەول و كۆششەيە كە بۆ ھىنانە ئاراي رېڭخستنىكى

Nordic يەكگرتووی خەلکی سامی Saami دەدری بە توخمیکی جەوهری ئۆتۆنۆمیشەو، بەبی گویدانە ئەو سەرۆهیریە (دەوڵەت)ە ی لەسایەیدا دەژین.

٢- نموونەگەلی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی

هەرچەند وەکو باو بوو، فیدرالیزم بۆ مامەڵە لە گەڵ دۆزە ئیتنییەکاندا بەکار نەهاتوو، لی چەندین نموونە نیشانی دەدەن کە چۆن ئامرازگەلی فیدرالی، یان ئۆتۆنۆمی یاریدە ی خاوبوونەو و تەنانەت چارەسەری ئاریشەگەلی ناوخۆییان داو، یان بناخەیهکیان بۆ پیکەوژانی بەناشتییانە ی کۆر و کۆمەڵە پیکناکۆکەکان لێداو. نموونەیهکی سەرکەوتووی تایبەتی ئۆتۆنۆمی، A Land ه کە دانیشتوانی سویدی زمانی ئەو هەریمە لە ژێر سەرۆهری فینلەندا لە ساڵی ١٩٢١-هەو بە رادەیهکی گەورە ی ئۆتۆنۆمی کەلتوری و سیاسیی خۆیان شادبوون. هەروا ئۆتۆنۆمی، گرژی و ناخۆشی نیوان خەلکی ئیتالی زمان و ئەلمانی زمانی لە South Tyrol له ئیتالیا خاوەردوووە. هەر لەم رێگەیهو داخوازیگەلێکی ئیتنی لە هیندستان مامەڵەیان لەتەکدا کراو و لەساڵی ١٩٥٦- هەو دەست بە ریکخستنەو و یلیایەتەکان بەپێی هێلە زمانیهکان Lingistic و دابەشەندی هەردو و یلیایەتی پەنجاب و بۆمبای کرایەو و ئاسام Assam و ناگلاند Nagaland و میزولاند Mizoland یش بوون بە و یلیایەت.

هەروا لە ئیسپانیاش، دوابەدوای لادانی فرانکۆ، لە سۆنگە ی بەندیکی دەستووری ١٩٧٨- هەو سەبارەت بە دامەزراندنی "کۆمیونیتیە ی خودمختار"، بە رادەیهکی گەورە ئاسانکاری بۆ فەگواستن بۆ دیموکراسی، کراو. ئەوێش لە رێگە ی بەخشینی رێژەیهکی زۆر لە حکومەتایەتیکردن بەسەر خۆدا بە کۆمەڵە "میزووییهکانی" وەك: باسک، کەتەلۆنەکان.. ئیدی فشار بۆ جیابوونەو و چالاکی تیرۆریستی کەمبوو. لە فلیپین، چالاکی جوداخوازانە ی چارەکە سەدەیهکی موسلمانەکان لە میندناو بەپێی ریککەوتننامە ی ساڵی ١٩٩٦ ی نیوان بەرە ی رزگاریخوازی نیشتمانی مۆرۆ MNLF و حکومەت پەکی خرا. بە گوێرە ی ئەم ریککەوتننامەیه، دەبوا یە ئەنجومەنێک بە

رەبەرلەپ تىلى سەرۋىكى MNLF بۇ سەرپەرشتىلى پەرەپپىدانى ۱۴ ئۇستانەكەي دورگەي مېندناۋى خواروۋ دابمەزىبابە (MNLF) ئەم دورگەيە بە زىد و نىشتىمانى نەرىتىلى مۇسلمانەكان دادەنەيت) و پاش سى سال، ھەم راپرسىيەكى گىشتى و ھەم ئۇتۇتۇمىيەكى ناۋچەيى بەدوادا بەھاتبەيە .

نمۇنەيەكى ئاناشناتر، خواروۋى پاسىفىك - South Pasific كە لەسايەيدا ئۇتۇتۇمى ھاۋكار بوۋە كىشەو ئارىشەكانى ئۇي جۇرە ھەلۋەسلىكىيان بۇ بىرى (بەشۋەيەكى سەرەكى ناتەبابىيەكانى نىۋان پاپوا غىنىيەي ئۇي و بواگىنقىل Bougainville و داخۋازىگەلى فرانكفون لە فانواتو Vanuatu).

شۋەيەكى تازەي ئۇتۇتۇمىش لەو رىكخستەنەدا بەرجەستەبوۋە كە لەسايەيدا ھۇنگ كۇنگ لە تەممۇزى ۱۹۹۷دا گەپايەۋە ژىر سەرۋەرى دەۋلەتى چىن (دىنگ زىاۋىنگ پىيۋايە ئەم شۋەيە لەبارىدا ھەيە زۇر كىشە و ھەراي دىنيەي ئەمۇ چارەسەر بكا). تازەيى ئەم شۋە رىكخستەنەۋەيە لەۋە دايە كە دوو سىستەمى ئابۋورى و سىياسىي زۇر لىكجودا و بىگەر لە زۇر روۋەۋە پىكناكۇك و دۇ لەناۋ چوارچىۋەي يە دەۋلەتى سەرۋەردا بەيەكەۋە ھەلېكەن. بەرىتانىا لەسەر بەلېنى ئۇتۇتۇمى دان بە ھۇنگ كۇنگ كە لە راگەياندىنى ھاۋبەشى سالى ۱۹۸۴ى نىۋان چىن - بەرىتانىادا ھاتبۇ، خۇي بۇ گەپاندەنەۋەي ھۇنگ كۇنگ بۇ ناۋقەۋارەي چىن سازكرد. ماكو Macau ىش لەسالى ۱۹۹۹ لەسەر بىنەماي ھەمان پەرەنسېپ گەپايەۋە ناۋ چىن.

لەۋەش گىرنگىر، چىن پىۋەيە (تايۋان) ىش ھەر بە رىگەي سىياسەتى ((يەك ۋلات، دوو سىستەم)) ھەۋە بەيىتتەۋە ناۋ نىشتىمانى دايك. ئەمەش رىي تىدەچى، ئەگەر وتوۋىزىكى جىدى لە نىۋان ھەردوۋ لادا بەپىۋە بچىت و دۇزى سەرەكى وتوۋىزەكەش لەسەر مەۋدا و مۇدىلى ئەو ئۇتۇتۇمىيە يىت كە بە تايۋان دەدرى. ھەنوكە ھەۋل و كۇشش لە ئارادايە بۇ بەلاداخستى چەندىن كىشە و ھەراي ناۋەكى لە رىگەي رىكخستىنگەلى ئۇتۇتۇمىيەۋە ۋەكو: سىرى لانكا - تامىلەكان، ئەندەنووسيا و تىمورى رۇۋەلەت(۱) ، سوۋدان - باشۋورى سوۋدان(۲)، جۇرجيا - ئەبخازيا، ھەرا رەۋشىكى تر

كە ھېشتا نەگە يىشتۇتە لىتۈرى كېشە و تەقىنەو، ئەوېش پېۋەندى ئايندەى نىۋان ئەمىرىكا و پۇرتۇرىكىيە .

ئۇتۇتۇمى، زۆرىيى جاران لەلايەن گروپپە نارازىيەكانەو دەخوازى: مشەختە سېى پېستەكان و ھۆزە كەمىنەكان لە كىنيا، Kingdoms لە ئۇگەندا، دورگەكان لە پاپوا غىنىيائى نۇى، تامىلەكان لە سىرى لانكا و ئىدى ئا ئاوا... ئى ھەندى جارىش حكومەت لە لاي خۇيەو دەستپېشخەرى دەكا و ەكو رېگەيك بۇ خۇپاراستن و بەرگرتن لە جىابوونەو يان بۇ كۇتايپېئان بە خەباتى چەكدارى، ئۇتۇتۇمى دەدا. بۇ نمونە لە فلىپپىن ئۇتۇتۇمى بە مىندناو دراو، باكورى - رۇژمەلاى ھىندستان، فەلەستىن، ئىسپانىا، يان بەم دوايە لە سىرى لانكا.. بۇ نمونە كۇنگرەى نىشتەمانى ھىندى خۇى سازو ئامادەكردبوو، پلەيەكى بەرزى ئۇتۇتۇمى بدا ئەگەر كۇمەلەى ئىسلامى بە ھىندستانىكى يەكگرتو قايىل بوايە، ئى كاتى بەرىتانيا ناوپرەيەكى لە نىۋان ھەردوولادا ھەلچنى، كۇنگرەى نىشتەمانى سەرگەوتووانە بانگەشەى بۇ حكومەتتىكى ناوەندى بە ھىزو ويلاياتى لاواز دەستپېكرد.

۳- بىنەماى قانۇنىي ئۇتۇتۇمى

وېپراى ئەوەى كە ھەلوفەسلى ئۇتۇتۇمى زۇر بوو، ئى ھېشتا بىنەماى قانۇنىي ئۇتۇتۇمى خوياو روون نىيە. ئۇتۇتۇمى دوو بىناخەى پىرەنسىپى ھەيە:

۱-۳: كۇمافى كەمىنە

لەم سالانەى دوايىدا، نەتەو يەكگرتووەكان پەروشبوونىكى زىتتى دەرهەق بە كۇ- مافى كەمىنەكان نىشانداو و جاپنامەيەكى لەمەپ كۇمافى كەمىنەكان (۳) پەسند كىدووە كە لە ماددە (۲۷)ى بەلئىننامەى نىۋەولەتتى بۇ مافە مەدەنى و سىياسىيەكانى تىپەپاندووە (۴). بى لەوەش، كۇمىتەكانى مافى مۇقۇ/ UN ، ھەندى رافە و لىكدانەوەيان بۇ ماددە ۲۷ كىدووە كە دان بەو دەنەت رادەيەك ئۇتۇتۇمى بۇ پاراستنى كۇ-مافى كەلتوورىيى كەمىنەكان پېويستە. ھەروا كۇمىتەى ناوپراو و لايەنى تىرىش ھەول و

كۆششيان بهختكردوه كه مافى چارهى خۆنوسين له ههرجييهك پتوهنديى به مافهوه ههبي، وا رافه بكن ماناي "ئۆتۆنۆمى ناوهكى" له جياتى جياپوونهوه بدات. ريبازى OSCE (لهچەندىن راگەياندىن و بەكردهوش ههروا بووه) سيستمگەلى ئۆتۆنۆمى به خاستر دهزانى و بپيارهكانى ئەم ريكخراوش سەبارەت بە داننان بە جياپوونهوى كۆمارهكانى يۆگوسلافياى جاران، پاراستنى تير و پرى لهمجۆرهى كه مینهكانى تيدا بووه. ريككهوتننامهى تازهش له مەرگەلانى رهسەن و هۆزهكى له ولاتانى سەربهخۆ (۱۹۸۹) (۵)، گەلەلە نامهى جارى مافهكانى گەلانى رهسەن و خۆجى، رژىمى ئۆتۆنۆمى به بهسند دهزانن.

۲-۳: چارهى خۆنوسين Self-determination

ئەم چەمكه خۆى له خۆيدا چەمكىكى چەتون و درۆيسته. ئى چارهى خۆنوسين زىتر به شەرت و شەرتى ناوهكى، ريكخستنى ديموكراتيكى دەولەت شىكراوتهوه و ماناي ليدراوتهوه تا به بارى جياپوونهوه، يان سەربهخۆبون. كۆمەلەى گشتىي نەتەوه يەكگرتووهكان بەر له چەند سالىك ئۆتۆنۆمى وهكو بهيانكردى چارهى خۆنوسين ليكداهوتهوه. خەريكبوونى نەتەوه يەكگرتووهكان و سازمانگەلى ترى نيودهولەتى به چارهسەرى كيشه و ئاريشه ناوخۆييهكانى دەولەتان، يارمەتى ئەوهى داوه چەمكى چارهى خۆنوسين گەشەى زىتر بكا، كه له هەلومەرجى گونجاو و لەباردا ئۆتۆنۆمى بگريته خۆ(۶).

ئەم تىپوانينه بۆ چارهى خۆنوسين له هەندى دەستورى نيشتمانىي ولاتاندا پشتەوانى ليكراوه، ئى لەم قوناخدا تەنيا ئەمەيان سەمت و ئاراستەيهكه و هيجى تر. زۆربهى جاران بنەما دەستوربييهكانى ئۆتۆنۆمى لەماوهگەلى گۆپانكارىي كۆمەلەيەتى - سياسيدا پەسندكران، لەكاودانىكدا كه رژىمىكى ئۆتۆكراتى لەسەر كار لابراوه (له دەمى وادا ئۆتۆنۆمى رەواييهكى بەرچاوبەهەند وەرگىراوى دەبى)، يان قەيرانەكه بووه به كيشەى نيوان زۆرينه و كەمینه، يان فشارىكى توندى نيونهتەوهيى لەئارادا هەبووه.

لە سۆنگەي ئەم ھۆكۈمرانلار، ھەنۇكە چەندىن دەستور دان بە ھەندى مافى
 ھۆكۈمەتايە تىكرىد بە سەرخۇدا دەنن (۷) ۋەكو فليپىن (سەبارەت بە ھەردو ئۇستان:
 يەكەمىيان بۇ گەلىكى رەسەن ۋ ئەوى تريان بۇ كەمىنەيەكى ئايىنى)، ئىسپانىيا)
 ئۆتۆنۆمى بۇ سى ھەرىم داينىكردوۋە ۋ داۋاي لەۋانى تىرىش كىردوۋە سەبارەت بە
 ئۆتۆنۆمى ۋ توۋىژ لە گەل ناۋەنددا بىكەن)، پاپوا غىنىيائى ئۆي (رىگەي بە ئۇستانەكانى
 خۇي داۋە لە گەل ھۆكۈمەتى ناۋەندىدا سەبارەت بە دەسەلەتپىدان بىكەنە
 ۋ توۋىژەۋە)، فىجى (دانى بە مافى گەلىكى رەسەن ناۋە، كە لە ئاستى ناۋچەيى ۋ
 خۇجىيدا ئىدارەي خۇي ھەبى)، داۋەمىنىيان ئەتىۋىيائە (كە مافى بە نەتەۋە ۋ
 ھاۋولانىيان ۋ گەلانى خۇي داۋە كە داۋاي دەسەلەتگەلىكى فرەي ۋەكو ۋىلايات لە
 چۈرچىۋەي فېدەراسىۋندا بە مافى جىابوۋنەۋەشەۋە بىكەن). دەستورى چىن كۆمافى
 كەمىنە ئىتتىپاقى بۇ ھۆكۈمەتايە تىكرىد بە سەرخۇ داى چەسپاندوۋە، لى بەكردەۋە
 بالادەستىبى حىبى شىۋەي، ئۆتۆنۆمى لە كۆمارى چىن بەتال ۋ بىكۆلكرىدوۋە. لە
 نىۋونەي دىدا، دەستور رىگە دەدا ۋەلى ناخۋازىت ناۋچەگەلى ئۆتۆنۆم دابەزى. لە
 لايەكى ترەۋە، دەبى تىبىنى ئەۋەش بىكى كە ھەندى دەستور پانتايىيە بۇ ئۆتۆنۆمى
 ناھىلنەۋە، يان ئاقارەكەي بەرتەسك دەكەن لە رىگەي داۋاي لە بابەتى دەبى دەۋلەت "
 يەككەرتو" بى يان دەرپرېن ۋ دەستەۋازەي ترەۋە (۸)، بەندو بىرگەيەكى قانۋونى ۋەسا،
 ئاستەنگى بۇ پەسندىكردن ، يان جىبەجىكرىدى دەسەلەتپىدانىكى بەمانا دروستكرىدوۋە
 لە ۋلاتانى ۋەك سىرى لانكا، پاپوا غىنىيائى ئۆي ۋ چىن.

بوۋن، يان نەبۋونى مافىك لە قانۋونى نۆۋەۋەلەتى، يان قانۋونى نىشتىمانى
 سەبارەت بە ئۆتۆنۆمى، تەباي ئەۋ بەندە قانۋونىيەنى مەۋداكانى ئۆتۆنۆمى بەرتەسك
 دەكەن، دەتۋانى دەۋرىكى گىرگ لە بەرىۋەچۈۋنى ۋ توۋىژ ۋ سازشى رىژەيى لەنىۋان
 ھەلۋىستى لايەنەكان بىگىرى بە تايىبەتى لەۋ كاتانەي ناۋىزىۋانىكى نۆۋەۋەلەتى، يان
 تەرەفىكى سىيەم ئامادەي ۋ توۋىژەكان بىي.

۴- لایه نه به سووده کانی چاره سهر گه لی ئۆتۆنۆمی و فیدرالیزم

میکانیزمه کانی فیدرالیزم و ئۆتۆنۆمی چهند لایه نیکی باشیان ههیه:

۴-۱: رادهیه که دهسه لاتی دهوڵت بۆ که مینه کان دهسته بهر دهکا:

که مینه کان دهشین له م ریگه یه وه به دهسه لاتگه لیکی راپه پاندن و یاسادانان و دارایی شادین، نه که تنیا نوینه راپه تیکردنیکی په رله مانتاری و پشکیکی که م له سیاست دارپشتن و دابه شینه وه ی سهرچاوه و داهاته کان.

۴-۲: نه گهر و شیان خاستر بۆ پاراستنی که لتووری که مینه کان ده ره خستینی:

توانا به که مینه کان ده به خشی که بپاریگه لی گرنگ بۆ خۆیان بدهن و بگره هه میشه نه گهری خاستر بۆ پاراستنی که لتووریان فه راهم ده کا.

۴-۳: له وانه یه په کی داخواری جیا بوونه وه بخت، یان به کۆتای بهینی:

نهرمی ئامرازی فیدرالی به هۆی دابه شکردنی دهسه لاتگه کان (۱) و بنیاتی دامه زراوه کان، ده رفه ت بۆ جۆره ته رزی جیا - جیای به یه که وه سازان و هه لکردن ده کاته وه، هه روا له شیوه کانی تری پاراستنی که مینه کان دروسته بۆ سات و سه وداو سازش.

۴-۴: ده شی په کخستنی سیاسی گروپه ئیتنیه کان زیده بکا:

ئۆتۆنۆمی، هیزو توانا به دهوڵت ده دا، ده رفه ت به گه لان زیتر ده دا که له سیسته می سیاسیدا پیشبرکی بکه ن، ئه م کتیه پکی سیاسیه ده شی به دهویری خۆیه وه جهخت له سه ر جیاوازی له ناو گروپه کاندای بکاته وه و سه ره نجام حزیه ئیتنیه توندو تۆله کانی جاران له بهر یه که له شیوتیه وه. زیده بوونی حزیان و ده کا هه قالبه ندی حزیه هاوشیوه ئیتنیه کان له سه رانه ری ولاتدا بیته ئاراهه (نمونه ی نایجیریا و هیند). ریکخستنی ناچۆری هه ریمایه تی دنه ی داخواریگه لی کۆپ و کۆمه لی دیکه ده دا که ریکخستنی هاوشیوه بۆ خۆیان بخوازن (وه کو هیند، نایجیریا، پاپوا غینیای نوی). بلابوونه وه و زیده بوونی نه و ریکخستنه، روانگه کانی یه کیتی نیشتمانی زیده ده که ن

ۋەك كە دەسەلاتى دەۋلەت بىلگۈدەكەنەۋە دەسەلاتەكانى ناۋەندى ۋا لىدەكەن بەلانس
لە نىۋان بەرژەۋەندە ھەرىمايەتى ۋ نىشتمانىيەكان رابگرى.

۴-۵: دەشى بەشدارى لە بەدەستورىكرندا بكا:

رىكخستنى ئۆتۆنۆمى، ھەروا مىكانىزمەكانى جىيەجىكرندى، جەخت لەسەر
ھوكمى قانون، جىاكرندەۋەى دەسەلاتەكان، دەۋرى دامەزراۋە سەربەخۋىيەكان
دەكەنەۋە. بە دامەزراۋەكرندى ئۆتۆنۆمى بەتايىبەتى ئەۋ رىۋوشىۋىنانەى پىۋەندى نىۋان
ناۋەند ۋ ھەرىم رىككەدەخەن، دەبى لەسەر بىنەماى ۋتوۋىژ، رىزگرنتى يەكدى ۋ سات ۋ
سەۋدا ۋ سازش دابمەزرى ۋ ھەر ئاۋاش ئەۋ چلۇنايەتياۋە موكم ۋ بەھىز دەبن.

۴-۶: ئۆتۆنۆمى رىگە بە گرىفە ئىتتىپاقىكان دەدا، بەبى چەسپاندنى ئىتتىپاقىرايى

ھەلوفەسلىكيان بۇ بكرى

لەسۈنگەى ئەمەۋە ئۆتۆنۆمى جەخت لەسەر پىنئاسەكرندى ھەرىمىك ۋەكو
قەۋارەيەكى جىوگرافى نەك قەۋارەيەكى ئىتتى دەكاتەۋە. ھەرچۈن بى لەۋانەيە ھەندى
شىۋە ۋ قۇرمى ئۆتۆنۆمى لەراستىدا ئىتتىپاقىرايى بچەسپىنن، ۋەكو لە بارى
(RESERVE) ھەكاندا ۋايە ۋ تىاياندا رەھەندى كەلتورى ۋ پىۋىستى پىنئاسەى
ئەۋ گروپپە لەۋانەيە سنور لە روى بىگانان قايم ۋ توند بكن. پاساۋىكى گرىگ
سەبارەت بە ئامرازى ئۆتۆنۆمى ئەۋەيە كە ئەم ئامرازە تەنيا ئەۋ كاتە دەشى بىكەۋىتە
كار كە كەمىنەيەك لەبارى جىوگرافىيەۋە بەسەريەكەۋە بژى ۋ لە پانتايىيەكەدا زۆرىنە
بى. چارەسەرىك بۇ نەبۋىنى گرىدبۋنەۋەى جىوگرافى ئەۋەيە: جۆرە فىدراىلىزىمىكى
يەككەرتۋى ھاۋبەش كە دەشى قۇرمى جىباى ھەبى دەعەمەل بى - سىستەمى
دەعەمەل ھاتۋى مىللەت لە ئىمپىراتورىيە عوسمانلى ، سىستەمى فىجى سەبارەت بە
ئىدارەى خۇجىي ، سىستەمى ھىندى سەبارەت بە قانونگەلى بارى كەسىتى، يەككەرتن
لە قوبرس لە ساتەۋەختى سەربەخۋى ۋ ئىستاش لە بەلجىكا.

۴-۷: تەننەت ئەگەر ھەلوفەسلى ئۆتۆنۆمى ھەندەش نەخايانى، كۆتايى ھىنان

بەكارى توندوتىژى فەزايەك بۇ ھەسانەۋە ۋ پىشۋودان فەراھەم دەكا

ھەروا گىرنگە دان بەۋەدا بىرىڭ كە تەنانت رىككە وتىننامەش دەريارەى ئۇتۇتۇمى مۆرىكەرى، كۆتايى بە گىزى يان كارى توندوتىزى و شەپوشۇر بەر مانايە نىيە كە ئەم گىزىيە دواتر سەرھەلئادەنەۋە؟ يان ئەم لايەنە يان ئەۋى تر لە ئۇتۇتۇمى ھەلئەگەپىتەۋە يان پىنئاسەى ناكاتەۋە. ئەمە لە چەندىن ولاتى ئەفرىقىادا روۋى داۋە كە ھەندى رادەى ئۇتۇتۇمى ھەرىمىيان تىدا ھەبۋە ۋەكەر مەرىجىكى پىشۋەختەى سەربەخۇبۋون (ۋەك لە ئۆگەندا، كىنياۋ غىنيا). زۆر نمۋونەى دىكە ھەن كە رىكخستنى فیدرالى يا ئۇتۇتۇمى تەمەنى درىژ نەبۋە ۋە ھەندەى نەخايندۋە و شەپ و شۇر بەرپا بۋەتەۋە (ۋەكەر لە سوۋدان، ئەرىترىا و دىفاكتۇى كەشمىر). بەھەر حال تەنانت لە ھەر جىگەيەكىشدا ئۇتۇتۇمى يان فیدرالى بەردەۋام نەبۋوبى يان گىزى سەرى ھەلدابىتەۋە، لى كۆتايى ھاتنى كارى دۇمىكارى، بۇ ماۋەيەك فەزايەكى بۇ ھەسانەۋە فەراھەم كىردۋە و يارىدەى ئەۋەى داۋە كىشە و خالەكانى جىاۋازى پىنئاسە بىكىنەۋە و تەنانت چۋارچىۋەيەك بۇ وتوۋىژەكان لە ئايندەدا بىرخسى(۱۰). دوا خال دەشى گىرنگ بى چونكە گىرتى دوپارە بۇۋە لە زۆر ھەرا و كىشەى ئىتىندا بىرىتىيە لە دۆزىنەۋەى چۋارچىۋەيەك و تەنانت ھەندى جار دۆزىنەۋەى لايەنەكانى وتوۋىژىش (ۋەكەر سىرى لانكا، پەنجاب، يان كەشمىر، ھىند ھەندى لە گىرتە ئىتىنىيەكانى لە رىگەى ھەلېژاردنى ئەنجۋمەنى ئۈستانەكان لە ((ناۋچە دۆزەخىيەكاندا)) بەر لەۋەى وتوۋىژ دەستىپىكا، خاۋكردۋتەۋە). ئەۋ لايەنەى لە ھەلېژاردن دەباتەۋە بانگەشى ئەۋە دەكا كە گەل رىگەى پىداۋە بەناۋى ئەۋەۋە بگەۋىتە گىتۈگۈ (ۋەكەر لە ھەلېژاردنى ۱۹۹۶ى كىشمىر روۋىدا). ھەندى جار تەنیا بەلئىندان بە ئۇتۇتۇمى گىزىيەكان خاۋدەكاتەۋە ۋەكەر تاقىكىردنەۋەى باشۋورى ئەفرىقىا.

۵- بەرھەنگار بۋونەۋەى فیدرالىزم و ئۇتۇتۇمى

سەرىارى ئەۋ روۋە باشە ئاشكرىايانە، پەسندكىردنى ئۇتۇتۇمى لە ھەندى بارى ناۋەكىدا، بەتايىبەتى كىشە و ھەراى ئىتىندا بەرھەنگارى دەكەرى. چونكە ئۇتۇتۇمى

برېتېنىيە لە بىنايەتخانىلار ۋە دەۋلەت ۋە دابەشىنەۋى سەرچاۋەكان كە بەرژەۋەندە ۋە دەستەئاتۇۋەكان سەراۋىژىر دەكا. دەرەنجامەكان برېتېن لە :

۱-۵: سەر كىردەكانى زۆرىنە لەۋە دەترسن

پىشتەۋانىي دەنگدەران لە دەست بەدن:

سەر كىردەكانى كۆمەلەي زۆرىنە لەۋانەيە دىرى دانى ئۆتۆنۆمى بە ھەرىم ۋە دەقەرى كەمىنە بوەستن، نەبادا پىشتەۋانىي دەنگدەران لە ناو كۆمەلەي خۇياندا لە دەست بەدن (ئەم گىرقتە سىرى لانكاى بى سەرۋەركىردۈۋە). سەر كىردەكانى كۆمەلەي زۆرىنە، تەنانەت ئەگەر مەيلىشىيان بەلەي ئۆتۆنۆمىدا ھەبى، بىرۋايان بەخۇ نىيە كە كە بىتوان رىككەۋتتەنامەي ئۆتۆنۆمى جى بەجى بكن، بەتايىبەتى ئەگەر پىۋىستىي بە دەسكارىكىردنى دەستۈور، يان رىفراندۆم يان دەر كىردنى ياساىەكى تازە ھەبى.

۲-۵: ترسان لەۋەي ئۆتۆنۆمى بىيىتە ھۆكار ۋە قىزگەي جىابوۋنەۋە:

ئەمەيان ۋەكو گىرقتىكى جىدى چاۋى لىدەكرى كاتى ئەۋ گىروپەي داۋاي ئۆتۆنۆمى دەكا، ھاسىي دەۋلەتتىكى دراۋسىي نىك بى ۋ پىۋەندىي خىزمەتى ۋ نىكايەتى لە گەلدا ھەبى. ھەروا ئەۋ ئۆتۆنۆمىيە بە كەمىنەيەك لە زىدى خۇي دەدرى لەۋانەيە بە دەۋرى خۇي كەمىنەگەل تازەي لىيكەۋىتەۋە (ۋەكو بارى مۇسلىمانەكانى باكۋورى رۆژھەلاتى سىرى لانكا كە پىلنگەكانى تامىل دەيانەۋى كۆنترۆل بكن، يان كرىستىيانەكانى مىندانۋ، يان ترس ۋ بىمى ۋىلايەتە بۆرىنۆيىيەكانى مالىزىيەي كە زۆر لە ئەندەنۋوسىاۋە نىكن). ئەم رەۋشە ۋا دەكا كەمىنەي تازەش داخۋازى ئۆتۆنۆمى بكن ۋ لەبەرىيەكەلۋەشانەۋەي زىاترى لىيكەۋىتەۋە. ھەروا نىگەرانى ئەۋەش ھەيە كە بەھا ئەساسىيەكانى دەۋلەت سات ۋ سەۋدايان لەبەرانبەر داننان بە بەھا ئايىنى ۋ كەلتورىيە جىاۋازەكان لە دوتۋىي ئۆتۆنۆمى، پىبىكىرى. ھەروا ئەمە پىۋەندىي بەكارايى ئىدارى ۋ ئابۋورىيەۋە ھەيە كە زۆر جارەن دەبىندىرى بەھۋى رىكخستىنگەل ئالۋىي ئۆتۆنۆمىيەۋە، دەۋلەت بىكەۋىتە بەر مەترسىيەۋە.

۳-۵: نه نجامه پيشبيننه كراوه كان:

په سندر كړنې نامرأزي فيدرالې رهوشې پټوه ندييه ئيتنييه كان ده كورې. رځكس تنگه لې هره ځمكې ته يان دامه زراوه يې، ته واو و بڼگر ده كه لك و هاوكار نييه. ته نيا به ره خساندنې چوارچټوه كه بڼ پټوه ندييه كانې نيو- ئيتنې، كار له م پټوه نديا نه ده كېن و پټكيد هټنن. له وانه يه شپوه گه لې نوې پټناسه به ديپه ټنن، يان پټناسه كونه كان موكم و پته و بكن. له وانه يه تواناى گروپكې تايبه ته هټز يان كه م بكن بڼ دادوشينې سه رچاوه كانې ده ولت. رهنگه شپوه گه ليكي نوې ركا به رې و كي شه و هه را بڼنه وه.

۴-۵: له وانه يه كومه له كانې تريش بڼ ئوتونومي ساز و ته يار بكن:

هاوپټوه ند له گه ل خالې پيشتر، ترسې نه وه ش هه يه نه گه ر ئوتونومي له سه ر بنه ماى ئيتنې پاساو بدرې، نه و بنه ما يانه ي كه پاساو بڼ دابين كړنې ئوتونومي ديننه وه (پټناسه، هه سكردن به جياكارى، ستم و نادادپه روه رې) له وانه يه هاو ته ريب له گه ل هټله ئيتنييه كاندا كومه له ي تريش ساز و ته يار بكن. له راستيدا، نه مه ساز كړنې كومه له ي ئيتنې تره.

۵-۵: رځكس تنگه لې ئوتونومي بڼ به يه كه وه ه لكړنې ئيتنې داديان نه داوه:

د ژايه تي له هه مبه ر ئوتونومي له وانه يه به هټز ببې به و مانا يه ي كه ئوتونومي به نياز و مه به ستي به يه كه وه ه لكړنې ئيتنې سوو ديكي نه بووه. چه ندين نمونه ي سه ر نه كه وتوو هه ن: وازه ټنن له ئوتونومي (۱۱)، هه ولدان و ته نانه ت جيا بوونه وه ي سه ر كه وتوو انه له سه ر بنه ماى ئوتونومي (هه روه كو له هه لوه شان ه وه ي يو گز سلافيا دا بيندرا). ته نانه ت نه گه ر ئاكام گه لې كار ه ساته ټنې واش هز نه كړې د ژايه تي له سه ر بنچينه ي نه وه ي كه كه لته ورې سياسى ي هاوپټوه ند نامويه به داوونه ريتي راويز كړدن و سات و سه ودا كه بڼ سه ر كه و تن پټويستن.

۶- بىياتنانى رىكخستىگەلى ئۆتۈنۈمى

ئەوانە ھەموو بەھاۋ بايەخگەلى رەۋان. بەلام ئەو ئەنجامەمان پى دىكتە ناكەن كە نابى ئۆتۈنۈمى مامەلە لە تەك كىشە ۋەھراى ئىتنى بكا. چ شتىك پىۋىستە بۇ بىياتنانى رىكخستىنى ئۆتۈنۈمى تا لايەنە باشەكانى زىدە بىرى ۋ لايەنە خراپەكانى كەم بىرىتەۋە؟ لەخوارەۋە ھەندى ئىعتوبارات دەخەينە روو كە سەروكارىيان لە گەل نەخشەسازىي ئۆتۈنۈمىيەۋە ھەيە:

بەر لەۋە، ئەۋەى ئىمە سى خالى سەرەكى دىننەۋە، يەكەم چەمكى سەرگەۋتنى ئۆتۈنۈمى خۇى لە خۇيدا چەمكىكى گرفتنامىزە، چونكە كۆدەنگىكى خويا لەسەر ئەم پىۋەرە نىيە. دوۋەم: زەحمەتە فاكترە گشتىيەكان كە كار لە كىردەى ئۆتۈنۈمى دەكەن (ۋەكوبى برەۋىيى نابورى) لەو فاكترەرانەى كە تاييەتن بە ئۆتۈنۈمى دابىرپىن. سىيەم: ئۆتۈنۈمى پىرۋسەيەكە ۋ چار نىيە لە رەۋتى كاركىردى خۇيدا دەگۆپى، تەناتە بە ئامانجە ئەسلىيەكانى ئۆتۈنۈمىشەۋە.

رىگەكارەكانى رىكخستىنى ئۆتۈنۈمى ئەمانە دەگىرنەۋە:

۱-۶: دامەزنانى ئۆتۈنۈمى بە يەكجار ، يان لە دوۋتۈيى قۇناخ- بەقۇناخ ۋ

پىرۋسەيەكى ۋتوۋىژئاسادا:

دەبى ئەۋە يەكلا بىرىتەۋە كە داخۋا ۋرد ۋ درشتى سىستەمى ئۆتۈنۈمى بەيەكجارەكى رىكەۋتنى لەسەر بىرى، يان لەرىگەى زىجىرەيەك ۋتوۋىژى قۇناخ بە قۇناخەۋە ئۆتۈنۈمى دابمەزىرى؟ لى زەۋىنەى ناۋەپاست ئەۋەيە كە پىرەنسىپە ھەراۋەكانى ئۆتۈنۈمى رىككەۋتنىيان لەسەر بىرى. ھەر يەك لەم رىگەكارانە ھەم روۋى باش ۋ ھەم روۋى خراپى ھەيە ۋ گەشبینتىن بىرپار پىشت بە ھەلومەرجى كۆنكرىت دەبەستى. ۋا بەباش دەزاندىرى كە لە دەسپىكەۋە بە لانى كەمەۋە لەسەر بىنەما ئەساسىيەكان رىككەۋتن بىرى. بەپىي تەجرەبەى چەندان ۋلات، ئەو كىشانەى كە چارەسەركىردىيان بۇ ئايندە جىھىلداراۋە، ناكىرى بە ھەلەشەيى ۋ پەلە پەل ۋتوۋىژيان لەسەربىرى چۈنكە لەۋانەيە سەرلەبەرى ۋتوۋىژەكە بىئاكام بى ۋ ھەلبۈەشيتەۋە.

لەلەيەكەۋە ئەۋانەي كە دىۋى ئۆتۈنۈمىن، دەرۋەتى خۆكۆكردنەۋەيان بۇ دەرۋەخسى.
لەسەرىكى دىكەۋە ئەۋرىككەۋەتتەنەي بەپەلە پەل كراۋن و ئەلتەرناتىقەكان باش
ھەلتەسەنگىندراۋن لەۋانەيە كەلۈن و كەمو كوپيان تىبەكەۋى.

لەم پىنقاۋىيەدا، دەبى ھەندى مىكانىزم دابندى بۇ ئەۋەي رىۋشۋىنەكانى
ئۆتۈنۈمى جىبەجى بىكرىن. دادگەكان دەۋانن دەۋرىكى گىرنگ بگىن سەبارەت بەۋەي
كە داخۋا رىۋشۋىن پىۋىست دانراۋن و جىبەجىكران يان نا؟ ھەروا دەكرى دەستەي
سىياسى يان ئىدارى بۇ چاۋەدىرى پىۋىستەي جىبەجىكرىنى ئۆتۈنۈمى دابندى، جارى
ۋاش ھەيە چاۋەدىرى نىۋەۋەتەي، يان مەرجى تر بۇ دابىنكرىنى جىبەجىكرىنى
پىۋىستە (ۋەكو رىككەۋەتنى دايتۈن يان رىككەۋەتنى نىۋان كەمبۇدىيەكان لە پارىس).

۶-۲: گىرنگى كارپاييەكان

ئەگەر ئۆتۈنۈمى بەبى راۋىژ و پرس و راى تەۋاۋ دابەزى لەۋانەيە ناتەبايى
تىبەكەۋى و رەۋايى تىدا نەبى. زۆرىك لە سىستەمگەلى ئۆتۈنۈمى ۋەكو بەشەك لە
ھەلۋەسلى دەستورى لە سەروبەرى سەربەخۋىدا سەپىندراۋە و پاشان بە فىتەي
كۆمەلەي زۆرىنە ناۋەپۇكىان ۋاللاكرەۋە. ھەروا دەشى ئۆتۈنۈمى كار لەپىۋەندىيەكانى
ناۋچە بكا و لەۋانەيە لەلەين كۆپۈكۆمەلى گىرنگ و ديارىكرادا بەرەنگارى بىكرى. لە
بارى پىرەنسپىۋە ۋا باشە پرس و راى تىۋەتەسەل و رىفراندۇم لەبارەي پىۋە
پىشنىاركرەۋەكانى ئۆتۈنۈمىيەۋە بىكرى. لە زۆر دەستورى نىشتمانى، ئەگەر ئۆتۈنۈمى
بىتە پىشەۋە دەبى لە رىگەي رىفراندەمەۋە پەسند بىكرى (ۋەكو ئەسپانىا، ئەتىۋىيا، و
بەشپەۋەيەكى ناراستەۋخۇش پاپۋا غىنىيە نۆي). ھەروا داخۋازى تىرىش ھەيە كە دەبى
لەم بارەيەۋە كۆمەلەي دامەزىنەر رىگە بە ۋەۋىژىدا.

سەرلەبەرى ئەم رىگە و شىۋازانە رەۋايى بە رىكخستەكانى ئۆتۈنۈمى دەدەن،
لەگەل ئەۋەشدا مەترسى ئەۋەش ھەيە، رىفراندۇمى گىشتى ئەۋ پىۋەكە رەتبكاتەۋە
ئەگەر كۆمىۋىنەي زۆرىنە دىۋى پىۋەكە بۈۋن. جارى ۋا ھەيە دەبى بەلانس بىرپارەكان
رابگىرى. لەرىگەي سەركردە سىياسىيەكان و گەلدا.

٣-٦: پله‌ی سه‌قامگیری

ئەو شتوازه‌ی بریاری پتووستی بۆ ئۆتۆتۆمی پتوهرگیراوه هەر چیه‌ک بێ، گرنگ ئەوه‌یه گهرهنتی قانونی جیگیر و چه‌سپاوی هه‌بێ. به‌تایبه‌تی ده‌سه‌لاته‌کانی ناوه‌ند بۆیان نه‌بێ یه‌کلایه‌نه‌ ئه‌و بریار و برگاهانه‌ بگۆڕن که پتوهندییان به‌ ئۆتۆنۆمیه‌وه هه‌یه. ئەگەر حکومه‌تی ناوه‌ندی به‌شیت ئه‌و بریار و برگاهانه به‌ قازانجی خۆی بگۆڕێ، ئەوا بایه‌خی پرس و را وه‌رگرنتی هه‌ریمه‌کان له‌ لای حکومه‌تی ناوه‌ندی که‌م ده‌بیته‌وه (١٢).

٤-٦: شتوازه‌کانی چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌:

له‌باری پرهنسیپه‌وه بۆ سه‌روبه‌رکردنی ئاریشه‌ و کێشه‌ (١٣)، ده‌بێ هه‌وه‌لجار له‌ ریگه‌ی پرس و را و ناوبرییه‌وه هه‌ول و ته‌قه‌لا به‌خت بکری، ئەگەر ئەمه‌ سه‌ریان نه‌گرت په‌نا به‌ردرێته‌ به‌ر دادوه‌ری. ئەگەر شتوازه‌کانی هه‌لوفه‌سل بێ لایه‌ن بوون و هه‌ردوو لایه‌ن پتێ رازی بوون ئەوا ده‌شی به‌پتێ پرهنسیپه‌ پان و به‌رینه‌کان کار بکری (وه‌کو ئیسپانیا). به‌پێچه‌وانه‌وه‌ ناچار ده‌بن قسه‌ له‌سه‌ر وردودرشتی مه‌سه‌له‌کان بکه‌ن.

٥-٦: میکانیزمه‌کانی راویژپیکردن

کاریکی به‌سووده‌ ئەگەر میکانیزمه‌کی راویژ و راویژکاری له‌ نێوان سه‌نته‌رو هه‌ریمه‌کاندا به‌شێوه‌یه‌کی پاژه‌کی بۆ خۆ لادان له‌ سکالا و سکالاکاری، دابه‌زری، ئەمه‌ خۆی داننانیشه‌ به‌ دینامیکی بوونی ئۆتۆتۆمی. هه‌رچه‌ند هه‌ول و ته‌قه‌لا به‌ختبکری بۆ جیاکردنه‌وه‌ی به‌رپرسیاره‌تی له‌ نێوان ناوه‌ند و هه‌ریمه‌کاندا ئی وێرایی هه‌ماهه‌نگی، شتی تیکه‌ه‌لکیش له‌ نێوان هه‌ردوو لادا هه‌یه.

٦-٦: گرفت له‌ گه‌ل ناجوری

گرفتی تاییه‌تی ناجوری ئەوه‌یه که هه‌موو ناوچه‌کان ده‌یانه‌وێ هه‌مان ئەو ده‌سه‌لاته‌ ته‌واوه‌یان هه‌بێ که هه‌ریمکی دیاریکراو هه‌یه‌تی، له‌کاتیکدا هه‌ریمی گۆڕین ده‌یه‌وێ ئەوله‌ویه‌تی خۆی به‌پاریزی هه‌روه‌کو له‌ تاقیکردنه‌وه‌کانی Bougainville و کیوبیک و باسک و که‌ته‌لۆنیادا ده‌یبینن. له‌وانه‌یه له‌ هه‌مبه‌ر ئەو ناوچه‌یه‌ی که ئیمتیازاتی هه‌یه جیا له‌ ناوچه‌کانی تری ولات نا‌هه‌زایی په‌یدا بێ و ئیدی باری ئەو ناوچه‌یه مه‌ترسیدار

دەبىي (ۋەكىل نازارەتلىرى ئىچىدىكى تەننەزىر سەپەرگەر بىر دەسلەپتە تايىپەتپانە بىر زەنجىر ئارقىلىق).

۶-۷: پاراستىنى مافەكان

ئارىشەپەكى تىر سەپەرگەر بىر ئۆتۈنۈمى ئاچۇر، بەتايىپەتلى ئۇ ئۆتۈنۈمىيە بىر لەسەر بىنەماي جىياۋزىي كەلتۈرى دامەزراۋە، ئەۋەپە كە كۆمەلەي خۇدۇمۇختار يان ھەرىمى خۇدۇمۇختار دەبىي دەست بىر پىۋەرەكانى مافى مۇقۇۋە بىگىر. ئەم رىستەپە بىر رۈۈنى لە پەيمانى كەنەدا سەپەرگەر بىر مافەكانى مۇقۇ ھاتۇۋە. لەسايەيدا، ئۇستانتىكى دىيارىكراۋ، دەشى قانۇنىيەك دەرىكا كە لەگەل پەيمانى كەنەدا تىككەكەتۈۋە بەمەرجىك بەئاشكرا داخۇنىيەك دەرىكا- بۇ نۇمۇنە كىۋىيىك. نۇمۇنەپەكى تىر، قانۇنىي بىر كەسىتپەپە لە ھىند، ژنە تەلەقدراۋە مۇسلمانەكان، دەبىي بەرفەرمانى شەرىعت بىن بە مەبەستى خۇپاراستىن لە مۇردە كۆنەكانىيان لەجىياتى كەلگ ۋەرگىرتن لەۋ بىرپار ۋەبىنەما بەرتىرانەي لە قانۇنىيەكلى نىشتىمانىدا ھەن. ئەم بىرگە قانۇنىيەنە لەۋانەپە كار لە مافەكانى ھاۋولاتپانىيە دەرىۋەي كۆمىۋىنەتەكە بىكات. ئەۋانە دەبىي بەرفەرمانى ئۇ كۆت ۋەبەندەنە بىن كە بەسەر شتە خۇجىيەكانى تىرى ھەرىمەكە پەپەرەۋە ئاكرىن (سەپەرگەر بە ئاكرىن بۈۈن يان كارپىتكرىن). ئۇ كەمىنە نۇيىيەنەي كە لە ئاكامى دانى ئۆتۈنۈمى بە ھەرىمىيەك دەكەۋەنەۋە دەبىي بىپارىزىن نەبادا بىنە قورىيىنى. دەبىي بەرژەۋەندەكانى كەمىنەي نۇي (لەھەرجىگەپەكدا كەمىنە ھەبى) دابىن بىكرى لە رىگەي پىۋەندىگەلى سەپەرگەر جا چ ھىكۇمەتلى خۇجىيە ئەمە دابىن بىكا(۱۶) يان لە رىگەي بەرپىرسىپەرەتپەپە تايىپەتپەكانى ھىكۇمەتلى ئاۋەندىيەۋە.

ئۇ ۋەبەند ۋە بىرگە قانۇنىيەنەي دان بە بەھا جىياۋازەكان لە سەر بىنەماي بەرتىرى بىنى ئەۋا مافە بىنەپەتپەكانى تاكەكەسان ۋە كۆمەلەكان دەخاتە ژىر پىۋە ۋە بىزىرى لەناۋ سايلى دانىشتۇان دەنئەۋە. بۇيە لەسەرىنى ئەمەۋە دەشى ھىكۇمى زاتى بىيىتە سەپەرگەرەي كىشە، زىتەر لەۋەي كە چارەسەرى كىشە بىكات. ئەگەر بايەخىكى زىدە بۇ كەمكرىدەۋەي جىياۋازىيەكان بە سازش ۋە سات ۋە سەۋدا درا، يان بايەخ ۋە سەرنجىكى

که‌م درایه‌ بێناکردنی ئه‌و نه‌ریت و به‌هاو ئاواتانه‌ی که‌ گه‌لێکی دیاریکراو تیایدا هاوبه‌شن له‌وانه‌یه‌ شیرازه‌ تێکچوونی زێتری لێکه‌وتنه‌وه‌ و به‌های هاریکاری که‌م بێته‌وه‌ .

له‌کاتی‌که‌دا دان به‌ جیاوازییه‌ که‌لتووری و شته‌ ناسکه‌کان ده‌ندری گرنه‌گ ئه‌وه‌یه‌ جه‌خت له‌سه‌ر به‌ها نیشتمانییه‌کان بکێته‌وه‌ و مافه‌ بته‌په‌تییه‌کانی هه‌موو که‌سان بپارێزی.

په‌راویزه‌کان:

- ١- له‌ ٢٠٠١-هه‌ تهمموری رۆژه‌لات له‌ته‌نجامی راپرسییه‌کی گشتیدا که‌ له‌ ١٩٩٩ په‌رێوه‌چوو به‌سه‌ربه‌رشتی نه‌ته‌وه‌ یه‌که‌گرتووه‌کان، یوه‌ به‌ ده‌وله‌تیکی سه‌ربه‌خۆ نه‌ندامی UN . (وه‌رگێڕ).
- ٢- شایانی باسه‌ ته‌مه‌ساڵ له‌نێزان حکومه‌تی سو‌دان و باشوورییه‌کانی سو‌دان رێکه‌وتن کرا (وه‌رگێڕ).
- ٣- مه‌به‌ست له‌و جارنهامه‌یه‌ " اعلان حقوق الاشخاص المنتمين الى اقلیات قومية او اثنية والی اقلیات دینیة او لغویة"یه‌ که‌ کۆمه‌له‌ی گشتیی نه‌ته‌وه‌ یه‌که‌گرتووه‌کان به‌بهریاری ١٣٥/٤٧ له‌ ١٨ی کانوونی یه‌که‌می ١٩٩٢ په‌سندی کردووه‌ . (وه‌رگێڕ).
- ٤- ده‌قی ماده‌ ٢٧ی به‌لێننامه‌ی نێوده‌وله‌تی به‌م‌جۆره‌یه‌: لا يجوز انكار حق الاشخاص المنتمين الى اقلیات عصرية او دینیة او لغویة قائمة في دولة ما، في الاشتراك مع الاعضاء الاخرين من جماعتهم في التمتع بثقافتهم او الاعلان عن دیناتهم واتباع تعالیمها او استعمال لغتهم.
- رێکه‌وتنه‌نامه‌ی ناو‌راو له‌ ١٦ی ١٢ی ١٩٦٦ -هه‌ به‌سند کراوه‌ و له‌ سالی ١٩٧٦-هه‌ کاری پێ ده‌کری و ده‌وله‌تی عێراقیش یه‌کیکه‌ له‌و ده‌وله‌تانه‌ی ته‌م رێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌یان مۆر کردووه‌ . (وه‌رگێڕ)
- ٥- ته‌م رێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ که‌ له‌ ٤٤ ماده‌ پێکهاتووه‌، کۆنگره‌ی گشتی رێکه‌خراوی کاری نێوده‌وله‌تی له‌ خولی هه‌فتاو شه‌شمی خۆیدا له‌ ٢٧ی حوزه‌یرانی ١٩٨٩دا به‌یاری لێداوه‌ . (وه‌رگێڕ)
- ٦- ته‌م لێکه‌دانه‌وه‌یه‌، نه‌و ده‌مه‌ راست ده‌رده‌چی، ته‌مه‌ر حکومه‌تی ناوه‌ندی به‌پاست نۆینه‌رایه‌تی هه‌موو پێکهاته‌ جیا- جیاکان به‌کا به‌بێ فێرق و جیاوازیکردن له‌سه‌ر به‌مه‌ی نیشتی، زمان، کولتور، ئایین.. واته‌ بنیادی ده‌وله‌ت به‌شێویه‌که‌ داڕێژراوی که‌ رێگه‌ له‌ سته‌م و چه‌ساندنه‌وه‌ بکری. له‌سه‌ر رێکی دیکه‌وه‌، چه‌مکی چاره‌ی خۆنۆسین له‌دای نه‌مانی شاری سارده‌وه‌ په‌ری ستان‌بووه‌ له‌ سنووری لێکه‌دانه‌وه‌ی کۆنای جاران ده‌رچوه‌.. له‌ دای ١٩٨٩-هه‌ تا ئێستا ٢٢ ده‌وله‌تی تازه‌ به‌په‌شێبه‌ستن به‌م مافه‌ دروست بوون. لێزه‌دا پرسپاریتیک دێته‌ گۆژی داخوا نه‌گه‌ر له‌ عێراقی دای سه‌دام، ده‌وکراسی و ناشتی و سه‌قامگیری ناهه‌ته‌دی و حکومه‌تی ناوه‌ندی نه‌شیا رێوشیینیکی ده‌ستووری نه‌وتو بدۆزێته‌وه‌ که‌ هه‌موو نه‌ته‌وه‌و پێکهاته‌کان، به‌بێ له‌به‌رچاوترنی زۆرینه‌و که‌مه‌ینه‌ له‌ رووی ژماره‌وه‌، به‌یه‌که‌وه‌ به‌سازین، نه‌وه‌ ده‌قی کورد نییه‌ به‌پیتی مافی چاره‌ی خۆنۆسین له‌ رێگه‌ی ریفراوندۆمیکه‌وه‌ یان هه‌ر شێوه‌یه‌کی تری خواشت ده‌ربهرین، داوی جیا‌بوونه‌وه‌ بکات؟
- هه‌ر بۆ ئه‌وه‌نه‌ له‌ ده‌ستووری سو‌قیاتی جاراندا، ماده‌ (٧٩) رێگه‌ی به‌ کۆماره‌ فیدرالییه‌کان درابوو که‌ پێزه‌وی مافی چاره‌ی خۆنۆسین بکه‌ن به‌ جیا‌بوونه‌وه‌شوه‌. ته‌مه‌بو له‌ ١٩٩٠دا کۆماره‌کانی به‌لتیک و دواتر نه‌وانی تریش به‌پیتی ته‌م ماده‌ (٧٩)یه‌ی ده‌ستور له‌ رێگه‌ی ریفراوندۆمه‌وه‌ جیا‌بوونه‌وه‌.

- شايبانى گوتنه مادده ۳۹(۱)ى دەستورى ئەتىۋىيا، مافى جىابونىمەۋى بە نەتمەۋو گەلانى ناۋ ئەتىۋىيا داۋە. ھەمان شت دەستورى باشورى ئەفرىقىا بەپىتى مادده 235, section chxiv. (ۋەرگىز)
- ۷- لە مادده (۴)ى قانۇنى ئىدارى دەۋلەتى عراق بۆ قۇناخى گواستەۋو دان بە مافى ھۆكۈمەتايەتتىكرىدن بەسر خۇدا نراۋە و لە مادده ۵۳ (بىرگى ۱)دا دان بە ھۆكۈمەتى ھەرتى كوردستان نراۋە. (ۋەرگىز).
- ۸- دەستەۋاۋەى وا لە قانۇنى ئىدارى دەۋلەتى عراقدا ھاتۋە بۆ نمۇنە لە مادده (۵۲)دا. بەداخەۋە ¹ "لىستى ھاۋەيەيەنى دىموكراتى" يش لە ھەلەمەتى راگەياندندا لەسەرۋ بەندى ھەلپۇاردنى گىشتىدا: بانگەشەى بۆ عىرقىتىكى فېدرالى دىموكراتى يەكگرتوۋ دەكرە. (ۋەرگىز).
- ۹- مەبەست لە نىۋان ناۋەندو ھەرىمەكانە (ۋەرگىز)
- ۱۰- بۆ نمۇنە لە شۆرشى ئەپىلۇلدا ، چەندىن جار ناگرەس لە نىۋان شۆرش و ھۆكۈمەتى ناۋەندىدا كراۋە، ئەۋ ناگرەسانە ھەم بۆ شۆرش و خەلكى كوردستان جۆرە بىنەۋەرھاتەنەۋو ھەسانەۋو خۆكۆكرەنەۋەيەك بېۋن بۆ خولئىكى تىرى تىكۆشان لە ھەمانكاتدا بىناخەيەك بېۋن بۆ وتۆزەكانى لەۋە دواتر. (ۋەرگىز)
- ۱۱- لە سالى ۱۹۷۴دا، ھۆكۈمەتى عراق لە بەلئىنەكانى خۆى سەبارەت بە تۆتۆنۇمى دان بە گەلى كورد پەشيمان بۆۋە و شەرى ھەلگىرساندەۋە. (ۋەرگىز).
- ۱۲- لىزەدا گرنگى دەستورىتىكى ھەمىشەيى بۆ كورد لە عراقدا دەرەكەۋى كە دەبى بە (توافق) بىنوسرى و ەك دەلئىن دەستورىتىكى (جامد) بى و بە ناسانى نەگۆرئ و دەسكارى نەكرئ و ماددەيەكى قانۇنى واى تىدا بى كە ھەر دەسكارىكرەنئىكى دەستور بىتۈستى بە ۳/۴ى دەنگى پەلەماتتاران بىى يان ھەر دارىشتىتىكى تىر كە ئەم مەبەستە بدا بەدەستەۋە. (ۋەرگىز).
- ۱۳- ھۆكۈمەتى ناۋەندى و ھەرتى فېدرال و تۆتۆنۇمدا (ۋەرگىز)
- ۱۴- ھەقە پەرلەمانى كوردستان، بە قانۇن مافە كەمە نەتمەۋايەتتەيەكانى ەك توركان و كلدۆ- ناۋشور و نەرمەن .. بىپارئىز و نەمەش دەق رىكە لە گەل مادده (۱)ى بىرگە ۱)ى "اعلان حقوق الاشخاص المنتمين الى اقليات قومية او اثنية والى اقليات دينية او لغوية" كە كۆمەلئى گىشتى نەتمەۋە يەكگرتەۋەكان لە ۱۸ى كانۇنى يەكەمى ۱۹۹۲دا پەسندى كەردۈۋە (ۋەرگىز).

سەرچاۋەكان:

- De Villers, Bertus. Ed. 1994. Evaluating Federal Systems. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Ghai, Yash. 1998. "Decentralisation and the Accommodation of Ethnicity". In Crawford Young. Ed. Ethnicity and Public Policies. London: Macmillan.
- Hannum, Hurst. Ed. 1993. Documents on Autonomy and Minority Rights. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Hannum, Hurst. 1996. Autonomy, Sovereignty, and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Lapidoth, Ruth. 1996. Autonomy: Flexible Solutions to Ethnic Conflicts. Washington, DC: United States Institute of Peace.

ئەم باسە لە بەشى جۋا رەمى كىتئى:

Democracy and Deep-Rooted Conflict: Options for Negotiators

ۋەرگىزپراۋە. كۆمەلئەك نۆۋسەر بەسەرپەرشتى پىتەر ھايىس و بىن رىللى بەشدارى نوسىنيان كىرەۋە كوفى ئەنان

پىشەكى بۆ نۆۋسېۋە. ئەم كىتئە لەسەر سايىتى : www.idea.int

ناشتبوونه وه

د یقده بلومفیلد

و: له ټینګلیزییه وه:

ټه یوب مه ولودی

پیشه کییه ک

۱-۱ دیموکراسی و ناشتبوونه وه

خالی ده ست پټکردنمان له م نامیلکه یه دا برپایه که که
باشترین شتوای حکومتی دواي ململانی حکومتی کی
دیموکراتیکه. نه مه به و نه اندازه یی که بنه مایه کی پراگماتیکه،
بنه مایه کی سهره کی نه. وینستون چیرچیل له وته یه کی
به ناوبانګیدا ده لی: "دیموکراسی خراپترین شیوه ی حکومت ته له
نیو نه و هه موو شتووازه ی دیکه که کات له داوی کات تاقي
کراونه ته وه." نه مه له وانه یه بیکه موکوپی نه بی، به لام له
جیهانیکی پر له که موکوپی دا نه مه باشترین ه لېژارده. له و
کاته وه که مافه جیهانییه کانی مروځ به شتوه یه کی فراوان وه کو
بنه مای سهره کی حکومت په سهند بکړین،

دىموكراسى رۆژ لە دىۋاي رۆژ بە شىۋەيەكى ئاشكراتر دەبىتتە كاريگەرترىن رىگەي جىبەجىكردى ئىم بىنەمايانە _ يەكسانى، نوپىنەرايەتى كىردى، بەشدارى كىردى، بەرپىرسىيارىەتى.

ھەرۋەھا بە شىۋەيەكى دروست ھەر دىموكراسىيەك لە ھەندى بواردا بىۋىنەيە بە پىنى بارودۇخ و كەلتورىو بەھاكان، بەلام ھەر كامىيان ئىم بىنەمايانەيان لە ناخدا ھەيە.

سەربارى ئىمەش دىموكراسى لەناو شىۋەكانى حكومەتدا لە تواناي چارەسەركىردنى مەلمانىدا بىۋىنەيە. ئىمەش ئەدگارىكى سەرەككىيە لە بارودۇخى پاش توندوتىژىدا. دىموكراسى سىستەمىكە بۆ چارەسەرى جىاۋازىيەكان بە بى پەنابردنە بەر توندوتىژى. جىاۋازى (لە بۆچون، باۋەر، ئايدىۋلۇژيا، كەلتورىو... ھتد) بەشىكى سىروشتى ھەر كۆمەلگايەكن. و مەلمانى لەم جۆرە جىاۋازىيەنەۋە سەرھەلدەدا، يان جگە لە ھەندىك گروپ كە لەناو كۆمەلگادا جىاۋازىيان ھەيە، دىموكراسى ۋەكو پىرۆسەيەك كاردەكا كە لە رىگەيەۋە جىاۋازىيەكان دەستنىشان دەكرىن، دەناسىنرىن و بە شىۋەيەك ھەلسوكەوتىيان لەگەلدەدەكرى كە رىگەي بونىيان پىدەردى بەبى ئەۋەي كە ھەرپەشە بن بۆسەر سىستەمە گىشتىيەكە. بە واتايەكى دىكە دىموكراسى سىستەمىكە بۆ چارەسەركىردنى مەلمانى. ئىم پىرۆسەي چارەسەركىردنى مەلمانىيە مشتومپو وتوۋىژو ناپەزايەتى و سازش لەخۆدەگرى، ھەموۋى لە چوارچىۋەي سىستەمىكەدا كە رىگە بە بۆچونە دىيەكەكان دەدا بەيەكەۋە بە شىۋەيەكى دادۋەرەنە بەيەكەۋە بىزىن بەبى پەنابردنە بەر توندوتىژى. بىگومان دىموكراسى ھەندى جار سەرەكەوتوۋ نابى، بەلام راستىيەكان لە ھەموۋ لايەكى جىيەنەۋە پىشنىياري ئەۋە دەكەن كە لە ئالتىرناتىفەكانى سەرەكەوتوۋترە.

ئىمە ۋادەكات دىموكراسى سىستەمىكى گونجاۋ بى، بەۋە كە لە دىۋاي شەپى ساردەۋە سىروشتى مەلمانى توندى گۆرپوۋە. ئىستا سەختىرەن مەلمانىكان لە جىيەندا لە شىۋەي مەلمانى ناۋخۆي دەۋلەتدا سەرھەلدەدەن. بە واتايەكى دىكە مەلمانىكان لە كىشەي نىۋخۆيى ناۋ ۋلاتىكەۋە _ شەپى ناۋخۆ، سەرەكەتكردى ناۋخۆي كەمىنەكان،

راپەرىنەكان، پېشېپرېكى ئەتنى يان ئايىنىيەكان، ستمەكارى و...هتد_ دەست پېدەكەن نەك وەكو ئەو شىۋازەى كە پېشتەر باو بوو كە تىايدا ململانىتىكان بە زۆرى لە نىۋان دەولەتى جىاوازدا سەريان ھەلداوہ. بە گشتى چارەسەرى ململانىتى نىۋوخۆى دەولەتېك پىۋىستى بە سىستەمىكى نوئى يان رىفۆرمىراوى حكومت نىيە كە ئەو جىاوازيىانەى ململانىتىكەى لىۋە سەرھەلداوہ رىشەكىش كىردى، بەلكو ئەو سىستەمانەن كە لە رىگەى وتوۋىژدە دارپۇزاون بۇ چارەسەرى ئاشتىيانەى ئەم جىاوازيىانە. و ئەمرو باوترىن رىگە بۇ بنىاتنانى سىستەمىكى ئاواھ، دامەزراندنىەتى لەسەر بنەماى رىزگرتن لە مافەكانى مروڤ لە شىۋەى سىستەمىكى دىموكراتىكدا. كاتېك ئىمە لە رىگاچارەى "يان ئەمە يان ئەوہ"، "سەرکەوتن يان نشست" بۇ ململانىتىكان دوور دەكەوينەوہ، دىموكراسى دەبىتە داھىنەرى كىردارى رىگاچارەى "يارمەتيدەرانە" و "سەرکەوتنى دوولايەن".

كەواتە دىموكراسىيەكى بە كىردەوہ لەسەر دوو بنەما بنىات دەنرى: رىزە بەرنامەيەك بۇ چارەسەرى ئاشتىيانەى ئەو مەسلانەى كە كۆمەلگايەك دابەش دەكەن (پىكھاتەى سىياسى و كۆمەلەيتى حكومت) و كۆمەلېك پەيوەندى كاركردن لەنىۋان گروپەكاندا. ئەگەر پىكھاتەكان دادوہرانە نەبن، كۆمەلگا ناتوانى ئەو پەيوەندىيانەى كاركردن گەشە پىيداو، بە پىچەوانەوہ پىكھاتەكان بە شىۋەيەكى رىكوپېك كارناكەن ئەگەر لايەنى كەمى ھاوكارى لە نىۋان ئەو لايەنانەدا نەبى، ھەرچەندە راست و دادوہرانەش بن.

ئەم تىگەيشتەنە لە چەند سالى رابىردودا لە لايەن كۆمەلگاي نۆدەولەتییەوہ گونجىنراوہ. بەم پىيە، بۇ نمونە نەتەوہ يەكگرتوۋەكان بەوہ باس لە دىموكراسى دەكات كە نەك ھەر بەرپۆەبردنى ھەلپۇزاردنى رىكوپېك بى بەلكو گەشەپىدانى "كەلتورى دىموكراتىك" لەناو كۆمەلگايەكدا بى، بۇ ئەوہى نمونەكانى وتوۋىژى دىموكراتىك و چارەسەركىردنى ململانى بە ناو ھەموو چىنەكانى كۆمەلگاي سىياسى و مەدەنىدا بلأو ببەنەوہ. و خۆيان لە پەيوەندى دروستكەر لە نىۋان پىكھىنەرە جىاوازەكان و گروپە بىروپا جىاوازەكانى كۆمەلگادا نىشان بەدن. ئىستاش مشتومرېكى

زور هه په له سهر نه وهی که به وردی که لتوری دیموکراتیک واتی چیه و چون به ده سدی. به لام به شیوه په کی روون پیشنیاری پیوستی په یوه ندی یارمه تیده رانه ده کا بۆ بنیاتنانی پیکهاته ی دیموکراسی.

د هره نجامی ه موو نه مه نه وهی که په یوه ندییه کان خاوه ن گرنگین. و نه وه نه و شوینه په که ناشتبوونه وهی لیوه دپته ناووه. له و کومه لگایانه دا که نیستا به کومه لگای دوی شه پ ناوده برین، نمونه که به گشتی نه وهی که لایه نه کانی شه پ وتوویژ بۆ چاره سهریک ده که ن له شیوه ی سیسته میکی نویی حکومت. زوربه ی هره زوری کاته کان نه و سیسته مانه دیموکراتیکن. بۆیه دوژمنه کانی پیشوو زوربه ی کات به میژوویه کی دریزی توندوتیژی له نیوانیاندا خویان به ره وپووی مه سه له ی پیکهیتانی پیکهاته ی وتوویژله سهرکراوی نویی ده بنه وه بۆ به پتوه بردنی داهاتوی جیاوازییه کان به لایه نی که مه وه له سهر بنه مای هاوکاری. په کی که له که وره ترین کۆسپه کانی سهر ریگای نه و جوړه هاوکارییه نه وهی که به هو ی توندوتیژی رابردووه په یوه ندییه کانیان له سهر بنه مای دوژمنداری، بی متمانه یی، ریژنه گرتن، و له وانه شه، نازارو رک و کینه ده بی. زور زه حمه ته ریگه یه که بۆ که شبینی ه بی، هره چنده نه و سیسته مه نویانه کاریگه رو بی که موکوپیش بن.

له بهر نه وه پیوستییه کی زور هه په بۆ باس کردن له سهر نه و په یوه ندییه نیگه تیفانه. نه که نه وهی دوژمنه کان و لیپکه ی په کتریان خوش بو ی، به هره ریگایه که به لکو بیته لایه نی که می بناغه ی متمانه بۆ نه وهی رادده یه کی که می هاوکاری و پشت به ستنیکی دوولایه نه له نیوانیان ه بی. بۆ که یشتن به مه، نه وان ده بی له په یوه ندییه کانی پیشووی خویان و رابردووی توندوتیژی خویان بکۆلنه وه و ورد ببنه وه. ناشتبوونه وه پړوس ی نه جامدانی ه مان نه و شته یه.

له کاتی که دا سازشی دیموکراتیک چاره سهر بۆ مه سه له کانی په یوه ندیدار به ململانیکه وه ده دوزیته وه، که واته ناشتبوونه وه باس له په یوه ندییه کانی نیوان نه وانه ده کا که ده بی له داهاتودا نه م چاره سهرانه بدوزنه وه. له که ل نه وه شدا گرکه نه وه

دهربڅه ی که ئه مه ته نیا به سهر سیاسه تمه دارو بریار دهره کانداناچه سپی که په یوه ندیان به سازشه که وه هیه. ئه وه به سهر هه موو دانیش تواندا ده چه سپی. ئه و په یوه ندییه ی ده بی دابه زری ته نیا ئه و په یوه ندییه نیه که له نیوان په رله مانتارو سهر کرده کاندانا ده بی به لکو له نیوان هه موو کومه لگا کاندایه. ئه وه هه موو کومه لگا کانن که ده بی خویان بگړن له په یوه ندییه دوژمندارییه کانی شه پړه وه بۆ په یوه ندی یارمه تیده رانه ی دامه زراو له سهر بنه مای ریژگرتنی زیاتر. ئه م باشرین سیسته مه دیموکراتیکه ی جیهان که له لایه ن به توانا ترین دیموکراته کانه به ره م هینراوه نامینیتته وه ئه گهر ئه و دانیش توه گشتیانه ی سیسته مه که یان به سهر دا ده چه سپینری به لایه نی که مه وه ئاماده نه بن بۆ ئه وه ی متمانه یان به و سیسته مه و به یه کتری هه بی و به لایه نی که مه وه ئه مه تاقی نه که نه وه. به شیکي زوری ئه م پرۆسه یه ی گه شه پیدانی که لتوری دیموکراتیکه هاندانی په یوه ندییه کی پیویسته بۆ دیموکراسییه کی باش له نیوان کومه لگا کان، دراوسیگان، هه ریغه کان، تاکه کان و هه روه ها.

که واته به واتایه کی گرنګ، ناشتبوونه وه بناغه ی دیموکراسی به هیژ ده کا به گه شه پیدانی په یوه ندییه کانی کارکردن که پیویستن بۆ بنیاتنانی کی سهر که وتوانه ی دیموکراسی. به هه مان شیوه، بېگومان دیموکراسی بنه مای ناشتبوونه وه به هیژ ده کات: له زور خال له م نامیلکه یه دا نووسه ره کان چه ندین جار باس. له وه ده که ن ناشتبوونه وه _چاکه ره وه ی په یوه ندییه کان_ پیویستی به پالېشتی دادوه ری ئابووری، دابه شکردنی سیاسی و کومه لایه تی ده ستلآت و... هتد هیه. دیموکراسی و ناشتبوونه وه به یه که وه گری دراون، له راستیدا پشت به یه کتر ده به ستن.

هه میسان ده گه ریینه وه بۆ ئه و بۆچوونه ی له سهر وه باس مان کرد: ئیمه گه شه به دیموکراسی و ناشتبوونه وه ده دین بۆ مه به سستی کرداری. حاله تی کی ئه خلاقی هیه بۆ ئه وه ی هه ست به وه بکه ین ناشتبوونه وه ریگایه کی دروسته که بیگرینه به ر. به لام مشتومرپکی به هیژی کرداری هیه که ده بی ئه نجام بدری: په یوه ندی کارکردنی نیجایی که شوه وایه ک دروسته ده کا که تیایدا به ریوه بردن ده توانی گه شه بستینی، له کاتی کا

په یوه نډی ننگه تیډ کار ده کا بۆ تیډکانی ته نانه ت باشتین سیستمی حکومت. ناشتبونوه، هر چه نده که ئاسانیش نه بی، کاریگه رترین ریگه یه بۆ هینانه کایه وهی ئه و په یوه نډیانه. (له راستیدا لیڅکولینه وهی حاله تی که مېډیا که له به شی ۳ دا هیه، ئاگا دارمان ده کاته وه له دژئ هه و لدان بۆ به کارهینانی ناشتبونوه ته نیا له ریگای سیاسه ته کانه وه. مه سه له کان و په یوه نډییه کان دوو بابته تی جیاواز به لام به یه که وه گریدراون، و سیاسه ت و ناشتبونوه پرۆسه ی جیاواز به لام پشتبه ستو به یه کترن.) هه روه کو ئه م نامیلکه یه پیشانی ددها هه موو ئه زمونی سه رتاسه ری دنیا گرنگی ئه م خاله مان فیډ ده کات. ناشتبونوه خو شیه که یان زیادکراوئیک بۆ دیموکراسی نیه، ناشتبونوه پتویستییه کی ره هایه.

۲-۱ پرۆسه ی ناشتبونوه

۱-۲-۱ ناشتبونوه چییه؟

ناشتبونوه زاراوه یه کی ئالۆزه و ریڅکه وتنیکی که م له سه ر پیناسه که ی هیه. ئه مه ش له بهر ئه وه یه که ناشتبونوه هه م ئه نجامیکه - شتیک که به ده ست به یئری - و هه م پرۆسه یه که - ده ستئاوئیز و هوکاریکه بۆ گه یشتن به م ئامانجه. به شیکی زۆر له مشتومرکه له تیکه لکردنی ئه م دوو بیروکه یه وه سه ره لده دا. ئه م نامیلکه یه جه خت له سه ر پرۆسه که ده کاته وه. ئامانجی ناشتبونوه ئاره زوویه کی داهاتوویه و به شیکی گرنگه بۆ ئه وه ی مه به ستت بی، و ته نانه ت ده کړئ حاله تیکی نمونه یی بی که ئاواتی بۆ بخوازی. به لام پرۆسه که زیاتر شیوه یه کی ئیستییه بۆ مامه له کردن له گه ل شته کان به و جۆره ی که هه ن _ بنیاتنانی پرۆسه یه کی ناشتبونوه هوکاری هه ولئیکی کاریگه رو کردارییه بۆ هه نگاونان به ره و ئامانجی کو تایی _ و له ناو خویدا بی به هایه.

سه رچاوه ی دووه می ئالۆزییه که ئه وه یه که پرۆسه ی ناشتبونوه له زۆر باروډوخدا رووده دا - بۆ نمونه له نیوان ژن و میډر، له نیوان تاوانبارو قوریانی، له نیوان ئه و هاوړپیانیه ی شه پریان کردووه یان له نیوان ئه و نه ته وه و کۆمه لگایانه دا که شه پریان له گه ل یه کتر کردووه. جه ختی ئه م نامیلکه یه له سه ر ناشتبونوه ی دوا ی ململانئیه کی

سەختى بەردەوامە كە بۇ ماوۋىيەكى زۆر درىژەي كېشايى. بە شىۋەيەكى نمونەيى، ئىمە لە خەيالىماندا دەزانين بارودۇخى دواي مەملانى چىيە: شەپ كۆتايى ھاتوۋە، ئارامىيەك بەدەستەتوۋە رىژىمىكى نوئ تىدەكۆشى بۇ بىياتنانى كۆمەلگايەكى نوئ لە خۆلەمىشى كۆمەلگا كۆنەكە. بە شىك لەم كارى بىياتنانە دامەزاندنى پەيوەندىيەكى باشترە لە نيوان ئەو بالانەي پىشتەر لە دژى يەكتر شەپيان كىردوۋە. ئەم نامىلكەيە لەم بارودۇخە ديارىكرائانە ورد دەبىتتەو، بە شىۋەيەكى نمونەيى شويئەوارى شەپى ناووخۇ يان كۆتايى رىژىمىكى دپندەي ستەمكار، چونكە ئەمانە ئەو بارودۇخانەن كە ئىستا لەملاولاي جىھاندا ھەن كە ئاشتىبونەو تىاياندا يەكەمىن پىيۋىستىيە. بەلام ئىمە ئاۋاتەخۋازين و بپواشمان وايە ئەو ئامرازانەي لىرەدا دەخرىتە بەردەست لە بارودۇخى دىكەي جىياۋازدا سودمەند بن.

ئاشتىبونەو پىرۋسەيەكى فرەلايەنە كە گەپان بەدواي ھەقىقەت، دادوۋەرى، بەخشندەيى، سارپىزكردنەو... ھتد لەخۇ دەگرئ. لە سادەترين شىۋەيدا، دۆزىنەوى رىگايەكە بۇ ژيان لەگەل دۆزمنەكانى پىشوووماندا، مەرج نىە خۆشمان بوئ، يان لىيان ببورين، يان بەھەر حال رابردوۋ لەبىر بىكەين، بەلام لەگەلئاندا بژين، ھاۋكارى پىيۋىست بۇ شەرىكايەتى كۆمەلگاكانەمان لەگەلئاندا گەشە پىبدەين، بەو مەبەستە كە ھەموو لايەكمان بەيەكەوۋە ژيانىكى باشترمان ھەبى لەوۋى كە بەجىا ھەمانبوۋە. سىياسەت پىرۋسەيەكە بۇ مامەلەكردن لەگەل ئەو مەسەلانەي لە رابردوۋدا ئىمەيان لىكجىا كىردوۋەتەو. ئاشتىبونەو پىرۋسەيەكى ھاۋتەرىبە بۇ دووبارە نەخشەكېشانەوۋى پەيوەندى نيوانمان. ئەمە بەرەنگاربوۋنەوۋەيەكى گەۋرەيە، و كەس نابى وا بىر بىكاتوۋە كە كارىكى خىرايە يان ئاسانە. بەلام كارىگەرىيەكەي خەلاتىكى گەۋرە لەخۇدەگرئ: ئاشتىبونەوۋەيەكى كارىگەر باشترين گەرەنتىيە كە توندوتىژى ناگەرپىتەو. ئەگەر ئىمە بتوانين پەيوەندىيەكى نوئ لە نيوانماندا بىيات بىنئىن كە لەسەر بناغەي رىزگرتن و تىگەيشتنى راستەقىنە لە پىيۋىستى و ترس و ئارەزوۋەكانى يەكتر دامەزرايى، ئەو

دابونەرىت و نمونانەى ھاۋكارى كە دواتر گەشەى پىدەدەين باشتىن پارىزەرن لە دژى گەپانەوہ بۆ جىابوونەوہى دژوار.

كەواتە ئىمە دەگەينە پىناسەى بنچىنەيىمان بۆ ئاشتىبوونەوہ: پىروسەيەكە كە بەھۆيەوہ كۆمەلگايەك لە رابردوويەكى لەتبووەوہ بۆ داهاتوويەكى ھاوبەش دەگۆپى.

۲-۲-۱ پىروسەكە

ئىمە دەتوانىن سى تىپوانىنى سادە بەلام قوولمان ھەبى بۆ ئەم پىروسەيەكە لە ھەموو شتىك زياتر پالپىشتى ئەوہ دەكات كە لە بەشەكانى داهاتووى ئەم نامىلكەيە دادى.

● ئەمە تەنيا پىروسەيەك نىە. بەداخوہ پىروسەيەكى درىژخايەنە. چارەسەرىكى خىرا بۆ ئاشتىبوونەوہ نىە. ئەم پىروسەيە كاتىكى زۆر دەخايەنى و كاتى ديارىكرائى خوشى دەوى: ھەنگاۋەكانى ئەمريان لەسەر ناكرى.

● ئەمە ھەرۋەھا پىروسەيەكى قوولە: رووبەروويوونەوہ لەگەل راستىيەكى ناتەواو لەخو دەگرى كە داۋاي گۆپىنى ھەلوئىستەكانمان، ئارەزوۋەكانمان، ھەست و سۆزەكانمان، و لەوانەيە، تەنانت باۋەرەكانىشمان لىدەكا. ئەم گۆرانە قوولە بەرەنگارىيەكى مەزن و زۆربەى كاتىش بەنازارە، و ناتوانرى پەلەى تيا بكرى يان بسەپىنرى.

● ھەرۋەكو لەم نامىلكەيدا پىناسەكرائە ئاشتىبوونەوہ پىروسەيەكى فراوانىشە. بەسەر ھەموو كەسدا دەچسپىنرى. ئەمە تەنيا پىروسەيەك نىە بۆ ئەوانەى راستەوخو مەينەتيان چەشتوۋە ئەوانەى مەينەتيەكەيان سەپاندوۋە، ھەرچەندە ئەو خەلگانە سەرەكى ترينيانن. ئەو ھەلوئىست و باۋەرپانەى كە پشتىوانىي لە مەملانىي توند دەكەن بەشيوەيەكى زۆر گىشتى تر لە رىگەى كۆمەلگايەكەوہ بلأو دەبنەوہ دەبى لەم پلانە فراوانەدا باسى لىوہ بكرى. كەواتە، لەكاتىكدە كە ھۆكارىكى تاكەكەسى دژوار ھەيە بۆ ئاشتىبوونەوہ ھۆكارىكى كۆمەلگايىش ھەيە كە داۋاي خستە ژىر پىرسىارى ئەم ھەلوئىست و پىش برپارو تىپوانىنە خراپانە دەكات كە ھەموومان سەبارەت بە دوزمن

گەشەي پىدەدەين لە ماوەى مەلەنەدا. ئەمەش ھۆيەكەى دەگەپتەو ھەق ئەوھى كە پىناسەى ئىمە ھەق دۆزەن بە دەگەن سەنۆردارە ھەق ژمارەيەكەى كەم سەسەتەدار يان جەنگاوەرەو، بەلگە پەرە دەستىنەى ھەق گەتەنەخۆى ھەموو كۆمەلگاكە بەگەشتى (ھەق نەمۇنە "فەلەستىنىيەكان" بان "پەرۆستانە ئەرلەندىيەكان") يان رەژىمەك و ھەموو لایەنگەرانى ("تەلىبان"). تەنەت ئەوانەى مەنەتەشيان كەشەو يان لە رابەردو سەودەند نەبوون باوەرەكانى كۆمەلگەو كەلتوورەكەيان مەزەو، و ئەم باوەرەنە دەتوانن بە شەوھەكەى كەريگەر رەگە لەبەردەم پەرۆسەى ئاشتەوونەو بەگەن ئەگەر بەھەق گەنگەپەدان مەنەنەو. كەواتە ئاشتەوونەو ھەق پەرۆسەيەكەى فراوانى گەشتەى ھەق. ئەگەر ئاشتەوونەو پەرۆسەيەكەى بەتەواوەتى فراوان ھەق، ئەوا ھەق بەرژەوەندى و ئەزەمۇنى جەواز لەھەق بەگەى لە سەرتەسەرى كۆمەلگادا.

رووھ رەگەزىيەكان (سەبارەت بە نەىر و مە)

روونەرىن و سەرەكەى تەرىن نەمۇنەى ئەم پەرۆستىيە سەبارەت بە روانگەى رەگەزە. ئەمە پەرۆستى بە تەگەشەتنى ئەو ھەيەكە چۆن مەلەنەى تەند گەروپى كۆمەلەيەتى جەواز دەگەتەو ھەق كەرى تەدكا لە ھەق كەريگەرى نەزىكەو، ھەق ئەشەكەجەو ئاوارەى. رووھەكەى رەگەزى ھەندەى لەو "مەلەنەى جەوكانە" روون دەكاتەو كە دەكەونە رەزىر مەلەنەى سەرەكەى و پەرۆستە گەنگەيان پەى بەرەى بە مەبەستى دەرۆستەردەنى ئاشتەيەكەى جەگەى پەشتەگەرى كەردن و كۆمەلگەيەكەى دەرۆكراتەك. ھەق نەمۇنە ژنان تەووشى دەستەردەرى سەكەسى بوون لە شەوھەى بەزۆرى جەوت بوونى بەكۆمەلە لەگەلەندە، ھەسەرەيتى بەزۆرى و سۆزانى كەردن، كە دەرەنجەمى سەووك كەردن و كەم بايەخ كەردنى لە كەوتەووتەو. ھەق ئەو ژنانە ئاشتەوونەو نەساندەوھى دەستەردەرىيەكانى سەريان، دانەن بە مەلە نەياسەيەكان ھەق مەلەى ياسەي بە ھەموو مەفەكانەو، لە دەرەكەردنى سەرچەو ھەق مەمەلەكەردن لەگەلە دەرەنجەمە فەزىكى و سەكەلۆزىيەكانى بەدەوھە. ھەق بەرۆژەنە شەپ، ئاشتەوونەو قەرەبووكرەوھە ھەنەبەرەياسى ياسەكانى مەرات و ئەو كەردەو مەجەدانەى لەدەكەرى كە مەنى ئەوھەيان

لېدەستىنى و رىگە ئەوھىان لېدەگرى كە ئەركى نوئى بەخىوكەرى خىزانەكەيان بەجى بگەيەنن.

رووى رەگەزى ھەرۈھە وا پىتويست دەكا سەيرى ئەوھش بىرى كە پىاوان چۆن دەكەونە ژىر كارىگەرىيەوھ. لە بارودۆخى ئاشتىبونەوھە وادىارە پىويستە دان بەوھەدا بىرى كە مەلەلانىي سەربازى ھانى ناسنامەى جەنگاۋەرىك دەدا لەگەل ئەوھەدا كە لە ھەمان كاتدا ئەركى پىاۋ وەكو بەخىوكەرو پارىزەرى خىزان لەناو دەبا. ئەو بى ئومىدى و تۈپەيىيە كە لەوانەيە لە ئەنجامى ئەوھە سەرھەلدا دەتوانى ھەپەشەيەكى مەترسىدار بى بۆ سەر پىرۆسەى ئاشتىبونەوھە. دامەزاندنى پەيوەندىيەك لەسەر بىچىنەى مەمانە و رىزگرتن لەنىۋان پىاۋان و ژنان، و لەنىۋان ئەو گروپە لە پىاۋان كە بە شىۋەيەكى تاييەتى ئامانچ بوون، شتىكى بىچىنەيىيە بۆ بىياتنانى كۆمەلگايەكى دىموكراتىك. ئەم جۆرە پەيوەندىيە پىويستىيان بە دانپانانى تەۋا ھەيە بەوھە كە چۆن مەلەلانىيەكى دىيارىكراۋ كارى كىرەوھە سەر پىاۋان و ژنان بە شىۋەزى جۆراۋجۆر. رەگەز لايەنىكى سەرەكى ئاشتىبونەوھە لە ئاستى حكومى و دامەزراۋەيىدا. زۆربەى ئەزموونەكان نىشانىدەرى ئەوھەن كە ژنان (و ھەرۈھە زۆربەى كات ئەو گروپانەش كە بە شىۋەيەكى سىياسى ۋەلانىۋان و بچوكراۋنەتەوھە) دەرەتەى كەمىان ھەيە بۆ پىرۆسەكانى گەتۈگۈزى ئاشتى و نوئەرايەتى كەمىان ھەيە لە حكومەت و لايەنە بىرپاردەرەكانى دىكەدا، و يان ھەر نىيانە. ئەم نەبوۋنى بەشدارىيە لە پىرۆسە سىياسەكاندا بە شىۋەيەكى فراۋان ئەگەرى ئەوھە كەم دەكاتەوھە كە ئارەزوۋ و بىرۋاپاكانى خۇيان دەرەپىن و ئەوھە دۇنيا بەكەنەوھە كە ئەمانە لە بارودۆخىكى دۇۋاردا دەناسرىن، و دوۋبارە لەوانەيە ئەمە بىيىتە ھۇى دورىكەۋتەنەوھەكى دىيارىكراۋ لە نەتەوھە ۋەلاتەكە.

۱-۳ ھەقىقەت، دادۋەرى و ئاشتىبونەوھە

ئەم نامىلكەيە پىشنىيەرى روۋىيەكى فراۋانترى ئاشتىبونەوھە دەكا لەوھى ھەمىشە بەكارھىنراۋە. بۆ نمونە لە ژمارەيەكى زۆر بارودۆخى دۋاى شەپدار، خەلك باس لە

"ههقیقته و ئاشتبوونهوه" دهکا و زۆریه کات لیژنه ی به دوا داچوون و لیكۆلینه وه پیکدینی به هه مان ناو. گه پان به دوا ی وردی له باره ی رابردو ههنگاوێکی جه وهه ریه له پرۆسه ی ئاشتبوونه وه دا به پتی پیتاسه فراوانه کی ئیمه، وهکو ئه وه ی که ریگه دانه به قوربانیه کان که به سه رهاته کانیا ن بگێر نه وه. به لام "ههقیقته" خۆی له خۆیدا ئاشتبوونه وه ناهینیت. گه پان به دوا ی ههقیقه تدا یه کیك له پیکهینه ره سه ره کیه کانه له ئاشتبوونه وه دا، به لام ته نیا یه ک پیکهینه ره به هه مان شیوه دادوه ی پیوستیه کی جه وهه ریه بۆ ساپژکردنی برینه کان، به پرپر سیارکردنی تاوانباران و دووباره بنیاتنانه وه ی په یوه ندیه کانی یه کسان ی و ریزگرتن. به لام دادوه ی به ته نیا ئاشتبوونه وه ناهینی. له ئاشتبوونه وه دا ههقیقته و دادوه ی لیکیجا نین، ئه وان به شی سه ره کی ئه ون.

خشته ی ۱-۱: پرۆسه ی ئاشتبوونه وه

پرۆسه ی ئاشتبوونه وه بریتی نه له:	پرۆسه ی ئاشتبوونه وه بریتیه له:
بیانویه ک بۆ ده ربا زیوون له سزادان	دۆزینه وه ی ریگایه ک بۆ زیان که ریگه به بینینی داهاتو ده دا
ته نیا پرۆسه یه کی تا که که سی	بنیاتنانه وه ی په یوه ندیه کان
به دژی/ئالتیرناتیفیک بۆ ههقیقته یان	موجاراتی کارو دوژمه کانی رابردو
داداوه ی	پرۆسه یه کی درێژخایه نی گۆرپانکاری قوول به پانتایی کۆمه لگا
وه لامێکی خیرا	پرۆسه یه کی ناساندن، وه به رهاته وه، و ده رس
بیرۆکه یه کی ئایینی	وه رگرتن له رابردو وه وه
ئاشتییه کی بی که موکوپی	دلخوازه و ناتوانی به پینری.
بیانویه ک بۆ له بیر کردن یان	
ته نیا مه سه له ی به خشین.	

خەلگىكى زۆرۈ بەتايىبەتى قوربانىيانى ئازاردانىكى زۆر، گومانىيان لە ئاشتىبونەۋە ھەيەۋ ۋەكۈ بىيانوۋىيەك بۆ بچوكرىدەۋەۋ پىشتگوۋىخستنى مەينەتايەكانىيان سەيىرى دەكەن. ئاشتىبونەۋە لەپاستىدا دەتوانرى بەم شىۋەيە خراب بەكار بېتىرى. بەلام ئەمە لە ئەنجامى ئەۋەيە كە ئاشتىبونەۋە تانىا ۋەكۈ ئامانجىك سەير بىرى ئەك ۋەكۈ پىرۋسەيەك. ئەۋ خەلگەنە زۆرەي كات گومان دەكەن كە ھەنگاۋنانىكى خىرا بەرۋە دەۋلەتەك كە تىايدا ھەموو كەس ۋاپىدەچى لەگەل رابردوۋ لەگەل يەكتر ئاشت بويىتەۋە رىگەيەكە بۆ كورت بىرى پىرۋسە ھەقىقەكانى دادۋەرى، راستگۋىي و سزادان _ بە واتايەكى دىكە ئەۋان دەبى "بىۋورن و لەبىر بىكەن". ئەمە ئامانجى ئەم نامىلكەيە نيە. ئەم حالەتى ئاشتىبونەۋەيە ئامانجىكى درىزخايەنە، كە تەنبا دۋاي ئەۋە بەدەستى كە ھەموو پىكەتەنەرە گىرنگەكانى دادۋەرى و راستگۋىي و سارپىزىۋونەۋە... ھەتد مامەلەيان لەگەلدا كرابى. و ئەم پىرۋسە گىشتىگرە كە ھەموو ئەمانەۋ مەسەلەكانى دىكەي تىدا كۆدەبىتەۋە پىرۋسەي ئاشتىبونەۋەيە.

بەشى ھەرە زۆرى ئەۋەي لە لاپەپەكانى دواتردا دى دەربارەي لىكۆلەينەۋەي پەيۋەندىيە ئالۆزەكانى نىۋان ئەم مەسەلەنەيە بەۋ شىۋەيەي كە پىرۋسەكە پىكىدىنن.

۱-۳ پىۋىستى ئاشتىبونەۋە

پىرۋسەيەكى ئاشتىبونەۋە بەھىچ شىۋەيەك سادە نيە. بەتايىبەتى لە پاشماۋەيەكى نىزىكى ئارامبونەۋەي مەملەنىيەكى توند لە رىگەي گىفتوگۆۋە، لەۋانەيە ۋا دەرىكەۋى كە رىگىرىك بى بۆ پىشپىنەي زۆر گىرنگىر، لەگەل گۈشارە سىياسىيە بەپەلەكان بۆ دامەزاندنى ئەۋ پىكەتە دىموكراتىك و پىكەتەي سەرچاۋەۋ ئەۋ پىكەتەنەي كە رىككەۋتن ھەيە لەسەريان. لەپاستىدا ئەمە زۆر ھاندەرە بە تايىبەتى بۆ سىياسەتمەدارەكان، بۆ گىرنگىدان و وردىبونەۋە لەسەر پىرۋسەي سىياسى. لەپاستىدا، لەۋانەيە ئەۋان بە دروستى ئەۋە نەبىنن كە چۆن ئاشتىبونەۋە لە كۆي كارەكانى بەردەستىاندان بگۈنچىنن. بەم پىيە دەكرى ئاشتىبونەۋە دۋابخرى تاۋەكۈ پىشپىنەكانى دىكە تەۋاۋ دەبن، يان دەكرى كەم

بکړيټه وه بۆ لیژنه یه کی لیکولینه وه که دان به رابردووه به نازاره که دا بنی و به خیرایی به سهریدا تیپه پری. هه موو که س ده په وی سهرکه وی، به خیرایی هه نگاو بنی و به زووترین خیرایی شیاو له رابردوو دور که ویتته وه.

له وانه یه وادیاریی که هیواش کردنه وهی شته کان و مانه وه له سهر رابردووی به نازارو بیرو هه سته کانی سهاره ت به رابردووه دژواره که هه پرشه بی بۆ سهر پیکهاته سیاسی و کومه لایه تیپه نوپیه کان. مشتمو پرکه شتیکی له و جوړه له خۆ ده گری: "نیمه ده بی چ چاوه پوانییه کمان له سیاسه تمه داره کانمان هه بی بۆ دامه زرانندی نه خشه کانی هاوکاری داهاتوو له حکومه تدا نه گهر بیتوو نیمه کاتی خۆمان بۆ لیکولینه وه و گه پانی ناشکرا به دواي هه مان نه و شتانه دا که له رابردوودا له یه کتریان جیا کردوینه ته وه به کار بهینین؟ بیگومان نه مه ته نیا نه و هاوکارییه ناسکه تیکده شکیننی که هه ولی بۆ ده ده بن، نه مه ش به خۆبه ستنه وه به رابردووه وه له بری نه وهی چاومان له داهاتوویی. و اباشتر نه ده بوو نه گهر له م کاته دا جهخت له سهر ویکچوونه کانمان بکهینه وه و جیاوازییه کانمان جی بیلین بۆ کاتیکی که متر هه ستیاری داهاتوو؟"

نه مه جیگای تیگه یشتنه، به لام له هه مان کاتدا که مکه ره وهی به ره مه. کاردانه وه یه کی ناوهای رابردوو چهنده به نازاره نه وه نده ش پیویسته، چونکه کومه لگایه کی له تبوو ته نیا له سهر رابردووه له تبوو که ی ده توانی داهاتوویه کی هاو به ش بنیات بنی. مه حاله رابردوو له یاد بکهیت و داهاتوویه کی ته واو نوی ده ست پییکهیت وه کو نه وهی هیچ شتیک رووی نه دابی. له پاستیدا، هاندهر بۆ بنیاتنانی داهاتوویه ک دروست نه وه یه که نه وه دلنیا بکه یته وه که رابردوو ناگه پرته وه و که واته تیگه یشتنیکی ته واوو قبول کردنی رابردوو هه مان باشتیرین ریگایه بۆ دلنیا کردنه وهی نه وه که ناگه پرته وه یه خه ی کومه لگا ناکرپته وه. پیویسته باس له رابردوو بکری بۆ گه یشتن به داهاتوو. ناشتبوونه وه، نه گهر به شیوه یه کی ته واوو واتادار نه خشه کیشی بۆ بکری، هوکاری نه نجامدانی نه وه یه. به دریژایی نه م نامیلکه یه که ره سه ی پیویست بۆ

لىكۆلىنەۋەي رابردو خراۋەتە بەردەست، كە بەكارهيتانان ئىستايەكى يارمەتيدەرانەتر دروست دەكا بە مەبەستى دەستېڭىزدىكى داھاتوۋىيەكى ئەمەن تىرى بەيەكەۋە ژيان.

لەسەر ئاستى سىياسىدا سەرەنكەۋەتن بۆ باسكردن لە رابردو لە رىڭەي پىرۇسەيەكى ئاشتېۋونەۋە _ لەۋانەيە ھەلېڭىزدىكى ئاسانترى لىپەيدابى _ تا رادەيەكى زۆر گەرەنتى سەرەنكەۋەتنى داھاتوۋ دەكا. سىياسەتمەدارەكان لە رىڭەي وتوۋىڭىزدىكى لەسەر مەسەلەكانى پەيۋەندىدار بە مەملەتتەۋە دەگەنە رىڭكەۋەتنىڭ. ئەۋان سازش و دانۇستاندىن و رىڭەي كىردارى دەۋىزەۋە بۆ ھاۋكارى كىردن لە سنوۋرى بەرۋەندىەكانى خۇياندە. ئەۋە پىشەي ئەۋانەۋ بەشېكى سەرەكى گواستەۋەي بارۇدۇخى مەملەتتەۋە پىشەۋىيە بۆ بارۇدۇخى ئاشتېۋەيەكى داھاتوۋ، بەلام ھەۋەكانىيان بە تەۋاۋەتى دەكەۋەنە ژىر مەترىسەۋە ئەگەر باس لە پەيۋەننىە تىڭشكاۋەكەي نىۋان ئەۋ كۆمەلگايەنەش نەكەن كە ئەۋان نۆيىنەرايەتى دەكەن، و ھەۋەھا ئەۋ مەسەلەنەش كە ئەۋ پەيۋەندىيەيان تىڭشكاندوۋە. باشتىن سىستەمى دىموكراتىكى دىناش ناتۋانى بىمىتتەۋە ئەگەر چەند بەشېكى دانىشتۋانەكەيان پەيۋەندى يارمەتيدەرانەي بى فىزانەيان نەبى كە بىنەماي رىڭكەۋەتنەكەيانى لەسەر دامەزراۋە بۆ كاركىردن لەگەل سىستەمە نۆيەكان.

ئەمە ھۆى سەرەكى كىردارى ئەۋەيە كە بۆچى ھەموو دىموكراسىيەكى نۆيى دۋاى مەملەتنى پىۋىستى بە ئاشتېۋونەۋە ھەيە. ھەرچەندە ئاشتېۋونەۋە، لە چاۋخشاندىنى يەكەمدە، لەۋانەيە ۋادىيارىي كە كۆسپىڭ بى لەسەر رىڭاى دىموكراسىيەكى كارا، بەلام لەپاستىدا پىۋىستىيەكى سەرەكى بۆ مانەۋەي دىرېڭخايەنى ئەم دىموكراسىيەيە. ئەمە ۋەلامى ئاسان نىيە، بەلكو ھەقىقەتەكەيە. ئاشتېۋونەۋەي ۋاتادار پىرۇسەيەكى دىۋارو بەئازارو ئالۋزە، بەلام دەبى بەدەست بەئىنرى، چونكە پىشەگۈى خىستىنى تۋوى نىستى گەرەترى داھاتوۋ دەچىنى. لەلەيەكى دىكەۋە، پىكەتتەۋەي رەگەزە لەتبوۋەكانى كۆمەلگايەنە، لە ماۋەيەكدا، رىڭە بە گەشەسەندىنى شىۋازى يارمەتيدەرانەي ھەقىقى

كاركردن و تېپوانىنى داهاتوو دەدا، كە دەبىتتە يەككە لە بەھىزىتىن گەرەنتىيەكانى دىموكراتىزەكرىدىكى سەرگەوتوو.

1- ۋەلامى ئاسان نىيە

ئاشتىبۇنە ۋە ھەرگىز مەسەلەيەكى تىۋرى نىيە ۋە بەلام ھەمىشە لە بارودۇخىكى دىياراۋا روودەدا.

كەۋاتە رىگايەكى سادە بۇ سەرگەۋتن نىيە كە لىرەدا پىئاسە بىرى و بتوانى دواتر لە ھەموو جىھاندا پەپرە بىرى. يەك تەنبا رىگاي تاكى دروست نىيە بۇ داهىنانى پىرۇسەيەكى لەم جۆرە. ئاشتىبۇنە ۋە كىشەيەك نىيە كە تەنبا يەك چارەسەرى ھەبى. ھەرگەك چۆن ھەموو مىللەتتەك جىاۋازە، و ھەموو چارەسەرىكى دىموكراتىك (بەپاستى، ھەموو چارەسەرىكى دىموكراتىك) جىاۋازە، بە ھەمان شىۋە پىرۇسەيەكى ئاشتىبۇنە ۋە لە ھەموو ئەۋانى دىكە جىاۋاز دەبى لە چەند روويەكى گىرگە، تەنەت لەگەل ئەۋەشدا كە وىكچوونى زۆرىشى دەبى لەگەلئاندا. لەبەر ئەۋەيە كە ئەم نامىلكەيە يەك چارەسەر بۇ ھەموو ھالەتەكان ناسەپىنى. تەنبا شىتەك بەسەر ھەموو ھالەتەكانى دۋاى توندوتىژىدا دەچەسپى پىۋىستى بانگەۋازكرىدە بۇ مەسەلە ئاشتىبۇنە ۋە.

لە دۋاى ئەۋە، گىرگە كە بە گونجاۋى و داهىنەرى بىمىنەتە ۋە سەبارەت بە نەخشەكىشانى پىرۇسەيەكى دىيارىكراۋ بۇ گەيشتن بە ئاشتىبۇنە ۋە لە بارودۇخىكى دىيارىكراۋا. دۋاى ئەزمۇونى پىرۇسەيە ئاشتى ئەفرىقاي باشوور، بە راددەيەكى زۆر گەشەپىدانى ئەم نمونەيە ۋە بىياتنانى ھەقىقەت و لىژنەيەكى ئاشتىبۇنە ۋە ۋەكە بەشىكى چارەسەركرىدە بوۋەتە كارىكى ئۆتوماتىكى. ئاشكرايە كە لەگەل ھەموو كەمۇكۇپى و سنووردارىيەكانى، لىژنە ھەقىقەت و ئاشتىبۇنە ۋە ئەفرىقاي باشوور (TRC) رۆللىكى سەرەكى و بەرزى گىپرا بە جىگىركىردى شىۋازى نوئ و ئاشتىيانە ئاۋىتەبوون لەم كۆمەلگايەدا كە پىشتەر بە قوۋلى لەت بىبوون. ئەمە دەتوانى زۆر دەرسى لىۋەرىگىرى. بەلام يەك دەرس كە ناتوانى پىشېبىنى بىرى، پىۋىستى رەھايە بە (TRC) يەك لە

ھەممۇ بارودۇقخەكاندا. (بۇ نمونه ئىرلەندى باكور بەردەوامە لەسەر رىڭكاي بەردەلانى چەسپاندن و جيگىرکردنى پىڭكەتە نوپىيەكانى چارەسەر بە بى ليژنەيەكى لەم جۆرە. بەلام لەگەل ئەوئەشدا چارەسەرەكەى بە تەرخان کردنى وەزىيىكى قورىانيان بوو بۇ مامەلەکردن لەگەل ئەو بابەتەنى توندوتىژى رابردوو، بە شىۋەيەك كە لەگەل بارودۇق و كەلتورى ئىرلەندى باكور بگونجى).

سەرچاۋەكان

مەسەلەى سەرچاۋەكان، ئابورى و مۆيى، رەگەزىكى دىكەيە كە تايادا ھىچ ۋەلامىكى ئاسان نىيە. كاريكى بى سود دەبى ئەگەر بتهوى پروسەى ئاشتىبونەۋى نمونهى مۆدىرن بىسپىنى كە پىويسى بە سەرچاۋەى زەبەلاى ئابورى ھەبى، بەھوى ئەۋەى كە ھەقىقەتى تال ئەۋەيە كە زۆريەى كۆمەلگاكانى دواى مەملانى ھەمان ئەو كۆمەلگايانەن كە كەمترىن سەرچاۋەى يەدەكيان ھەيە. بەم حالەش پروسەيەكى ئاشتىبونەۋە ھەلپژاردنىكى ھەرزان نىيە. كەۋاتە، سەرچاۋە چۆن پەيدا دەبى؟ مەحالە ئەمە بە شىۋەيەكى گشتى ۋەلام بدريتەۋە، بەلام ھەلپژاردنى جۆراۋجۆر تىببىنى كراون لە بارودۇقخى جياجىادا.

پلانەكانى قەرەبوكردەۋە، بەتايىبەتى، زۆر گرنەھان. دوابەدواى داگىرکردنى كۆيت لەلەين عىراقەۋە لە سالى ۱۹۹۰-۱۹۹۱، ليژنەى قەرەبوكردەۋەى نەتەۋەيەكگرتۋەكان (UNCC) سىستەمىكى دانا بۇ قەرەبوى زىانەكانى قورىانييەكانى داگىرکردەكە لەۋ پارەيەى كە لە باجى سەر ناردەدەرەۋەى نەۋتى عىراق بەدەستدەھات. لە ئەفريقاى باشور ئەگەرى باج دانان لەسەر داھاتى ئەۋانەى ناراستەۋخۇ لە سىستەمى ئاپارتايد سوودمەند بىبون پىشنياركار، بەلام ھەرگىز جىبەجى نەكرا. لە رواندا بودجەيەكى گشتى كۆكرايەۋە كە قەرەبوى زىانەكانى لىھەلدەگىرى لە كاتىكى داھاتوۋدا. (بىگومان بەرەنگارىيەكە ئىستاش بۇ رواندا ماۋە بۇ

قايل كىردى بەخشەرى نۆتۈدەۋلەتى دىكە بۆ ئۇەى كە بەپاستى پارە بخەنە سەر بودجەكە).

بە شىۋەيەكى رىژەيى ھەندىك روى ئاشتىبونەۋە ئۇەندە گرانبەھا نىن. حالەتەكەى ئىرلەندى باكور ئۇە نىشان دەدا كە رۆبەى چالاكىيەكانى ئاشتىبونەۋە لەسەرووى ھەموو شتىكەۋە پىشت بە يەك سەرچاۋە دەبەستىن، كە رۆبەى كات بەش دەكات، كە ژمارەيەكى بەرچاۋ لە خەلگى ئاسايى خۇيان ئامادەكردوۋە بۆ بەخشىنى بەھايەكى كەسى، نەك ئابوورى، بۆ گەيشتىن بە پىشكەۋتن. لەپاستىدا رۆبەى كارى ئاشتىبونەۋە لەبارەى ئاۋىتەبونى مۆيى بە راددەيەكى كەمە. شىۋە ھىمايەكانى پۆزىش ۋ قەرەبووكرندەۋە گەپاندەۋى سامانى خەلك _بۆنە گىشتىيەكان، خەلاتەكان، بىرەۋەرى ۋ ...ھتد _ دەتوانن كاريگەر ھەرزان بن (ھەرچەندە بىگومان قايلىكەر نىن). قەرەبووكرندەۋەكان لە شىۋەى دەست راگەيشتىن بە خزمەتگوزارىيەكانىش _بۆ نمونە پەرۋەردەۋ فىزىكرىدىن يان يارمەتى پىزىشكى لەسەر بنەماى خۇپايى يان يارمەتى ماددى _ ھەرۋەھا لە نىرخى راستەقىنە كەم دەكەنەۋە بە بى كەمكرندەۋەى بەھاكەى.

ھەندىك كۆمەلگەى دۋاى مەلمانى لەناۋ كەلتۈرۈ دابونەرىتەكانى خۇياندا بەدۋاى ئۇ مىكانىزىمە ھەنوۋكەيىنەدا دەگەرپىن كە لە ناۋخۇياندا گەشەيان سەندوۋە بۆ ئاشتىبونەۋە دادوۋەرى. ئۇ راستىيە كە ئۇمانە ھەمىشە ھەرزانتىن لە مۆدىلە ئۇۋرۋىيە زەبەلاھەكان، ھۆيەكە بۆ ھاندانى ئۇم گەشەسەندەنە. (ھۆيەكى دىكە ئۇەيە، لەبەر ئۇەى ئۇ مىكانىزىمانە لەسەر بنەماى بەھاۋ پەيۋەندىيە ھەنوۋكەيىيەكان بىناتىراۋن ئەگەرى زىاتىر ھەيە كە پىشتىگىرى فراۋان بىبەنەۋە. بەلام ئۇمە بەۋ واتايە نىيە كە ئۇ جۆرە كەرەسانەى "دادوۋەرى ھەرىمى" بە شىۋەيەكى ھەمەلايەنەۋ دادپەرۋەرەنە كاردەكەن، بەتايىيەتى سەبارەت بە ژنان ۋ بەرژەۋەندى ۋ ئۇمۇن ۋ مافەكانىيان).

لەكاتىكدا كە لەۋانەيە ئەگەر بلىين كۆمەلگەى نۆتۈدەۋلەتى سەرچاۋەى شارۋەى ئابوورى ۋ كارامەيىيە، شتىكى ھىچ ۋ بىۋاتابى، راستىيەكى روى لە زىادبونى تىدا ھەيە. بە شىۋەيەكى روى لە زىادبون بەخشەرى دوۋلايەن ۋ فرەلايەن، ھەرۋەھا ئەكتەرە

فره‌لایه‌ن و هه‌ریمیه‌کان، ده‌ست ده‌کەن به ده‌رککردن به گرنکی ناستبونه‌وه وه‌کو هۆکاریکی پیشگیریکردن له مملانی، گه‌شه‌سەندنی مرۆڤ، ئاسایشی مرۆڤ، له‌ناوبردنی هه‌ژاری و بنیاتنانی ناشتی، بۆ نمونه هه‌روه‌کو له راگه‌یاندنه‌کانی ئەم دوا‌ییانه‌ی ریکخراوی گه‌شه‌پێدان و هاوکاری ئابووری (OECD) کۆمیتە‌ی هاوکاری گه‌شه‌پێدان (DAC)، یان له‌و بلاوکراوانه‌دا که له‌لایه‌ن ژماره‌یه‌ک ئازانس‌ی هاوکاری گه‌شه‌پێدانه‌وه له رۆژئاوا چاپکراون ده‌رکه‌وتوو. ئەم جۆره به‌خشه‌رانه له رابردو ئاماده‌ترن بۆ ئەوه‌ی ناستبونه‌وه‌ وایه‌بێن که باشت‌ر بگوجی له‌گه‌ڵ مه‌رجه‌کانی ئەوان بۆ یارمه‌تیدان.

له سه‌رووی هه‌موویانه‌وه، نه‌بوونی سه‌رچاوه‌کان نابێ بکریته بیانویه‌ک بۆ ده‌ست پێنه‌کردنی پرۆسه‌ی ناستبونه‌وه‌که. هه‌ندێک ره‌گه‌ز پاره‌یه‌کی که‌میان تێده‌چی: هه‌ندێک ره‌گه‌ز به‌خشه‌ر بۆلای خۆیان راده‌کێشن. گوشاره ئابوورییه‌کان ده‌توانن کار له نه‌خشه‌ی پرۆسه‌که بکه‌ن، و هه‌میشه کاری لێده‌کەن، به‌لام ته‌نانه‌ت ئابووریش هۆکاریکی باش و به‌گوێره‌ی پتویست نیه بۆ به‌ته‌واوه‌تی ریکه‌گرتن له پتویستی ناستبونه‌وه‌یه‌کی کاریگر.

هه‌موو هه‌ولێک بۆ ئەوه‌بووه که هه‌موو جه‌خت کردنه‌وه‌یه‌کی ناو ئەم نامیلکه‌یه به نمونه‌ی به‌رجه‌سته له جیهانی هه‌قیقی روون بکریته‌وه. ئەمه کاریکی ئاسان نه‌بووه، هه‌میشه شیاویش نه‌بووه. ناستبونه‌وه وه‌کو بیرۆکه‌یه‌ک ئیستاش تارا‌دده‌یه‌ک ره‌گه‌زیکی نوییه له به‌رقه‌رارکردنی ناشتیار، و هه‌ندێک له ئایدیاکانی ئیستاش تاقی نه‌کراونه‌ته‌وه‌ و باسیان لێوه نه‌کراوه“ ئەوانی دیکه ته‌نیا یه‌ک دوو جار له بارودۆخی هه‌قیقیدا به‌کاره‌یتراون. له ئەنجامدا هه‌ندێک جار پتویست بووه بگه‌رێنه‌وه سه‌ر باس کردنی هه‌نێک شتی گشتی به‌بێ نمونه‌یه‌کی دیاریکراو. سه‌ره‌پای ئەمه‌ش ئەو گه‌شتاندانه‌ی لێرده‌دا ئەنجام دراوین له‌سه‌ر بنه‌مای ئەو بۆچوونه‌ دامه‌زراوین که له لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی وردی ژماره‌یه‌کی زۆر ده‌ستپێشخه‌ری ناستبونه‌وه، هه‌ولی به‌رقه‌رارکردنی ناشتی و ستراتیژییه‌کانی چاره‌سه‌ری مملانیوه‌ کۆکراونه‌ته‌وه.

ئەۋەى ۋادىيارە لە ھەمووشت گىرنگىرە ئەۋەىە كە ھىچ كەس مۇدىلىك يان
 شىۋەىەكى تەۋاۋ بىكەموكۇرى ئاشتىۋونەۋەى دروست نەكردوۋە _ لەپاستىدار، بىگومان
 شتىكى ۋا كە بەسەر ھەموو جىھاندا جىبەجى بىكرى نى _ ۋ كەۋاتە ئەۋانەى روۋبەروۋى
 بەرقەراركردىنى ئاشتى لەدۋاى مەملانى دىبنەۋە دەبى باۋەپ بە تواناى خۇيان بىكن بۇ
 ۋەرگىرنى ھەر ئامۇزگارپىەك كە بتوانرى لە شوپىنكى دىكەۋە بەدەست بىئىرنى، بەلام
 دەبى داهىنەر بن لە گەشەپىدانى پىرۇسە رەسەنەكەى خۇيان.

بەرەو فەلسەفەى لىبوردەىى

رامىن جەھانبەگلو

ۋەركىپرانى لەفارسىيەۋە:

موراد جەكىم

لىبوردن لە فەلسەفەى مۆدىرنىدا چەمكىكى گىرنگە ,
 ھەرۋەھا بەزىرى كاركردن پىيى لە بەشە بونىادنەكانى
 كۆمەلگا لىبرال و پلۇرالىستەكان لە قەلەم دەدرىت . كەۋاتە
 لە جىھانى ئىمەدا لىبوردن بۆتە مەسەلەىكى گىرنگ , بەلام
 لەئىتو كۆلتورەكانى ئەمۇدا ھىچ رىكەوتنىك لەسەر
 بىرۋاپەكى گىشتى و سەرتاپاگىر لەمەپ شىۋە ناۋەپۇكى
 لىبوردنەۋە نىيە , ھەرۋەھا لە كۆلتورە جىاۋازەكاندا
 بىرۋاپەگەلىكى جىاۋاز و مشتومپى ئايدىۋۆلۇزى لەمەپ مانا ,
 بىنەماكان و سنوورى لىبوردن لە ئارادايە , خوشبەختانە
 فەيلەسوفە سىياسىەكان بە گىپرانى رۆللىكى گىرنگ لە
 بىركردنەۋە لە چەمكى لىبوردن لەم ۳۰۰ سالەى دوايىدا
 ھەۋلىاندۋە ئەم مشتومپانە يەكلایى بكنەۋە , ئەم كارە
 نەك تەنبا بوۋە ھۆرى رەتكردنەۋەى تىۋرە درۆينەكان ,
 بەلكو بەھۆيانەۋە بىرۋاپەكانى ئىمەش لەبارەى لىبوردنەۋە
 روونتر و ئاشكراتريان لىھات , فەلسەفەى سىياسى تواناى
 ئەۋەى پىتبەخشىۋىن تاكو پەى بەم بابەتە بىبىن ,

که پئویستی بریار وه رگرتنه سیاسیه کان بوونی تیگه یشتنئیکی روون و ره وانه له چیه تی لیئوردن و نه وهی به چ شیوه یه ده توانین کاری پییکهین، سهره پای نه وه پئویسته تیگهین له بهر نه وهی سیاست هونه ری ریکخستنی کومه لگایه که واته به بی چه مکی ته وه ری لیئوردن هیچ بواریکی گشتی دیموکراتی راستی نابیت.

ئه م چه مکه ته وه رییه لیئوردن ده کری بلئین له دوو به شی سهره کی پییکدیت. به شی یه که م ناماده بی ره تکرده وهی ده ستیوه ردانی زۆردارانه یه له وه لئارندن و کارو بارانه دا که ئیمه به راستیان نازانین. دوو مین چه مک بنه مای ئه م ده ستیوه رنه دانیه، هۆکارگه لیکی زیده بۆ ده ستیوه ردان هه ن (له وانه ش ترسنۆکی) که جیاوازییه کی بنه پرتیان له گه ل جه وه ری نه خلاقی لیئوردن وه ک ریزگرتن له تاکه کانی دیکه هیه. ریزگرتن له وانی دیکه شیوازییه بۆ له بهر چا وگرتنی نه وان وه ک بکه ره نه خلاقییه سهره بخۆ و ئاقلمه نده کان. له راستیدا، ریزگرتن له وانی دیکه لیئوردن وه ک مافیکی نه خلاقی ده خاته پوو که پئویسته به هه موو که سیک بیه خشریت له بهر تاکه که س بوونیان. لیئوردن نه وه به پره سمی ده زانیت که تاکه که سه جیاوازه کان تیگه یشتنگه لیکی جیاوازیان له ژیا نی باش هیه و خوازیاری نه وه ن تیگه یشتنه تاییه تییه که یان له پووی سیاسی و نه خلاقییه وه به نرخ و به پریز له قه له م بدریت. کاری ریزگرتن له وانی دیکه یارمه تیمان ده دات له بیر کردنه وه له سنووری لیئوردن، نه و مافه بۆ نه وانه ی ره چاوی لیئوردن ناکه ن په سه ند نه که یین، که واته به زۆری ناتوانین قایل ببین به لیئوردن له ئازادی قسه کردندا، به لام هه رگیز نابیت له بیر که یین که لیئوردن له مه سه له یه کی تاییه تدا به مانای لیئوردنه له بیروبا وه پ کرده وه گه لیک که ئیمه نه وان له ژیر ناوی هه له و ناخوازا ویدا ره تده که ینه وه، جگه له م شیوه یه نه و پئویست ناکات لیئوردن ره چا ویکه یین، ئه مه به و مانایه نییه که ئیمه ناچارین با وه پ به ئینین به وهی ئه م بیروبا وه پ و کرده وانه راستن، ئیمه به رگه یان ده گرین، چونکه هه له ن: به و مانایه ی له گه ل بۆچوونی ئیمه له مه پ راستی ناگونجین. سهریاری نه وه نه گه ر گریمان بکه یین ته نیا راستیه ک یاخود کومه له راستیه ک فه رمان په وایی به سه ر کومه لگادا ده که ن، نه وکات هۆیه ک نییه

بۆ لىيوردن و رىزىگرتن لە ئەوانى دىكە لەگەل ئەم راستىيە كۆك و تەبانىن. لە ئەنجامدا، تاكە شىۋازىك كە ناتوانىن خۇمانى لىلادەين بەندىكردن ياخود لەناوېردىنى ئەويتەرە.

كەواتە، لىيوردن بە ماناي رەچاوكردنى ھاوسەنگى نىۋان كۆمەللىك بەھا، پەرسىيە و راستىيەكى خۆمەيلى تەحەممولكردنى ئەوانى دىكە كە بېروايان بە بېروايەپى جياواز ھەيە. بە دەستەواژەيەكى دىكە، پەسەندىكردنى لىيوردن ەك بە ھاھىەكى ئەخلاى و سىياسى پۆزەتەيف ئامازەكردنە بە ماناي تواناي ژيان لەگەل ئەوانى دىكە و بەشداربوونە لە گریمانەي بنچىنەي لىبرالىزمى سىياسى كە سەربەخۆيى تاكەكەسى ئەنجامى جياوازي و دژايەتى ئەم چاكى و ئامانجانەيە. ئەمە بە مانايەيە كە لىيوردن بە باشى ھەماھەنگە لەگەل ئەو نەرىتەي بېركردنە ھەي سىياسى كە ئازادى بە نەبوونى كۆت و بەند دەناسىنىت.

بەگشتى لەبەر ئەو ھۆيەيە ھەموو پشتىوانان و رەخنەگرانى دياردەي لىيوردن ئەو ەك رەگەزىكى سەرەكى نەرىتى لىبرالى دەناسىتن. جۆن راولز لە دواكتىيىدا "لىبرالىزمى سىياسى" بە بېردەھىتىتە ۋە كە "سەرچاۋەي مېژوويى لىبرالىزمى سىياسى... سەردەمى رىفۆرمى ئايىنى و ئاكامەكانىەتى، ھاوكات لەگەل مشتومرە زۆرەكان لەمەپ لىيوردنى ئايىنى لە سەدەكانى ۱۶ و ۱۷". ئە ۋەي راولز لەم كىتەبەدا دەخاتەپوو رىگايەكە، بەھا لىبرالىيەكانى راولز لەوانەش لىيوردن و ئۆتۆنۆمى ھەر لەمەپخۆييان پەسەندىكران. راولز پىيى وايە خەلگى تواناي ئە ۋەيان ھەيە بە مەبەستى ژيان لەگەل ئەوانى دىكە خۆيان دەروەست بىكەن بە پەرسىيە لىيوردن. تىۋرى راولز لەبارەي لىيوردنە ۋە قسەكردنە لەگەل خەلگىك كە ھەز دەكەن خۆيان و ئەوانى دىكەش بە ئەندامى ئازاد و بەرامبەرى كۆمەلگايەك لە قەلەم بدەن كە تيايدا ھەموو كەسىك دەتوانىت بۆچوونە سەرتاپاگىرەكانى لەبارەي ژيانى باشى لە ژىر سايەي پاراستنى تەۋاوي ياسا دەرىپىن و بە ھەمان رادەي ئەوانى دىكەش لە ئەگەرى سەرەكەوتن بە ھەرەمەندىن.

تىۋرى راولز لەبارەى لىبوردن يەكەمىن بەرگرى لىبرالى نىيە لە پشتىۋانى كىردن لە بۆچۈنە سەرتاپاگىر، بەلام ناكۆكەكان، دەخىتەپوۋ، يەكەمىن ھەوللى سەرەكى لە دروستكىردنى بناغەيەكى فەلسەفى بۆ لىبوردن لەلايەن ھىزفانىكى لىبرالى دىكەۋە بەناۋى جۆن لۆك خرايەپوۋ. بەرھەمى ناسراۋى لۆك بەناۋى نامەيەك لەبارەى لىبوردنەۋە تاكو سالى ۱۹۸۹ سالىك بەر لە چاپ بوۋى دوۋ وتار لەبارەى حكومەتى مەدەنى و نامەيەك لەمەپ تىگەيشتىنى مەۋىي چاپ نەببۈ، بەلام مەسەلەى لىبوردن چەند سالىك زوۋتر لە ناۋەندى بىرۈھزەكانىدا جىگەى گرتبۈ، لە راستىدا ئەۋ ھىلە سەرەككەكانى تىۋرى لىبوردنەكەى لە سالى ۱۶۶۷ لە تەمەنى ۳۵ سالىدا دەستنىشانكىردن، لۆك، لەدايك و باۋكىكى پىۋرتىن ھاتە دونياۋە پەرۋەردەۋ فەركىردنىشى لە ئۆكسفۇرد لەسەر شىۋازى پىۋرتىنەكان بوۋ و دواترىش بوۋ بەھاۋپىي نوۋسەرىكى ۋەك شىفتىزىرى، لە بنچىنەدا لەگەل بۆچۈنى ئەقلىانىئەۋ لىبوردەيىانەى حىزبى ويگ^(۱) كۆك و تەبابوۋ كە بەرەنگارى ستەمكارى دۆگمايىانەى حىزبى تۋرى - كەكەنىسەش پشتىۋانى لىدەكرد - دەبۈۋە، سالىك دۋاى بىلۋىۋنەۋەى يەكەمىن نامە لەبارەى لىبوردنەۋە سالى ۱۶۸۹، جۇناس پەرۋاست، پىش نوۋزكەر و لىكۆلەرى زانكۆى ئۆكسفۇرد، ۋەلامىكى بۆ ئەۋ نوۋسى، (لۆك) ىش دەيەيەك دواتر لە ۋەلامى رەخنەكانى پەرۋاست و بەتايىبەتى بۆ ۋەلامدانەۋەى ئەۋ تۆمەتەى كە لىبوردن بەلاى بىپروايى و رىزگەرايى ئەخلاقىدا دەشكىتەۋەۋ ھەرۋەھا تۆمەتەكانى دىكەش دوۋەم، سىيەم و چارەم نامەى بىلۋەكردەۋە، لۆك لەم نامانەدا بە گوتەى خۆى (سى تىيىنى) بۆ پشتىۋانى لە رەچاۋكىردنى لىبوردن لە مەسەلە تەۋاۋ ئاينىيەكاندا دەھىننىتە پىشەۋە. يەكەمىن تىيىنى ئەۋەيە، ھىچ بەلگەيەك لەبەردەست نىيە كە پىشانىدات خاۋەند كۆنترۆلكردى دەروۋنەكانى بە دادۋەرەكانى دادگا مەسحىيەكان سىپاردۋە.

دوۋەم: ئەۋەى ئەم ھىزە لەتۋاناي دا نىيە باۋەرەكان بۆ خۆى ملەكچ بىكات.

سىيەم: لەبەر ئەۋەى خەلگى رىپىدراۋ نىن بۆ گرتنەبەرى ھىچ پەرەنسىپىك جگە لە

ئاينىنى دەربارى، ئۆمىدىكى ھىندە بۆگەيشتن بە ئاينىكى راستەقىنە لە ئارادا نابىت.

ئەۋەي لۆك دەيەۋىت لە سىيەمىن تىيىنىدا بىخاتەرپوۋ ئەۋەيە كە گەيشتن بە راستى ئايىنى كارىكى زەخمەتە، چۈنكە ئەۋەي دەتۈانين لە تىكستە پىرۋزەكانى مەسىحيەت تىيگەين تەنبا پىرۋكەيەك لە راستىمان پى دەبەخشىت، نەك خۇدى زانست.

بەپاي لۆك ئەم شتە ئاماژەگەلىكى سىياسى بەدۋاۋەيە و ئويش ئەۋەي پىادەكردن و ناچاركردنى تۆرمەكانى ئايىنى مەسىحى لەلايەن حكومت لەسەر ئەو بىنچىنەيەي كە ئەم تۆرمانە لە دەقە پىرۋزەكان دەرھىزان، كارىكى ناياسايىيە. كەۋاتە حكومت كە لەگەل فرەيى پىروباۋەرپە ئايىنىيەكان روۋبەروۋىيە و پرچەك نىيە بە كەرسەيەكى زانستى، بۇ جىياكردنەۋەي ئەۋان لەيەكتەر، پىتۈيستە رەفتارىكى لىيۈردەيىانە بگىرتەبەر.

كەۋاتە لۆك لىيۈردن لە بىياكى ئايىنى جىادەكاتەۋە. لۆك نەك لە ھەموو جۆرەكانى پىروباۋەرپە ئايىنىيەكان، بەلكو بەرگرى دەكات لەماق ھەر كەستىك بۇ دادۋەرىكردن لەم بۈرۈۋە و ھەرۋەھا بۇ خۇيشى. لە نامەكانىدا لۆك بەلگەگەلىكى جىياۋز لە بەرگرىكردن لە لىيۈردنى ئايىنى دەخارپوۋ، لەۋانەش:

۱- دادۋەرە مەسىحيەكان رىياكارن، چۈنكە لە ھەمان ئەۋكاتەدا كە بانگەشەدەكەن بەۋەي خۋازىيارى يەكسانى ئايىنين لەسەر بىنچىنەي "خۇشەۋىستى روۋى مۇۋقەكان... خۇيان دوۋچارى گەندەلى، سەرسەختى و ئەۋ ناشرىيانەن".

۲- ئەم دادگايى كردنە نامەسىچىن. مەسىحيەتى راستەقىنە پىشت ئەستۈرە بە باۋەرپەك "بەخۇشەۋىستى، نەك بە زۆر رىيخۇى دەكاتەۋە."

۳- گۆزۋەي ناچاركردن بە يەككىتى ئايىنى دەشى زۆر زىدەتربىت لە گۆزۋەي تەخەموۋلكردى فرە ئايىنى، ئەم فرەيىيە بە لىيۈردن كۆتايى دىت نەك بە زۆر.

۴- چەمكەكانى حكومت لە باۋكردى ئەۋ باۋەرپە ئايىنىيە راستەقىنەيەي كە باۋەرپدارە راستەقىنەكان بەدۋايەۋەن، كارىگەرنىن.

بۇ لۆك ھەرۋەكو بۇ زۆر لە لىبراكەكانى دۋاي ئويش، لىيۈردن تەنبا لەسەر بىنچىنەي ئاكامە بەسوۋدەكان خۋازراۋە. ھەر لەبەر ئەۋەيە ئاۋازى لۆك لەۋتارەكەيدا لە بارەي لىيۈردن ئاۋازى ھەستى سادەۋ ئەقلى تەندروستە. بەخۇيىندەۋەي لۆك ئەۋ

تىگە يىشتىنە دېتە زەينەۋە كە ھەرچەندە لەسەدەي ۱۷ ھزرى لىبوردنى ئايىنى پەسەند نەبوو، بەلام كەسە ئاقلدارەكان كە تەنیا سوودەكانى لىبوردنىان لەلا روون و ئاشكرا دەبوون، روويان لە لىبوردن دەكرد. ھەر لەبەر ئەو ھەيە مەسەلەي لىبوردن لە بنچىنەدا مەسەلەيەكى سياسىيە. ئەوكات مەسەلەي ئازادى ويزدان ياخود ئازادى ھزرى رووت لە ئارادا نەبوو. مەسەلەي سنوورى دەسلەتتى دادوەر لە مەسەلە ئايىنىيەكاندا لە ئارادا بوو. لۆك دەنووسىت: "خۆشگوزەرانى گشتى بەپاى من لە كۆمەلگايەكدا بوونى ھەيە كە تەنیا لەپىتائو پاراستن و گەشەدان بە بەرزەوھەندىيە مەدەنىيەكانى ئەندامەكانى دروست بىيىت". ئەو ھەي لۆك بۆ ئىمەي ئاشكرا دەكات ئەو ھەيە كە تىورى لىبوردن ئەنجامى لۆجىكى تىورىەكانى ئەو لەبارەي كۆمەلگاۋ دەولەتەو.

ئەو ئەمە بەو شىۋەيە دەخاتەپوو: "ئەگەر مەزھەكان دەيانتوانى لە ئاشتى و ئارامىدا پىكەو ەزىن، بەبى ئەو ھەي لەژىر ھەندىك ياسادا لەگەل يەكتر يەكگىر، و بەخۆشگوزەرانى گشتى و ھاوبەش بگەن، چىدى پىويسىتى بەدادوەرەكان ياخود سياسەت كە تەنیا بۆ ئەو دروست بوون تا مەزھە لە فرىودان و توندووتىزى ئەو ىتر بپارىزن نەبوو".

بەدەستەواژەيەكى دىكە، لۆك سوورە لەسەر كۆنترۆل و گەشەپىدانى سىستىمى كۆمەلەيەتى كە خۆي دەستى پىكردووە. ئەو بەباشى لەو ھەلوومەرجە ئاگادارە كە لەوانەيە ھەپەشە لە خۆشگوزەرانى گشتى لىبوردەپىيانەو ئەو ئۆتۆنۆمىيەي ئەو مەبەستىەتى بكات. ئەو ەك تاكەكەسىكى ئەزمونگەرا لە ئەزمونەو ەفىرېووە كە پىويسىتە نكۆلى لە ھەندىك پىكەتەكانى دەسلەتتى كەنىسەو حكومەت بكەن.

بەگشتى، لوك لەو دەترسىت كە پشت بەستنى گشتى بە كۆمەلگايەكى ئۆتۆنۆم تىكېچىت. بۆ رووبەروو بوونەو لەگەل ئەم مەسەلەيە بەدوای سەرچاۋەكانى لىبوردن لەمافەكانى بوونەو ەرە ئاقلەكاندا دەگەپىت و بەپەسمى لە قەلەمیان دەدات، بەبۆچوونى لۆك، ئەو ھەي كە جۆرى مەزھە زىيان لە كۆمەلگايەكى رىكخراۋدا ھەلېژىرن

ھەلبۇزاردىنكى ئاقلانەيە، چۈنكى بەم پىيە دەتوانن چەمكىگە لىكى ۋەك ئازادى و
خاۋەندارىتى بەباشترىن شىۋە جى بەجى بكن و گەشەپىدەن.

كەۋاتە كۆمەلگەي رىكخراۋ بۆ مانەۋەي مۇقەكان پىۋىستە رۆلى ياساش بۆ
گەشەسەندى بەرژەۋەندىيە مۇيىيەكان نكۆلى لىنەكراۋە. كەۋاتە ھاۋولاتيان لە
ھەلبۇزاردىنكى ئاقلانەدا ژيان لە كۆمەلگەيەكى رىكخراۋدا ھەلدەبۇژىن و ھەر لەبەر ئەۋە
بە چاكىيە مەدەنىيەكان پابەند دەبن كە مافە بنچىنەيىەكانى ژيان، مولكىيەت و ئازادى و
ھەرۋەھا ئەۋ چاۋەپۋانىيە دىتەدى كە رەفتارى حكومت لەگەل ھاۋولاتيان بەپىي پەيمان
و بەلگەنامەي دوولايەنەبىت. كەۋاتە بەبۆچۈنى لۆك لىبوردن مافىكە لەسەر بنەماي
چاكىيە مەدەنىيەكان كە لەيەك كۆمەلگەي تۆتۆتۇمدا گەشەيان پىدەدرىت، و چاكىيە
مەدەنىيەكانىش بە نۆرەي خۇيان لەۋ روۋەۋە كە لە بەرژەۋەندى ئەھلى ئەقل و
بەلگەدان لەلايەن ئەۋانەۋە پارىژگاربيان لىدەكرىت و زامن دەبن.

بەم شىۋەيە و بەبۆچۈنى لۆك لىبوردن مافىكە بنەماكەي بۆ شايستەيى ئاقلانە
دەگەرپىتەۋە. لەبەر ئەۋەيە كە ئاناقلانەۋ نالۇجىكىيە ئەگەر حكومەتتە ھەۋلېدات
بىرۋاۋەرە ئاينىيەكانى خەلگ بە زۆر بگۇرپىت، چۈنكى ناكىرى بىرۋاۋەرەكان بە زۆر
ملكەچ بگىرىن. مەبەستى لۆك ئەۋەيە كە ناتۋانن روحي خۇمان بخەينە دەست ئىختىيارى
دادگەي مەسىحى، چۈنكى ھىچ زەمانەتتە نىيە كە ئەم دادگەيە لەسەر ھەق بىت.

كەۋاتە ھەر كەسك دەبىت (شۋىن پىي ئەقلى خۇي ھەلگىرىت)، بانگەشەي لۆك لەم
باسەدا پشت ئەستۈرە بەم دەستەۋازىيە كە نالېبوردەيى نە تەنيا لە پۈي
ئەخلاقىيەۋە ھەلەيە بەلگەلەرۋى سىياسىيەۋە ئاناقلانەيە. ھەر لەبەر ئەۋەيە لۆك لە
باسەكەي خۇيدا عەۋدالى جياكرەنەۋەي كەنىسەۋ حكومەتە تاكو رىگە لە كۆمەللىكى
زۆردارانەۋ نارىكخراۋ بگىرىت. بە دەستەۋازىيەكى دىكە، لۆك خوازيارى ئامادەكرىنى
ئەقلانەتە لە رىكخستنى كۆمەلگەي مەدەنىدا، كەۋاتە ئەۋ كەنىسەۋ حكومەت لەيەكتەر
جىادەكاتەۋە، لۆك بەم جۆرە دەنۋوسىت: "كەنىسە خۇي بەگشتى جىاۋازە لە
كۆمەلگەي بەرژەۋەندىيە ھاۋبەشەكان، سنۋرەكانى ئەم دوۋانە جىگىر و نەگۇپن." بەۋ

ئەنجامە دەگات كە دادوهرى مەسىحى پىئويستە ھەموو كۆمەلگا ئاينىيەكان تەھەموول بىكات. ئەم لىئوردنە پىئويستە لە سەرۋى مەسىحىيەكانەو ھەيئەت ۋە ھەموو ئەو كۆمەلگايانەي كە قايلن بە بوونى خوا لەخۆي بگريئت. بەگوتەي لۆك: "...نە موسلمان، نە جوولەكە نابيئت لەبەر ئاينەكەيان لە مافە مەدەنىيەكانى كۆمەلگاي بەرژەو ھەندىيە ھاوبەشەكان بى بەش بگريئت". ھەر لەبەر ئەو ھەيئەت لۆك بە لەبەرچاۋگرتنى پەيوەندى كەنىسە ۋە ھۆكۈمەت بەو ناسراۋە كە ديدىكى گەشپىنانەتري سەبارەت بە سىروشتى مەروپى لە ھۆبە ھەيە، بەلام پىئويست بوو قۇلتىر سەدەيەك دواتر بەم جۆرە ئەو تەواو بىكات: "لىئوردن چىيە؟ ئاكامى سىروشتى مەروپايەتى ئىمەيە، ئىمە ھەموومان بەرھەمى سىستى ۋە لاوازين.

ھەموومان كارەكان پشتگوي دەخەين ۋە ھەروەھا شياۋى ھەلەين، كەواتە ھەرن لە دەبەنگىيەكانى يەكتر ببورين، ئەمە يەكەمىن بىنەمايە لە ياساي سىروشتدا، يەكەمىن بىنەما لە مافى ھەموو مەروپەكان."

ئەگەر سەرنج بەدەينە روونكردنەو لىبرال ۋە رۆشنگەرەكانى لۆك ۋە قۇلتىر بە درىكردنى تايىبەتەندىيەكانى گرتنەبەرى سىياسەتلىكى لىبرالى لىئوردەييانە دەگەين كە رىز لەو كۆمەلگايە دەگريئت كە ئەندامەكانى بەباشتر دەزانن جياۋازىيەكانى يەكتر تەھەموول بىكەن ئەو ھەيئەت بىكەنە گيانى يەكتر، بەلام پەسەندكردنى ئەم سىياسەتە بۆ ھەمووان لە دنياي ئەمۇدا ئاشكراۋ بەدەيى نىيە. لە جىھانى ئەمۇدا، جىھانى فرەكولتورى كە بە ھاۋكارى ئەو كەشە لىئوردەييانەي لە ۋلاتە لىبرالەكاندا ھەيە شايدەي گەشانەو ھەي كولتورە جياۋازەكانن، شەيدابوون ۋە بىنىنى تايىبەتەندىيە فەلسەفى ۋە سىياسىيەكانى لىئوردن ھەك سەردەمى لۆك زەحمەت نىن، بەلام ئەم سەرنجدانە سەبارەت بە ئەوانى دىكە ۋە كرانەو سەبارەت بە راستى لە ھەندىك لە كولتورە ئاينى ۋە سىياسىيەكاندا ھىشتا نەبوونە بە بەشيك لە ھەستى گشتى. گومانى تىدا نىيە كە لىئوردن لە ھەموو سەردەمەكانى ئەخلاقىيە بەلام رەنگە زىاد لە ھەر

سەردەمىكى دىكە لەگەل سەردەمى ئىمە گونجاويىت، لەبەر ئەوئەي لەكاتىكدا كە بە تەوايى لىيتىگەين پىشانی ئىمەي دەدات كە بە چ شىۋەيە دەيىت.

بەرەنگارى ۋەسۋەسەي توندوتىژى ستەمكارى بىيىنەۋە، كە لەلايەن ھەندىك ئايدۆلۆژيا سىياسىيەكانى رۆزگارى ئىمەۋە بۆلۈدەكرىنەۋە. ئەۋوانەيەي لىبوردن پىمان دەلەيت، ۋانەي تىرۋانىنى رەخنەگرانەۋ گومان خوازەنەيە لە بەرامبەر ھزرقانانى يۆتۈپىزم كە ھەزەدەكەن لە كۆمەلگايەكدا نىشتەجى بىيىن، كە رىز لە بەھاكانى پلوراللىزم ناگىرەيت ۋە رەخنە لەۋ دامەزراۋانەي كە دروست بوون ناگىرەيت ۋە چاكسازى ناكرىن، بەلام لىبوردن ھەرۋەھا بەۋمانايەدەيت، كە رىگە بەۋانەي دىكە بەدەين تاكو بەدۋاي لايەنگرەكانەۋەبن بۆ خۇيان، كە ئىمە پىمان وايە بىرۋايەپەكانيان بۆ بىرۋايەپەي ئىمە مەترسىدارن. تىرپامان لە ماناي لىبوردن دەتوانىت شىۋازىك بىت بۆ ئەۋئەي ئىمە ھەموو تىگەين، كە ھىچ رىگەچارەيەكى تاكانە بۆ كىشەكانى ئىمە نىيە، بەۋمانايەي كە كۆمەلگاي لىبوردەخواز پىۋىستە داۋا لە ئەندامەكانى بىكات بۆ وتوۋىژكردن لەگەل يەكتەر.

بەسندكردنى ئەۋشە لە شىۋەي پرنسىپىكى ھەنگاۋنان لە رىگاي لىبوردندا ۋەك كىشەيەكى رۆزانە وايە كە يەكەيەكى تاكەكانى ئىمە دەگرىتەۋە.

بەراۋىز:

(۱) دوو ھىزبى ۋىگ (Whig) ۋە تۆرى (Tory) لە ئىنگلىتەرا ھەر لە كۆنەۋە رىكابەرى يەكتربوون، لە كۆرتايى سەدەي ھەفدە ھىزبى ۋىگ لە دۆلەتيدا لەگەل چارلەزى دوۋەم ۋە جىمىزى دوۋەم بۋارى بۆ شۆرشى شىكۆمەندى سالى ۱۶۸۸ رەخساند، لە ئەنجامى ئەم شۆرشەدا پەرلەمان بەسەر بىنەمالەي پاشايەتيدا سەركەۋت ۋە بە باشتەر لەۋان لەقەلەم درا.

ئايىن ، لىبوردەيى و توندوتىژى

گفتوگۇ لەگەل مەمەد موختەھىد شەبستەر و مۇھسىن كەدىيە

ئامادە كەردى: گۇفارى كيان

وەرگىرانى لەفارسىيەو:

موسلىح ئىروانى

لەم مىزگەردەدا باسى ((ئايىن، لىبوردەيى و
توندوتىژى)) دەكەين. لەم باسەدا مەبەستمان لە
((توندوتىژى)) ئەو جۆرە توندوتىژىيە كە وەك
مىتۆدىك بۇ گەيشتن بە چەند ئامانچىكى تايىت
پيادە كرئت. پرسىارى يەكەممان ئەو يە كە كام بىنەماي
مەعرفى، پىشتىوانى توندوتىژى نواندنن، بە تايىتە تى لە
كۆمەلگا ئايىنىيەكاندا؟

موخته هید شه بسترى: من قسه كانم له سهر كۆمه لگا موسلمانەكان چر ده كه مه وه . به داخ وه له كۆمه لگا موسلمانەكاندا توندوتیژی، به و مانایه باسكار، به دی ده كریت . له م كۆمه لگایانه دا ده ستور (ياسای بنچینه یی) دانى پێداناه و بریارى ئه وه یه گرووپ و كۆمه له كان له ریی ناشتیانه وه به دواى مه به سته سیاسى كۆمه لایه تییه كانى خۆياندا بگه پێن . بۆیه پێویسته ئه و پرسیاره بکه ین كه ئه م توندوتیژیانه پشت به کام بنه ماى تیۆرى وپراکتیکی ده به ستن؟ نووسین و دارشتنى ده ستور له سهر بنه ماى دانان به مافى مرۆف، سنوورى ده سه لات و شتى له م باب ته ، هه روه ها له سهر بنه مایه کی ئه پستمۆلۆژى، مرۆفناسى، كۆمه لئاسى ئایینناسانه ی تایبته دامه زراوه . له كۆمه لگا موسلمانەكاندا، نه گه ر چى ئه م ده ستوره دارێژراوه ، [به لام] به شێك له خه لكى ئه م كۆمه لگایانه ، له جیاتى ئه م بنه ماiane ، برۆیان به بنه ما گه لیكى تر هیه . ناشكرایه ئه م شته یه كێكه له ره گو ریشه سه ره كیه كانى توندوتیژی له كۆمه لگا موسلمانەكاندا .

ده ستوورى دیموكراتیک، پشت ده به ستى به دانان به مافى مرۆف و فره یی حه قیقه ت “ واته برۆابوون به وه ی كه مرۆف ده توانیت فه لسه فه ی جیا جیای هه بیته و ته فسیری جیا جیا بۆ گه ردوون، مرۆف و ئیمان بخاته روو . نه گه ر كه سانێك پێیان وابى له بواری ئاین، سیاسهت، مرۆفناسى و گه ردوونناسیدا، كۆمه لێك حه قیقه تی هه تا هه تایى هیه كه ته نیا چه ند كه سیك لێ ئاگادارن و هه موو مرۆفه كان ده بێ ژيانى كۆمه لایه تی خۆیان، ته نهاته به زۆره ملی وناچارا، ناشكراو نا ناشكرا له گه ل ئه و حه قیقه تانه دا بگونجین (له میژووى بیرى ئایینی موسلماناندا موعته زیله ئه و بۆچوونانه یان هه بوو و ئه مپروش هه ندی ئه مه ده لێنه وه)، ئه م جۆره كه سانه ناتوانن برۆیان به مافى بنه په تی بۆ مرۆفه كان هه بێ و به گوێره ی ئه مه ده ستور دا برێژن .

ئیمه ی مرۆف به شیوه ی كۆمه ل ده ژین وه مه جۆره یی ناو دونیای مرۆی و پێویسته ده كات بناغی و بنچینه یه ك بۆ ژيانى كۆمه لایه تی هاو به شى خۆمان بێنینه كایه وه ، به چه شنێك كه له م ژيانه كۆمه لایه تییه هاو به شه دا، تاكه كه سان بتوانن ئه وه ی

بەھەقىقەت ۋەبەرژەۋەندى دادەننن، بلىننەۋە بەگۈيرەى ئەۋە ئىش بكن. لە راستىدا دەستور بۆرەخساندن ۋەفراھەمكردنى ئەم بناغەۋ بنچىنەيە دادەرىژرىت. ئەم دەستورائە پشت بەمەعرفىيەكى تاييەت دەبەستن ۋەبىنئادىكى كۆمەلەيەتى تاييەت دىننە كايەۋە. ئەگەر ئەۋ بنەما مەعرفىيەنە لەبەرچاۋنەگرىن، دارشتنى دەستور بە شىۋەيەكى دىمەكراتىيەنە ماناي خۆى لەدەست دەدات. لەكۆمەلگا مۇسلمانەكاندا، دەستور لەلەيەك رۇشنىبىرائەۋە، جا ئايىنى بن يان ئائىيىنى، دادەرىژرىت، ئەم رۇشنىبىرائە، بەزۆرى دەستورىيان بەگۈيرەى بنەما مەعرفىيە نۆيەكان ۋە بەرەچاۋكردنى پرنسسىپى دىموكراسى دارشتوۋە. بەلام رۇشنىبىريان ۋزانايانى كۆمەلگا مۇسلمانەكان لە خەلگى مۇسلمان دور ۋنامۇبۇون ۋ بنەماى مەعرفىي نۆى نەچۋە ناۋەزى ئەم خەلگانەۋە. لەم كۆمەلگا مۇسلمانانە دەستور دارپىزراۋە ۋمافە بنەرەتتەيەكان ۋئازادى بۆ مۇقەكان لەبەرچاۋگىراۋە، بەلام بەكردەۋە زۆرەي كۆمەلگا مۇسلمانەكان بنەماى نەعرفى ئەم دەستورىيان ۋەرنەگرتوۋە ۋتائىستاش پابەندى بنەماى مەعرفىي دەستەلاتخۋازانەى خۆيانن ۋهېشتا بىروايان پىي ماۋە. لە چوارچىۋەى ئەم بنەما نەرىتتەيدا، ھەمەجۆرى، مافى مۇقۇ، ئازادىيە سىياسى كۆمەلەيەتتەيەكان ۋئازادىي ئايىنى پەسند نەكراۋە. كەۋاتە، جۆرە ناھەماھەنگىيەك ھەر لەنىۋان ئەۋ بنەما مەعرفىي نۆيەى كە بناغەى ياسا دىموكراتىكەكانە، لەنىۋان رۇشنىبىرائى ئايىنى ئائىيىنىدا دەمەتەقى لەبارەى ئەم ناھەماھەنگىيە ھەيە، بەلام ئەم دەمەتەقىيەنە ھېشتا دزەيان نەكردۇتە ناۋ خەلگى مۇسلمانەۋە. دەمەتەقىيە مەعرفىي ھېچ كات بەۋشىۋەى لەلەي بىرمەندان، فەيلەسوفان ۋتېۋلۇژىستەكان ھەيە لەلەي خەلگى ئاسايى بەدى ناكرى، ئەگەر جۆرە ئاكۇكىيەك لە نىۋان كۆلتۈورى سەربىزاردە ۋكۆلتۈورى عەۋامدا ھەي، دەيىتە ھۆى سەرھەلانى چەندىن گىرفت، (بەداخەۋە لەكۆمەلگا مۇسلمانەكاندا بەم شىۋەيە). لە ۋلاتانى رۇژئاۋادا، شىۋەيەكى سادەكراۋەى بنەما مەعرفىيە تازەكان لەنىۋ سەربىزاردەۋە بۆ ناۋ خەلگى ئاسايى گوازاراۋەتەۋە ۋ خەلگى ئاسايىش تىگەيشتىنىكى سادەيان بۆ چەند چەمكىكى ۋەكو مافى مۇقۇ، پلوراليزم ۋئازادى ۋەدەست ھىناۋە،

به لام ئەمە لە کۆمەلگا موسڵمانەکاندا رووینە داوه و ئەم هزره نوێیانە دزەیان نەکردۆتە ناو خەلکی موسڵمانەوه.

ئەمڕۆ ئێو کۆمەلگایانەی که لەسەر بنەمای دەستووری مۆدێرن و دیموکراتیانە رێکخراون، بونیاده سیاسی و کۆمەلایەتییهکان لەگەڵ بنەما مەعرفییەکانی هەمان دەستووردا گونجاون، بەلام لە کۆمەلگا موسڵمانەکاندا، بونیاده سیاسییەکان که بە گۆڕەیی بنەما نە ریتییهکان دروستبووه، وهکو خۆی ماوه تەوه و ئەمە یه کێکه لە سه رچاوه کانی توندوتیژی لە کۆمەلگا موسڵمانەکاندا.

لە کۆمەلگا موسڵمانەکاندا، چەندین کەس و کۆمەڵە هەن که دەستوور و بنەما مەعرفییەکی و بە هاکان و ئێو بونیاده سیاسی و کۆمەلایەتییهی که لێیه وه به رهه م دێ (وهکو کۆمەلگا مەدەنی) به دژی بنەمای مەعرفیی و بونیادی کۆمەلایەتی و سیاسی و خۆیان دەبینن و لە بهر ئێوهی نایانە و ئێ بنەمای مەعرفییی خۆیان لە دەست بدەن و خۆیان لە گەڵ هەلومەرجی نوێدا بگونجێنن، بۆیه به رگری له کۆمەلگایه که ده که ن که بونیاده که ی له گەڵ بنەمای مەعرفیی و به هاکانیاندا بگونجێ. ئێمان، بیروباوهرو دەمارگیری و به رژه وه ندیش دەبنه پشتیوانی ئەم تێپوانینه و له کوتاییدا دەریده خەن که بونیادی سیاسی سه ده کانی رابردوویان ده وێ. ئەم کەس و کۆمەلانی سەرەپای ئێو گۆرانکارییه کولتووری - کۆمەلایەتی و ئابووریانە ی که لەم کۆمەلگایانەدا روویداوه دەیانە و ئێ به هر نرخێک بێت ئێو بارودۆخە ی جارێان به رهه م بێننه وه و له به رنه وه ی ئێو بارودۆخ به رهه م نایه تەوه، توندوتیژی دێته کایه وه ئه ویش له به رگی ئایین و دینداریدا.

* وایته به رچاو که ژۆرێک له بیرمه نده نوێخوازه کانی ش کارێگه ریان هه بووه له هیئانه دی و زه مینه خوشکردن بۆ توندوتیژی له کۆمەلگای ئایینی دا. بۆ نموونه، ئێو رۆشن بێرانه ی له ژێر کاریگه ری ئایدیۆلۆژییه چه په کاندای بوون هه ولیان ده دا له ریی به ئایدیۆلۆژیکردنی ئایینه وه، بێگێرنه وه بۆ کایه ی کۆمەلگا یان پێگه ی ئایین بچه سپێنن، له راستیدا ئێوان به رهیوان به و ئایدیۆلۆژییه مۆدێرنانه داوه که بۆ ئامانجی توندوتیژانه

سووديان لى بىنزاۋە. واتە لەلايەن نوڭخوۋانئىشەۋە كۆمەلنىكى ۋا دەبىنەن كە تەگبىرى تىۋرى بۆ پىادەكردنى توندوتىڭى دەكەن، بۆ نمونە گروپپە فاشىستى ونىمچە فاشىستىيەكان. بۆيە دەتۈنەن بېرسىن ئايا بەرەتتەن دەركەۋەتنى توندوتىڭى تەنبا بە بەرنجەمى ناكۆكى نىۋان نوڭخوۋان ۋە رىتخوۋان دەزانى يان لەبەرەى نوڭخوۋانئىشەۋە خويىندەۋەيەكى تايىبەت ھەيە كە برەۋ بە توندوتىڭى لە كۆمەلگادا دەدا؟

موجتەھىد شەبستەرى: ئامازەتان بە خالىكى گىرەنگ دا، بەشەكى زۆرى ئەۋ توندوتىڭىيەنە كە لەم كۆمەلگايەنەدا ھەبۈۋە ۋەن لەلايەن نوڭخوۋانئەۋە بۈۋە، بەلام ھەندى توندوتىڭىش پەيۋەندىان بەبىرۈپاي ھەندى لەنوڭخوۋانئەۋە ھەيە. ئەم نوڭخوۋانئەۋە لەزىر كاريگەرى ئايدىۋولۇڭىيە چەپەكاندا بۈۋىنەۋ ۋىستۈيانە ئايدىۋولۇڭىيەكى سىياسى لە ئايىن بىننە كايەۋە. گروپپىكى دىكەى نوڭخوۋان زۆر پابەندى نەرىتى ئايىنى نەبۈۋە ۋەتەن ۋەك ئامرازىك بۆ مەملەتتى سووديان لە ئايىن ۋەردەگىرت. ھەندى لەۋانەى كە لەجىھانى ئىسلامدا نازناۋى نوڭخوۋانى ئايىنىان پىۋە لكاۋە" ئەگەر بەۋردى ھەلىئەسەنگىتەن، نابى بىان خەينە رىزى نوڭخوۋانى ئايىنىيەۋە. ئەۋان بى ئەۋەى خولىايەكى ئايىنىان ھەبى، ئايىنىان كىرەۋە ۋەسىلەيەك بۆ مەملەتتى خەبات. ھەروەك چۆن دەستەيەكى ترى نوڭخوۋانى ئايىنىش لەھەمان كات كە خۆيان بە نوڭخوۋان دەردەخست لە رادەبەدەر كەۋتۈۋە داۋى نەرىتەۋە ۋەنەيانتۋانى پەيۋەندىيەكى رەخنەگرانە لەگەل نەرىتەدا بىستەن. ئەم گروپپە خولىايەكى ئايىنىان ھەبۈۋە، بەلام رۆلەى ئەم سەردەمە نەبۈۋە.

* ئايا نەرىتخوۋان بەرپىسى پىادەكردنى توندوتىڭى لەقەلەم دەدەى؟.

موجتەھىد شەبستەرى: بەلى، بەلام لىرەدا مەن ئالەم توندوتىڭى لە رىتەمىيەكانى نەرىتەمەندا بۈۋەى ھەيە يان نىيە. مەسەلەكە ئەۋەيە كە زىان لەم سەردەمەدا بەبى رۈۋبەپۈۋەۋەى رەخنەگرانە لەگەل نەرىتى رابىرۋودا، توندوتىڭى لىكەدەكەۋىتەۋە. راست نەكردنەۋەى بىرنەكردنەۋەى دەستەلاتخوۋانەى رابىرۋودا ۋىگىرتەن لەخستەن رۈۋى

بىنەمايەكى مەعرىفەنى گونجاۋ لەگەڭ بونىيادى سىياسىي دىموكراتىك وپىداگرتن لەسەر پاراستنى بونىيادى سىياسىي رابردوۋ لەۋ ھۆكارە گرنگانەن كە توندوتىژى لە كۆمەلگا مۇسۇلمانەكان لەم سەردەمەى ئىستادا بەرھەم دىنن.

* بەرئىز كەدىۋەر راي جەنابتان لەم بارەيەۋە جىيە؟

مۇحسەن كەدىۋەر: بەرئىز مەن نە نەرىت بەتەۋاۋى داۋاي توندوتىژى دەكات، نەمودىرنىتە لە پەھا داۋاي ناتوندوتىژى دەكات، لەناۋ نەرىتدا چەند خويىندەۋەۋ رەۋتېك ھەن كە بانگەشەى توندوتىژى دەكەن ۋە مودىرنىتەشە رەۋتى توندوتىژخۋاز ھەن. فاشىزىم ۋە ستالىنىزىم مەندالى شەرى مودىرنىتەن، لەنەرىتى نەتەۋەيى - ئايىنى كۆمەلگاي خۇماندا، ھەم خويىندەۋەى ئاشتىخۋازانەمان بۆ ئايىن ۋە نەرىت ھەيە، ھەم تىگەيشتنى زەبىروزەنگ ئامىز. ئەمانە ھەردوۋكىيان ھەن. بۆيە پىۋىستە لە رۋانگەيەكى دىكەۋە باسى بابەتەكە بىكەين ۋە تەنيا لە رۋانگەي نەرىت ۋە نۆيگەرىيەۋە لىتى نەروانىن. ھەلبەتە دان بەۋەدا دەنىم كە رەۋتى بالادەستى ناۋ مودىرنىتە بەئاراستەى رەتكرىدەۋەى توندوتىژىيەۋ بەداخەۋە لە كۆمەلگا رۆژھەلاتىيەكاندا زۆرىيەى رىزەۋە نەرىتيەكان بەجۆرىك لەجۆرەكان رەۋايەتى بەتوندوتىژى دەدەن.

بۆ ۋەلامدانەۋەى پىرسىارى سەرەكىتان سەرەتا پىۋىستە دوۋ جۆر توندوتىژى لەيەكتەر جىياكەينەۋە:

توندوتىژى پەۋا ۋە توندوتىژى ناپەۋا (يان توندوتىژى شەرى ۋە توندوتىژى ناشەرى). توندوتىژى پەۋا چەند بەشكى ھەيە لە ھەر كۆمەلگايەكدا، جا چ كۆمەلگايەكى ئايىنى بىت يان ئايىنى، ئەم جۆرە توندوتىژيانە بەرچاۋ دەكەن. يەكەم جۆرى توندوتىژى پەۋا، توندوتىژىيە لە ئاستى سزاداندا، توندوتىژى رىلنگرتن ۋە توندوتىژى تەمىكارانە كە ھەردوۋكى لەبەرامبەر تاۋانبارانى كۆمەلگاكاندا پىيادەكرىن، توندوتىژى رەۋان. جۆرى دوۋەمى توندوتىژى پەۋا كە لەگىشت كۆمەلگاكاندا رىگەى پى دراۋە، توندوتىژىيەكە كە لەبەرامبەر سەمدا روودەدات، جا چ سەمى تاكە كەسى بىت

یان سته می گرووپی. بۆ نمونه له بواری تاکه که سیدا نه گهر که سیک رووبه پووی توندوتیژی بووه وه هه موو یاسا دانهریک ریگه ده دات ئه و که سه به رگریه کی په وا له خۆی بکات، ته نانه ت نه گهر ئه و به رگریه کوشتنیشی لیبه که ویتته وه. ههر به م شیوه یه له روانگی کۆمه لایه تییه وه، نه گهر کۆمه لگایه ک بکه ویتته وه ژیر سته مه وه، مافی هیه راپهریت و بیگومان راپهرینیش ناشتیانه نابیت. واته له ریپهرین، شۆرش و بزوتنه وه کۆمه لایه تییه کاندایه زۆری ره گیککی توندوتیژی به دی ده کریت و جوهره توندوتیژییه کی ره وای تیدا به کاره یتراره.

ناشکرایه له م باسه دا، مه به ست توندوتیژییه ره واکان نییه، به لگو جوهره کی تری توندوتیژییه که بریتییه له پیا ده کردنی رییازی نا ناشتیانه و نایاسایی بۆ گوپینی بونیاده کولتوورییه کان له تاک یان له کۆمه لدا، یه کیک له خه سه لته جیا کراوه کانی ئه م جوهره توندوتیژییه، ناره زایی ئه و که سه یه که توندوتیژی ده ره ق کراوه. ئه م جوهره توندوتیژییه بنه مای تیویری جیا وازی هیه. سه ره تا له یه زداناسیییه وه ده ست پیده که یه. ئه وانه ی که په نا ده به نه بهر توندوتیژی چۆن سه یری خوا ده که ن؟ بیگومان سیمای خوا له لای ئه وان، نه خوا وه ندی به به زه یی (رحمان) وه نه خوا وه ندی به خشنده (رحیم) وه نه خوا وه ندی به به زه یی و به خشنده. خوائ ئه وان، خوا یه کی سزاده ری تونده (شدید العقاب) که هیچ به خشنده ییه کی نییه. خوا یه ک که ((کتب علی نفسه الرحمة)) یه، خوا یه ک که به زه یی وه که نه ریتیکی نه گۆر له په یوه ندیی ئیوان خۆی و بوونه وه رانی دا به پیویست زانیوه، له لای ئه وانه وه که مترین بۆنی به زه یی به رنه که وتروه، ئه م سیمای تونده ی خوا وه ند، له ره فتاری ئه و که سانه ی که ئه م تیروانییه یان بۆ خوا وه ند هیه، به رجه سه ته ده بیت. راسته له ئه ده بیاتی ئایینیدا، خوا وه ند له به رامبه ر تاوانباراندا سیمایه کی تۆره ی هیه، به لām ئه م توندوتیژییه به رامبه ر ته وانبارانه و ئیمه مه سه له ی سزادانمان وه لا ناوه و لیتره دا باسی ئه وه ناکه یه. لیتره دا تاک تاکی خه لک ده که یه. مه رج نییه هه موو هاوولاتیانی کۆمه لگایه ک تاوانبار بن و ته نیا له وانه یه وه کو ئه وان

بىرنەكەنەۋە كە توندوتىژى بەكار دىنن. مەگەر گشت ئەۋانەى ۋەك ئىمە بىرناكەنەۋە بەتاۋانبار لەقەلەم بدەين.

خالى دوۋەم: ئەۋەيە كە توندوتىژكاران بۆچۈننىكى تايىبەتيان بۇ دىنيا ھەيە. بەراى ئەم كەسانە دىنيا كىلگەى دۋارۋۇ نىيە، بەلكو مەيدانى سزادانەۋ تاۋانباران دەبى ھەر لەم دىنپادە بەسزاي خۇيان بگەن.

خالى سىيەم: ئەۋەيە كە توندوتىژكاران بۆچۈننىكى تايىبەتيان بۇ مۇۋ ھەيە. ئەۋان زىادەپۇيانە بەرامبەر بە مۇۋ ۋ لەرى گۇپانى ناخەۋە ھىچ مانايەكى نىيە. بەراى ئەۋان تەنيا لەكەش ۋ ھەۋاي ترس ۋلەرزەۋە - ۋاتە بەشۋەيەكى زۆرەملى - مۇۋ چاك دەبىت ۋ دگۇرپىت. ئەگەر ھۇكارى پەرۋەردە ۋ كاملىۋونى مۇۋ بەھۇكارى ناۋەكى دابىيىن دەبى دلتيا بىن كە ھۇكارى توندوتىژانە لە زۆرەيى ھالەتەكاندا گۇپانى زاتى لىناكەۋىتەۋە. مۇۋقناسىي توندوتىژخۋازانە كۆنترۇل ۋ سزادان بەگىرگىرەن ھۇكارى پەرۋەردە دادەنن. بەراى ئەۋان، مۇۋ بوۋنەۋەرىكە دەترسى: لەۋ بىر كىرەنەۋەيەدا ھەموو شتىك بۇ مۇۋ قەدەغەيە، جگە لەۋانەى كە پىي رادەگەيەنرپىت.

خالى چۈرەم: ئەۋەيە كە توندوتىژكاران بۆچۈننىكى تايىبەتيان بۇ ھەقىقەت ھەيە. ۋاتە بىۋايان بە جۆرە دۇگماتىزم ۋ مۇتلەقكەرايەك ھەيە. دۇگماتىزم خەسلەتى سەرەكى ئەپستۇلۇزىي بىر كىرەنەۋەى توندوتىژكارىيە توندوتىژكاران بىۋايان ۋايە ھەقىقەت بەشۋەيەكى مۇتلەق لەبەر دەستى ئەۋان دايەۋ ئەۋانى تر بەشيان لەۋ ھەقىقەتە نىيە.

خالى پىنچەم: ئەۋەيە كە توندوتىژكاران بەكار ھىتەنى ھەموو رىگەيەك بۇ گەيشتن بە ئامانجى پىرۇز، بە پەۋا دەزانن ۋ ئەمە جۆرە ئىباحىەتتىكە لە رىياز ۋمىتۇددا. بەراى ئەۋان تەنيا مەبەست ۋ ئامانج دەبىت پىرۇز ۋ پەۋا بىت ۋلە رىياز ۋمىتۇددا رىگەمان

پیداوه په نا بهرینه بهر همو وټاوانان، ته ناهت نه گهر ریښ وټاوانانکی توندوتیزانه یان نااښتیا نه بیت یان له عورف یاسای نه و کومه لگایه دا قه دهغه بیت. بهم شیوه به بهر وړه وندی مانایه کی تاییهت ودره گری، واته بؤ گیشتن به وټاوانانکی پیروز بهر وړه وندی و پټویست دهکات سود له همو ریښ وټاوانانکی ودرگرین. به لام نه و ان وه لامی نه و پرسیاره یان نه داوینه وه که څاڅو ده توانین سنوړیک بؤ بهر وړه وندی نه ته وهی یان ټایینییه کان دابنټین؟ ټایا ده توانین نه کاروبارانه کونټرول بکه یان؟ واته ټایا همو قه دهغه کراوه شرعییه کان لیږده دا حال ده کړین همو فرمان ونه رکه ټایینییه کان به قه دهغه داده نړین؟

خالی شه شه: نه وهی که له روانگه ی توندوتیزکارانه وه، بیرکړنه وه، زانست و هوشیاری رولیک سهره کیان نییه. با به زمانیک سادتر بلین معرفه رولی یه که م له بهخته ودرکړنی مړوځا ناگړیت. شتی تری جگه له هوشیاری، معرفه و بیرکړنه وه دور ده بینن له بهخته ودریدا. نه م که سانه به ویر وهرانه یانه وه کاتیک پټویست بؤ وده سته ټانی هوشیاریه جیا جیا کان و هوشیاریه ټایینییه کان خه رچ ناکه ن ولایه ن زانایان ټایینییه وه به خراب سهر ناکړین. بؤیه پشت به وکاری نامه عریفی وکو قه زاو قه در ده بستن. نه م ژور گرنگه، چونکه نه گهر زانست و معرفه له ره وټیکدا رولیک سهره کی نه گړیت، به هله سودی لیږده بینر وده گړیت بؤ به لایه کی کومه لایه تی.

خالی هه وټم: بریتییه له تیگه یشتنی توندوتیزکاران له سیاست. یه که م نه و ان هیچ بایه خیک بؤ یاسا دانانین. نه و ان له کومه لگایه کدا ده ژین که یاسا به شیوه یه کی زوره ملی په سندرکراوه، نه ک وک پټویستییه کی کومه لایه تی که بؤ نمونه خه لک به و بپوایه گیشتن که ناتوانن کومه لگا به بپوایه کی کومه لایه تی جی په سندی خه لک بپاریزین. یاسا به زوری له دره وه راهاتوه و له ه لومهرجیک کومه لایه تی تاییه تیشدا

لە كۆمەلگەيە پەسەندىكارا، بەلەم لە ھەزرى جەماوەرى خەلگدا ولەو ھەش گىرنگىر لە ھەزرى زانايانى ئاينىشىدا، ياسا پىگەيەكى گىرنگى نىيە، ئەم رىيازو ئاراستەيە بەتايىبەتى زانايان بىرويان واىە كە ياساى مۆيى تەنبا لە ھەلومەرجىكى تايىبەتدا دەشتى ھەيى و ئەو ياساىيە كە رەسەنە و نەبى پىشپىل بىرئى، تەنبا ياساى يەزدانىيە. ھەر چەند لەوانەيە ياساى مۆيى لە ئەنجومەنى شارەزاىان يان پەرلەماندا لەسەر بىنەماى ياسا شەرىعيەكان دابىزىزئى. لەپراكتىكىدا دەبينىن كە ھىچ بايەخىك بەو ياسا مۆيىيە نادىرئ كە بەگۆيرەى شەرىع دابىزىزرا. واتە ئامادەن ھەر بەسادەيى ئى بىكەوئىتەو. بەزمانىكى فىقھيانە، گەپانەو ھەنابىرەنە بەر ياسا بەكارىكى لاوھكى دادەنرئت.

واتە لەكاتى تەنگەناويدا پەنا دەبرئتە بەر ياسا و ئەوان رىگە بەخۆيان دەدەن لە ھەموو ئەو شتەنە كەلەك وەرگىن كە شەرىع رىگەى پىداو، جا چ ياساى بىت يان نە. دووھم خواست وراى خەلەك لەلەى ئەوان ھىچ نەرخىكى نىيە. لەھەندئ خۆيئندەو ھەدا توندونىزكارانە لە ھىچ بوارىكىدا تەنەنەت لەبوارى شتە خەلەكەكانىشىدا پىويست ناكات پەنا بەرئتە بەر خواست وراى خەلەك.

واتە ئەگەر وا دابىنئىن گىشت توانا كۆمەلەيەتى و سىياسىيەكان مۆلكى خواوھەندن و خواوھەند لەھەر سەردەمىكىدا بەكەسىكى تايىبەتى سىپاردوون، بۆيە دەستەوھەردان لەكايەى گىشتى بەيى رەزەمەندى پىشووئىر يان بەيى رىگە پىدان دواترى خواوھەند دەستەبەسەرداگرتنە. كەواتە ئەگەر ئەمە دەستەبەسەرداگرتن بئى، ئەنجامدانى ھەر جۆرە كارىكى سىياسى و كۆمەلەيەتى لەلەين خەلگەو بەدەستىوھەردان لەكايەيەكى تر دەژمىردى، ھەكو رۆبەر رۆي ئەو كەسە بىمەو. لەم روانگەيدا، پەنا بىردنە بەر وىست و رەزەمەندىيە خەلەك وەكو ((اكل مية))، بۆ ئەو ھەي دۆژمانى ئىسلام، ئاين بە ئىستىباد تاوانبار نەكەن. سىيەم، مافى مۆژ لەم فەيكرەدا جىگەى نەبئتەو. نەك تەنبا لەبابەتى سىياسىدا، بەلەكو بەلەبەرچاوگرتنى ھىكمەتى خواوھەند بەلەبەرچاوگرتنى ئەو ئەركانەى كە خواوھەند بۆ مۆژى داناو مافى مۆژ لە ھىچ بوارىكىدا نىيە. ماف ھەر ئەو ھەيە كە لە ئەركى يەزدانەو ھەلدىنجىرئ و ئەم مافانە ھەمويان لە ئەھكامى

[ئايىنىدا] ھەن. ئەۋەى بۆ مۇڭ باشە لەو ئەھكامانەدا پىشېبىنى كراۋن وئەگەر ئىمە ھەمان ئەركى فېقھى باۋ پىادە بىكەين پىۋىستمان بە مافى مۇڭ ھەر نىيە. ئاشكرايە كە لەدەقە ئايىنىيە كانماندا ئاماژە بەھەندى ماف نەكراۋە وئەم مافە بەم دوايىانە لەلەين مۇڭى ھاۋچەرخەۋە بايەخى پىدراۋە. بۆيە ئەم ئەركانە لە كەشۋەۋايە كدا دارىژراۋن كە ئەم مافانە ھەرنەبوۋە. بۆيە ئەگەر مافەكان ژىرپى بىرپىن، ئەو كەسانە سەغلەت نابىن، چۈنكە بەراى ئەۋانەۋە ھېچ ئەركىك ژىرپى نەخراۋە.

چۈرەم، ئەو كەسانە لە بوۋارى سىياسەتدا كاروبارە ناپىرۋزەكان پىرۋز دەكەن. ئەم بەپىرۋز كىرەنە چەندىن گىرەتى كۆمەلەيتى دىننە كايەۋە، چۈنكە دەبىتە ھۆى فراۋانبوۋنى لەرادەبەدەرى بازىنەى كاروبارى پىرۋز لە كايەى كاروبارە گىشتى وكمەلەيتى ودىنەۋىيە كاندا وكاتىك شتەكان بەپىرۋز دەكرىن، چىتر ناتۋانىن رەخنى لىبگىرىن. لەدەستدانى رەخنە، چەندىن گىرەتى كۆمەلەيتى دىننە بەرھەم.

پىنچەم، لەلەى سىياسى وتۈندۈتىژكاراندا، ((ئازادى)) پىگەيەكى ئەۋتۋى نىيە. لەسەردەمى مەشروتەدا، زانايان باسى ((ۋشەى شوۋمى ئازادى)) يان ((پەيى پىنرخى سەربەستى)) يان دەكرد و ھەلبەتە ئەمە پەيۋەندى بە سەردەمى مەشروتەۋە نىيە. ئەمانە ئازادى بەدىاردەيەكى شەيتانى وبەرھەمى كولتۋورى بىيەھى رۋژئاۋا لەقەلەم دەدەن.

* كام بۈنىادى سىياسى وكمەلەيتى وكام روانگەى مېژۋى - كولتۋورى

بەرھەمەتتەرى تۈندۈتۈپتە؟

مۈجتەھىد شەبستەرى: نازانم ئەۋەى دەمەۋى بىلېم تا چەند پەيۋەندى بە پىرسىارەكەى ئىۋەۋە دەبى، بەلام بىروام وايە پىداگىرتن لەسەر بۈنىادى سىياسى وكمەلەيتى رابىردۈۋ ھەۋلنەدان بۆ گۈپىنى، تۈندۈتۈپتە بەرھەم دىنى. لە ماۋەى

سەدەكانى رابردودا بونىدادىكى سىياسى و كۆمەلەيتى تايەت لە كۆمەلگاي نىمەدا سەربەھلەداوہ كە كولتورى سىياسىش لەگەلیدا گونجاوہ . چونكە لە دنياى ئەمۇدا كۆمەلگا بەيى بەشدارىكردى ھەموو لايەك لەگشت ھەولە سىياسى و ناسىياسىيەكان سەرنەكەوئى . لە ژيانى كۆپرەكىيانەى دنياى نىستادا كە پەرەسەندن و پىشكەوتن لە گىرنگىرەن ئامانجەكانىيەتى ژيان بەيى چالاكبوون و بنىاتنەربوون و سەرچاوہى كارىگەربوونى توئۇر و تاكە كە سە جىاجىاكانى كۆمەلگا ، ھەلئاسووپئى . پىويستە لە كۆمەلگادا ھەلومەرج پەرەخسئى بۇ ئەوہى تاكەكەسان بە ئاستىكى بەرزى پىشكەوتنى مادى و مەعنەوى بگەن . بەلام خالى گىرنگ لىرەدا ئەوہى كە ئەم جۆرە ژيانە تەنیا لە ژۆر سايەى سىستەمى سىياسىيە ديموكراتىيەكاندا دەيى . واتە تەنیا لە سىستەمى سىياسىيە ديموكراتىيەكاندا دەكرئى تاكە كە سانى كۆمەلگايەك بە ئاستىكى بالايى بنىاتنان بگەنەنئى . لە كۆمەلگايەكى ئەوتۇدا تاكەكەسان دەتوانن لە ئاستىكى بالايى تواناو لىھاتوويى بە ھەرمەند بن " ئەم پىرۆسەيە لە سايەى نوئىادە ديموكراتىيەكاندا دىتە كايەوہ . بەلام بونىادى سىياسى و كۆمەلەيتى و كولتورى رابردوومان بە ھىچ شىوہىەك ديموكراتىيانە نەبووہ بونىادەكردى رابردوومان شىوہى جىاجىايان ھەبووہ ، بەلام لايەنى ھاوہەشى ئەم بونىادانە ، ملكەچبوون بۇ لەخۆ بەرەوژوورتر و مەرجە جىاجىاكانى دەسەلات بووہ ، بە شىوہىەك كە ناسنامە و كەسايەتتى مرۆفەكان لە پەيوەندى بەكەسايەتتىەكانى سەرەوہتر لەخۆى ناسراوہتەوہ . بەشدارىكردى لە دەسەلات و پىرەداناندا نەبووہ و مرۆفە وەك بۆنەوہرىك نەدەناسرا كە دەستنىشانكەرى چارەنووسە و ھەلەدەبۆزئى . ھەر لە بنەپەتدا لەو سەردەم ئەو بنەما و پىرەنسىپانە لە ھىچ شوئىتىكى دنيادا لە ئارادا نەبووہ . ئەمۇ پىداكرتن لە سەر ھىشتنەوہى ئەو بونىادە سىياسى و كۆمەلەيتىيە دەبىتە ھۆى وەستان و سەركوتكردى داھىنەرىتى مرۆفەكان . لەكاتىكدا كە واقەى ژيان و ئەم رەوتى كۆپرەكىتى جىھانىيە بۇ پەرەسەندنى مەعنەوى و مادىي ھەمىشەيى كە كۆمەلگا ئىسلامىيەكانىش دەگرىتەوہ ، جۆرە ژيانىكى تر دەخوازىت ، پىداكرتن لە سەرپاراستنى ئەو بونىادە سىياسى و كۆمەلەيتىيە لەبەر ئەوہ توندوتىژىي

لێده‌كه‌وتێته‌وه‌ چونكه‌ پێداویستییه‌ مادی و مه‌عنه‌ویییه‌کانی مۆف دابین نابن، وه‌ه‌ندیکیش هه‌شتا رۆ له‌ په‌ر سه‌ندنێ مه‌عنه‌وی و مادی ده‌گرن. ئه‌م کۆمه‌لگایانه‌، خاوه‌نی یه‌ك کۆلتووڕ نین.

واته‌ له‌ هه‌مان کات که‌ بونیادی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی رابردوو به‌ سه‌ریاندا زاله‌، به‌ شیک و کۆمه‌لێکی تر له‌م کۆمه‌لگا موسلمانانه‌دا هاتوونه‌ته‌ بوون که‌ داوای جوړیکی تری ژیا ن و چالاکی و ده‌هه‌تانه‌ ده‌که‌ن، ئه‌و گروپ و هه‌یزانه‌ی که‌ له‌ ده‌یه‌کانی دوا ییدا له‌ کۆمه‌لگا موسلمانانه‌کاندا هاتوونه‌ته‌ مه‌یدانه‌وه‌، جوړه‌ ژیا نیکی نو ییان گه‌ره‌که‌، له‌ کاتی کیدا که‌ بونیادی کۆمه‌لایه‌تی رابردوو جوړه‌ ژیا نیکی تر بره‌و پێدات له‌ نه‌خامدا و تووێژ له‌ نیوان ئه‌واندا دروست نابێ و پێکدادان دێته‌ ئاراوه‌. هه‌م له‌ ناو کۆی کۆمه‌لگا وه‌م له‌ ناو ئه‌م گروپانه‌دا گرفت په‌یدا ده‌بێ و توندوتیژی دێته‌ ئاراوه‌. ئه‌م بونیاده‌ سیاسی - کۆمه‌لایه‌تی و کۆلتووړه‌ سیاسیه‌ زاله‌ی ناو کۆمه‌لگا موسلمانانه‌کانی درێژبووه‌وه‌ی هه‌مان ژیا نی سیاسی رابردوو. واته‌ له‌ سه‌رده‌می خه‌لافه‌تی خه‌لیفه‌کانی راشدین تا خه‌لافه‌تی خه‌لیفه‌کانی ئه‌مه‌وی و عه‌بباسی و تا سه‌له‌ته‌نه‌ت و نیمچه‌ سه‌له‌ته‌نه‌ته‌کانی دواتر، چوارچێوه‌ سه‌ره‌کییه‌کان نه‌گۆراون. له‌و بونیاده‌ کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌دا مافی مۆقی هاوچه‌رخ و به‌شداریکردن و ئازادی و یه‌کسانی به‌مانای ئه‌مۆی نه‌بووه‌. بۆ نمونه‌ به‌ یه‌ت له‌ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌کانی راشدین و ئه‌مه‌وی و عه‌بباسیدا هه‌بووه‌، به‌لام له‌ به‌ یه‌ته‌دا هه‌رگیز به‌شداریکردنی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی به‌مانا ئه‌مۆیه‌که‌ی نه‌بووه‌. به‌هه‌چ شتیه‌یه‌ك هه‌موو خه‌لك له‌ بێارداندا ده‌وریان نه‌بووه‌. به‌لانی زۆره‌وه‌ چه‌ند سه‌ر بێژ ده‌یه‌ك ده‌وریان هه‌بووه‌ و کاتیك به‌ یه‌ته‌تیشیان ده‌کرد نه‌یان ده‌توانی هه‌لی و هه‌شینه‌وه‌، ئازادی سیاسی له‌ سه‌رده‌می خه‌لیفه‌کانی راشدیندا هه‌بوو، به‌لام ئه‌ویش ته‌نیا به‌و مانایه‌ی که‌ خه‌لك ده‌یان ده‌توانی ره‌خنه‌ له‌ حاکم بگرن. ئه‌مه‌ش به‌ سترابۆوه‌ به‌ وێژدان و دادگه‌ری حاکمه‌وه‌ که‌ گوێ له‌ ره‌خنه‌کانی بگه‌یت یان نه‌، به‌لام ئایا ئازادبوونی ره‌خنه‌ به‌مانای به‌شداریکردنی بێارده‌رانه‌یه‌ له‌ ره‌هه‌نده‌کانی ژیا نی سیاسیدا؟ ئایا ئه‌مه‌ هه‌مان ئه‌و ئازادییه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌یه‌ که‌ له‌ ده‌ستووری ئه‌مۆدا هه‌یه‌؟ هه‌رگیز

به و مانايه نښه. نازادى سياسى به مانا نه مړويه كې له گټل سياسه تداناي ده بې كه كارنكي بهرنامه ريژي به كومه له. له سه ده كاني رابردودا كه سياسه به و مانايه له نارادا نه بوو چوڼ ده شى نازاديه سياسيه كاني نه مړو به دى بكه ين. گه پانه وه بو بابته نيمامه له كه لامناسى و فقهى نيسلامدا ده ريده خات كه باز نه ي سياسه ت چه نه ده سنوردار بووه.

به غدادى له كتيبي (الفرق بين الفرق) دا ده نو سيټ: ((نهركه كاني نيمام بریتين له دانانى قازيه كان، پاراستنى سنوروه كان و دابه شكر دنى ده سته يى تويزالى (قوې). زانايانى تريس به كه ميك جياوازيه وه هه مان نه و شته يان وتو ته وه“ له سه رده مه دا سنورى نهركه كاني نيمام هه مان سنورى سياسه ت بووه. به راى من يه كيك له وه له وه له چه وتانه ي له كومه لگاي نيمه دا ده كرى نه وه يه كه ناسنامه ي نازادى ره خنه گرتن له حاكم له سه رده تاى نيسلامدا يه كسان ده كه ن به و نازاديه سياسى وكومه لايه تيانه ي كه له دنياى نه مړودا هه ن. به هيچ شيوه يه كه ناتوانين بلتين له بهر نه وه ي ره خنه گرتن له فهرانپه وا له سه رده ميكد ا هه بووه، كه واته ده ق ونه ريت وريپه وي نيسلامى نازاديه سياسى وكومه لايه تيه كاني نه مړوى دامه زران دوه يان پشتگيرى لى كردوه. له رابردودا نه و كه سه ي كه له لوتكه ي بونى دى سياسى وكومه لايه تيدا بووه هه نديچار سته مكار بووه هه نديچار يش دادپه روه ر، هه نديچار ريگه ي داوه ره خنه ي لى بگرن و هه نديچار ريگه ي نه داوه. نه مه ته واو جياوازه له نازادى سياسى وكومه لايه تى وبه شداري كردن له به ريوه بردنى كومه لگادا. پيدا گرتن له سه ر نه وه ي چه مكه سياسيه كاني نه مړو له ده قه نايينيه كاني رابردوومان يان له ريپه وي نه ريتى رابردودا هه بووينه، نه كه ته نيا گرفته كاني نه مړومان چاره سه ر ناكات، به لكو چه ندين به رامبه ر گه وره تر ده كات. ريگه ي راست نه وه يه كه نيمه ي موسلمان نه و پرسياره بخينه پوو كه ده بى چ په يوه ندييه كه له گټل زانست و چه مكه سياسيه كاني نه م سه رده مه دا بيه ستين كه به بى نه وان ناتوانين بژين؟ نايان نيمانى نايينمان ريگه مان پى ده دات نه م چه مكانه قبول بكه ين و پوو له و زانستنه بكه ين يان نه؟ وه لامى نايينيه ي نه م پرسياره ته واو نيجابيه.

سەبارەت بەۋەى كە بەرئز كە دېۋەر باسى كىرد، پىۋىستە چەند شىتېك بلىم. بەراى
 من تەنانتە ئەگەر بۆچۈن سەبارەت بە خوا، مۇۋۇ، دىنا ۋەتد... یش بگۇرپت، تا
 ھەندى كىشەى سىياسى بىنەرەتى چارەسەر نەكەىن، دەرمان دەرمان نابى. واتە
 لەۋانەىە گۇرپانى ئەم بۆچۈننە لە فەلسەفە يان لەكەلامناسىدا گونجاۋ بىت و بتۈانين
 بۆچۈننىكى مەعقۇلر لەرابردو سەبارەت بە خواۋەند يان گشت چەمكە ئاينىيەكانى تر
 بخەنەرۋو، بەلام لە گۇشەنىگای باسەكەى ئىمەۋە واتە توندوتىژى، ھىچ گىرقتىك
 چارەسەر نابى. ئىمە دەبى بونىادى سىياسى و كۆمەلايەتى رابردو لە رەنگىكى دىنى
 وكەلامناسىشى بەخۇۋە گىرتوۋە، بگۇرپىن ۋەنا بەرىنە بەر بونىادىكى سىياسى -
 كۆمەلايەتى وكولتورى سىياسى وكۆمەلايەتى دىموكراتىك ناۋى دەبن. ھەلبەت، ئەگەر
 بىمانەۋى دەست لە بونىادى سىياسى وكۆمەلايەتى رابردو ھەلگىرىن پىۋىستە دەست لە
 بىنەماى فىقھى، كەلامى ۋەنەپستمولۇژىش ھەلگىرىن كە لەگەل ئەۋدا ھەبوۋە. پىرسىارى
 سەرەكى ئەۋەىە كە ئايا ئىمەى موسلمان دەرمانين لە روانگەى پەيمانەۋە سەىرى ژيانى
 دىنەۋى خۇمان بگەىن؟ ئايا بىر كىردنەۋەى ئاينىمان رىگەمان دەدات ئەم روانگەىەمان
 ھەبى؟ ئايا دەرمانين ژيان ۋەكو پەيمانىك سەىر بگەىن كە چەند كەسىك لە كاتى
 دامەزىراندنى كۆمپانىيەكى ھاۋبەش لەگەل يەكتىردا دەىيەستىن؟ ئايا ئامادەىن لە روانگەى
 فىكىرى ئاينىيەۋە قىۋل بگەىن كە دەمانەۋى سىستىمىكى كۆمەلايەتى بەلنپىرسراۋىتى
 خۇ و ۋەك مۇۋقى سەرەخۇ بەىننىنە كايەۋە؟ ئايا دەرمانين بلىتىن دەمانەۋى سىستىمىكى
 كۆمەلايەتى لەسەر بىناغەى دادگەرى ۋمافى مۇۋۇ بەلىكدانەۋەى فەلسەفىيەۋە بەىننىنە
 دى؟ ئىستىا دوو رەۋت لەگەل يەكتىردا لەدەستەۋىەخەدان. بەگۇرەى بىر كىردنەۋەى
 رەۋتىكىان دەرمانين ۋدەبى بىناغەكانى بونىادى كۆمەلايەتى سىياسى لەسەر بىنەماى
 دادگەرىيەك لە قورئان ۋسوننەتەۋە ۋەرگىرابى ھىچ مانايەكى نىيە ۋبىناغەى سىستىمى
 كۆمەلايەتى دەبى لەسەر بىناغەى تەفسىرى عەقلانى بۇ دادگەرى ۋمافى مۇۋۇ
 دابمەزىابى. ئەم باسە، مشتومرىكى زۇر دەخولقۇنىى “بۇ نمونە چ كىشە گەلىك لە
 دادگەرىۋمافى مۇۋۇ جىادەبىنەۋە ۋئازادىيە سىياسى - كۆمەلايەتىيەكان، بەگۇرەى

چەمكى دادگەرىي كۆمەلەيتى ومافى مەۋقۇ، چىن وچ واتايەكيان ھەيە؟ ئازادى
لەچارچىۋەى دادگەرىدا چىيە؟ ھتد... ئەو كەسانەى دەيانەۋى سىستىمى كۆمەلەيتى
خۇيان لەسەر ئەو بىنەمايە دابرىژن، بىگومان بىروبواۋەرە ئايىنىيەكانى خۇيان لەبەرچاۋ
دەگرن.

* بۆچى بونىادە نەزىتىيە نادىموكراتىيەكان توندوتىژيان بەرھەمەتتاۋە؟
ئايا نەرتى بونيان يان نادىموكراتىك بوونيان، ياخود ھەردوۋ تايىيەتمەندى
توندوتىژيان لى دەكەۋىتتەۋە؟

موجتەھىد شەبستەرى: پىۋىستە دوۋ كىشە لەيەكتەر جىياكەينەۋە. كىشەيەكيان
ئەۋەيە كە ئايا بونىادە سىياسى وكمەلەيتىيەكانى سەردەمانى رابردوۋمان توندوتىژيان
بەرھەمەتتاۋە يان نە؟ كىشەكەى تر ئەۋەيە كە ئايا كۆمەلگا ئىسلامىيەكان ئىستە
پوۋبەپوۋى توندوتىژى ۋەستاونەتەۋە؟ مەن ئىشەم بەبابەتى دوۋەم ھەيە و پىم وايە
پىداگرتن لەسەر ھىشتەۋەى ئەو بونىادانە لە ئىستادا توندوتىژى لىدەكەۋىتتەۋە.
ئىداگرتن لە پاراستىيان لە دىئاي ئەمۇدا رىگرتن لە گۇرپانى بونىادە سىياسى
وكمەلەيتىيەكانمان بۇ بونىادە گەلىكى دىموكراتىك، ئەمۇ توندوتىژى لىدەكەۋىتتەۋە،
چونكە ئەو داھىنەزىتىيەى كە پىۋىستىيەكى ژيانى دىئاي ئەمۇيە تەنبا لە بونىادە
دىموكراتىيەكاندا دىتە كايەۋە. ئەمۇ چ قىۋل بگەين يان نە، چەندىن ھىزى مۇيى لە
كۆمەلگا مۇسلمانەكاندا بەتايىيەت كۆمەلگەى ئىمەدا بىلەۋوۋونەتەۋە و كەسش ناتوانى
كۆنترۇلئان بكات وكمەلگا ئىسلامىيەكان دەبى دايان پىدا بنىن. ئىستە ئەو گرتە
گەۋرەيەى كە پوۋبەپوۋى دەبىنەۋە ئەۋەيە كە ((چۆن ئەم بابەتە لەگەل سىستى
بەھاماندا كۆدەكرىتەۋە و دەبى بە چ تەگبىرىك بگەين)). بەلام بوۋنى گرتە نابى وامان
لىتىكات چاۋمان دابخەين ۋەيزە ئازادبوۋەكان نەبىنەين ۋە ھەرنەزانىن ئىمە لە چ دىئايەكدا
دەژىن و پى لەسەر ھەمان بونىادە كۆمەلەيتى و سىياسىيەكانى رابردوۋ دابگرىن. ئەم
پىداگرتنە گرتەكە خەستەر دەكاتەۋە و توندوتىژىيەكى گەۋرە دەخولقىنى. گرتەكە

ئەۋكاتە چارەسەر دەپنى كە بەچاۋىكى كراۋوۋە روۋبەپوۋى ۋاقىع بېينەۋە و رىسك بدەين. بەبى رىسك دان ناتۋانين گرڧتەكان چارەسەر بكەين. ژيانى ئەمپۇ، سەرتاسەر رىسك دانە.

مۈھسېن كەدېۋەر: ئەگەر بەراستى لىتى تىگەيشتېم، بەرئىز مۈجتەھىد شەبستەرى بۇنيادە، سىياسى بەرھەمەتتەرى تۈندۈتتۈرى بەۋ بۇنيادە دانائە كە پى لەسەر پاراستنى رابردۈۋ دادەگىرى ۋاتە لە راستىدا پىداگرتن لەسەر پاراستنى بۇنيادىك كە سەردەمە مېژۋوۋى بەكەى بەسەرچۈۋە، دەشئ زەمىنەخۇشكەرى تۈندۈتتۈرى بىت. ۋىپاى قېۋلكردىنى خالى سەركىي باسەكەيان دەپنى بلىم كە بەراى من ھەر بۇنيادىكى سىياسى مېژۋو كە لەسەر رابردۈۋ دەئىن مەرج نىيە تۈندۈتتۈرى بەرھەم بىتت. ئەم بۇنيادە لەۋ كۆمەلگە يەدا تۈندۈتتۈرى بەرھەم دىنى كە خەلگەكەى لەگەل بۇنيادە سىياسىيەكەيدا نەگونجىن. ۋاتە خەلگە نكاۋىك لە پىشەۋەى حكومت بن و گۇرانيان بەسەردا ھاتىي و بەۋ بۇبادە سىياسىيە قايىل نەبن. ئەگەر كۆمەلگايەك ۋەرگىرىن كە خەلگەكەشى ۋەكو حكومت، دواكەۋتبن، مەرج نىيە لەم كۆمەلگايەدا تۈندۈتتۈرى بىتە بەرھەم، چونكە جۆرە، ئۇنجاننىك لەنئۋان فەرمانپەرۋاىي ۋەماۋەرى خەلگە ھەيە ۋەلگ بە بۇنيادى سىياسى دواكەۋتۋوۋى خۇيان رازىن. بەم شىۋەيە، من يەككىك لەۋيەكانى سەرھەلدانى تۈندۈتتۈرى لە كۆمەلگادا بۇ نەگونجان ۋناتەبايى زۆرىنەى خەلگە بۇنيادى سىياسى دەگىرپە ۋە. ئەگەر بۇنيادى نادىموكراتىك لە كۆمەلگايەكدا ھەبى كە خەلگەكەى پاسىفە نە قېۋلى بكەن ۋەراستى بزانن، ۋاتە رازى بوۋىن بەۋەى كە سىستەمى حكومت كىردن ھەر ئەۋەيە، لەۋ ھاتەدا حكومت ھىچ پىۋىستى بە پىادەكردىنى تۈندۈتتۈرى نابى، چونكە خەلگە مۈلكەچى فەرمانەكانى حكومتەن. گىرڧت لەۋ كۆمەلگە يەدا سەرھەلدەدات كە جەماۋەرەكەى جۆرە ھۇشيارىيەكەيان ھەبى ۋەتايىبەت سەرىژا دەى كۆمەلەيەتى بە ئاستىكى ھۇشيارى ئەۋتۇگەيشتبن كە قەناعەتيان كىردىن بەناكۇكى بۇنيادە سىياسىيەكان ۋنەھاتبن بەتەنگ پىداۋىستىيە كۆمەلەيەتتەيەكانى سەردە، ۋە. لەۋ ھالەتەدا فەرمانپەرۋاىەك كە پەيۋەندى بە رابردۈۋە ھەيە، ۋاتە

له‌رووی سیاسیی‌وه توانای به‌نگه‌وه هاتنی نییه، بۆ درێژه‌دان به‌ده‌سه‌لاته سیاسیه‌که‌ی جگه له‌پیده‌کردنی توندوتیژی و په‌نابردنه به‌ره‌یز هه‌چ چاره‌یه‌کی دیکه‌ی نییه. به‌لام ئه‌و پرسیاره‌ی خستیانه پوو، ئه‌وه بوو که ئایا له‌ روانگه‌ی ئایینه‌وه ئاماده‌ین بونیادی سیاسی رابردووی خۆمان بگۆڕین و په‌نا به‌رینه به‌ر بونیادیکی سیاسی نوێ و دیموکراتیک یا نه؟ واته ئایا ئاماده‌ین ده‌ست له‌بئه‌مای که‌لامناسی، فقهی و نه‌پستمۆلۆژی بونیادی کۆن هه‌لگرین یا نه؟ وه‌لامی من ئه‌رییه، به‌لام له‌م رێگه‌یه‌دا ئاسته‌نگ هه‌یه. یه‌که‌میان ده‌ست گرتن به‌نموونه چاکه‌کانی سه‌ره‌تای ئیسلام “نموونه گه‌لیک چاکه‌ی ئه‌وتۆ که به‌چاوێکی پێڕۆزی تایبه‌ته‌وه سه‌یری ده‌که‌ن. ئایا ئه‌مه ناچارمان ده‌کات له‌ قالیبێکی تایبه‌تدا گیر بمینین؟ من پێم وایه له‌وانه‌یه هه‌ندێ که‌س ئه‌م زه‌رووره به‌بینن به‌لام په‌یره‌وی کردن له‌ نموونه چاکه‌کان مه‌رج نییه قالیبێکی تایبه‌تمان به‌سه‌ردا سه‌پێنێ. واته راسته ئه‌وان شیوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌حکومه‌تکردندا به‌کاردێنن و نه‌حکامی تایبه‌تیا‌ن هه‌بووه، سه‌رمه‌شقبوونیا‌ن بۆ ئێمه له‌ئاسته‌شته گشتی و بنچینه‌یه‌کان نه‌که له‌شته لاهه‌کیه‌کان و نه‌و کێشانه‌ی له‌ژێر کاریگه‌ری سه‌رده‌م دان. ئه‌گه‌ر پێغه‌مبه‌ر ئه‌مڕۆ بنێردرایه، بێگومان شیوه‌یه‌کیان ده‌گرت به‌ر که‌سه‌ره‌رای پاراستنی هه‌ندێ بنچینه‌و جیاوازه ده‌بوو له‌ شیوه‌ی هه‌زاروچوارسه‌د ساڵ پێش خۆی. هه‌چ به‌لگه‌یه‌کی فقهی و که‌لامی‌مان له‌به‌رده‌ستدا نییه که بیه‌سه‌لمێنێ ئه‌گه‌ر ئه‌وانه‌ی پێشتر ئه‌مڕۆ حکومه‌تیا‌ن به‌کردایه، ده‌قاده‌ق و ده‌کو چه‌ندین سه‌ده پێش حکومه‌تیا‌ن ده‌کرد. ئه‌گه‌ر به‌مانه‌وێ به‌گوێزه‌ی قورئان و سوننه‌ت کاریکه‌ین، ده‌بێ چه‌ند بنچینه‌یه‌کی گشتی و ده‌کو پاراستنی که‌پامه‌تی مڕۆڤ و په‌یره‌ویکردن له‌ دادگه‌ری و په‌کسانی و هه‌روه‌ها نابێ ناموسلما‌ن حوکه‌می کۆمه‌لگای ئیسلامی بکات و چه‌ند شتیکی له‌م شیوه‌یه، ره‌چاو بکڕین و له‌شته‌کانی تردا هه‌چ رێگه‌یه‌ک نییه جگه له‌وه‌ی که بگه‌ڕێنینه‌وه بۆاری گشتی و په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی به‌و مه‌رجه‌ی که له‌گه‌ڵ موحه‌په‌مانه شه‌ریعه‌کاندا ناکۆک نه‌بێ. جگه له‌وه‌ی هه‌چ شتیکی تر نییه که له‌ پووی ئایینه‌وه پتویست بێت. که‌واته عه‌قلی به‌کۆمه‌لی موسلما‌نان حوکه‌م ده‌کات و نه‌وه‌ی به‌به‌رژه‌وه‌ندی

بزانىت (ھەلبەت بەۋ مەرجەي كە پېچەۋانەي ئەھكامى ئايىنى نەبىت) رېگەي ئەنجامدانى دەدات، مەگەر جگە لەۋە دەتۋانين كۆمەلگا بەرپۆەبەرين وناۋى ئايىشى ئى بنىن. ئەگەر لە شىۋەي پەيوەندىي پېغەمبەر (د.خ) و عەلى (س) لەگەل كۆمەلگادا وردىنەۋە، نابىئ لەبىرى كەين كە ئەم دوو كەسە پېرۋزانە دووخەسلەتيان ھەبوو كە ئەمۆر ھىچيان نىن. يەكەم مەعسومىيەت (بى گوناھى) و ئەۋى تريان زانستى غەيب بوو. با وادابنىن ئەۋساش رېگەيەكى تايىبەت بەكارھىنراۋە، بەلام كەسئ ئەم خەسلەتانەي نىيە مافى ئەۋەي نىيە بەۋ شىۋازانە كۆمەلگا بەرپۆە ببات. خەلكى ئاسايى لەسەردەمى ئامادەنەبوۋنى ئىمامدا (غەيبە) جگە لە گەرانەۋە بۆ عەقلى بەكۆمەل ھىچ رېگەيەكى تريان نىيە كە بەھۆيەۋە ئىدارەي كۆمەلگاي پى بكن. ئەگەر كەسئ بپواي وابى كە نمونەيەك ماۋە بۆبەرپۆەبردنى كۆمەلگاۋ لەروۋى شەرعىيەۋە پېۋىستە گۆرپايەلئ ئەۋ نمونەيە بىن، دەبى بەلگەي خۆي بدا بەدەستەۋە. مەن دواي پشكىن بەۋ ئەنجامە كەيشتم كە ھىچ نمونەيەكمان نىيە كە لەسەدەمى ئامادەنەبوۋنى ئىمامدا ئىدارەي كۆمەلگاي پى بكن.

بەلام سەبارەت بە پرسىيارە سەرەكى ئىۋە، واتە ((كام بونىادى سياسى بەرھەمپنەرى توندوتىژىيە؟)) پېۋىستە بلېم ئەگەر بونىادىكى سياسى ئەم خەسلەتانەي تىدا بى، بىگومان توندوتىژىي لىدەكەۋىتەۋە. گرنگترىن ھۆكارى توندوتىژى ئەۋەيە كە حكومەت لە خەلگەۋە سەرچاۋەي نەگرتبى. ئەم سەرچاۋە گرتنە لە خەلك تەنيا مەرجىكى دروستبوۋنى نىيە، بەلكو مەرجى مانەۋەشىەتى. بەدەستەۋازەيەكى تر ئەگەر ھەلۋىستى حكومەت لەگەل ھەلۋىستى زۆرىنەي خەلك نەگونجى، توندوتىژى دەبىتە شتىكى ھەتمى، ھەندى جار لەۋانەيە حكومەتلىك لەخەلگەۋە سەرچاۋەي گرتبى، بەلام لەمانەۋەشدا پېۋىستە پشت بەخواست و راى خەلك ناچارىن خواست و ئارەزوۋى فەرمانپەرۋايان دابىن بكن. لەھەندى كۆمەلگادا ۋارادەگەيەنرى كە دەبى خەلك خۇيان لەگەل فەرمانپەرۋاياندا بگونجىن، لەكاتىكدا كە لەراستىدا دەبى كاربەدەستانى حكومەت خۇيان لەگەل خەلكدا بگونجىن.

خاالى دووهم ئه وه يه كه نابى حكومهت خوئ به خاوهنى مهئمو ريه تيكي تاي بهت له لايهن خاوه نده وه دابنى. واته ئه گهر قبول بگهين كه نموونه يه كي تاي بهت بو سه رده مى ئاماده نه بوونى ئيمام له ئارادا نيه، ئيتير كه س خاوهنى مهئمو ريه تيكي تاي بهت نابى بو رينمايي كړدى كۆمه لگاو له كاتيكدا نه وانى تر لايى بى به ش بن. ئه گهر كه سيك يان گرووپيكي تاي بهت بر وايان وابى كه مهئمو ريه تيكي تاي بهت ي له لايهن خاوه نده وه پى سپي دراو، ئه وا گرفتكي گه وړه له كۆمه لگا ديته كاي وه.

خاالى سييم ئه وه يه كه نه و حكومه تانه ي ديكتاتوري وچه قبه ستوو به شيوازي ئوتوكراسين جوړه توندوتيژيه ك به ره م دين. چونكه له حكومه تى ديكتاتوري وپشته ستودا، به شيويه كي سروشتي چه قبه ستنى ده سلات سه ره لده دات.

خاليكي تر نه وه كه ئه گهر له كۆمه لگايه كدا جوړه ململانييه كي چينايه تى وئا پارتايدي سياسي كولتوري وكۆمه لايه تى ه بى توندوتيژى ديته كاي وه. به دوربرينيكي دى، ئه گهر هه موو خه لك وهاوولاتيان يه كسان نه بن، واته هه ندى هاوولاتى پله يه ك وهنديكي تر هاوولاتى پله دوو بن، بيگومان په نا ده به نه بهر توندوتيژى. واته ئا پارتايدي سياسي توندوتيژى ليده كه ويته وه وپروانه بوون به يه كسانى سياسي به تاي بهت ئه گهر ژماره ي نه و كه سانه ي كه له پروانگه يه كه وه به هاوولاتى پله دوو داده نرين زورين نه وانه ي ده سلاتيان به ده سته كه مينه بن، به زورى گيروگرفت سه ره لده دات.

خاليكي تر نه وه يه كه ئه گهر له كۆمه لگايه كدا ده سلات ده وري نه بيت، به ده ربرينيكي تر ئه گهر لوتكه ي هه ره چى ده سلاتى سياسي هه تا هه تاي بيت، گه نده لى سه ره لده دات. چونكه ده وري بوون وده ستاو ده ستر كړدى فه رمان په وايى وده سلاتى سياسي، رى له گه نده لى بوون ده گري، كاتييك فه رمان په وايى به رده وام ويى پسانه وه بى، دواچار ناچار په نا ده با ته بهر شيوازه توندوتيژه كان.

خاليكي تر، كو نترول نه كرا و بهر پرسياران ه بوونه. ئه گهر له كۆمه لگايه كدا ئازاديه سياسييه كان، ئازادى مه شق نه و ئازاديانه ي كه جارنامه ي جيهاني مافه كانى مو فدا

هاتوو، ره‌چاونه‌کړئ، بېگومان توندوتیژی سره‌لډه‌دات. مه‌به‌ست له نازادی نه‌وه‌یه که تا‌که که‌سان هم‌موو نه‌و نازادپیا‌نه‌ی که جارنام‌ه‌ی جی‌هانی مافی مړو‌فدا هاتوو له ره‌ه‌نده سیاسیه‌که‌یدا ه‌یانې. که‌واته پټویسته خه‌لک چاودېر بن به‌سر حکومت‌ه‌وه ورېگه‌یان پټ بدرئ له حکومت پسنه‌وه. له کومه‌لگایه‌کدا که جیاوازی بیرو‌پا له‌گه‌ل حکومت‌دا دابنرئ و‌مه‌رکه‌زی کرده‌ی سیاسی ((دوژمن)) بئ، واته بروایان وایئ که ((دوژمنایه‌تیم ده‌که‌ن که‌واته هم))، توندوتیژی شتیکی حتمیه. نه‌گه‌ر له کومه‌لگایه‌کدا که‌مین له ده‌سه‌لات بن و له‌رووی نایینیشه‌وه س‌رتاپا گیرخوا‌زین، نه‌و که‌مین س‌رتاپا گیرخوا‌زه جگه له توندوتیژی په‌نا ناباته به‌ر هیچی تر. چونکه نه‌گه‌ر نه‌م که‌مین بیه‌وئ بۆ رای زو‌رینه بگه‌رپټه‌وه ده‌بئ مه‌یدان چو‌ل بکات و له‌به‌ر نه‌وه‌ی نایه‌وئ ده‌ست ه‌لگرئ، بۆ پاراستنی خو‌ی په‌نا ده‌باته به‌ر پیاده‌کردنی توندوتیژی.

خالیکی تر نه‌وه‌یه نه‌گه‌ر له حکومت‌دا که داوا له خه‌لک ده‌کړئ ملکه‌چ بن، واته ه‌رگیز ریگه‌یان پټ نه‌درئ که مافیکی یاسایی خو‌یانه نه‌یاری حکومت بن و به‌میزاجیک رازی نه‌بن ویتوانن حیزب پیکبټنن و له چوارچپوه‌ی یاسادا به‌رامبه‌ر به‌گشت به‌شه‌کانی ده‌سه‌لات بو‌ه‌ستن، جگه له رو‌به‌رو بو‌ونه‌وه‌ی توندوتیژانه له‌گه‌ل تا‌که که‌سان چاره‌یه‌کی تر نییه.

به‌هر حال، وه‌لامی نه‌و پرسیاره‌ی که ((نایا بونیادی ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌کومه‌لگایه‌کدا ته‌ئسیری ه‌یه له دروستبوون وېره‌وسه‌ندی خو‌یندنه‌وه‌ی توندوتیژکاری بۆ نایین؟)) له‌سه‌دا سه‌د نیجاییه. نایین له‌بواری سیاسه‌تدا زیاتر کټشه‌کانی بۆ عه‌قلی مړو‌ف به‌جئ ه‌یشتوو و‌ته‌نیا پر‌نسیپه‌ گشتیه‌کانی خستو‌ته پوو. نه‌وه‌ی له‌بواره سیاسی وکومه‌لایه‌تیه‌کاندا ناوی نایینی لئ تراوه، زیاتر شتی عورفی وپیشگریمانی زانایانی نایینن، نه‌ک خو‌دی ده‌قی نایینی بن. که‌واته ئاشکرایه نه‌گه‌ر ف‌ره‌مان‌پ‌وایی نایینی خاوه‌نی بونیادیکی ده‌سه‌لاتی خودان نه‌م تاییه‌تمه‌ندیانه بی‌ت، نه‌و خو‌یندنه‌وه نایینییه‌ی بره‌وی پټ ده‌دات، توندوتیژکارانه‌یه. بۆیه به‌گو‌یریه‌ی وت‌ه‌ی خوالخو‌شبوو ((نایینی)) که ده‌یگوت گه‌وره‌ترین وترسناک‌ترین ئیستبداد، ئیستبدادی نایینییه، ده‌بئ

دان بەۋەدا بىنەن خويندەنەۋەيكە كە رىگە بەۋ جۆرە بونىادە سىياسىيە دەدات، بىگومان ترسناكتىن شىۋەى توندوتىژى ھەيە. چۈنكە توندوتىژى لە حكومەتە نااينىيەكاندا پشتىوانىيەكى شەرىعى نىيە، بەلام لەم بونىادەدا ئەخلاق وشەرىش دەبنە ۋەسىلەى دەسەلاتى سىياسى. بۆيە تەنانتە لەۋانەيە توندوتىژكارى بە ئەركىكى شەرىش حىساب بىكرى.

ئىمە ۋاى تىدەگەين كە بەراى ئىۋە خويندەنەۋە توندوتىژئامىزەكان بۆئايىن، بەرھەمى جىھانى نەرىتى ۋىپرەنەۋەى نەرىتى بوۋە، نەك لە خودى ئايىنەۋە سەرچاۋەى گرتىتى. ۋاتە ئەگەر ئىمە بەخودى ئايىن، يان حەقىقەتى ئايىن بگەين، ئەم توندوتىژئانمان تىايدا بەدى نەدەكرد. ئايا ئەم قەسەيە راستە؟.

موجتەھىد شەبستەرى: ۋەلامەكەى پەيۋەندى ھەيە بەئەۋەۋە كە چ تىگەيشتنىكمان بۆ ئايىن ھەيە. ئەگەر مەبەستەمان لە ئايىن ئەۋە بى كە دىندارە سىياسىيەكان لە ئايىن تىدەگەن، ۋەلام شتىكەۋ ئەگەر مەبەستەمان لە ئايىن، تىگەيشتنى بىرمەند يان كەلامناسىكى ھاۋچەرخ بى بۆ ئايىن، ۋەلام شتىكى دىكەيە. لە تىگەيشتنى يەكەم دار، ئايىن كۆمەللىك ۋاقىقى عەقىدەيى، ئەخلاقى ۋكرەدەيە كە لە مېژۇودا چەسپىۋە. ئەگەر ئىمە ئەم تىگەيشتنە لەبەر چاۋىگرىن، ھەندى كردار كە ئەمۆ بە توندوتىژئامىز دادەنرەن، بەشكىك بوۋنە لە ئايىن. بەلام ئەگەر جەۋھەرى ئايىن لە قاۋغى ئايىن جىبابكەينەۋەۋە رۋانگەيەكى دياردەناسانەمان بۆ ئايىن ھەيى، ۋەلاممان بۆئەۋە پرسىيارە دەگۆرپىت. لەۋ حالەتەدا دەشى يەككىك ئايىن بە جۆرە رەفتارىك لەقەلەم بدات، نەك كۆمەللىك كردارۋىرۋاۋەۋە ۋەخلاقىيات“ لەۋانەيە يەككىك بلىت جۆرە ژيانىكى مەنەۋىيە” جۆرە ژيانىك بەئاراستەى خواۋەند. لەۋ جۆرە ژيانەدا تاكەكەس دەكەۋىتە بارۋۇخىكى ئىمانىيەۋە“ ئاشكرايە ئەم تىگەيشتنە بۆ ئايىن جىباۋازە لە تىگەيشتنى باۋى دىندارە نەرىتىيەكان بۆ ئايىن. ۋەك چۆن ئايىنى عارفە پلە يەكەكان لەگەل ئايىنى كەلامناس ۋەقىقەكان جىباۋازە. بەگۆرەى خويندەنەۋەى نەرىتى بۆ ئايىن، ئايىن كۆمەللىك زانىيارىيە كە لەلايەن خواۋەندەۋە ھاتۋەۋە پىۋىستە بناغەى سىستىمى كۆمەلەيەتەش

لەسەر ئەو دەبەزى. لەخوئىندەنەوئى نەرىتىدا، وەحى بىرىتىيە لە دابەزىنى كۆمەللىك تەعبىر زانىيارى دىارىكراو كە پىيۈستى بە تەفسىرو لىكدانەوئى نىيە. مۇرۇق كۆمەللىك زانىيارى بەخۇى وەدەستى دىئى وەندىك زانىيارىش لەرىي وەحىيەوئى بۇى دەگوزرىتەوئى. زانىيارىيە وەحىيانىيەكانىش دوو جۇرن: بەشىكىان عەقلى مۇرۇق دەتوانى وەرى بگرى. وىيەشەكى تر لەسەرۈوى عەقلى مۇرۇقەوئى. زانىيارىيە وەحىيانىيەكان، بىرۈياوئى وىيەهاوكردارەكانمان رەنگرىز دەكەن. ئەم بىرۈيۈچۈونە كە دەكەوئىتە پىش تىگەيشتەن لە دەقە وەحىيەكانەوئى وەك پىش گرېمان وپىشىنە تىگەيشتەنك واپە بۇيان، پىشت بە بنەمايەكى ئەپستمۇلۇزى وەلامناسى تايىت دەبەستى. داکوكىكرەن لەسەر ئەم تىگەيشتەن بۇ ئايىن، بەچاوپۇشى لە ئىعتىباريان بى ئىعتىبارە فەلسەفەكەى، گرفت بۇ واقىيەى ژيانى نوئى مۇرۇق دەخۇلقىنى. ئەگەر كۆمەلگايەك بەم شىۋەيە لە ئايىن تىبگات، تواناى مەعرفى وئىمانى وكردەيى ھىئانەكايەى كۆمەلگايەكى دىموكراتىكى نىيە. ئەگەر كۆمەللىك داکوكى لەسەر ئەم تىگەيشتەن بۇ ئايىن بكەن لەم سەردەمەدا، بەھۇى بى توانايان لە بوونى مروونەيى لەبەرامبەر واقىيەكانى دنياى ھاۋچەرخدا، بۇ ئازاستنى ئەوئى بە ئايىنى لەقەلەم دەدەن جگە لەئەنجامدانى توندوتىزى رىگەيەكى دىكە شك نابەن. ئەگەر تىگەيشتەنكى ئاۋەھامان بۇ ئايىن ھەبى، ناتوانىن تەنيا بەئىجتەھادكرەن لەشتە ناسەرەكەكان (فروع) لە توندوتىزى رىزگار بىين. ھەلەت دەتوانىن وەلامى ئەم پىرسىيارە لە تاقىگەى مېژۈوش بكەين كە بەھۇى ئىجتەھادى نوئوۋە لەلقەكان وىيە ئىجتەھاد لەبنەماكان واتە بى گۇرپانى تىپوانىن بۇ واتاى ئايىن وئىمان تا چەند زانايان توانىويانە پىش خواۋەندەن و وەحى بەماناى بەرزترىن ئەزموونى مەعنەويى وئايىنى مۇرۇقە كە ئاسۇى بوونى بەرفراوان دەكات وەدەيخاتە بەرجەزىيەى خواۋەندەوئى وىيەبى ئەوئى زەھەندى مەعرفە وئەزموونى مۇوى تىك بدات مانايان پى دەبەخشى وچراپەك لەسەر رىگەى ژيانى كەسىي پىغەمبەر وئىمانداران دادەگىرسىنى، ئەم ئايىن وەحىيە دۇى واقىيەكانى ھىچ سەردەمەك نابىتەوئى.

بە بۆچۈنى بەررىزتان، ئەزمۇنى ئەم دەسالانەى دوایی لە ئىراندا ناتوانى
يارمەتیمان بدات لەم حوکمدانەدا، بۆ نمونە ھەولئى خوالئخۆشبوو نائىنى بۆ ھەرگرتنى
ھەندئى بونىادی سیاسى نوئى يان ئەو ھەولانەى لەو بیست سالەى دواییدا دراون، ناتوان
پیمان بلئىن ئایا ئىجتھاد لەلقەکاندا گرتەکانمان چارەسەر دەکەن يان نە؟
موچتەھید شەبستەرى: من لەدرژەى قسەکاندا ھەلامى ئەم پرسیارە دەدەمەو.
وہک گوتم لەتێگەىشتنى دووھەدا بۆ ئایین، لەوانەى ئایین بەجۆرە رەفتاریک لەقەلەم
بدەین وئایین لەقالبى واقیعە کۆمەلایەتى ومیژووپیەکانى سەردەمانى رابردوو کورت
دەکەینەو.

ئەگەر ئایین بەرەفتارى تایبەتى مرۆپى دانىنین، ئەو کات دەلئین ئایینى پێغەمبەر
دانپیدانان (اعتراف) شەھادەت دانیکە. داننان بەخواوندئى خوا" شەھادەت دان
بەوہى لایەنى دەرەکى ھەبە، پێغەمبەرىش ئەوانى تر بانگ دەکات بۆئەوہى دان
بەخواوندئى خوا داننن. پەيامى پێغەمبەر ھەر ئەو بانگ کردنەبە. ئایینى پێغەمبەر
پشت بە ئەزمۇنى وى دەبەستى. ئەزمۇنى پێغەمبەرایەتى، ئەزمۇنىک بووہ لیوانلئو
بووہ ولەناخیدا رژاوتە دەرەوہ (بەپێچەوانەى ئەزمۇنى عارفەکان). ئەم دانپیدانان و
شەھادەتانە، زاتى ئەزمۇنى پێغەمبەرانەى پێغەمبەرانە. دەتوانن ھەر بەگورتى بلئین
ئەوان ئەزمۇنیان دەکرد کە خواوند وای لیکردبوون بتوانن قسە بکەن کە خۆیان
نەیانتوانى وا بکەن، واتای جەوھەرى ئەم قسانە ھەمان دانپیدانان وشەھادەتدان بووہ.
ئەوان ئەزمۇنیان دەکرد کە خواوند بە توانایەکى یەزدانییەوہ وای لیکردبوون
دانپیدانن وشەھادەت بدەن. ھەلبەت ئەم دانپیدانان وشەھادەت بەزیمان وکولتوریکى
تایبەت دەرەبەرپت ھەر لەبەر ئەوہ سنوورەکانى ئەو زامان وکولتورە لە قالبى
دەدات. گشت ئەوہى پەيوەندى بەو زمان وزەمان وکولتورەوہ ھەبە، لەشتى پوالەتى
ئەو ئەزمۇنە پێغەمبەرپیتەن.

ئەگەر کەسێک وەحى بەھۆکارى ناردن ودانپیدانان وشەھادەتى پێغەمبەر بزائیت
وپیواى وایى زمانى دەرپرینى ئەو ئەزمۇنەش، زمانیکى رەمزىبە، ئەوہ بەرەنجامى

بەرچەستە بوۈنى مېژۈۈى - كۆمەلایەتى - كولتورى ئەۋ ئاردنەيە (بەپە)، بە پەيامى زاتىي ۋەحى دانانرئ ۋەئە نجامدا بە جەۋھەرى ئايىنى پېغەمبەرى لەقەلەم نادات. ھەر چۆنئەك بېت، بەراى من لە دنياى ھاۋچەرخدا پېۈىستە لە خۆمان بېرسىن: ((پەيامى سەرەكى ئەۋ گەۋرە پىاۋانە چ بوۋە ئەۋ پەيامە لە درىژايى مېژۈۈدا چ رەنگگەلئەكى بەخۆۋە گرتۈۋە؟)). ئەۋ پىرسىيارە، پىرسىيارئەكى زانستىيەۋ دەتۈانين دياردەناسانە ۋەلامى بدەينەۋە. ئەگەر پىرسىيارئەكى ئەۋتۇق بەخەينەپوۋ، لەۋەلامدا دەتۈانين بلىين جەۋھەرى پەيامى ئەۋان ((مەعنەۋىيەت))ە، جەۋھەرى ئەم پەيامە كە سەرچاۋەى دىندار بوۈن ۋدانپىدانان ۋ شەھادەت دانى ئىمەشە ئاماژە بۇ خواۋەند دەكات ۋكەۋاتە لە جەۋھەرى ئايىندا تۈندۈتۈژى نىيە. پېغەمبەر، مۇۋئەكە كە لەھەلۈمەرچئەكى مېژۈۈى تاييەتدا نىزدراۋە ۋئاسۈيەكى مەعنەۋى تاييەتى دەرپىۋە ۋكردۈتەۋە. ئاخۇ ئەۋ ئاسۇ مەعنەۋىە لە كۈيە، ئەۋە دەبئ بەھۋى كەلامناسىيەۋە روۈنكردەۋەى مەعقۇل بدرئ. لەم چەشنە پۈانگەيەدا بۇ ئايىن، بۇچۈنگەلئەكى تازە لەمەر خوار، پېغەمبەر، ۋەحى، ئيمان ۋەتد... دەخريتەپوۋ، ھەلبەت ئەم بۇچۈنە نۇيئانەى مشتۈمپى كەلامى گىرنگ ۋئالۇز دىننەكايەۋە كە لىرەدا نامەۋئ بچمە سەر ئەۋ باسانە. بەھەر حال، ئەۋەى باسماۈن كىرد، جۆرە ئىجتەھادئەكە لە بنەمادا كە مېتۈدى ئىجتەھادكردن لەلقەكانىشدا دەگۈرپت. ۋەك ئىقال لاھورى دەلى: گۈپان لە كۆى دەزگای مۇسلمانئەتى دىنئە كايەۋە. لە دەزگای نۇيدا، خوار، پېغەمبەر، ياساۋ بەھا ئايىنىيەكان ۋچەمكەكان، واتاى تاييەتى خۇيان ھەيەۋ گۈپانى دەزگا، ھەرگىز بەماناى دەرچۈۈن لەئىسلامدا نىيە، بەلكۈ بەماناى خىستەنەپۈۋى تىگەيشتنئەكە لە پېغەمبەرئايەتى پېغەمبەرى ئىسلام لەم سەردەمەدا. لەۋانەيە چارەيەكان نەبئ جەگە لەخىستەنەپۈۋى تىگەيشتنئەكى نۇئ بۇ پەيامى پېغەمبەرى ئىسلام. ئەۋ تىگەيشتە نۇيە تۈاناي گۈنجان لەگەل ۋاقىعەكانى ژيان لە ھەر سەردەمىكداۋ گۈپانكارى بۈنيادى كۆمەلایەتى سىياسىيەكانمان پىئ دەرەخسىنئ ۋ ۋامان لىدەكات پېۈىستمان بەتۈندۈتۈژى نەبئ.

ئێمه ئیستا ههزارو چوار سەد سالی له سەردهمی پێغه‌مبەر دورکه‌وتووینه‌ته‌وه هوشیارین به‌و ماوه‌ دوورودرژێه و ناتوانین واز له‌ هوشیاریه‌ بێنین. پێویسته‌ هه‌ر له‌و خاڵه‌ی که‌ تیایدا وه‌ستاوین، په‌یوه‌ندی به‌سەردهمی پێغه‌مبەر و په‌یامی پێغه‌مبەر وه‌ بکه‌ین. شتیکی سروشتیه‌ که‌ تیگه‌یشتنی ئێمه‌ له‌ په‌یامی پێغه‌مبەر، که‌ له‌ چوارچێوه‌ی ئه‌و سەردهمه‌دا ده‌ژین، جیاوازه‌ له‌ تیگه‌یشتنی ئه‌و که‌سانه‌ی که‌ له‌ چوارچێوه‌یه‌کی میژوویی پێش ئێمه‌دا ژیاون. به‌لام نه‌ ئێمه‌ له‌ موسلمانیتێ ده‌چینه‌ ده‌ره‌وه‌، نه‌ ئه‌وانیش له‌ ده‌ره‌وه‌ بوون. نه‌ ئه‌و زانایانه‌ی که‌ چه‌ندین سەده‌ پێش ئیستا، کردارو گوفتاری پێغه‌مبهری لێکداوه‌ته‌وه‌ هه‌له‌ بووه‌، نه‌ زانایه‌کی دیارده‌ناس که‌ ئه‌مڕۆ، به‌و نێوانه‌ دووره‌ میژوویه‌وه‌، سه‌یری ئه‌و کردارو گوفتارانه‌ ده‌کات، هه‌ر تۆشی هه‌له‌ وچه‌وتی بێت. بۆ ئه‌وان ئه‌و تیگه‌یشتنه‌ هه‌بووه‌ و بۆ ئه‌وانیش ئه‌م تیگه‌یشتنه‌ ره‌خساوه‌. ئه‌گه‌ر ئه‌م تیگه‌یشتنه‌ نوییه‌ بێته‌ به‌ره‌م ئه‌و پارادایم گۆڕاوه‌ و ئه‌م گۆڕانی پارادایمه‌ زۆربه‌ی کێشه‌کان له‌وانه‌ کێشه‌ی توندوتیژیش به‌و مانایه‌ی باسما‌ن کرد چاره‌سه‌ر ده‌کات.

له‌ درێژایی میژوودا، چه‌ندین خۆیندنه‌وه‌ی جیاواز بۆ ئایین کراوه‌، له‌وانه‌یه‌ خۆیندنه‌وه‌ی که‌لامی، عێرفانی، فیه‌قی وه‌ی تر، ئایا هیچ یه‌ک له‌م بۆچوونه‌ نه‌ریتیا‌نه‌، له‌ پارادایمی نوێیه‌ نزیکترین یان دووری هه‌موویان له‌م پارادایمه‌وه‌ وه‌کو یه‌که‌؟

موخته‌مید شه‌سته‌ری: ئه‌م سێ خۆیندنه‌وه‌یه‌ له‌ راستیدا و کۆله‌که‌ی سه‌ره‌کی خۆیندنه‌وه‌ی نه‌ریتین بۆ ئایینی ئیسلام، یه‌ک چوارچێوه‌یان هه‌یه‌ و نزیکه‌ی جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆیان له‌ نێواندا نییه‌. که‌لامناسان، فه‌قیه‌کان و موته‌سه‌ویفه‌کان هه‌موویان پابه‌ندی هه‌مان بڤه‌ما و بنچینه‌ی پارادایمی رابردوون. فه‌یله‌سوفان وه‌ندێ له‌ عارفه‌ موسلمانه‌کان له‌و یه‌که‌م که‌سانه‌ بوون که‌ له‌و بۆچوونه‌ دورکه‌وتنه‌وه‌ “واته‌ ئه‌و چه‌مکانه‌ی که‌ بۆ تیگه‌یشتن له‌ خوا، پێغه‌مبهرایه‌تی، وه‌حی و شه‌ریعه‌تیا‌ن به‌کارهێناوه‌، هه‌ر ئه‌و چه‌مکانه‌ نه‌بوون که‌ که‌لامناسان، فه‌قیهان و موته‌سه‌ویفه‌کان به‌کاریان دێنا. بۆ نمونه‌ چه‌مکی ((واجب الوجود)) یان په‌یوه‌ندیکردن به‌عه‌قڵی چالاکه‌وه‌ (وه‌حی) یان خواوه‌ند وه‌ک مه‌عشوقێک له‌و چه‌مکانه‌ نه‌بوون که‌ که‌لامناسانی سەده‌ به‌راییه‌کان بۆ خواوه‌ندی وه‌حی

بەكارىيان دېتئا. ھەلبەت كاتى كەلامناسى، بەفەلسەفى كرا، ئەم چەمكەنەش دزەيان كرده ناويانەوہ. بەلام تەنانەت لەو قوناغەشدا گشت ديداران تىگەيشتەنكى تريان بۆ ئايين ھەبوو.

بەھەر حال فەيلەسوفان وبەشەك لە عارفەكان چەمكەلەكى جياوازيان خستەنەپوو. وئەگەر بمانەوئى حوكم لەسەر دوورى ونزىكىى خويندەنەوہ جياجياكانى ئىسلام لەم پارادايمة نوئيە بدەين، پتويستە بلتين خويندەنەوہى بەشەك لە عارفەكان، لەرووى ئاكام وشوئەوارەكانىوہ نەك لەپرووى ناوەرۆكەوہ، لەپارادايىمى نوئيە نزىكە. واتە ئەم خويندەنەوہى، مرقۇ لەرىكخستنى ژيانى دنيايى خويدا نازادتر دەكات وريگە بە مرقۇ دەدات، بۆ نموونە بەو جۆرەى كە بەراستى دەزانن، سىستىمى كۆمەلايەتى خويان ريك بخەن. بەلام ئەگەر سەيرى ناوەرۆكى خويندەنەوہى ئەم كۆمەلە عارفانە بدەين، ئەوا دەبينين لە پارادايىمى نوئى دوور وجياوازە.

موحسين كەديور: بەريز شەبستەرى دوو خويندەنەوہو بۆچوونى جياوازي بۆ ئايين ناساندو فەرموويان بۆچوونى نوئى بۆ ئايين بوارى توندوتيزى نادات. بئى ئەوہى حوكم لەسەر راستى ھەلەى بۆچوونى نوئى بدەم، ئەو خالە قبوول دەكەم كە خويندەنەوہى نوئى ريگە بەتوندوتيزى نادات. بەلام ئەمەمەوئى وەلامى ئەو پرسىيارە بدەمەوہ كە ئايا خويندەنەوہى كەلامى - فيقەى نەريتى بۆ ئايين، توندوتيزى بەرەوا دادەنيت؟ ئايا ئەو دیندارانەى كە ئەم تىگەيشتەيان بۆ ئايين ھەيە، بەلەبەرچاوگرتنى بنەماى نەريتى پەوايە پەنابەرنەبەر توندوتيزى يان نە؟ پيش چوونە ناو باسەكەوہ دەمەوئى بلیم بەگوێرەى ھەمان پرهەنسپى فيقەى وئوسولئى، دەتوانين لانى كەم دوو تىگەيشتەنى جياواز بۆ قورئان وسوننەت بخەينەپوو" يەكيان ((تىگەيشتەنى رەسمى)) و ئەوى دىكەيان ((تىگەيشتەنى نارەسمى)). خالەكى تر كە پتويستە باسى بەكەين ئەوہى كەلە چوارچۆوہى پرهەنسپى فيقەى - كەلامى نەريتىدا باسى زات وروالەت وجەوہەر و قاروغ ناكريئ. بۆيە من لەجياتى وەلامدانەوہى ئەم پرسىيارە كە ئايا توندوتيزكارى لەجەوہەرى ئايينەوہ سەرچاوەى دەگرئ يان نە، وەلامى من نەريئە. ھىچ پەيوەنديەكى زەروروى

له نێوان ئەم دووانەدا نێیە. دەتوانرێ خۆبێندەوێهێکی سیستماتیک و پەسەندکرۆی
 ھەوزە زانستییەکان بۆ ئایین بخەینە پێو کە توندوتیژی لێتەکەوێتەو. لە چوارچێوەی
 ئەم پارادایمە نەریتیەشدا دەشێ توندوتیژکاری ئایین راشکاوانە مەحکوم بکری و گرتە
 کەلامی و فێقییە جیدیەکانی نیشان بدری.

رێگەم ب دەن باسی ئەو ئەحکامانە بکەم دە دەگوترێ میسداقی توندوتیژی ئایین.
 من ئەم ئەحکامانەم پۆلێن کردوون، لێرەدا ناچمە سەر باسی سزاکان و ئەو ئەحکامانە
 دەستێرپین، جەلەلێدان، بەرد بارانکردن و نمونە ی لەوێان لێدەکەوێتەو. دەتوانین
 ئەحکامەکان بەم شێوەیە پۆلێن بکەین. یەکەم کۆمەلە ئەحکام، ئەو ئەحکامانە کە
 پەیوەندیان بە ھەلگەرانەو و جێبەجێدان بە پێغەمبەرەو ھەیە. کۆمەلە ی دووھم،
 ئەحکامەکانی جیھادی سەرەتاییە. جیھادی سەرەتایی واتە کۆمەلگایەکی ئیسلامی
 دەتوانێت ھێرش بکاتە سەر کۆمەلگایەکی تر بۆ ئەوێ ئەو کۆمەلگایانە موسلمان بکات.
 جیھادی سەرەتایی واتە شەپکردن بۆ بە موسلمانکردن.

کۆمەلە ی سییەم، ئەحکامی فەرمانکردن بە چاکو نەھیکردن لە خراپە. واتە ئەگەر
 ببینم کە سانیك کاری چاک ناکەن و دووچاری خراپەکاری دەبنەو، پێویستە سەرەتا
 بەدڵ پێم خۆش نەبێ، دووھم بە زمان و نە یاریی خۆم دەربێم، سییەم ئاگاداریان
 بکەمەو و فەرمان و نە ھی بکەم و لە کۆتاییدا فیزیکیانە پووبە پوویان ببمەو. لە فێقی
 نەریتیەدا، لە ھەندێ ھەلومەرجدا تەنانت کوشتنیش رێگە ی پێدراو. بەم شێوەیە
 لەوانە ی، ئەوێتربوون (یان لە ئێمە نەبوون) تەواو رووبە پووی تەنگزە ببێتەو. ئەم سێ
 کۆمەلە لە گشت رێبازە فێقییەکاندا بەدی دەکرێن، بەلام کۆمەلە ی چوارەم تەنیا لە لای
 ھەندێ لە فێقەکاندا ھەیە و کە لەوانە ی کە مینەش بن. مەبەستم تیۆری ویلایەتی
 مۆتەلەقی فەقیہە. بە گۆڕە ی ئەم تیۆرە وەلیی فەقیہ لە کۆمەلگای ئیسلامدا
 دەسەلاتی سەنورداری شەریعی ھەیە و ھەقی ئەوێ ھەیە ھەرچێھێکی بە چاکی
 دەزانێت ئەنجامی بدات. ئەگەر وەلیی فەقیہ بە مەسلەحتی بزانی، دەتوانێت لە
 کۆمەلگای ئیسلامدا حوکمی پیادەکردنی توندوتیژی بدات. ئەگەر بمانەوێ بە گۆڕە ی -

بەلگەى سەلماندىن باسى ئايىن توندوتىژى بىكەين، بەراى مىن دەبىي چاۋىك بەو چوار
 ھالەتى سەرەۋەدا بىخشىتىن.

تېگەيشتىنى قورئان وسوننەت، ئەھكامەكانى سەرەۋە بەبى قەيدومەرج قبول
 دەكات. لەچوارچىۋەى ئەم تېگەيشتەدا، يەكەم، سزادانى ھەلگەراۋە، مۇسادەرەكرىنى
 مۇلك ومار، جىبابونەۋە لە ژن وكوشتنە. سزاي ئەو كەسەى كە جنىۋ بە پېئەمبەريان
 ئىمامە مەعسومەكان بدات كوشتنە. دوۋەم، جىھادى سەرەتايى بى مۇسلمانكرىنى
 كۆمەلگاكانى تىرىش بە پەوا دادەنرەت (ھەلبەت ئەمە لەم سەردەمەدا زۆر جىي باس
 نىيە، چۈنكە زۆربەى فەقىھە ناۋدارەكان پىيان وايە جىھادى سەرەتايى تەنيا
 لەسەردەمى ئىمامە مەعسومەكاندا دەبىي. بەلام ئىستائىمامەكان لەنئو ئىمەدا نىن.
 لاپەرەى ئەم مەسەلەيش ھەلداۋەتەۋە. ھەلبەت با ئەۋەش بلىم كە لە كىتەبە
 ئىستىدلالەكاندا، مەسەلەى جىھادى سەرەتايى بەمۇتەقى باس كراۋە پىۋىستى
 ئامادەبوۋنى ئىمامى مەعسوم بى جىھادى سەرەتايى ۋەكو پىۋىستى ئامادەبوۋنى
 ئىمامى مەعسومە بى ئەنجامدانى نوپىزى ھەينى، دەركرىنى ھەدەكان وشتى لەم
 بابەتە. واتە لەۋانەيە بىش بەبى بوۋنى ئىمامىشدا جىھادى سەرەتايى بكرى. چۈنكە
 ئەگەر سەردەمەك يەكەك لە ۋلاتانى ئىسلامى بوۋە ھىزىكى گەرە، لەۋانەيە بەپشت
 بەستىن بەم مەسەلەيە ھەۋلى بەمۇسلمانكرىنى كۆمەلگا نامۇسلمانەكان بدات). سىيەم،
 فەرمانكرىن بەچاكە ونەھىكرىن لەخراپەش سى ئاستى ھەيە: ئاستى دل، ئاستى زمان،
 ئاستى دەست، لە ئاستى سىيەمدا ھاكىم دەتوانىت بىرارى سزاي فىزىكى بدات، تەننەت
 ئەگەر كوشتنىش بىت. چوارەم، لەروانگەى ئەو فەقىھانەى كە بىروايان بە ويلايەتى
 مۇتەقى فەقىھ ھەيە، ئەگەر ۋەلى فەقىھ بىھوئ. لەسەرۋى گشت ئەھكامە سەرەتايى
 ۋلاۋەكىەكانەۋەيە. ئەمە خويندەنەۋەى رەسمىە بى ئايىن وبەراى مىن توندوتىژى بەدۋادا
 دىت.

بەلام بى رەتكرىنەۋەى توندوتىژى پىۋىست ناكات ئايىنناسىيەكى نوئ بىننە
 كايەۋە. چۈنكە لەچوارچىۋەى ھەمان سىستىمى نەرىتىدا دەش خويندەنەۋەىكى ترمان

بۆ قورئان و سوننەت هەبێ کە توندوتیژی ئی ئەکەوێتەوه. وا چاکە ئاماژە بە مەسەلەی ئیجتەهاد لە لق و بنەماکانیش بکەین. مامۆستای بەریز ئاماژەیان بەوەدا کە لەرێی ئیجتەهادی میتۆدیانه لە لقه‌کاندا ناتوانرێت رێی لە توندو تیژی بگیریت، بەلام من لەگەڵدا نیم وپێم وایە لەرێی ئیجتەهادی میتۆدیانه‌وه لە لقه‌فقهیه‌کاندا وئیجتەهادی میتۆدیانه لەگەڵداما دەشی ئەنجامیکی گونجاومان دەست کەوێ.

موخته‌هید شەبەستەری: واتە مەبەستی ئێوە ئەوەیە کەبەبێ چاوخشاندنەوه بەچەمکی خوا، وه‌حی، پێغه‌مبەرێتی، ئیمان وشتی لەم بابەتە دەتوانین بەئەنجامیکی گونجاو بگەین؟

موحسین کەدیور: مەبەستم لە ئیجتەهادی کەلامی ئەوەیە کە بۆ نمونە ئەگەر زانایانی رابردوو لە بوارێ پێغه‌مبەرێتی، ئیمامەت، ئامادەنبوونی ئیمام وه‌ی تر بەلگەیه‌کیان خستۆتەپوو، پێویست ناکات ئێمە شوێن ئەو بەلگانه‌ بکەوین. بۆ نمونە، دەشی خۆیندنه‌وه‌یه‌کی تەواو نوێ بۆ بابەتی ((ئامادەنبوونی ئیمام)) بخەینەپوو. هەلبەت ئەم خۆیندنه‌وه‌ تازەیه‌ لەسەر بنەمای هەمان سیستمی نەریتی ئیجتەهادی کەلامی دەخرێتەپوو. چەمکی خوا لە سەده‌ی سێزده‌هەم جیاوازه‌ لەچەمکی خوا لەسەده‌ی دووه‌می کۆچی. ئەم جیاوازی وگۆڕانه‌ لەسەر بنەمای چ پره‌نسیپێکدا پوویداوه‌؟ هەر ئەو پره‌نسیپانه‌ دەشی بنچینه‌ی ئیجتەهادی کەلامی هاوچه‌رخیش بێت. هەلبەت دەبێ رابگەیه‌نین کە چەندین سەده‌یه‌ کەلامناسیمان دووچاری بەستەلەکی وقەیران بۆتەوه‌ و تەنانەت کتیییکی کەلامی جیدی ودامێنەرانه‌ نەنووسراوه‌.

بەکورتی، بەرای من دەشی لەچوارچێوه‌ی هەمان پارادایمی نەریتیدا، بەهۆی ئیجتەهادی فیه‌قی وکەلامی، چاوب ئەو چوار ئەحکامانه‌ی ناوبراودا بخشینیه‌وه‌. هەلگەرانەوه‌ یەکیکە لەو شتانه‌ی قورئان بەئاشکرا باسی کردووه‌، بەلام ئەوه‌ی لە قورئاندا ئاماژە‌ی پێکراوه‌، سزا دواڕۆژییه‌کانی هەلگەراوه‌یه‌. لەقورئاندا یەك وشەش راشکاوانه‌ سەبارەت بە سزای دنیوی بۆ هەلگەراوه‌ نەگوتراوه‌. باسی سزای دنیویه‌ی هەلگەراوه‌ لە رییایه‌ته‌کاندا هاتووه‌ و هەلبەتە رییایه‌ته‌کانیش زۆرن. بەلام هەلگەراوه‌

کټيځه ؟ نه گهر بمانه ويى به هوى هه مان نه و پرهنسيپه نه ريتيانه وه وه لامى نه م پرسياره بدهينه وه . ده بينين بازنه ي هه لگه پراوان زور به رته سک ده بيتته وه .

* به لام مه سه له ي هه لگه پانه وه ره تناکرټته وه ؟

موحسين که ديوره : نه خير . من وتم هه لگه پانه وه يه کټکه له و شتانه ي قورئان به ناشکرا باسى کردووه . به لام هه لگه راوه موسلمانټکه که به هوى عينادى وکه له په قبييه وه دژى ئيسلام بوه سټټته وه ، نه ک به هوى ليکولټنه وه يه . هه روه ها بچوونى خوى راده گه يه نيټ وبيه ويى ره وتيکى کومه لايه تى - سياسى بينټته کايه وه . که سيک که بچوونى خوى به شيويه کى زانستى له کټيټيکدا بخاته پوو ، به ر نه م حکومه ناکه ويى .

له هيچ رژيمټيکدا ، ته نانه ت له رژيمه ديکتاتوريه کانيشدا قبول ناکه ن که سيک به هوى راگه يانندنى بيروپا نه ريته کاني خوى بيه ويى ره وتيکى سياسى - کومه لايه تى پيچه وانه ي سيستم بينټته کايه وه . بچوونه رژيمه ديموکراتيکه کان به جيدي دژى ره وته فاشيست ه کان ده وه سټټنه وه . خالټيکى تر نه وه يه که حکومى هه لگه پانه وه هه بي ، هه دده که لاده که ويى . راي باو به و ناراسته يه که حوکمى هه لگه رانه وه يه (وه کو حوکمى زيننا) ئيسپات نه بي . به هه ر حال ئيسپات کردنى نه م حوکمه زور زه حمه ته مه گهر که سه که خوى دانى پيدا بټى که هه لگه راوه ته وه . به لگه ي سه لماندن بچو هه لگه رانه وه زور که من مه سه له ي جنټودان به پيغه مبه ر وئيمامه مه عسومه کاني تریش هه ر وايه . له وانه يه بلټين نه گهر که سى گويى لي بوو يه کټيکى تر جنټوي به پيغه مبه ر يان ئيمامه مه عسومه کاني تر بدات ، ره وايه يه کراسټ بيکوژي ، به لام نه گهر که سوکاري کوژراوه که شکات له کوژره که بگن ، ده بي شاهيديان هه بي وبتوانټت له دادگادا جنټوه که بسه لمټنيټ . له فيقه و که لامى کلاسيکدا ، کوژت و به ندى زور دانراون که دهر کردنى حوکم له وياوهره زور سه خت ده کات . له کاتيکدا که ئيسټا له کومه لگاي ئيمه دا نه وه نده بي باکانه نه م حوکمانه دهر ده کريڼ که وه ک بلټي خواوهند هيچ ئيتياديکى له و باره وه نه کردووه .

لەبارەى جىھادى سەرەتايىش دەبىي بىلەن ھېرشى سەربازى لە ھەموو ھەلۈمەرجىڭدا پەوا نىيە. دىندارى بەزۆرى نىيە ((لا إكراه في الدين)). مەگەر دەتوانىن بى ئەزىيەت خەلگانى تر ناچار بگەين دىندار بن. جىھادى سەرەتايى ئەو كاتە پىۋىست دەپىت كە سىستېمىڭ رېگىرېت لە بەردەم ھاتنى خەلڭ بۇ ناو ئايىن وپۇ دىنداربوونيان كوتانىڭ بەسەرپەنجە پىۋىست بى. ئىيران لە سەرەتاي ئىسلامدا بەم شىۋەپە بوو. جىھادى سەرەتايى تەنبا رېگىرېكە لادەبات لە بەردەم خەلڭدا بۇ ئەۋەى بە خواستى خۇيان ئيمان بىنن وئامانجى جىھاد ئيماندار كىردى خەلڭ نىيە بە زۆرەملى.

بەلام سەبارەت بە ئاستى سىيەم فەرمان كىردن بە چاكە و نەھى كىردنە لە خراپە، واتە ئاستى دەست پىۋىستە بىلەن لە كۆمەلگايەكى ياسامەنددا لەلايەن ياساۋە تەنا ياسادانەران رېگەيان پىدراۋە سزاكان جىيەجى بگەن، واتە چاكە خراپە دەبىي لەياسادا پىشتەر دەستنىشان كرابى وسزاكانىش بەشىۋەى ياسا جىيەجى بگىرن.

لەبارەى ويلايەتى مۇتەقى فەقىھىشەۋە دەبىي بىلەن بەشىكى بەرچاۋى فەقىھەكان ئەم تېگەيشتەنەيان بۇ قەرئان وسوننەت نىيە. ئەگەر كەسىڭ بىرۋاى بەم تىۋرە نەبى، ئەۋا ھىچ كەسىڭ بە خاۋەن مەئۇرىيەتى تاييەت لەلايەن خاۋەندەۋە دانانىت تا بتوانىت خۇى لكايەى كاروبارى گىشتى ھەلقورنى. لەروانگەى ھەندى فەقىھىشەۋە مەبەست لە دەستەۋازەى ويلايەت ئەۋە نىيە كە ۋەلى فەقىھ كارىڭ بكات كە شتە بەلگەنەۋىست وپىۋىستىيە شەرىعيەكان بخاتە گومانەۋە و متمانەى خەلڭ بەئايىن كەم بكاتەۋە، دەبىي رووبەپۋەى ئەۋ كارانەى بوەستىنەۋە. بەدەربرىنىكى سادەتر، حاكىمى شەرى رېگەى پىنەدراۋە لەۋ رىيەۋەى كە لەياسادا دەستنىشان نەكراۋە، توندوتىژى ئەنجام بەت.

مافى خۇرسكى مۇۋە وئەۋەى ئەمىرۋ پىي دەگوتىر مافەكانى مۇۋە ۋەكو مافى ژيان، مافى ئاسايش، مافى ئازادى، مافى بەرگىرى كىردن لە دژى سىتەم وچەوساندەۋە، لەچارچىۋەى فىقھى - كەلامى كلاسكىدا دەسەلمىنىرېت. ھەندى لەم مافانە راشكاۋانە

لە فېقە و كەلامى كلاسېكا باسكراون وەندىكى ترىشيان دەشى ھەلبېنچىن، مەسەلى...

...دان بەو ەدا دەنىم كە ئىجتىھادى كلاسېك لە زۆرىەى ھالەتەكاندا پىۋىستى بەچاۋپىنداخشاندەو ەيە وئەگەر ئەم چاۋپىنداخشاندەو ەيە نەكرى، روۋبەپوۋى بە ەلە تىگەيشتىنى وا دەبىنەو ە كە توندوتىژى بەرھەم دىنن. بەلام ئەمە نايتە ھۆى ئەو ەى كە گشت پرەنسىپەكانى ئىجتىھاد زىانيان بەرىكەۋى.

موجتەھىد شەبستەرى: ئەگەر كىشەى ئىمە چەند ھوكمىكى فېقەى توندوتىژ بىت، لەوانەيە بەو شىۋەيەى كە بەرىز كەدىۋەر گوتيان كاريگەر دەبوو. بەلام بەراى من كىشەى سەرەكى كۆمەلگا مۇسلمانە ھاۋچەرەكان شتىكە لەسەرۋوۋى ئەو ەو. توندوتىژى لە كۆمەلگا ھاۋچەرە مۇسلمانەكاندا بەرھەمى رەچاۋنەكرىنى مافەكانى مۇۋقە. گرفت ئەو ەيە كە ناتوانىن لە سىستىمىكى كۆمەلایەتى لەسەر بنەماى مافەكانى مۇۋقە بنىات بنىن. ئەگەر دەستۋورى خۆمان لەسەر بنچىنەى مافەكانى مۇۋقە بەو شىۋەيەى كە لەچارنامەى جىھانىي مافەكانى مۇۋقەدا ھاتوۋە ۋەمواركراو، دانەپىژىن وسىستىمى كۆمەلایەتى خۆمان بەگوڭرەى ئەم ياسايە دانەپىژىن و رىز لەو ماف و ئازادىيە سىياسى - كۆمەلایەتiane نەگرىن كە ئايا لەو دەستۋورەدا ھاتوۋن روۋبەپوۋى چەندىن توندوتىژى دەبىنەو ە. لەم ھالەتەدا، كىشەى سەرەكىمان ئەو ەيە كە ئايا بنەماى فېقەى - كەلامى رابردوۋمان رىگە دەدات كۆمەلگايەك لەسەر مافەكانى مۇۋقە بنىات بنىن يان نە؟ لەراستىدا دوو پىرسىار لەئارادا ھەن: يەكەم ئايا ئەو مافانەى مۇۋقە لەو بنەما كلاسېكانەدا ھاتوۋن يان نە؟ دوۋەم ئايا ئەو بنەمايانە رىگىن لەبەردەم پابەندبوۋنمان بەمافەكانى مۇۋقەو ە يان نە؟ ئەگەر مافەكانى مۇۋقە بەدل وگيان ۋەرنەگىرىت وسەرىژاردەى كۆمەلگا بەھوۋ بوۋنiane ۋە لە پىنناۋى سەقامگىركرىنيان لە كۆمەلگادا ھەول نەدەن، تەنانت خۆدى ياساش دەشى توندوتىژى بەرجەستەبكات و رەوايەتى بەتوندوتىژى بدات. ياساى خۆى لەخۇيدا لاپەرى توندوتىژى نىيە. ياسا دەتوانىت پىشتىۋانى توندوتىژى بىت.

به‌رای من بنه‌ما فیهی - که‌لامیه‌کانمان له‌مه‌سه‌له‌و بابه‌ته سیاسیه‌کاندا په‌یوه‌ندیان به‌دنیای رابردووه‌ه‌یه. له‌و دنیایه‌دا، په‌یوه‌ندییه سیاسیه‌کانی مړوځ له‌سر ملکه‌چی خه‌لک بڼ حاکمیکي دادگر یان سته‌مکار دامه‌زایو. له‌و دنیادا، مافه بنه‌په‌تییه‌کانی مړوځ له‌نارادا نه‌بوون وستهم و‌دادگریش، مانایه‌کی دیکه‌یان هه‌بووه دادگری له‌و سرده‌مه‌دا مانایه‌کی تاکه‌که‌سی وتومژاوی هه‌بوو و‌دادگری به‌و مانایه هیچ شپوه‌یه‌ک ناتوانیت بیته بنچینه‌ی ریڅ‌خستنی کڅمه‌لایه‌تی و‌سیاسی دیمه‌کراتیک فیهه وکه‌لامی کلاسیک، هیچ یه‌ک له‌و چه‌مکانه یان تیدا نییه که به‌بناغه‌ی ریڅ‌خستنی سیاسی له‌جیهانی نویدا له‌قه‌لهم د‌درین. داکوکیکردن له‌سر پارادایمی که‌لامی وفیهی کلاسیک واته‌ چاوپو‌شیکردن واته‌ه‌ول‌دانی ناسه‌رکه‌وتوو و‌نازانستی بڼ د‌رهیتانی چه‌مکه نوییه‌کانی وه‌کو ((نازادی)) به‌شداریکردن له‌ناو قورشان وسوننه‌دا. بڼ نمونه‌ه‌ندئ که‌س ده‌لین له‌به‌ر نه‌وه‌ی ح‌زرتی عه‌لی تا‌ئو کاته‌ی شمشیری له‌خ‌وارج هه‌لنه‌کیشا، به‌لپورده‌ییوه‌ه‌لسوک‌وتی له‌گه‌لدا ده‌کردن، که‌واته به‌گویره‌ی نه‌م کاره‌ی ح‌زرتی عه‌لی گشت گروپه‌ سیاسیه‌کان ده‌توانن نازادانه بیروپای سیاسی خویان د‌هریپن، مه‌گر ده‌ست بڼچه‌ک به‌رن. که‌موکوپیی نه‌م نیجه‌اده نامیتودیان هه‌وه‌یه که‌ ده‌یانه‌وئ بنچینه‌و پره‌نسیپیکي گشتی له‌کاریکی نه‌کراوی ح‌زرتی عه‌لی هه‌لپنجین و‌نهم‌ش ناکرئ. یه‌کیکی تر له‌به‌لگه‌کانی نیجه‌ادی نامیتودیان هه‌وه‌یه که‌ بمانه‌وئ پیکه‌اته‌ی شورایی کڅمه‌لگایه‌کی دیموکراتیک له‌سر‌ثایه‌تی شوپا له‌قورثانی پیروزدا هه‌بوو هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ بونیادی شوپایی حکومتیکي دیموکراتیک له‌م روژگارده‌ا نییه. نه‌م نیجه‌ادانه نامیتودی و‌نازانستیان‌ن و‌پشتگیریان ل‌ ناکرئ و ناتوانین تیوری پته‌وی له‌سر بینابکه‌ین.

ح‌زرتی عه‌لی نمونه‌ی بالای دادگریه، به‌لام نمونه‌ی دادگری له‌و سرده‌مه‌دا، هه‌رکه‌سیک نمونه‌ی دادگری سرده‌می خویه‌تی. نیمه هیچ نمونه‌یه‌کی سه‌روو میژووییمان نییه بڼ دادگری. له‌ پارادایمی نه‌ریتیدا واتای دادگری نه‌وه‌بووه که فرمانپه‌وایی موله‌ق وه‌تا هه‌تایی نه‌ی و‌هه‌لسوک‌وتی سته‌مکارانه له‌گه‌ل

ده عيه ته كاني خوی نه كات. به لّام نه مړو نه و پرسیاره مان له به رده مدا راست ده بیته وه كه پټوهره كاني ریڅخستنی كومه لایه تی عادیلانه چین؟ نه گهر نه مړوش حه زره تی علی نمونه ی بالامانه، له بهر نه وه یه كه ره مزی په یامنډری ناراسته یه کی تایبه ته واته ناراسته یه ك به ره و عه دلالت. شیمه نیمه ده بی له و ناراسته گشتیه وه په یام وهرگرین، به لّام ته فسیر كړدنه وه ی عه دلالت وده ستنیشا نكړدنی به لگه كاني نیسپاتبون یان نانیسپاتبون له م سرده مه دا له نه ستوی خو مان دایه.

موحسین كه دیوهر: به ریژ شه بسته ری پرسیاریان كړد: ((ثایا بنه ما ی فیهی - كه لامی كلاسیكمان توانای وهرگرتنی مافه كاني مړوشی وه ك بناغی ریڅخستنی كومه لایه تی هیه یان نه؟)) به رای من. به پشت به ستن به بنه ما فیهی - كه لامیمان ده توانین زوربه ی مافه كاني مړو هه لېښجین. به ده سته واژه یه کی ده قیقت، جگه له نازادیه ثاینی و نازادیه جنسیه كان ده توانین گشت نازادی و مافه كاني تر به پشت به ستن به بنه ما فیهی - كه لامیه كان بسه لمینین. پرسیارم له به ریژ موجه هید شه بسته ری نه وه یه كه ثایا به رای نیوه بنه ما ی فیهی - كه لامی نیمه مه رجداره به نه بوونی مافه كاني مړو هه وه، واته داوای نه مانی مافه كاني مړو ده كات؟

واته ثایا مه حاله بتوانی به م بنه ما فیهی - كه لامیانه وه مافه كاني مړو قبول كین؟ هه لبت ده توانین بلین هندی (كیشه ی) فیهی و كه لامی خویندنه وه ی باو بو ثایین، پیشلی مافه كاني مړو مړو ده كین. به لّام به رای من من وا نییه كه ((بنه ما)) فیهی - كه لامیان ریگه له مافه كاني مړو بگریت. من چنده هه ولیكم له و باره وه داوه وده رمخستوه كه ده توانین به پشت به ستن به هه مان بنه ما ی فیهی - كه لامی، مافی دیار كړدنی چاره نووس بسه لمینین. پیم وایه ده توانین گشت مافه كاني تریش و كو مافی ژیان، مافی به رگری له بهر سته مدا، مافی ناسایش و مافه كاني تریش بسه لمینین. تو باسی مه سه له ی دادگه ریت كړد له مه سه له فیهی - كه لامیه كاني نیمه دا باسی دادگه ری تاكه كه سی كراوه، به لّام هیچ باسی ده دگه ری كومه لایه تی نه كراوه قسه یه كه و نه وه ی

که ده‌لی به‌گویره‌ی بنه‌ما فیهی - که لامیه‌کان ناتوانین دادگه‌ریی کۆمه‌لایه‌تی قبول
بکه‌ین، قسه‌یه‌کی دیکه‌یه.

مه‌سه‌له‌یه‌کی دیکه‌ که به‌ریز موخته‌هید شه‌بسته‌ری باسی کرد، مه‌سه‌له‌ی
ئيجتهادی نامیتۆدیانییه. مه‌به‌ستم ئه‌وه نییه که مافه‌کانی مۆڤ له که‌لامی خواوه‌ندیان
ژیا‌نامه‌ی ئی‌مامه‌کانه‌وه وه‌ده‌رنه‌یین. مه‌به‌ستم ئه‌وه‌یه که هه‌ر کرداریک که له‌م
سه‌رده‌مه‌دا ئه‌نجام‌دانیان عه‌قلیانه‌ بێت، واته‌ عه‌قل رێگه‌ به‌ ئه‌نجام‌دانی بدات، ده‌توانین
شه‌رعییونی به‌سه‌لمه‌یین. دینداران ده‌یان‌ه‌وێ ئه‌و کردارانه‌ی ئه‌نجامی ده‌دن، هه‌رام
نه‌بن و به‌رای من ده‌توانین نیشانی بده‌ین که دامه‌زراندی سیستمی کۆمه‌لایه‌تی له‌سه‌ر
بنه‌مای مافه‌کانی مۆڤ، په‌یوه‌ندی به‌حه‌رامی شه‌رعیه‌وه نییه و هه‌ر ئه‌وه‌ش به‌سه‌ بۆ
شه‌رعییه‌ت پێ دانی. من ته‌واو له‌ گه‌لتدام که ئه‌و شوپایه‌ له‌ قورئان و سوننه‌تدا هاتوه
ئیلزامی نییه، له‌ کاتێکدا له‌ سه‌رده‌می تازه‌دا ده‌سه‌لات ناچاره‌ به‌ پێی رای شوپا
بجولێته‌وه، ئه‌م شوپایه‌ له‌ گه‌ل ئه‌و شوپایه‌ی له‌ قورئان و سوننه‌تدا هاتوه [ته‌نیا] له
زاراوه‌ لیک ده‌چن. ئه‌م شوپایه‌ دامه‌زراوه‌یه‌کی مۆدیرنه‌و ئه‌و شوپایان ته‌نیا جۆره
راویژیکردنێک ده‌گریته‌وه. ئه‌گه‌ر بمانه‌وێ ئه‌م شوپایه‌ی ئیستا له‌ چه‌مکه‌ نه‌ریتییه‌که‌وه
هه‌لبێتجین، ئه‌وه ره‌خنه‌که‌ی جه‌نابتان له‌ جێ خۆیدا‌یه، به‌لام ئه‌گه‌ر بڵێین ئه‌م شوپایه‌
له‌ گه‌ل ئه‌م چه‌مکه‌ یاندا ده‌گونجێ و ئه‌م شوپا مۆدیرنه‌ رێگه‌ی شه‌رعی نییه، ئه‌وا
قسه‌یه‌کی هه‌له‌مان کردوه.

که‌واته‌ به‌کورتی، به‌رای من له‌ کایه‌ی مه‌سه‌له‌ عه‌قلانییه‌کاندا. له‌ کایه‌ی مامه‌له‌
وه‌له‌سوکه‌وتدا، پتویست ناکات به‌دوای به‌لگه‌یه‌ک له‌ ناو قسه‌و کرداری ئی‌مامدا بگه‌ڕێین.
هه‌ر ئه‌وه‌نده به‌سه‌ که رێگرێک له‌ لایه‌ن خواوه‌ (یاسادانه‌) نه‌بێت. ئه‌گه‌ر ئه‌م شته
بچه‌سه‌پێ، کرداره‌که‌ش په‌سند ده‌کری. ژۆریه‌ی هه‌ره ژۆری مه‌سه‌له‌ی مافه‌کانی مۆڤیش
حال وده‌شتیکی وایان هه‌یه. که‌واته‌ به‌رای من بنه‌مای فیهی - که‌لامی کلاسیکمان،
ملفی مۆڤ و ئه‌و سیسته‌مه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی که له‌سه‌ر مافه‌کانی مۆڤ دامه‌زراوه‌ ده‌خاته
ده‌ره‌وه‌ی خۆیه‌وه.

موخته هيد شه بسته ری: که واته به رای ئیوه فیه وکه لای باو له باره ی مه سله هاوچه رخه کان بیده نگه؟

موحسین که دیوه: مه به ستم ئه وه یه که هنر به و پرده نسپ و پیوه رانه وه ده توانین ئه رک و مافه کانی مرؤف ئیسپات بکه یین.

موخته هيد شه بسته ری: واته ئیوه له ریی میتودی ئیجتهادی فیه ی، له ناو قورئان وسوننه تدا، مافه کانی مرؤفی هاوچه رخ هه لدیجن؟

موحسین که دیوه: مه به ستم له هه لئینجان ئه وه یه که ده رده خه یین ریگری شه ری نین.

موخته هيد شه بسته ری: ئه مه هیج جیاوازیه کی نییه له گه ل ئه ودها که بلیین ده مانه وی فرۆکه دروست بکه یین، ده گه پینه وه بۆ قورئان وسوننه ت وده یینین فرۆکه دروستکردن هیج ریگریکی نییه . ئایا به راستی مه سه له که به م شیوه یه؟

موحسین که دیوه: هه لبه ت ئه م دوو مه سه له یه که میك له یه کتر جیاوازن. له باسی مافه کانی مرؤفدا چه ندین فه قیه مان هه ن که به پشتبه ستن به هه ندی به لگه ی فیه ی مافه کانی مرؤف ره تده که نه وه و بۆ پووچه لکردنه وه ی ئه م به لگه یه ده بی مشتومریکی جیدی بکه یین. هه لبه ت راسته که ئه م بنه ما و مافانه عه قلانین. ئیمه سه ره تا بنچینه که داده مه زینین وله پووی عه قلانییه وه ده یسه لمینین ودواتر ئه و خاله تاووتوی ده که یین که ئایا به لگه یه کی فیه ی هیه که ریگریت له ده سترتزمان به و پرده نسپیه عه قلانیه یان نه، ئه گه ره به لگه یه کی ئه وتو هه بی ده بی بزاین ده توانین ئه و به لگه یه پووچه ل بکه یینه وه یا نه. ته نیا ئه و کاته ی که ناتوانین ئه و به لگانه پووچه ل بکه یینه وه، ده بی ده ست له و پرده نسپیه عه قلانیه هه لگرین.

موخته هيد شه بسته ری: ئایا مافه کانی مرؤف له قورئانه وه وه ده ست دین؟ بۆ نمونه یه کسانێ له بهر چاو بگره. به رای من یه کسانێ به مانای ئه مپووی به هیج شیوه یه که له قورئان وسوننه تده چنگ ناکه وی.

موحسين كه ديوره: له هه ديسدا هه يه كه ((خه لك وه كو)) (ددانه كاني شانه يه كسانن)) و هه ديسي له م شيوه يه كه م نين. هه لبه ته هم هه ديسانه كومه لايك مه رجان هه يه, يو نمونه زوريه زانايان باس له يه كسانني نيوان ثيمانداران ده كه ن.

موخته هيد شه بسته ري: له مافه كاني مروفدا خه لك به بي له به رچا وگرتني بيروباوه پ يان يه كساني و هم بابته له گه ل زوريه نه حكامه فيقه ييه كان و نه و هه ديسانه ي پشتيان بي ده به سترى ناگونجيت.

موحسين كه ديوره: تاكه كه سان له مافي ژيان, مافي ناسايش و هي ترده يه كسانن. ته نيا كافري شهر كه پ له م باز نه يه ده چي ته دهره وه.

موخته هيد شه بسته ري: هم تپرواينه يو مه سه له ي مافه كاني مروف ته واو جياوازه له و روانگه يه ي كه نه مرفو يو مافه كاني مروف هه يه. تپروايني نوئ يو مافه كاني مروف تپروايني كي فله سه فييه له ده قيكي ثاينييه وه هه لپينجين.

موحسين كه ديوره: ريگه م بده نمونه يه ك بيتمه وه. عه لي كوپي نه بو تالب له نامه يه كيدا يو مالك نه شتر ده لايك خه لك دوو ده ستن: يان براي ثايني تون يان هاو جوري تون.

موخته هيد شه بسته ري: نابي دهق (Text) له زه مينه (سياق) (Context) بكه ينه دهره وه. ده بي بزاني نه هم قسه يه له و زه مينه ميژويي - كولتورييه دا چ مانايه كي هه يه. موحسين كه ديوره: وا باشه نمونه يه كي تر بخه مه پوو. خوالخوشبوو ((نايني)), وهك فه قيه يكي ناودار, له كتيبي (تنبيه الله ...) دا ده لايك نه وانه ي له كومه لگايه كي ئيسلاميدا ده ژين, باج ده دهن, كه واته مافي راده رپنيان هه يه. هم به لگه هينانه وه يه له گه ل ديمو كراسيدا ده گونجي.

موخته هيد شه بسته ري: به را ي من يو نه وه ي باسه كه روون بيتمه وه ده بي پرسيا ريكي گريمانه يي له خوالخوشبوو نايني بكه ين ويزانين كه شاخو ده بي چ وه لاميك نه هم پرسيا ره ده داته وه, پويسته بيرسين نه گهر له كومه لگاي ئيسلاميدا, يو نمونه مه سيحيه كان له ري ثاشتيانه و ناتوندوتيزانه وه موسلمانان كردنه مه سيحي

ولەئەنجامدا مۇسلمانان بۈۈنە كەمىنە وىكۇمەت كەۋتە دەستى مەسىحيان، ئايا ھىشتا پابەندى يارىيەكە دەبى، واتە مافى رادەربىرپىن وئازادى ۋىەكسانى (دىموكراسى) يان نە؟ مۇھسىن كەدىۋەر: نازانم ئەۋچ ۋەلامىكى ئەم پىرسىيارەى دەدايەۋە، بەلام بەراى من ئەم روۋدوۋە ئاسايە. بەراى من دەبى بەم يارىيە رازى بىن ۋىپابەند بىن پىيەۋە.

مۇجتەھىد شەبستەرى: زۆر باشە ئەگەر تۆ پابەندى بە زەرۋورەتى ئەم قەسەيەۋە، ئەۋاچۈيتە ناۋ پارادايىمىكى تازەۋە كە ئايىن بەجۆرە رەفتارىك بۆ پەيۋەندى بەستىن بە خواۋەندەۋە لەقەلەم دەدات. بەلام پىم ۋايە ئائىنى ۋاى دەكرە.

* لىترەدا دوۋ روانگەى بەدىل بەدى دەكەين. روانگەيەكيان پىي ۋايە لەرىي ئىجتىھاد لە لەقەكان ۋە ژۆر ھەمان پارادايىمى نەرىتىدا دەتوانىن قەيرانەكان چارەسەرىكەين، بەلام روانگەى دوۋەم پىي ۋايە جگە لە ئىجتىھادكردن لەبنەماكان وگۆپانى پارادايىم ناتوانىن بەسەر قەيرانەكاندا زال بىن.

مۇھسىن كەدىۋەر: خۇيىندەۋەى دوۋەم ونۆى لە چۈرچىۋەى پارادايىمى نەرىتىدا ھىشتا بلاۋبۆنەتەۋە وگەلالە نەبۈۋە. واتە ھىشتا دروست نەبۈۋە. خالى ھاۋبەش لەۋ دوۋ حالەتەدا ئەۋەيە كە ھىچ كامىكىيان شەرىعيەت بە توندوتىژى نادات.

مۇجتەھىد شەبستەرى: ئەم دوۋ پارادايىمە جىۋاۋزىيەكى بىنەرەتيان لەنىۋاندا ھەيە، لە پارادايىمىكىاندا ژيانى سىياسى كۆمەلەيتى ۋىابۈۋرى وگولتۈۋرى لەسەر بىنەماى دەقە ئايىنىيەكانەۋە دادەرىژىن. لە پارادايىمەكەى تردا خواۋەمد لە رىي دەقە ئايىنىيەكانەۋە لەگەل مۇۋدەدوۋى ۋەماناى ژيان ئازايەتتى بۈۋنى پى دەبەخىش، بەلام مۇۋدەكام بىنەما بۆ ژيانى كۆمەلەيتى خۆى ھەلبرىژى، ئەۋەيان كارى خۆيتى - لەسەر مۇۋدەخۆيتى كە بەرپىرسىيارىتى قورس ۋەترسناكى ژيان ھەلگىرى ۋىەۋ شىۋەيەى كە تىدەگات ۋەدەتوانىت دايىرىژىت بۆ دارىشتى تىۋورى ۋىپراكتىكانەى ئەم ژيانە دەستى غەيبى رىنۋىنىي مۇۋدەناكات، ھىدايەت ۋىنۋىنىي، رىگاي زانستى ۋەلەسەفى ۋىپىشەسازىيەكانى دروستكردىن ژيان لەم جىبەنانەدا ناگىرەتەۋە، رىنۋىنىي غەيبى واتە بەخىشىنى ئازايەتى بۈۋن ۋەماناى ژيان بە مۇۋدەكان "مۇۋدەلەك كە بەھوكىمى مۇۋدەبۈۋنىيان

ھەرساتە وەختىك بە جۆرىك ھەوللى بىياتنانى ژيان دەدەن. بىگومان ئەو مەرقانەى شوكرېژىرن لەسەر نىعمەتى ئەو ھىدايەتە غەيبىيەو بە دەستەواژەى جوانى قورئان دەبنە يەككە لە ((عباد الرحمن))، پابەند دەبن بە دادوھرىيە ئىمانى - ئايىنىيەكانى خۇيان لەمەر گشت پىرۆسە سىياسى و كۆلتورى و ئابوورىيەكان ئەم دوو پارادايەم لەبەردەمى مۇسلمانانى ئەم سەردەمەدا ھەيەو ھەلبۇزاردن بەدەست ئەوانە،

* سوپاسى ھەردوولتان لەبەر ئامادەبوونتان لەم گفتوگۆيە.

سەرچاوە: مجله کيان، شماره ۴۵، ص ۶-۱۹.

* محەمەد موحەمەد شەبەستەرى (ھوجوئولئىسلام وەلموسلمين) لە سالى ۱۳۱۵ كۆچى ھەتاوى (۱۹۳۶) لە شارى شەبەستەر لە ئىران لەدایك بوو. دواى تەواکردنى خوێندنى سەرەتايى، لە سالى ۱۹۵۰ بۆ فیزیوونى زانستە ئىسلامیەكان پووى لە شارى قوم کرد و لە ھەوزەى زانستى دەستى بە خوێندن کرد. لە ماوەى ھەژدە سال مانەو لە قوم، زانستە باوەكانى ھەوزەى بە چاکى وەرگرت و لە سالى ۱۹۶۹ وەك بەرپۆتەبەرى سەنتەرى ئىسلامى ھامپۆرگ پووى لە ئەلمانیا کرد و تا سالى ۱۹۷۸ لەو سەنتەرە بە کارى فکرى و كۆلتورى خەرىك بوو. لە دواى شۆپشى ئىسلامى ئىران، لە خولى يەكەمى ئەنجومەنى شوپراى ئىسلامى، نوێنەرى شارى شەبەستەر بوو. دواى ئەو ماوەى تا ئىستا لە كۆلێژى ئىلھىياتى زانکۆى تاران وەنەى ئىلھىياتى (تېئۆلۆژىي) نوێ دەلێتەو. شەبەستەرى وەك نوسەر و وەرگێریش لە کابى زانستى و پۆشنېرى ئىراندا پۆلى بىنيو. چەندىن وتار و کتیبى تا ئىستا چاپ و بڵاوکراوەتەو. لە کتیبە ناودارەكانى دەتوانىن ئاماژە بەوانە بکەن: چەند لىکۆلینەو ھەيەك لەبارەى وەحى و قورئان (وەرگێرپان)، ھىرمىتۆتىك، و کتیب و سوننەت (چاپى يەكەم لە ۱۹۹۶)، ئيمان و ئازادى (۱۹۹۷)، پەخنە لە خوێندەنەوى پەسمى بۆ ئايىن: قەيرانەكان، دژايەتییەكان، پێگە چارەكان (۲۰۰۰)، پامانىك لە خوێندەنەوى مەرقانە بۆ ئايىن (۲۰۰۴).

* موحسین کەدبەرە لە سالى ۱۳۳۸ كۆچى ھەتاوى (بەرامبەر ۱۹۵۹) لە ئىران لەدایکبوو. دواى تەواکردنى خوێندنى سەرەتايى و ناوەندى لە شیراز، لە سالى ۱۹۷۷ لە زانکۆى شیراز دەستى کردووە بە خوێندنى ئەندازىيارى کارەبا و ئەلیکترۆنىك. لە سالى ۱۹۸۰ ھەو بۆ ماوەى ۱۷ سال لە ھەوزەى زانستى قوم فېقە، ئوسول، فەلسەفە، کەلام، عېرفان و تەفسىرى خوێندووە. ھەروەھا دکتوراشى لە بواری فەلسەفە و کەلامناسى ئىسلامى لە سالى ۱۹۹۹ وەرگرتووە. کەدبەرە چەندىن وتار و لىکۆلینەو ھەيەك لە بواری فکر و فەلسەفە و فکرى سیاسى بڵاوکراوەتەو و تا ئىستا چەند کتیبىكى چاپکردووە، لەوانە «تېئورى دەولەت لە فېقەى شیعەدا» کە لە سالى ۱۹۹۷ بڵاوکراوەتەو.

عەقلاڭنىڭ

جۇڭگۇنىڭ ۋە خەلقئارادىكى بۇ مىژۋىيەت

فەلسەفە: پىرسىيالىق مەۋجۇت بولۇش ۋە بولۇشنىڭ (الوجود والكىنۇن)

نەجمەدىن سەمى

و: چالاك سەلەخ

لە پۇلۇن كىرىدىكەن كە تا ئىستىش كارى پى
دەكرىت دادوهر (طليطلة) ئىندەلوسى (صاعدى
كۆپى ئىمەد) دەلىت: ھەممۇ نەتەۋەيەك لە دوو
چىن پىكەتوۋە، يەكەمىيان بايەخ بەزانست دەدات،
دوۋەمىيان بايەخى پىئادات، بگرە دىشى
دەۋەستىتەۋە جا لە روۋى زانىنىۋە بىت يان
نەزانىۋە، ئەم جۆرى دوۋەمىيان لەدۋاى روۋخانى
غەرناتەۋە لە ماۋەى چەرخى دوۋەمى فەرمانپەرۋاى
پاشا خىلەكەكاندا گەشەى سەندوۋ، لە ئىستى
عەرەبى دا ھىشتا ۋەسەفەكانى (صاعدى كۆپى
ئىمەد) بەسەردا دەچەسپى لەروۋەۋە كە "ھىچ
سودىكى ھەكىمانەى لىۋە نەگوپىزاۋەتەۋە
ئەنجامى ھىچ بىرۋەكەيەكى تىادا بەدى ناكى"

عقلانی کټیبه؟, Rationalist

چون کونټنگهام له کټیبه که یدا به ناوی عقلانییه ته وه: فهلسه فیه کی تازه که رانه ده خاته پوو به پوخته یه کی تازه که را بیخه وش له عقلانیته یه فهلسه فی و له نه فلاتونه وه هه تا نه مړو، دوور له پیشه ی روژئاواییه کان- فیهلسوفی عقلی عره بی "نښن روشد و ئهوانی دی" له هاوکیشه یه کی دوولایه نه دا: لایه نی یه که می به رز راگرتنی روژئاواییه کانه له وهی که به ده ستیان هیناوه، لایه نی دووه می به سبوونی عره به کانه له وهی که به تیپه پوونی (کات) روژگار به ده ستیان هیناوه، و تیپینی دووه م که له کورت کردنه وه که ی (کونټنگهام) وه تیپینی ده کری، خو گیل کردنیته ی له به شداریه فهلسه فیه کانی فهره نسییه کان له کټیبه که یدا، به تاییه تی قوتا بخانه فهلسه فیه تازه کانیا ن.

عقلانی له گوشه نیگای (کونټنگهام) وه نه و که سه یه که باوه پی به عقل و به پیویست زانینی هیه وه که مه رجیکی پیشینه بو هه موو باسیکی فکری، ناوه پوکه که ی نه وه یه (که مروقی عقلانی به مانا فهلسه فیه که ی، مانای نه وه نییه که نکولی له بوونی خودا ده کات) هه ندی له به ناو بانگترین فیهلسوفه عقلانییه کان خودایان له چه قی سیسته مه فکرییه کانیا ن دانابوو.

له گه ل نه وه شدا میژووی پرسیار کردن له (عقل) له روژه لاتنه وه ده ست پیده کات له پاشه کشی کردنیدا به ره و روژئاوا.

کونټنگهام خو ی به دوور ده گری له "کونفوشیوسی" و پرسیاره کانی کټیبه (تاو ته. کینگ) هه روه ها له تیگرای زه رده شت و بوداو کلتوری غنوسی سوریه کونه کان. بو نه وه ی له نه سینای گریکه وه ده ست پیبکات و، له (سوکرات) وه که جه ختی کردووه ته سه ر به کار هینانی عقل، له به ر نه وه ی "نه و دنیا یه ی که تاقی نه کرابیته وه شایه نی تیا دا ژیا نی نییه" و ژیا نی خو ی له پیئاوی باوه پوونی به عقل و موماره سه کردنی سه ریه خو ی دا به خشی، له سالی ۳۹۹ پ.ز به دوایدا (نه رستو)

به تيوره كې له سروشتي مړۍ دا، واكړد عقل سيفه تيكي جيا كه ره وېت كه مړۍ پېجيا بکړي ته وه به وهی كه بوونه وه ريكي عاقله.

به جهخت له سر كړدنه وهی له كتيبي (نه خلاق) دا به وهی كه خوشبه ختي مړۍ ره سمن وابسته يه به موماره سه كړدنی توانا عقلیه تيوريه پوخته كانيه وه.

له گهل نه وه شدا (نورستق) به مانای ته كنكيه كې عقلانی نه بووه، سرباری جهخت كړدنه وهی زوری له سر (عقل و عاقلی)، وهك دياره چه مكي (عقلانيه) لای كوټنگهام فراوان و هممه پړنگه.

زوريه ي برباره روښنگره نه وروپيه كان له سده ي (۱۸) دا به گشتی وا پېناسه دهكران كه عقلانين. له كاتيكا (لايبنتس) به ناشكرا لايه نگیری قوتابخانه ي (عقلانی) بووه، به دلنایيه وه (ديقد هیوم) له دهره وهی نه و قوتابخانه يه ده بينينه وه. و له كاتيكا كاره كانی (بتراند راسل) به شيويه كي تر دهوله مندمان دهكات له مهر ئالوزی سيفه تي (عقلانی) پشتگیری راسل ب عقل و پيوستبونی دزی ناعقلانيه تي (لورانس) وادهكات له خووه به مانايه كي فراوان به (عقلانی) ناو بيهين، هرچه نده هموو په پړه و پروگرامه فلسفیه كانی سر به كلتوری نه زمونځكاریه، به مېش دهكه وېته ململانيه كي نیمچه گشتیه وه له گهل تيوری عقلانيه تدا به مانا ته كنكيه كې نه زمونځيه.

نه زمونځكار: مړووله...عقلانی: جالجالوکه..

(عقلانيه كان) جهخت له سر نه و روله دهكن كه عقل پېيه لده ستی، به جيا له هسته كان له به دهسته يانی مه عريفه دا، له كاتيكا نه زمونځه راكان جهخت له سر نه وه دهكه نه وه كه له به دهسته يانی مه عريفه دا، له كاتيكا نه زمونځه راكان جهخت له سر نه وه دهكه نه وه كه مه عريفه ي مړۍ همويان له نه زمونځي هستيه وه سرچاوه دهكرن، له وکاته دا كه عقلانيه كان، هست وا ده بينن كه سرچاوه ي گومانه جهخت

کړنده و هیاڼ له سهر (مه عریفه ی پېشینه یی) به و پېښه ی مه عریفه یه که له پېښ نه زمون کړنده وه هیه، به تهنیا به (رووناکی عقل) جیا له نه زمون.

له کاتیکدا که نه زمونگه راکان وای ده بینن که هه موو نه وانه ی مړوځ پېشینه ده یزانئ له کومه لئ "ده سته وت و ده سته اته کان" هیچ زانیا ریبه کی به رچاو (ملموس) ناخاته پروو، بۆ نمونه: (هه موو ره به نه کان هاوسه ریاڼ نیه).

دانه به وه کوتایی پئ ده هیتئ که دنیا ی "نه نگلوسه کسونئ" کراوه ترن، بۆ تیروانینه نه زمونئ نه وه ی که په یوه ندی به زانستی سروشتیه وه هیه، که به پروژیه کی عقلانی داده نئین له توژیښنه وه ی پوخت و نه بستراکت و سهر به خو له نه زمون هه سستیبه کاند. یاریبه کی به کومه ل پشتی به قولبونه وه ی خودی تا که به ستوه و جگه له به هایه کی زانستی که م هیچی تر نیه، نه وه ش هه لویستی که که (فرانسس بیکن) پېښ سی سده ناشکرای کردوه، ده لئ: "نه زمونگه راکان وه کو میرووله وان هه موو شتئ له شوینئ سود لیوه رگرتندا هه لده گرن و کوده که نه وه، به لام عقلانیه کان وه ک جالالوکه وان ده زوو له خویان ده نالینن".

ململانی نیوان نه زمونگه راکان و عقلانیه کان دریژکراوه ی ململانی نیوان (نه پلوییه کان) عقلیه تی پوخت و (دیونوزیسیه کان) له سروشتی مړییدا، له بهر نه وه ده بینن (نیچه) له فله سه فه که یدا نه یینییه (دیونوزیسیه کان) به رز راده گری و زور رقی له (نهرستو) ده بیته وه، کاتئ "فه یله سووفه کان بنچینه دانه ری روشنبیری یونانی بوون" هه روه ها له گومانی خوی به رامبر به های عقلی پوخت، و رومانووس (د.ه. لورانس) جه خت له سهر نه وه ده کاته وه که مه عریفه ی راسته قینه له کزی گشتی ناگاییه وه دیت، به هه مان نه و پره ی که له میثک و عقله وه دی له سکیشه وه دیت، عقل جگه له بیرکړنده وه و شیکړنده هه یچی دی له توانادا نیه "له شپری والا ی نیوان عقلانی و نه زمونگه راکاندا ریگه ی بۆ خوبه ده سته وه دان نه هیشتوته وه، بۆ سهرکه وتنی لایه کیان، به جوړئ میژوی فله سه فه توندترین ناژاوه ی هه لگرتوه وه له و شیوازه ی که کیشه فله سه فیه کان تیایدا له یه کلایی کړنده وه ی کوتاییدا به بنه ست گه یشتوون.

لە ئەفلاتون ھەۋە باۋكى عەقلاڭنى، بۇ رۇلەكانى (كۆرەكانى).

ئەفلاتون لە كىتابى (كۆمارى) دا جىياۋزى دەكات لەنىۋان مەعرفە و باۋەپدا، مەعرفە پابەندە بەۋەۋە كە ھەيە لەكاتىكدا باۋەپ پابەندە بەۋەۋە كە ھەيە ۋەۋەشى كە نىيە، بەلام (جۋانى) بۇ خۇيى و لە خۇيدا جۋانە، واتە جۋانى رەھايە كە لە ژيانى رۇژانەدا رىكەۋتى ناكەين و ھەستەكان پەي پىنابەن بگرە لە سۈرۈشتىكى تەۋاۋ ئەبستراكىتدايە، بە رىگەي عەقلى پەتى لىيىتىدەگەي.

ئەفلاتون سۈرە لەسەر ئەۋەي كە پىۋىستە مەعرفەي راستەقىنە لە دىئاي ھەستىۋە بۇ دىئاي رىيىچۈۋەكان بگويزىتەۋە كە بە تەنيا عەقلى لە بابەتەكانى تىدەگات، نەك ھەموو عەقلىكىش بەلكو عەقلى فەيلەسوفەكان، كە بەپىي قەسەي ئەۋ "كۆتايى نەھامەتتىيەكانى مۇۋفائەتى نابىنن بۇ ئەۋەي فەيلەسوفەكان بىن بە پاشا"، ناكىرئ بەشۋەيەكى پارچە پارچە لە واقع تىبگەين، بەلكو دەبىي لە گشتىتى بوونىدا لىي تىبگەين، پىۋىستە فەيلەسوف تىگەيشتىنكى يەكگرتۈي لەلابى- ئەمەش ئەۋەيە كە سىپىنۇزاش جەختى لەسەر كىردەۋە. ئەزموونگەراكان لە سەدەي (۱۷-۱۸) دا بەپرسىارىكى جەۋھەرى بەرپەرچىان دايەۋە كە "ئاي تىگەيشتىنى يەكگرتۈۋ بۇ واقع لە روى (پراكىتىكەۋە) كىردەيىۋە دەكرى ھەيى"؟

ئەرسىۋى ئەزموونگەرا... ئەفلاتونى عەقلاڭنى.

ئەرسىۋ بايەخىكى (نا ئەفلاتونى) بە ھەلسۈكەۋت و بونىادى شتە مادىيەكان دەدا لە جىھانى نىشانكراۋدا، بەلام بە بەراۋىردىكىنى بە ئەنتۆلۇژيا- گەپان بەدۋاي ئەۋەي كە لە دىئادا (ھەيە) دەستدەكەۋىت- ئاماژە بەۋە دەكرى كە لە ئەفلاتون زىاتر لە زەۋى (واقع) ۋەۋە نىزىكە. ئەۋ پەيپەۋە ئەزموونگەرايەي داپىژا كە دەللىت: "ھىچ شىئ لە عەقلادا نىيە ئەگەر پىشتەر لە ھەستەكاندا نەبوۋى"، ئەۋەيە كە دواتر "تۇما ئەكۈيىنى" بىنايىكرد. ئەرسىۋى قوتابى ئەفلاتون بە تۈندى (بىردۈزى رەھاگەرا) رەتدەكاتەۋە. لەگەل مامۇستاكەيدا ۋادەبىنىت كە مەعرفە ھەموۋى پىكەۋە بەستراۋن، سۈرە لەسەر

جیاوازی میتۆدی ئه خلاق له میتۆدی زانست، له خاڵی تریشدا جیاوازه لێ کهوای له فهیله سووفه ئه زموونگه راكان کرد دواي چه ندين سه ده به باوکی ئه زموونگه راكانی دابنێن له ململانی سه ره تاییه کانیدا.

من بیر ده که مه وه ... که واته من هم.

رینه دیکارت (۱۵۹۶-۱۶۵۰) فهلسه فهی له کلاسیکه وه بۆ نوێگه ری گواسته وه، له و رووه که "فه یله سوف" له لای له هیچه وه ده ستینده کات، به رزگار بوونی له گریمان وه بیروپا پیشینه کان که له دایک و باوک و مامۆستا کانی وه به ده ستیه ینا وه، پرنسیپی "گومانی دیکارتی" له سه ر سی بنه ما را وه ستا وه: گومان له بوون، مادام رۆحی شه پانی هه یه، به لام "تاکی دیکارتی" ده زانی که هه یه (موجود) و بیر وه ریکی بیر که ره وه یه، کامله و ده رک به که موکو رپییه کانی ده کات، ئه وه ش ئه و بیرۆکه یه یه که خودا له ناخی دا داینا وه، وه کو (ئه فلاتۆن) سووره له سه ر جیا کردنه وه ی عه قل له هه ست، بۆ گه یشتن به زانینیکی عه قلی پوخت، که کلێله که ی "رووناکی سروشتیه" ئه وه ش توانایه کی خۆرسکه خودا له عه قلماندا چاندوویه تی بۆ گه یشتن به حه قیقه ت.

دریکارت واده بینی فهلسه فه دره ختیکه: میتافیزیکیا ره گه که ی و فیزیقا قه ده که ی و زانسته کانی تر لق و پۆپه کانی پیکده هینین، به لام پیشناری بۆ وازه یان له (چۆنایه تی) له به رزه وه ندی "چه ندیتی" بووه سیمایه کی جیا که ره وه ی زانستی نوێ. کاتی که (نیوتن) هات بۆ ئه وه ی هاوکی شه ی بیرکاری بۆ مرقایه تی به ره مه مبه ینی که پێوانه یه کی حه قیقی ده داتی بۆ پیشبینی کردنی رپه وه ی سروشت و به رده وام بوونی.

سپینۆزا: هه لپنجینه ر- استنباطی

له به رامبه ر ئه ندازه ی "ئیقلیتس" دا، سپینۆزا تیۆره ی میتافیزیکی گه ردوونی دانا، له جه وه رییه کی سه ریبه خۆی هه تا هه تاییه وه ده ستی پیکرد که هۆکاره که ی له خۆیدا یه، به پێویست و به شیوه یه کی ئه زه لی هه یه، لێره دا گونجانی له نیوان بیرۆکه که و شته که دا

هه يه , به جۆرئ هه موو به شئ له سروشت گونجاوه له گهل گشتدا , ناکرئ کردار يان دژه کردارئک هه لېسه نگينرئ مه گهر له سهر ئاستي وابهسته بووني نه بئ به بونيداي گهردوونه وه له گشتئ تيدا .

سپينۆزا: دوانه ي ديكارتی رهتکرده وه که عه قل له جهسته جيا ده کاته وه به و پييه ي که ههردووکيان هه مان شتن , کاتي هه موو شتي له بووندا مه رجه که هه بئ و به شيوه يه کي تاييه ت ئيشبکات به پيئ پيويستي سروشتي خودايي , به لام سپينۆزا دان به بووني برئک له " ئازادي تاکه که سي " دا ده نيئ له لاي مرؤف , له و توانايه دا رهنگه داته وه که هه موو شتي که له ريگه يه وه هه و لده دات بؤ ئه وه ي له بووني دا به رده وام بيئ , به جه ختکرده وه له سهر پرئسيبي زؤرليکردن (الجبريه) به جۆرئ له هؤيه کي ديارئ کراودا هؤکارئ به پيئ پيويست پهيدا ده بيئ .

دواي ئه و " لايبيئتس " هه ستا به وه سفئکي فهلسه فئ گشتي گشگر (شمولي) بؤ بوون : به وه ي که داني به فره يي له جه وه ردا نا , به گوئره ي ئه رستؤ , که قه زيه کان دوو به شن : يه که ميان راستيه کاني عه قلن , که گرنگن و هه لوه شانده وه ي مه حاله , دووهميشيان راستيه کاني واقيعه , که چاوه پوانکراوه و هه لوه شانده وه ي شياوه , بؤ ئه وه ي به مه بنچينه بؤ پرئسيبي (دژيه ک) دابئي که دان به راستي هه ر قه زيه که دا ده نيئ ئه گهر دژه که ي دژيه کي تيدا بئ , به وه ي که يه کئتي تاکه که سي بؤ جه وه ر (موناد) . به رابردو بارکراوه به ستراره به داهاتووه وه . هه موو (مونادئک) به ته واي سهر به خويه له جه وه ره کاني تر , له بهر ئه وه ي ئاوئينه ي درک کردني هه ستي زيندووه بؤ بوون , که خودا له خه لق کردني بووندا , پيويستي کردووه (واجبي کردووه) له سهر هه موو (موناده کان) که پيکه وه به شيوه يه کي سهر به خؤ کار بکه ن بؤ پيکه اتني گشتي کاملتر , که ئه و له سهر شيوه يه تي . خودا ئه و جه وه ره بالايه يه به و ياسايه ي که دايئاوه بؤ هه موو شتي , سه يري هه موو شتي کي کردووه , ته نانه ت جه وه ره يش .

عەقلاڭنىڭ ۋەزىپىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتلىرى.

"جۈن لۆك" تىۋرى "بىرۈككە خۇپسەكەكانى" خىستەزىر ناچارى "پىشكىنىنى وردەوۋە بەۋ پىيەيى كە بىنچىنەيەكن بۇ فەلسەفەي ئەفلاتۇن (تىۋرى ئايدىيا) بۇ پىشكەكتىنى لاي (دىكارت) بۇ (نورى خۇپسەك)، لۆك جەختى لەسەر ئەۋە كىردەۋە كە گەيشتن بە (زانىن) مەرىفە، پىۋىستى بە مەرىفەي پىششىنە (قېلىپ) نىيە، ۋە بە يارمەتى ھەلپىنجانى (استىبابىي) خۇپسەكەۋە نابى كەۋا دەبىنى پىتە چاپكراۋەكان لە زەينى مۇۋفدا، لەگەلدا لەدايكبۇۋە، لاي "لۆك" زەين لەكاتى لەدايك بوۋندا لەۋىكى ساف ۋە لاپەرىكى سېي خالىيە لە ھەر پىت ۋە مەرىفەيەك بە ھەموو جۆرەكانىيەۋە، بەدەستەيتىننى مەرىفە تەنيا لە رىگەي ئەزمۇنەۋە دەبى نەك پىششىنەي خۇپسەك.

ھەمان ئەۋ شتەيە كە (دېقد ھيوم) سى سىزىلەندى بەدايدا چوۋ، جەختى لەسەر ئەۋە دەكرەۋە كە منال ئەگەر لە شۆيىنىكىدا بەند بىرى ھېچ رەنگىكى تىادا نەبى جگە لە -رەش ۋە سېي- ھەتا دەبى بە مۇۋفقىكى كامل ھېچ بىرۈككەيەكى پىششىنەيى لەسەر سەۋز ۋە سوۋر لايىيە بە قەدەر ئەۋەي كە لەسەر تامى گۈچكە ماسى ۋە ئەناناس ھەيەتى كە لە منالى دا چىزى نەكرىدون.

فەيلەسوفى عەقلاڭنى "لايىيىنىس" دەستىكرى بە بەرپەرچەدانەۋەي "جۈن لۆك" بە باۋەرپەيتان بەۋەي كە دەرەك پىكرىنى ھەستى مەرىفە دىنىيە كايەۋە، بەلام بەس نىيە بۇ ۋەرگىرنى، كاتى تىۋرىكى تەۋاۋ كاملمان لە مەرىفەدا نىيە كە دان بەۋ بەشدارى كىردەدا بنى كە عەقل خۇي پىي ھەلدەستى، ئەۋ بىرۈككەيە رۆلىكى بەرچاۋى ھەبۇۋە لە بەشدارىيە "راست ۋە رەۋانەكانى "كانت" دا لەنىۋان ئەزمۇنەگەرايى ۋە عەقلاڭنى ۋە لە پىششىپەستەنەكانى "نەم چۆمىسكى" دا لە سورىۋونى لەسەر گىرنگى بونىادى زەينى پىششىنەدار "پىششىنە ھەبۇۋە" ۋە تەنانت لە مەۋداي زىمانىشدا.

"ھيوم" لە ھىزىشى بۇ سەر عەقلاڭنىەكان، جەختى لەسەر ئەۋە دەكرەۋە كە بىرو بۆچۈنەكانمان لە ئەزمۇنەۋە سەرچاۋە دەگرى كە لە عەقلا ھەيە. ھەر ئەمەش بوۋ

"كانت"ى بە ئاگا ھېنا لە خەونە دۆگمايىستەكانى، بۆ ئوھى باشتىن كىتېبى پېشكەش بىكات: "رەخنە لە عەقلى پەتى"كە بانگەشەى ھەلۆستىكى دژە عەقلىنى دەکرد.

مەبەست لە بەشى دووھى لە باسى ديارىكراويدا بە ناوى (جەدەل) ھە، بۆ لاوازکردنى بانگەشەكانى مېتافىزىكىيەى عەقلىنى بوو، بە جەختکردن لەسەر ئوھى كە بابەتەكانى "مەعرفەى رېتېچوو" دەرکەوتەكانە" واتە بابەتەكانى جېھانى فېزىيائىيە كە قابىليەتى نېشانەکردنى ئەزمۇنى ھەبى، لە ھەمانكاتدا، بە رەخنەگرتن لە تېرپوانىنى ئەزمۇنگەرايىانەى (لۆك) و (ھيوم)، كە وا لە دەرکەوتنە ھەستىەكان دەكات بە تەنیا سەرچاھى مەعرفەبن، بە وتەى ئەو "بىروبۆچوون بەبى ناوہپۆك بەتالە و رووداوەكان بە بى تىگەيشتىيان كوێرانەى" بە ھەرگرتنى چەمكى (وشە بنچىنەيىەكان) لە مېتافىزىكىيەى ئەرستوۋە بەو پېئەى كە سەرچاھى گشت زاراۋەكانى لېتېگەيشتن، بەو سېفەتەى كەوا زاراۋە پېشىنەكان و ئەزمۇون لە رېگەى ئەوھە نەبى روو نادات و، وابەستەى بە پېئوستى و ئەزمۇون پېكەۋە، (كانت) ئەم لېك نزيك بوونەۋە مەعرفىيەى ناونا "شۆرشە كۆپەرنىكۆ سىەكەى" لەسەر شىۋەى راڤەکردنەكانى "كۆپەرنىكۆس" بۆ سوپانەۋەى خۆر و ئەستېرەكان، بەگرىمانە كردنى ئوھى كە زەوى نېشىنەكان (بوونەۋەرانى سەرزەۋى) خۆيان دەسوپېنەۋە نەك ئەوان (خۆر و ئەستېرەكان).

"دېفد ھيوم" بۆ ئەمە پېشى كەوت كاتى كە چەمكى "پەيۋەندىيە ھۆكارىيەكان- رابطة السببية" شىكردەۋە، لەو روۋەۋە كە ھېچ پېئوستىيەكى راستەقىنە لە دونىادا بوونى نېيە، بەلكو ھەستکردن بە پېئوستى لە زەينى مۆيىيەۋە سەرچاۋە دەگرى، (چۆن كۆتنگھام) لە كىتېبەكەيدا ئاماژەى بە كىتېبەكەى (كانت) "رەخنە لە عەقلى پەتى" دەكات ۋەك گرنگترىن كارى فەلسەفى ھاۋچەرخ و، ۋەك خالى ۋەرچەرخان بۆ ھەر گەفتوگۆيەك لەنئىۋان عەقلىنى و ئەزمۇونگەراكاڤندا، ۋەك چۆن فەلسەفەى عەقلىنى لە سەدەى بېست دا لەسەر دەستى (فېختە) و (ھىگل) دەستى پېكرد.

لە ھەلەكشانى عەقلىنەتدا بەرەو سەدەى بېست كلتورى (ھىگل) بەدىاردەكەۋى ۋەك فەلسەفەيەك كە (دىالەكتىك، و پىرسىياركردن) دەۋرۋىژنى، بەرەو خۆگىل كردن و

پشتگوڭخستىن، تەنانت لە كلتورى ئەنگلۆسەكسۇنىيى دا ھەتا سەرھەتاكانى سەدەي بىست لە ئىنگلتەرا و بەرپادەيەكى كەمتر لە ئەمريكادا.

ھىگل: دىالەكتىكى عەقلانى...

وھسفى دىالەكتيانەي، "ھىگل" بۆ دەرکەوتنى ھۆشيارى زاتى لە كىتەبەكەيدا بەناوى (فىنۆمىنۆلۇژىي گيان) پىگەيەكى زانستى گزنگ لە گەشە سەندى بىرى عەقلانى دا پىكدىتت، بەو سىفەتەي كە دەرگاي رزگار بونە لەو ناپەھەتيانەي كە زۆرىي بىريارە گەرەكانى مېتافىزىكىا لە سەدەي ھەژدەيەمدا تووشى بون، بەجەخت كەردنەوھى لەسەر ئەوھى كە فەيلەسووف نابى ئەزموونى ھەست پىكراو رەتبەكەتەو، لەبەر ئەوھى درك پىكردنى ھەستپىكراو ئالۆزىيەكانى لادەبات لەوھدا كە فەيلەسووف توخمە بەنرخەكانى دەپارىزىت، بۆ دووبارە پىكەو بەستەنەوھى لە جۆرى مەعريفەي بالاتر لە درك پى كەردنى رۆژانەمان، لىرەدا بە پشتبەستن بە ئەفلاتون كە بىركەردنەوھى جەدەلى مەملەتتەيەكى بالادەستى عەقلە لە ھەولدانە پىشكەوتووەكانى دا بۆ بەدبەختيانى دوايىن تىگەيشتنى فەلسەفى. بە ھەرگرتنى ئەو بىرۆكەيەي (سپىنۆزا) كە دەلىت: تىگەيشتن لە رووداو و شە تاىبەتەكان پىويسىتيان بەپىكەو بەستنى ھەيە لە "گشتىكدا" كە ھەريەكىيان ھەمووان بگريئەخۆي. بە درىژەپىدانى بىرۆكەي "مەجە مەفارە- ئارگومىنتى جىكار" ي (كانت) كە پەردەي لە رووى بونىيادى تىگەيشتنى عەقلى لاداو، كە ئەوھش پىشتەر لە ئەزموونى مۆيى دا پىشپىنى كراو.

"ئەزموونگەرايى نو" ۋەك ھىرشىك بۆ سەر عەقلانىيەت

زۆرى نەخاياند بىرووبۆچونە ھىگليەكان لەسەرھەتاي سەدەي رابردووەو، رووبەرووى ھىرشىكى بەھىزى "فەلسەفەي ئەزموونگەرايى و -الوضعىة المنطقية- پۆزەفىزىمى لۆژىكى" بوو، كە رىگەي بۆ سەرقالى فەلسەفى (بتراند راسل) خۆشكرد و لە گەلىشيدا (فىتگشتاين) - لەو رووھە كە نايزانن- ئەوھش كاتى كە (راسل) بەرگرى

لە تېرپوانىنى (دېڭىد ھيوم) كىرد، بەۋەى كە پېۋىستە مەرىفە مان لەسەر دىنيا لەسەر ئەزمۇنى ھەستى بۈەستى. زاراۋەى مەرىفە بە ناچارى زاراۋەىكى ئەزمۇن گەرايىيە، ئەمەش لە پائىنەرىكى مەرىفەۋە ھاتوۋە (سەرچاۋەى گىرتوۋە) كە گىرنگى دانى بەۋ مەسلەيەى كە "چۆن مەرىفەى مۇۋىي پەيدا دەبى، چۆن قىسە كانمان دىنەدى".

لە كاتىكدا "فەنگىشتاين"، بېئەۋەى بېئە لايەنىك لە مەللىنى نىۋان مېتافىزىكى و ئەزمۇنگە راۋە قىلانىيە كان، بېرۋەكى "ۋىنا كىردن"ى پېشنىار كىرد، بەلام ئەزمۇن گەراكان چەكىكى تىران لە تىۋرە كەيدا دەستكەۋت، لەۋ روۋەۋە كە (ۋىنا) زەمانى ئامازە كىردنە بۇۋاقيە، ۋەكو چۆن لە نوۋسىنى مۇسىقى دا(نۆتە) و نوۋسىنى دەنگى (ئەلفابىي) دا ھەيە، ھەتا لە مانا زۆر سادە كانىشدا كە دەينۋىنى، بە جەخت كىردن لەسەر ئەۋەى كە ھەر بەھايەك ھەبىت پېۋىستە لە دەۋەۋەى دىئادابىت، يان لە دەۋەۋەى ئەۋەى كە ۋاقيە، ئەمەش ئەۋەى كە ئەزمۇنگە راكانى بە خالى ۋەرچەرخانى نوۋى دادەنن، دۇ بە ە قىلانىيەتى مېتافىزىكى، لەۋ روۋەۋەى كە (فەنگىشتاين) جەخت لەسەر دەۋەۋەى زانستى دەكەت ۋەك نمۇنەيەكى پېر مانا لە كاتىكدا كە پېشپەرەۋە مېتافىزىكىيە كان بەرپەرچى دەدەنەۋە بەۋ سىفەتەى بېمانايە لەم بارەيەۋە دەلىت: ئەۋەى كە ناكىرۋە باسى لىۋە بىكرۋە پېۋىستە پىشگۈۋە بىرى.

"بازنەى قىيەننا" پۆزە تىغىزى لۇژىكانە

ئەم بازنەيە لە بىست و سىيەكانى سەدەى رابردودا كەشەى سەند بە نوۋنەرايەتى ديارترىن ئەندامانى ۋەك (مورتىس شلىك) و (رودولف كارناپ) و (نۆتۋىرات) و ھاۋكارى پاىە بەرزيان لە جىھانى ئەنگلۋسەكسۇنى دا "ئاي، جەى، ئايە" كاتى كە تەھەداى ە قىلانىيەت يان كىرد بەۋەى كە ھەر دەۋەۋەىنىك كە ئامازە بۇۋاقيەك بىكات كە سنوۋرى ئەزمۇنى ھەستى بېزىنى ناتوانى بېئە ھېچ بەلگەيەكى حەرقى باۋەپىكرەۋ. كەۋاتە چۆن دەكرۋە بانگەشەكانى (سپىنۇزا) دەۋەۋەى (جەۋەر) و بانگەشەكانى (لايىبىنتس) دەۋەۋەى (مۇنادەكان)ى (ھىگل) دەۋەۋەى (رەھا) ناچار كىردن بۇ

به دهستهاتن و لیکولینه وهی نه زموونی هه تا دانیان پیدابنری که وا مانادارن؟ (ئای. جی. ئایر) وای بۆ ده چوو که به پاستی فلهسهفه به بی زانستی بوونی به تاله، پیویسته فلهسهفه گه شه بکات بۆ نه وهی لۆژیکی زانستی به ده ست به پنی، هه تا له بازنه زاره کییه داخراوه کانی ده رچی. نووسهر (مه به سستی کوتنگهامه - وه گپی) ئاماژه بۆ نه وه ده کات که کاتی پۆزه تیفیزمه کان (وضعیه) له زانستی سروشتی دا کوتاری ماناداریان بیی، خویان له باریکی ناهه مواردا بینیه وه، یان ده بوایه فلهسهفه سوئی پۆزه فیتیزی پیوره کانی خوی له به دیهینانی دا ته سک بکاته وه به پادهیه ک تیایدا خوی له گشتاندنی زانست و دهسته واژه تیورییه کانی به دوور بگریته، یان پیوره ره کانی به پادهیه ک لاواز بکات ریگه بدات به کرانه وهی به پووی تیپرامانه میتافیزیکیه کاندای. بۆ نه مهش "کارل پوپر" له شیواو بوونی به تالکردنه وه دا ده لیت: تیور شایه تی (قابیلی) به تالیوونه وه یه به تاقیکردنه وه، هه تا نه گهر ده شتوانی لیبیکولریته وه، هه روه ها فلهسهفه ریژه گه راکانیش به دوی نه مه دا روشتن (ههنگایان بۆ نه مه نا).

فلهسهفه سوف (کواين) نه وه ره تده کاته وه که ههر جیاکارییه ک له نیوان نه وهی که (شیکارییه) و نه وهی که (پیکهاته یه) نه وه باوه رپکی نا نه زموونییه بۆ نه زموونگه راکان، بگره نه وه میتافیزیکیه کی ئیمانی رووته، هه روه ها هیرش ده کاته سه ر فلهسهفه ی (کورتبپی - اختزالی) Reducationism به کوتایی پی هینانی به وهی که رووبه پووی دنیا بووه ته وه تاقه دهسته واژه نییه، به لکو سیسته میکی گشتیه له بیروباوه ر و تیوره کانی زانستی گشتی له مه ودای هیزدا، له تیشکی ناوک ده چی له گه ردیله دا، به لام مه رجه کانی بریتین له نه زموون کردن که له خولگه ی نه لیکترونه کانی ده وری گه ردیله ده چن.

به لگه کانی (کوايت) "لیره دا به پپی (کوتنگهام) به رگری کردن نییه له عه قلانیته، چونکه نه زمه فلهسهفه ییه نه زموونگه راییه که ی ته ده ای نه زموونگه را دۆگماکان ده کات که عه قلانیته تاوانبار ده که ن به بی نه وهی گوئی له به لگه و گفتوگۆکانی ناوی بگرن بۆ گه یشتن به هه لوه شانده وه و تیپه پاندنی.

کریکی فەیلەسوف و زیندووکردنەوهی جەوهەرگەرای

(کۆتنگەه) ئاماژە بۆ هەولدانێکی نمونەیی دەکات بۆ عەقلانیت لە ئەفلاتۆنەوه تالای ئەرسەق و هەمیشە دووبارە بوونەوهی لەدوای ئەوانیش، بۆ پەردە لەسەر لادان و دۆزینەوهی راستیە پێویستەکان، لە سروشتیکی جەوهەری دا بۆ واقع، بە مانای تێگەشتنی فەلسەفی بۆ ئەوهی که پێویستە بێت یان جگە لەوه هیچی تر کرێ بێ.

هەریەکە لە (دیکارت و سپینوزا لایبنتس) - بە پلەی جیاواز - هەولیاندا بۆ بنیادنانەوهی سیستەمی - فەلسەفی، که پرنسپە جەوهەرییەکانیان پێ نهوتن، ئەوهی که هەندێ جار وا دێتەپیش چاو حەقیقی بێ، بگرە ئەوهی که پێویستە حەقیقی بێ - ئەمەش کاریکە بۆ فەیلەسوفی ئەزموونگەر، وادێتەپیشچاو که بەپێی پێویستی لە جەوهەر شتوایی. بەپێی (دیقد هیوم) شتیکە بۆ ئاستی بێروبوچوونەکان و تێگەشتنە رووتەکان کورت دەبێتەوه، لەبەر ئەوه ئەمە ئەنجامیکی زانراوی بەلگەیی نییه لە دنیادا که پێوهەرەکی ئەزموونیی.

لێرەوه فەیلەسوف (سوک کریک) دەستی پێکرد بۆ بەدەستخستنی چەند دەستەواژەیهکی حەقیقی که وەسفی تایبەتمەندییە جەوهەرییەکان بکات بۆ شتەکان لە دنیادا، لەو رووهوه (زانست) بەدوای تایبەتمەندییە بونیادییە بنچینەییەکاندا دەگەرێ بۆ سروشتی جۆره سروشتییەکان بۆ گەشتن بە جەوهەرەکی بە مانا فەلسەفیهکی، بە پشت بەستن بە وتەکی (ئەرسەق) سەبارەت بە (چیهتی) جۆره سروشتییەکان، دانەر واباس لە تیۆری (کریک) دەکات دەربارە و اتاو چیهتی، وای دادەنێ که زیندووکرەوهیهکی عەقلانییەتی نامیتافیزیکیه بۆ گۆرپنەوهی بەگرمیانە (هیومی) دیقد هیوم که باس لە نەبوونی راستیەکانی فەراهم کردنی زانیارییەکان دەکات لە دنیاى حەقیقەتدا لەکاتیکدا (کریک) وای دەبینێ که ئەمە بەتوێژینەوهی زانستی بەدی دەهێنرێت، دواى ئەمە فەلسەفە هەستا بە پەردە لادانی لەسەر چیهتی خۆی، بەم جۆره لەو شتیه توندپەرەوهی عەقلانیت دوورکەوتەوه که بەردەوام ئامانجی تێپەراندنی ئەزموونی هەستییه، بە هەموو ماناکانییهوه، بۆ گەپان بەدوای واقعی جەوهەریدا.

تېوري چؤمىكى له بهدهستهينانى زماندا.

له کاتيکدا که فەيله سووځى نه زمونځه را "جؤن لؤک" وا ده بينى که زهينى مروى لاپه په به کى سپى و له وحيکى سافه، چاوه پروان ده کات نه زمونى له سر بنوسريت، عه قلانى وايدە بينى که زهينى مروى وا دروستکراوه که له مه وپيش نامادهى کردوه بؤ رافه کردنى نه زمون، به شيوه يه که له شيوه کان به بى روونکردنه وهى نه وشيوه يه " که روونکردنه وه يه کى ميتودى بى وه کو نه وهى (چؤمىكى) پيوتووه که مرؤ له دايک ده بى و مه عريفه يه کى خؤرسکيان هيه " به پرنسيپه کان که ناوى ناوه "بنه ما گشتگر و هاوبه شه کان" وه کو نه وهى که له هه مو زمانه کانى مرؤځا هيه، وه کو بکرى لؤژيکى و (سيستمى پؤله کان و رستهى نه بستراکت و رستهى کردارى... هتد) چؤمىكى هه به وه وازناهييت و ده لئيت: له روى ميژوييه وه راست دهرده چيټ بېروا سه باره ت به بونيادى زمان به زاراوهى عه قلانى بؤ سروشتى زمان وه سف بکهين، و پشت راستکه ره وهى بؤ چوونه کانى عه قلانيه ته سه باره ت به وه ده ستخستنى مه عريفه، و نه و دهرهاويشانهى که فيرکه رى زمان ملکه چيه تى به تهنيا بونيادى زمانه وانى روت و بهرنا بؤ داپژراوى بؤ ماوه يى له ميښكى مرؤځى وه کو ئيمه دا چالاک ده کات.

له کاتيکدا نه زمونځه راکان تيشکه ده نه سر (وروژينه ر و وه لامدانه وه) ده که نه له به دهستهينانى زماندا، کاتى که له هه ر وشه يه که منال گوځى ليده بى شيوه يه کى وروژينه ر وه ده گريئ که عه قل به فيربوون بؤى داپژاوه له ريگى پينچ هه سته وه ره که وه. بؤ به دهستهينانى وه لامدانه وه له پاشاندا و دووباره به ره مه ينانى و به کاره ينه وهى.

"گؤتنگهام" ناماژه بؤ نه و ليکچوونه ده کات که (چؤمىكى) ويناى کردوه له گه ل په يره وهى عه قلانى ته قليدى دا، له کاتيکدا که تيؤره کهى له بنه ماي خؤرسکى زمانه وانى دا گريمانه يه کى نه زمونځه راييه، که راستيه کانى دهر وونزانى و فيسيؤلوجيا راده گه يه نى. وه کو کرداريک له سر زمانه وانيه کانى نه زمونځه رى، واده بينى وه زيفه ي گيانى ناماددى له توانا زمانه وانيه کاندا ده بينى که ناکشى و دابه ش نابى، نه وه يه که

خودا لە جەستەي ئىمەدا دايناۋە (چۆمىسكى) ھەۋلى كەشفكردى دەدات لە بونىادى ماددى مېشكى مۇۋدا، لەو روۋەۋە كە مېشك لەۋەۋپېش بەرنامە بۇ داپىژراۋە.

عەقلاڭنى ۋە ئەزمۇنلارنى زانستى

لەگەل پېشكەۋتى بەردەۋامى زانستى دا، زۆرىك لە عەقلاڭنى كەشكرىن بە مېتۇدى ھەلپىنچەرى (استنباطى) مەعرفە، ۋەكو لاي (سېپىنۇزا) ھەيە بە جۆرى قەزىەكان (پرسەكان) ھەنگاۋ بە ھەنگاۋ لە پرنسپە سەرەتايەكان ۋەرگىراۋن ۋ راستىەكانى پارىزراۋن، چونكە دەدرىتە پال ئەۋ پرنسپانە، لەكاتىكدا ئەزمۇنلاركان ۋاى دەبىنن كە ھەلپىنچاندنى لۆژىكى ھېچ ھەۋلداڭنىكان پى رانگەيەنئىت جگە لە دەرەنجامى شتى نەبى، لەكاتىكدا كە نىشانەكەمان بۇ كەشف دەكات، لەبەر ئەمە پىۋىستە ياسازانستىيەكان بە (استنباطى) دانەمەزىن بەلكو بە (استقرايى).

(كارل پۇپر) زۆر ھەۋلى دا- عەقلاڭنى ۋە ئەزمۇنلارنى لە ھەمان كاتدا پىكەۋەبن- بۇ ئەۋەي لەۋە دوۋرەۋىتەۋە بە پېشنىارەكەي (تواناي پوچەلكردەۋە) بەۋ پىيەي كە پرنسپىكە بۇ جىاكردەۋە، جىاكارى، تىۋرە زانستىيەكان لە زانست جىادەكاتەۋە بە جۆرى بونىادى ھەلپىنچاندن بۇ زاننن شىاۋ بوۋنى خۇي لەدەستدا، لەكاتىكدا كە تواناي روۋدانى دەرەنجامى دژىەك لەگەل ئەزمۇنى كىدارەكى دا، بەۋەيە كە رېگە بە زانست دەدات شوپنى بابەتياڭنى خۇي بگىرت.

شۇرشى نوئى لە فەلسەفەي زانست.

ئەم شۇرپشە لە قۇرمە توندپەۋەكەيدا ھەردوۋى نمۇنەي عەقلاڭنى ۋە ئەزمۇنلارنى بۇ مەعرفە رەتدەكاتەۋە، وايدادەنى ھەردوۋىكان لە جەۋھەرياندا سەر لېشپوۋىتەرن، گومپاكەرن بەجۆرى (تۆماس كۆھن) وايدادەنى كە ھەر تىۋرەيەكى زانستى بگاتە ھالەتى نمۇنەيى باۋى پارادىم ھەتا ئەگەر بشخىزىتەۋوۋ كە ئەۋە راست نىيە پىۋىستە لە شوپنەكەيدا ئەلتەر ناتىفىكى نمۇنەيى ھەبى.

بەم شێوەیە ئەستێرناسەکان لەدوای شۆڕشی کۆپەرتیکییەوه لە جیهانیکی جیاوازدان دەژیان، لەگەڵ ئەو زانایانەش دا کە لەکاتی دۆزینەوهکانی (ئەنیشتان) دا و لەدوای ئەویشدا دەژیان، (پۆل ڤایریند) زیاتر دەپوا کە دەڵێ: (زانستی رۆژئاوایی جگە لە ئایدۆلۆژیایەکی بالادەست هیچی تر نییە و لاسایی کردنەوهیەکی زۆرەو ئەو مافە ی نییە کە داوامان لێ بکات قبوڵی بکەین) لەکاتیکیدا (کۆهن) وای بۆ دەچیت کە دنیا لە دوای هەموو تیۆریکی تازەوه بەشێوەیەکی جیاواز دەبینرێ ئەک بە حەقیقەتیکی جیاواز.

دانەر دەپرسی: کلتوری زانستی ئێمە تا چ رادەیەک نوێنەرایەتی ئەو پیشکەوتنە دەکات کە سیستەمی فکری رابردوو کردوویانە، بێتەوهی بەرپەرچی راکەی (ڤایریند) بداتەوه کە دەڵێ: (پێویستە لەسەر مەژۆ، کە ئایدۆلۆژیایەکان بخوینیتەوه وەک چۆن ئەو سەربردە سەیرانە بخوینیتەوه کە چەندین شتی بریقەدار دەڵێن، و لە هەمانکاتدا لە چەند دۆریەکی گەورە پێکھاتوون) یان لەگەڵ فەیلەسوفی رێژەگرا (پیتەر فینتیش) دا کە دەڵێ "پێوەرەکانی لۆجیک بەخشاویکی راستەوخۆ نییە، بەلکۆ لە چوارچێوەی چەند رێگەیکەوه دروست دەبێ بۆ شێوەی ژبانی کۆمەلایەتی، ناتوانین لەخۆیدا نەبێ لێی تێبگەین".

(کۆتنگھام) دان بە ھاوسۆزی خۆی لەگەڵ عەقلانیەتدا دەنیت لە میانەی کتێبەکیدا چەند کێشەیک هەیە کە رووبەرووی عەقلانی دەبێتەوه لە دیاری کردنیدا لەوهی کە تیۆریکی دیاریکراو لە ئاستی پیشکەوتنی دایە بەسەر پیشینەیی خۆیدا یان نزیکتر نییە لە حەقیقەتەوه، بەخستەنە یادی ئەوهی کە هەر فەیلە سوفیکی رێژەگرا- لە میراتگری ئەزموونگەرای- لەوهدا کەوتنە ناو بێکردنەوهیەکی رەسمی کە بە عەقلانیەت بناسریت. بەلکۆ چەند ئاراستەیکە بەیەکدا چوو دروستدەکات کە بە کەلەپوری عەقلانی ناودەبرێ.

سەرەتاكانى رۇشنگەرى لاي كورد رەنگدانەۋەي لە يەكەمىن رۇژنامەي كوردیدا

خویندەنەۋە ھەلسەنگاندە

بەھات ھەسەب قەرەداخی

بېشەككەيەكى پېۋىست

ماۋەيەكى زۆربوۋ چەند پرسیارچىكمان لە لا
دروست بېۋو، كە ئايا كەي و چۆن ، بزاقى
رۇشنگەرى لە لاي كورد سەرى ھەلداۋە ؟ كۆن ئەو
رۇشنگەرە - رابەرەنە-ى سەرەتاكانى ئەو
كاروانەيان جولاندو لە كوۋە دەستیان پىكردوۋە ؟
بە چ شىۋانزىك ئەو بزاقەيان ھىتايە ئاراوە ؟ دواتر،
ئاخۇ كاردانەۋەي ئەو خەباتەي ئەوان، رەنگدانەۋەي
ئەو تىكۆشىنەي ئەوان، لەناو كۆمەلى (كوردەۋارى)
دا چۆن و چى بوۋە ؟ ئايا رەنج و ماندووبوۋنى
ئەورۇشنگەرەنە چىيى لى شىنبوۋ؟!

بۆ ۋەلامدانەۋەى ئەم پرسیارانە، وامان بە باش زانى بگەپپینەۋە سەر کۆنترین و
یەكەمین بەلگەنامەى چاپکراوى كوردی که {رۆژنامەى کوردستان} ۋە لە سالى
۱۸۹۸دا، واتە ۱۰۵ سالّ لەمەوبەر، یەكەمین ژمارەى لە قاهیرە دەرچوو و لەوێ ۋە بە
هەزاران دانە لە ھەر ژمارەىەكى بە دیارى نێردراوەتە ۋە بۆ ناو کوردستان، بە تايبەت لە
خولى یەكەمیدا و گەشتوو ۋە دەستى خۆینەۋارى كورد لە ناو کوردستاندا.

گەپانەۋەمان بۆ ئەم رۆژنامەىەى بە دایكى رۆژنامەنووسى و رۆژنامەۋانى كوردی
دادەنرئ، لەبەر ئەۋە بوو كە، بپوامان وایە رۆشنگەرانى رابەر، حەتمەن دەبێ سوودیكى
یەكجار زۆریان لە (جەریدە !) (رۆژنامە) ۋە رگرتبێ بە ۋ پێیەى كە تاكە كە نالێكى
راگەیاندىن بوو و لە سەردەمەدا، ئەمە ئەگەر زیادەپۆیى نەكەین و نەلێین ئەسلەن ھەر بە
مەبەستى بەرپاكردنى ئەو بزافە رۆشنگەرییە بوو، كە دەستیان داوەتە دەرکردنى
رۆژنامە !

بە ۋ خولیاپەۋە دەستمان كرد بە ھەلدانەۋەى لاپەرەكانى (كوردستان) ۋ سەرلەنوێ
خویندەنەۋە ھەلسەنگاندنى وتارەكانى، بە تايبەت (خولى یەكەمى)، لەگەڵ چەند
سەرچاۋەى دیکەدا كە لە كۆتایى ئەم تۆڤینەۋەیدا ناویان ھێنراۋە.

رۆشنگەرى

ھەتگاوى یەكەم

لە ئەۋروپادا سەدان سالّ بوو، مەژۆ ۋەك كۆیلە مامەلە پێدەكرا. كە نێسە ۋ
پیاۋانى ئایینی ۋ پادشا خاوەن دەستەلاتە خوداییەكان (ۋەك خۆیان ناویان لە خۆیان
نابوو) ببوونە (ۋەسى) بەسەر ھەموو میللەتانى خۆرئاۋاۋە، ئەو دنیا فراوانە ۋ ئەو
ژینگە دەۋلەمەند ۋ بەربلارەیان لە چەند یاسا ۋ رێسا ۋ رێپەرەسمىكى لاسایىكارىیانەى بى
پێزو نانەقلانیدا كورت كردبوو ۋ تارىكستانىكى راستەقىنە بەلى بەسەر خەلك ۋ ژياندا
كێشابوو.

لە ھەنەي كۆمەلگە ئەوروپايىيە كانداۋ لە ناۋەندە فېكىرى و ئايىنى و ھونەرى و بازىرگەنى و پېشە سازىيە كاندا كە لە سەرەتاي رېئىسانسە ۋە پېشتىرىش لە سەر ھەلەدانى كۆپانكارىيە ئابورى و كۆمەلەيە تىيە كانى ناۋ خۇدى ئەوروپاۋە، ھىۋاش ھىۋاش سەريان ھەلدا و كەتتە جىمۇجۇۋى ئاناسايى، تا دواجار لە سەرەتاكەنى سەدەي ھەژدەيە مەۋە، بىزائىكى رۆشنگەرى، سەرتاسەرى كايە و بۈرە كانى ژيانى گرتەۋە... ئەم بىزافە (لە ئەوروپادا) تا كۆتايىيە كانى سەدەي تۆزدەيە مى خاياند، بۆيە سەرتاسەرى ئەۋ چاخە لە مېۋى ئەوروپادا بە (چاخى رۆشنگەرى) ناسراۋە و ناۋ دەبىرى.

(رۆشنگەرى) ئەۋ بىزافە مېۋىيە بوۋ كە دەيان فەيلە سوۋى گەرە، دەيان ھونەرمەند و دەيان زاناۋ سىياسى مەزن لە ۋلاتانى فرەنساۋ ئەلمانىاۋ بەرىتانياۋ ھۆلەندە و ئىتاليادا بە ھەماسىكى زۆرۈ بە گىياتىكى خەباتگېرىيە ۋە بەشدارىيان لە ھەلايسان و بەردە ۋامبۈۋ و سەرگرتن و سەرخست ن و بە ئامانچ گەياندىدا كەرد و بوۋە مايەي ۋەرچەرخاننىكى ھەرە گەرە لە سىستىمى ژيان و بىيادەنانى ئەم شارستانىيەتە ەلمانىيەي ۋا تەمەنى نىزىك دەبىتەۋە لە سەدە و نىۋىك.

ئەۋ رۆشنگەرە رابەرەنەي ئەوروپا، خەباتىكى سەخت و بى چانسان لە دى، نەخويندەۋارى، نەزانى، كۆيلايەتى و نايەكسانى و ئۆرۋستۇكراتى و دۈكەۋتۋىي و خورافە و بېۋاي ھىچ و پۈۋچى ئايىنى و ئانايىنى ۋە پەيۋەندىيە ئانئىنسانىيە كانى ناۋ كۆمەلگە كانسان، بەرپا كەردو لەۋ رىگەيەدا ، بە گيان و بە جەستە، بە مۈك و مال و بە بەرژەۋەندىيە تاييەتتى خۇيان باجى گەرەيان دا ، بەلام نەۋە لە دۋاي نەۋە ئالاۋ بەيداخى ئەم بىزاف و شۆپشە سەرتاسەرىيەيان بە يەكتى دەسپارد، تا دواجار كاروانيان گەياندە مەنزل.

شارە گەرە كانى پارس و لەندەن، بوۋنە دۈۋ پايتەختى گەرە و ناۋدارى جىهان، لە ھەمۈۋ رۈۋيەكى ژيانەۋە گەشەيان كەردۈۋ و رۆشنگەرەنىش بىرەۋيان بە چالاكىيە فېكىرى و ھونەرى و ئەدەبىيە كانسان داۋەرە نىگىكى نۆۋى ۋىناغە كانى كەلتۈرىكى نۆۋيان داپشت ، دۋاتىرىش لە نىۋەي يەكەمى سەدەي ھەژدە ھەمدا شۆپشەكى كشتوكالىۋ لە

نېوھى دوۋەمىشىدا شۆپشى پىشەسازى لى بەرىتانياداۋ بە دوۋى ئۇيىشدا لى ۋلاتانى تىرى ئۇيىشدا بەرپا بوۋ.

بىزاقى رۇشنگەرى، كە بىرېك چەمك و تېروانىنى نوۋى ھېتابوۋە ئاراۋە بە يەكەمىن و بەرپايتىرىن ئۇيىشدا كەنى خۇيدا تېپىپى و سەركەۋىنى بەدەست ھېنا، يەكەمىن ئۇيىشدا، شۆپشى رىزگارخىۋى ئۇيىشدا بوۋ لى سالى ۱۷۷۶دا، پاشان شۆپشى گەرەلى فرەنسا ۱۷۸۹ كە، سەر لى بەر سىستىمى سىياسى و كۆمەلەيتى ئۇيىشدا كۆپى و تىشك و پىرىشكى گەياندە ھەموو ئۇيىشدا دىناش. پىشترىش لى كۆتايى سەدەلى ھەقدە ھەمىندا لى ميانەلى (شۆپشى شىكۆمەندى) بەرىتانيادا سالى (۱۶۸۸) گەلىدەستەلەتى گىرنگ لى كەنيسە سەندرابۇۋە و لىوساۋە ئۇيىشدا بوۋ بە لىبەلترىن ۋلاتى ئۇيىشدا دىنا.

ھەرچەندە لى روۋى تىۋىرىيەۋە، ناۋەندى ئۇيىشدا، شارى پارىس بوۋ، بەلام ئۇيىشدا نەخايند سەرتاسەرى ئۇيىشدا گىرەۋە روۋى كىردە ئۇيىشدا و ناۋچەكەنى ژېردەستى ئىمپىراتورىيەلى عوسمانىيىش.

روۋىكەبىرانى چاخى رۇشنگەرى، ژيانى مۇۋاپەيتىيان بەرەۋ رىگايەكى رۇش ئاراستە كىردو كۆمەلەك ئامانچ و ھىۋاى نوۋى ئۇيىشدا بۇ مۇۋاپەيتى خولقاند، كە ھەندىكى تا ئىستاش لى ھەندى جىتى (تارىكى ئۇيىشدا) نەھاتوۋەتە دى و خەلگانىك ھەن بە ھەمان ھەماسى رابەرانى رۇشنگەرى سەرتاۋە خەبات دەكەن لىپىناۋ ھېنانەدىيان.

سەرتاۋەكانى رۇۋنامەۋانى لى ناۋچەكەنى ژېردەستى ئىمپىراتورىيەلى عوسمانىدا.

سەرتاۋە رۇشنگەرى

ئەگەرچى لى كۆتايى سەدەلى ھەقدە ھەمەۋە رۇۋنامە، تاك و تەرا، دواتر لى ناۋەپاستى سەدەلى ھەزدە ھەمەۋە، چەندىن رۇۋنامە، لى ۋلاتانى ئۇيىشدا (ئەلمانىا، فرەنسا، بەلژىك، ھۆلەندە، بەرىتانيا و روسىا) لى ئەمىرىكاشدا، ھاتنە دەرچوۋن،

كەچى دەركردنى رۇژنامە لە ناوچەكانى ژۇردەستى عوسمانىدا تا چارەكى يەكەمى سەدەى تۆزدەيەم دواكەوت.

لە سالى ۱۵۴۶دا جوولەكەكان چاپخانەيان بردۇتە توركياءو لەوى (تەورات)يان بە حەرفى عىبرى چاپكردووه.. ئەرەنئىيەكانىش لە سالى ۱۶۴۰دا چاپخانەيان بۇ خۇيان دامەزراندووه. لە سالى ۱۷۰۲ دا قەشە مەسىحىيەكان چاپخانەيان بردە شارى حەلەب لە شام، ناپۇلىونىش لە ھىرشەكەيدا بۇ سەرولاتى مىسر لە ۱۷۹۸ تا ۱۸۰۱ جگە لەوہى ژمارەيەكى زۆر زاناو پسپۇرى لەگەل خۇيدا برد، چاپخانەيەكىشى لەگەل خۇى بردە مىسرەوہ كە ھەم حەرفى لاتىنىو ھەم حەرفى عەرەبىشى ھەبوو، وىراى ئەوہش كۆپى زانىارىى بۇ مىسرىيەكانو كىتئىخانەيەكى فرەنسىو دوو قوتابخانەى فرەنسى بۇ منالان و دوو رۇژنامەى (فرەنسى)و يەككىكى عەرەبىشى بە ناوى (التنبية) وە لە ولاتى مىسر دەركرد، كە دەكرى ناوبىرى بە يەكەمىن رۇژنامەى عەرەبى لە مۆژودا.

ھەر دوابەدواى ئەو گۇرۇنكارىيانە و بە ھاتنى (محمد على پاشا)، بزووتنەوہيەكى گورجوگۇل لە كاىە شارستانىيەكانى ژيانى مىسرىيەكاندا سەرى ھەلداو پىتيان ناىە قۇناغى (بەمۇدىرنكردن) و (رۇشنگەرى) يەوہ. لە سالى ۱۸۲۱دا چاپخانە كۆنەكەى ناپۇلىون چاككرايەوہ و خرايەوہ گەپ و ناوئرا (المطبعة الأهلية) يان (مطبعة بولاق) كە لە سەرەتادا بۇ چاپكردنى نووسراوہ رەسمىيەكانى حكومەت و پاشان لە سالى ۱۸۲۸ دا بۇ چاپكردنى رۇژنامەى (الوقائع المصرية) بەكار دەھىتئرا.

لە سەنتەرى دەستەلاتى عوسمانىيەكانىشدا: لە توركياء، يەكەمىن رۇژنامە بەزمانى توركى، بە ناوى (تەقوىمى وەقائع) لە سالى ۱۸۳۱دا ، دەرچووه و ھەوال و فرمانە سولتانىيەكانى تىدا بلاو كراوہتەوہ . ئەگەرچى بەر لەم رۇژنامە توركيە چەندىن رۇژنامە و بلاوكرامەى تر، لە لاىەن مىللەتانى ژۇردەستە و ناموسلمانەوہ، (ئەرەمنى، بولگارى، يونانى، ئاشوورى، فرەنسىو ئىنگلىزىش)، بە زمانى خۇيان دەركراون .

چاپ و چاپەمەنى و رۇژنامەوانى، كە كەرەسە و ھۆكارى سەرەكى بوون لە بەرپابوون و سەرخستنى بزاڧى رۇشنگەرى لە ئەوروپا و ئەمريكادا، لە ولات و ناوچە و

ويلايەتەكانى ژۇرئىدەستى عوسمانىيەكاندا، بىقۇ قەدەغە بوون، ماوۋىيەكى ژۇرئىشى خايدان تا پەراوۋىژىكىيان لە ئازادى بۇ خۇيان بچىرى .. رۇژنامەوانى كە نەبوۋە دياردە و نەريتيكى باو و بەريلاو لەم ناوچانەدا، هيچ ياساۋ رىسايەكىشى نەبوۋ بۇ رىكخستنى، ئەۋەندە نەبى كە جارجارە، لابلەۋ لە حالەتى ناناساييدا لە لايەن ۋەزارەتەكانى مەعاريف و ناوڭۋە، لە جىئى (بابى عالى) كە بالاترين دەستەلاتى عوسمانى بوۋ، سانسۇريان دەخستە سەر رۇژنامەكان و داياندەخستى و سزاشيان بەسەر خاۋەنەكانيدا دەسەپاند، تەنەت فەللاقيەشيان دەكردن. ئەۋبى ياساييە ھەروا بەردەوام بوۋ تا سالى ۱۸۵۸ كە ياسايەكيان بۇ (سزادان) نەك بۇ رۇژنامەنوۋسى، دەركرد . بەگۋيرەئى ئەۋ ياسايە كەمترين ئازادى و مافى رەخنەگرتن و بلۆكردنەۋى بىروياۋەپى نوئى و ناناسايى ، قەدەغە و بىقۇ كران و سزا و غەرامى داراييشيان بۇ ديارى كرابوۋ. بەلام لە سالى ۱۸۶۲ دا و بۇ ھاندانى رۇژنامەكان كە بە شان و شوكت و گەۋرەبى و كارە باشەكانى سولتان و داۋودەزگاكانى دەۋلەتەكيدا ھەلبەدەن ، بەگۋيرەئى ياسايەكى نوئى، سولتان عەبدولمەزىز، ھەندى ئازادى سىنوردارى (دور لە مافى رەخنەگرتن) بەخشى بە رۇژنامەۋانان، تا لەۋ رىگەيەۋە بەرپەرچى ئەۋ ناو و ناتقۇرەيە بدەنەۋە كە روس و ئەۋروپاييەكان خستبوۋيانە دۋاى دەۋلەتى عوسمانى، كە گوايا (پياۋە نەخۇشەكەيە)! ئىدى واليە توركەكانى ويلايەتە جياجياكان، كەۋتنە خۇيان و دەسيان دايە ھىتەنى چاپخانەئى نوئى و دەركردى رۇژنامە بە ھەردوۋ زمانى توركى ۋەرەبى. رۇژنامەكان گشتيان ھكۈمى بوون و بۇ بلۆكردنەۋى ھەۋالە باش و دلخۇشكەرەكانى دەۋلەت بوون. بەۋجۇرە لە شارەكانى: بەيروت، بەغدا، موسل و بەسەر، رۇژنامە ھكۈمىيەكان ھاتنە مەيدانەۋە.

بە پال ئەم رۇژنامە ھكۈمىيەنەۋە جارجارە، رۇژنامەئى ئەھلىش لىرەۋ لەۋئى دەرەچوون، بەلام ھەربەھەمان نەفەسى رۇژنامە رەسمىيەكان و بە بى پركىشيكردنى رەخنەگرتن و بلۆكردنەۋى بىرى نوئى.

وەك وتەن ھەموو گەلانى ژىردەستى عوسمانى، بە زمانەكانى خۇيان، بوونە خاوەنى رۆژنامەى خۇيان، لەسەر زەوىي نىشتەمانى خۇيان، تەنيا كورد نەبى. بە بېراى ئىمە ئەم مەسەلەيش بۆ ئەو دەگەراپەو دە رۆشنىبىرانى كورد رازى نەبوون بەو رۆژنامەيەك دەريەك ھىچ پەراويزكى ئازادىي را دەريپىنى تيا نەبى و بېراشيان بەو نەبوو دە رۆژنامەيەكى كۆت و پىوەندىراو بىتوانى پەيامى (رۆشنگەريپانەى) رۆژنامەوانى بگەيەن، توركەكان خۇيشيان رىيان نەدەدا بە ھىچ كوردى، لەژىردەستى خۇياندا رۆژنامەيەكى كوردى دەريكات.

حال ھەر بەو دەو نەو دەست، بەلگە بە ھاتنى سولتان عەبدولھەمىد بۆسەر تەختى سەلتەنەتى عوسمانى، بەجارى دەرگاو دەروازە و پەنجەرە و دەلاقە و تەنانەت كۆلپۆژنەكانىش لەسەر ئازادىيە سنووردەرەكى رۆژنامەوانى داخرا و چەندىن رىنومامى كە دەشتى نوبىرتىن بە (قەدەغەنامە) بۆ كۆنترۆلكردى تەواوى ئەو بوارە، لە بابى عالييەو دەرچو.

رۆژنامەكان و رۆژنامەوانانى شارو ويلايەتەكانى ژىر دەستى سولتان و دەولەتەكى، ھەلاتن، كۆچيان كورد تاراوگەيان ھەلبارد تا لەو پىوە جارىكى تر دەستپىكەنەو.. شارى قاھىرەش، كە بەر لە دەيان سال چاپخانەى تىچو بوو، نەريتيكى لە بوارەكانى چاپگەريدا بۆ خۆ دامەزراندبوو، ژمارەيەكى زۆر رۆشنىفكر خوينەوارو رۆشنگەرى تيا كۆببونەو، ئەو ولاتە لە ژىردەستى سولتاندا نەمابوو، كەوتبوو دەس ئىنگىليزەكان.. قاھىرە ئەو شارەبوو كە رۆژنامەنوسانى ھەلاتووى ژىردەستى سولتان، لىي دەگىرسانەو، لەدايكبون و بەردەوامىي چەندىن رۆژنامەى عەرەبى و توركييشى بەخۆو بىنى كە درىژەيان دەدا بە رووناككردەو رەزەينى خەلگ و بەرھەلستكارىيەكى سەرەتايان لە دژى دەستەلاتى عوسمانلى دەستپىكرد.

ھەموو ئەم رۆژنامانە، بە پال سالۆنە فيكرىيەكانەو، كە لە شارە گەرەكانى وەك قاھىرە و ئەسكەندەرييە و بەيروت و دىمەشق و بەغدا بە ئاشكراو بە نەيتى لە كۆشك و سەراى خاوەن نفوزو سەرەتەكاندا سازدەكران، جگە لە و چاكسازىيانەى كە (محمد

علی پاشا) لە سەرەتای سەدەى نۆزدەھەمدا دەستى دابوویە لە میسر، ھەر ھەمووی پیکەو ھەیکەمین ھەنگاوەکانى بزافى رۆشنگەرى و تازەکردنەو ھوشیارکردنەو ەرزگارکردنى مەرفە بون لە ژێر باڵى رەشى نەخویندەوارى و نەخۆشى و ھەژارى دواکەوتوویى.

بە ھەرحال ئێمە لەم باسەماندا لەو زیاتر لە بارەى سەرەتاكانى رۆشنگەرى لە لای ەرەب و میللەتانى تری ژێردەستى عوسمانى نادوین و راستەوخۆ دەچینە سەر باسى: (سەرەتاكانى رۆشنگەرى لە لای كورد، رەنگدانەو ەى لە ھەیکەمین رۆژنامەى كوردى دا .)

كوردستان

بەھەمین رۆژنامەى كوردى ،

بەھەمین ھەتگا و بەرەو دۇنيای رۆشن!

لەبەر رینەدان و لەبەر پڕا نەبوونی رۆشنییرانى كوردیش بە تورك و یاساكانى، لە سنوورى دەستەلاتى راستەوخۆى عوسمانییهكاندا، ھىچ رۆژنامەى كوردى دەرنەچوو. كاتىكیش میرانى بەدرخان، بە تەواوى ھەموو گەندەلى و كارى دۆژمنكارانەى عوسمانییهكانیان بۆ دەرکەوت ، ئیدى وەك (سورەيا بەدرخان) لە سەر وتارى ھەیکەمین ژمارەى خولى سێھەمى دەرچوونى (كوردستان) دا - ۱۹۱۷، كە لە قاھیرە دەرچوو ، دەلى:

(.... و تیان مادام حكومەتى عوسمانى خۆى خراپە ئەكات بۆچ ئێمەش لەگەڵ ئەو خراپ بىین) بۆیە (مقداد مەدحت بەگى كوپى میر بەدرخانى میرى بۆتان) ھەلساو رووى كردە قاھیرە، قاھیرەش ئەو قاھیرەى بوو كە پێشتر باسمان كرد. ھەر لە سەر وتارى (توركى) ى ھەمان ژمارەدا (سورەيا بەدرخان) نووسیویە دەلى: (.... ئەو ئیدارە ھەلە ھەلە كارىگەرەى كۆرە كۆرە سەر كۆردەكان، بۆیە ھىچ ھىواى كیان نەماو دەستیان لە چاكبوونى بارودۆخەكە شۆشت. ھەندى لە سەر كۆردەكانى كورد بۆ رزگارکردنى كۆردەكان لە دەست زولم و زۆرداریى نەتەوەكانى عوسمانى، سالى "۱۳۱۳ :

۱۸۹۶" كۆمەلەيەكى نەتەننىيان دامەززاندى).. كاتىككىش مەدەت بەگ گەيشتە قاھىرە، لەۋى (.... بۆ بۆلۈكۈرەنەۋەى بىرۈبۈچۈنى ئەۋ كۆمەلەيە سالى "۱۳۱۵ : ۱۸۹۸" رۇژنامەى كوردستانى لە قاھىرە دەرگىد....).

يەكەم رۇژنامەى كوردى (كوردستان): يەكەمىن دەنگ ھەلپىنى ئاشكرائى رۇشەنكرائى كورد بوو، كە بە شىۋازى رۇژنامەۋ بەكەك ۋەرگىرتن لە چاپخانەۋ بە زمانى كوردى، بىرى بە گۈيى كورد ۋ جىھاندا، ھەم كۆشش ۋ پىرۇژەيەكى جىددى بوو بۆ ناساندنى كوردو زمان ۋ مېژو ۋ ئەدەب ۋ قورىانييەكانى ۋ ئازايەتییەكانى بە دىئاۋدەۋرۈبەر، ھەم يەكەمىن پەيامى ناپەزايى ۋ رەخەنى توند ۋ ئاشكرابو لە دەستەلاتدارانى عوسمانى (كە نۆنەرى كۆنەپەرستىن ۋ رەشتىن دەستەلاتى سىياسى ۋ ئىدارى دىئاي ئەۋ كاتە بوون) ، لە لايەكى تىریشەۋە (كوردستان) ئەۋ مامۇستايە بوو كە خەلگى كوردستانى ھوشيار دەكرەۋە ۋ ئەۋ بانگەۋازە بوو كە لە خەۋى قورسى دواكەۋتۈۋى ۋەئاكاي دەھىنانەۋە ۋ ژۆر بەتۈندى رەخەنى جىددى لە ھەل ۋ مەرجى سىياسى، كۆمەلەيەتىۋەفەرھەنگىي كوردستانى ژۆردەستە دەگرت . ئەۋ چرا رووناكەيش بوو كە رىگاي بۆ نەۋەى نۆيى كورد رۇشن دەكرەۋە . (كوردستان) يەكەمىن مېنبەرى دەستەبۇزىرى مىللەتلىكى بى مېنبەر بوو ، يەكەمىن بۆلەنگۈى رۇشەنگەرىي كوردى بوو.

خاۋەن ۋ سەرنووسەرى (كوردستان) خۇيشى دركى بە ناۋازەيى ۋ دەگمەنى كارەكەى خۇى كىرۈۋە بۆيە لە سەر ۋ تارى يەكەمىن ژمارەيدا، كە لە ۱۸۹۸/۴/۲۲ دەرىكرۈۋە دەلى:

(بەداخەۋە، كورد كە لە ژۆر نەتەۋە زىاتر خاۋەنى بىرۈھۆش، جوامىزىن، لە ئايىنى خۇياندا رەۋاۋ بەھىزىن، بەلام ۋەكەنەتەۋەكانى دىكە خۇيىندەۋارو دەۋلەمەند نىن. نازانن دراوسىكانىيان چۆنۋ چى ئەكەن ۋ لىيان بى ئاگان . بۆيە پشت بە خوا ئەم رۇژنامەيەمان نووسى ۋ بە پشتىۋانىي خۋاي گەرە لەمەۋدوا ھەر پانزە رۇژ جارىك بۆلۈى دەكەمەۋە.

ناوى رۇژنامەكەيشمان ناوھ كوردستان و لەم رۇژنامەيەدا سوودەكانى زانست و زانىارى باس دەكەم، لە چ جىڭگايەك مەزۇڧ فېز دەبېت، لە چ جىڭگايەك خويىندىنگاى باش ھەيە پيشانى كوردى دەدەم، لە چ جىڭگايەك شەپ بېيت ھەلۇيىستى ولاتانى گەرە چى دەبى و چۇن شەپ دەكەن، چۇن بازىرگانى دەكرىت، ھەمويان باس دەكەم. تا ئىستا ھېچ كەسك رۇژنامەيەكى ۋەك ئەمەي بلأو نەكردۇتەۋە).

خاۋەن و سەرنووسەرى (كوردستان) پىي و ابوۋە، پەيامىكى پىرۇز مەزنى پىيە و لە رى ئەم رۇژنامەيەۋە دەتوانى بېگەيەنئ.. پەيامەكەيشى ۋەك لەم چەند نەمۇنەيەدا دەردەكەۋى (كە لە دەقى نامەيەكى ھاۋپىچى يەكەمىن ژمارەى رۇژنامەكەدا بۇ برادەرە فەرەنسىيەكانى و بە فەرەنسى نووسىۋىتى) ئەو پەيامە دەقاۋدەق پەيامىكى رۇشنگەرەنە و تازەگەرەنە بوۋە، كە بۇ يەكەمىن جار بوۋە كورد، رۇشنگەرى كورد، لە رى ۋتارو رۇژنامەۋە بېگەيەنئ بە خويىنەرەنى لە ناۋەۋە و دەرەۋەى كوردستاندا، مقدار مەدەت بەدرخان لەۋ نامەيەدا، لە جىيەك دەلئ: (ئەمە يەكەمىن جارە كە بەم زمانە ئەم رۇژنامەيەم بلأوكردۇتەۋە، بۇ مەبەستى تىگەياندنى زانىارى و گيانى خۇشەۋىستى لەناو رۇلەكانى نەتەۋەكەمداۋ ھاندانى كوردەكان بۇ ئەۋەى رىگەى پىشكەۋتنو شارستانىتى نۆى بگەن،...).

لە جىيەكى تىرىدا دەلئ: (... بپيارمدا لە رىگەى ئەم رۇژنامەيەۋە ھەموۋ تەۋانى خۇم لە دوۋرەۋە تەرخان بگەم بۇ ھەموۋ كارىك كە قازانچ و بەختىارى و پەرۋەردەكرەنى بىرى تىدەبېت بۇ ھاۋلاتيانى كورد).

بە ھەمان دەستۋورى رۇشنگەرەنى رابەر لە ئەۋرۇپادا، كە لە سەرەتادا بە زمانىكى نەرم، بە بى ھىرش و پەلامار، قسەۋ ئامۇزگارى و دواتر رەخنەيان بە روى كەنيسە و دەستەلاتى ئۇرۇستۇكراتى و پىاۋانى ئايىنىدا دەدا، ئەمانىش، سەرنووسەرو نووسەرەنى ترى (كوردستان) لە سەرەتادا زمانىان نەرم بوۋ لە بەرامبەر سولتەنى عوسمانى، بەلام كە تىگەيشتن ئەۋ زمانە كارى خۇى ناكات و بە دەردى ئەمان ناچئ.. بەرەبەرە ژمارە لە دۋاى ژمارە، توند و توندترىان كوردو گەياندىيانە ئەۋ رادەيەى بە ئاشكرا و

راشكاوانە، تاوانى ھەموو ئەو زۆلەم و زۆرە، ئەو نەفامى و نەخوئىندەوارى و برسەيتى و دواكەوتوويەى مىللەتان و ولاتان، بەدەنە پال داو و دەزگای عوسمانى و دواتریش بىخەنە ئەستۆى خودى سولتان و داواى گۆپىن و لادانى بکەن، تا گەندەلى و دواكەوتوويى و زۆلەم و زۆر نەمىنى. واتا ھەرەكەت چۆن بزاڭى رۆشنگەرى لە زەمان و زەمىنەى رەسەنى خۆشیدا (ئەوروپا) لە سەرەتادا تەنیا بزاڭىكى ئەدەبى، ھونەرى، فېكرى بوو، كەچى ئەوەندەى نەخايند بە تەواوى ئاويىتى خەباتى سياسى بوو، ھەر بەو چەشنە ھەنگاوەكانى سەرەتای رۆشنگەرى كوردیش، ھېشتا زۆر لە خالى دەست پىكردەنەو دوور نەكەوتبوو، كە بە تەواوى ئاويىتى خەباتى سياسى و نەتەوھىي بوو، بە جۆرەك كە شەخسەيتى (رۆشنگەر و سياسى كورد) وەھا لەو سەردەمە و سەردەمانى دواى خۆیدا، ئاويىزانى يەكدى بوون، ئىدى زۆر بەدەگمەن لە يەكدى جيا دەكرانەوە يان جيا دەبوونەو . لە سەر و تارى ژمارە (۲۹)دا كە بە كرمانجى ژوروو نووسىويە، دەلى: (.... ئەمە دە سالە بە ئىفساد و تەشويقى خونكار شەپى گەرە لە كوردستان ئەقەومى و كەس ئاسايشى نەماو، كەس ئومىدى چاكە ناك، خەلك ھەمووى چاوەپوانى گۆپىنى ئىدارەى حكومەتن، بۆ سەلامەتەمان ھېچ رىگەيەكى دىكە نەماو).

بايەخدان بە خوئندەوارى و زانست

(كوردستان) ھەر لە پاش سەر و تارى يەكەمىن ژمارەيەو، خۆى بۆ سەرنجراكىشانى، پياوانى ئايىنى ئىسلام، مىرو ئاغايان و كورد بە گشتى، تەرخان دەكات، تا گرنگى و بايەخى لە كۆتا نەھاتوى خوئندەوارى و زانستيان پى رابگەيەنى. (العلماء ورثة الأنبياء) واتا زانايان مىراتگرانى پىغەمبەران، ئا بەم رستە بەھىزەو دىتە ناو باسو زانايان و زانستخوزان دەباتە رىزى پىغەمبەران، بە پشتبەستن بە فەرمودەيەكى (پىغەمبەر د.خ)، لە دواى چەند وشەيەكى بەرايى راستەوخۆ بە گلەبەو ھەرو دەكاتە زانايانى ئايىنى كورد و دەلىت: (.... ئەى زانايانى كورد وەك چۆن ئىو ئەو وەعز و ئامۆزگارىيانە بۆ نوێژ دەدەن، ھەرواش دەبى ئەو مىر

و ټاڅو کورده ی که ده یانسان، بیانکه نه خه مخوری زانین و مه عریفه و ریځای باش و به سوو دیان پیشانبدن، نه گهر نه مه جیبه چی نه کن نه وا تاوانه که ی له نه ستوی ئیوه دایه). نه م روشنگره رابه رهی کورد هر به ووه نه وه ستاوه که زانست و مه عریفه له لای خه لک خۆشه ویست بکات، به لگر چند هه نگاوک پیشتریش چووه، نه وه تا به رنامه پژیی بۆ ده کات، نه رکی نه م پروسه یه دابه شده کات. خه لکانیک که خویان به زانای ئایینی ده زانن له ناو کورداندا، ده کاته به رپرس له و مه سه له یه و له به رامبه ر گه ل و له به رامبه ر پیغه مبه رو خوداشدا رو به پروی به رپرسیاریتییه کی میژووی و دینی و دنیا یان ده کاته وه. نه و جه خت خستنه سر جیا کردنه وه ی (وه عز بۆ نویژ) له (ریځای باش و به سوو) بۆ خوی نه فه سیکی روشنگریی یاخیی هه لگرتوه، که ناراسته وخو ده لیت: نویژ و وه عز و ناموژگاریی ئایینی به س نییه بۆ پیشکه وتن و سه ربه رزی. بگره له به ر نه وه ی ئیمه تنیا نه و دیوه ی ژیا نمان گرتوه بۆیه و امان به سه ر هاتوه. له مه ودا پیوسته به پال نویژه وه رو له دنیا ی روشنی زانستیش بکه ی ن، نه گهر نا نه و چاره نووسمان زور خراپ ده بی.

هر له و وتاره دا پاش نه وه ی فه رموده یه کی تری پیغه مبه ر (د.خ) ده هیئتیه وه، که ده فه رموی: (العلم علمان، علم الأبدان و علم الأديان) و اتا زانست دوو زانسته یه کیکیان تایبه ته به جه سته و ته ندروستی و ژیا نی مرؤف، نه ویدیکه یش تایبه ته به ئایین و ئیمان (ئینجا دیت و جاریکی دی به زمانی گله یی رووی قسه ی له زانایانی ئیسلام ده کات و ده لیت: (نه ی زانایان بۆچی ئیوه نه و فه رمودانه بۆ میرو ټاڅایان ناخویننه وه.؟)، مه به سته ی نه وه یه بلیت: ئیوه نه ی پیاوانی ئایینی، راستیه کان له خه لک بۆ ده شارنه وه، ئیوه بۆچی خوینده واریتان بۆ خوتان قورخرکدوه؟ نه ی ناترسن خودا و پیغه مبه رتان لی بره نجی؟ هه مان ره وش له سه ده ی ١٧ و ١٨ له نه روپادا زالبو، پیاوانی که نیسه خوینده وارییان بۆخویان قورخرکدبو، زوریان به لاره ناخۆش و نابهجیو، که خه لکی شاره کان، گونده کان، فیژی خوینده واری ببن، نه بادا چاویان بکریته وه و هۆش و بیران ئازاد ببیت، نه وساش هه موو درۆ و ده له سه و

خورافاتەكانى كەنيسەۋپياۋانى ئاين ئاشكرا بىن و بەجۆرە ھەم دەستەلەت و ھەم سەرۋەت و سامانىشىيان لە دەس بجىت . لەو سەردەمەدا زۆر لە مەلاۋ زاناينانى ئىسلام دەستيان بە كۆلۈى خۆيانەۋە گرتىۋو باى غەزەبى سولتان ئەيفرېننى ! بۆيە ئەۋەندەى لە خەمى پاراستنى مەعشەت و گوزەرانى خۆياندا بوون، ئەۋەندە لە خەمى رابەرىكردنى خەلگدا نەبوون بەرە و خويندەۋارى، خۆ ھەر ھىچ نەبى لەترسى ئەۋەى نەبادا ئەۋخەلگە و ايان لىبىت خۆيان (بە بى پەنابردن بۆ مەلاۋ فەقى) بتوانن قورئان و فەرموودەكان بخويننەۋە !

سەرنووسەرى كوردستان، لەۋەشى تىدەپەرىننى و بە مەلاكان دەلنى: (....) بۆچى رۆژنامە عەرەبىيەكان ناخويننەۋە، تا بزانن لەم دىنبايەدا چى روو ئەدات؟ بەراستى ئەم رەستىيە ھەر خۆى لە خۆيدا پركىشىيەكى گەرەبە (بە بەراۋرد بەو زەمان و زەمىنە). لىرەدا نەك ھەر مەلاكانى ئەۋسەردەمە بە كەمتەرخەم و بىر تەسك ناۋدەبات ، بگرە ناراستەۋخۆ پىيان دەلنى: ئىۋە مادام رۆژنامە ناخويننەۋە خۆشتان رۆشنەبىر نىن، ئاگاتان لە دىنا نىيە و ئەۋەشى خۆى حالى وابى، بەكەلكى رابەرايەتى نايە ، كەۋاتە تا بەبەرىيەۋە ماۋە و بەرغەزەبى خوا نەكەۋتون، فرىاي خۆتان و ئايىنەكەتان و مىللەتەكەتان بکەون !.

ھەر لە ھەمان وتاردا، لا دەكەتەۋە بەلاى مىرو ئاغاينى كورد و پىيان دەلنى، ئىۋە (ئەى مىرو ئاغاين، تاۋانى مەنالەكانتەن لە ئەستۆى خۆتاندايە، ئىۋەش مەنالى خۆتان بىنۆرنە خويندنگا بۆ ئەۋەى بخوينن، دەۋلەتمەندانى ئىۋە با، لە رىگەى خۇدا خىر بكن و لە گوندەكان خويندنگا دروست بكن).... (ئەگەر گوئى لەم ئامۆزگارىيانە نەگرن و دىسانەۋە تەنھا شۋانى و كاسبى بكن، ئەۋا لە ماۋەيەكى كەمدا كوردستان بە يەكجارەكى كاول و وىران دەبىت).... (ئەى مىرو ئاغاين باش تەماشاي دەۋرەبەرى خۆتان بكن و ببىنن رۆژبە رۆژ ھەژارترو سووكتەر دەبن، ھۆيەكەيشى جەھالەت و نەزانىنتانە).... (خەلگ دەلنى ئەگەر كورد بخوينن ئەۋا لە ھەموو جىھان بەھىزتر و دەۋلەمەندتر دەبن).

ھەر لە دىڭىزى ئۇ وتارەدا، كە دەكرى بە وتارى يەكەم و ھەنگاوى يەكەمى بزاڭى
 رۆشنگەرىي كوردى، ناو بېرى، دەم لە زۆر شتەو دەدات ، لەوانە ھېنانەوھى چەند
 نمونەيەك لەسەر مىللەتى بەژمارە زۆرى بەلام بى ھونەر، كە چۆن مىللەتتىكى گچكەو
 زانا بەسەرىدا زال دەبى و ئىنجا باسى ئۇ كوردانە دەكات كە لە جامىعەى ئەزھەر لە
 قاھىرە دەخوئىن، كورانى (سلىمانى و سوران و كەركوك) ن و داخىكى زۆرى ھەيە كە
 ھېچ كەسىكى ناوچەكانى (بۆتان، غەززان، شىروان و ھەكارى) ى نەدىو، ئەوھش بە
 گرفت و كەموكوپىيەكى مەزن دادەنئ. باسى خەلكى مىسر دەكات كە خەرىكى
 خوئىندن و كار و بازىرگانى و ھونەر و پىشەسازىين، تەناتە ھەندئ لە ژنەكانىشيان
 دەخوئىن ! بەلام بە گشتى كوردەكانى مىسر ى دىو كە خەمەتكارو دەرگەوان و
 بىدەرەمەتن، چۆنكە خوئىندەوار نىن و ھېچ سەنەتتەك فېر نەبوون. جارىكى دىكەش
 دىتەو بە سەر و پۆتەلاكى مەلاكندا و لىيان دەپرسئ (.... ئەى زانايانى كورد، ئىو
 بۆچى لە مزگەوتەكاندا باسى خراپىي نەزانىن و سوودى عىلم ناكەن؟).

لە سەر وتارى ژمارە دوودا ، جارىكى دىكەو بە روونتر، دىتەو قسەو روو لە مىرو
 ئاغايانى كورد دەكات و لىيان دەپرسئ: (.... ھەزەرەتى پىغەمبەر "د.خ" ھەرموويەتى
 "حب الوطن من الايمان") .... (.... ئەى مىرو ئاغاو پادشايان لە ئىو دەپرسم تاكو
 ئىستا كئ لە ئىو شتىكتان كوردو ھە بۆ نىشتىمانى خۆتان بۆ ئەوھى بزانىن كە ئىو
 نىشتىمانى خۆتان خۆش دەوئ؟).... (....خۆشەويستى نىشتىمان ئەوھى كە مەو
 نەھىلئت يا رىگا نەدات دەرمان بىنە ناو نىشتىمان، خۆشەويستى نىشتىمان ئەوھى كە
 مەو ئاودەانى بكاتەو، خوئىندىگا و قوتابخانە و خېرو خىراتى تيا دروستبكات،
 خۆشەويستى نىشتىمان ئەوھى كە مەو مىنانى ئەو نىشتىمانە بخاتە بەر خوئىندن و
 خوئىندەو ھەو فېرى پىشەو زانستيان بكات).

لە دىڭىزى ھەمان وتاردا دەلئ: (.... ھەرن با بزانىن چۆن لەپىناو دىنا و چۆن
 لەپىناو رۆزى دوايىدا كار بكەين؟ دەبى چۆن بۆ دىنا كار بكەين ھەك بازىرگانى،
 كاسبكارى، فېرېبونى پىشەو زاست....) (.... الحمد لله كورد لە كاروبارى ئايىنى

خۇيدا زۆر باشن بەلام نەخوئندەوارن بۆيە ناتوانن بۆ روژى دوايى بە باشى كار بكن (!).
 (.... خۆزگە بە و كەسەي چاكە دەكات، چاكە كردن نە نوئزە و نە پۆژوو، چونكە نوئز و
 روژوو ئايىنى مروڤە و بيه ويٽ و نەيه ويٽ پئويستە بيكات، بەلكو چاكە ئەوئە مەروڤ
 خوئندنگا و قوتابخانە و مزگەوت دروستبكات) ... (... سەيرى منالانى بئ باوك بكن و
 بيانخەنە بەر خوئندن) ... (.... ئەي دەولە مەندى كورد، باوكتان بە چەند گەزىك كفى
 سىي چۆتە بەر رەحمەتى خوا و ئىوئەش بە ھەمان شىوئە دەچن، ئەو زىپو زىوئە لەناو
 عولبەكانتان بئىننە دەرئ و لە رىي خوا قوتابخانە و خوئندنگا دروستبكەن، منالانى بئ
 دايك و باوك بخەنە بەر خوئندن بۆ ئەوئە لە دنياو ئاخىرەدا ئارام بن و خوا لىتان رازى
 بىت).

ئىمە پىمان وايە ھەموو ئەو نمونانەي سەرەوئە، بەلگەي حاشا ھەلنەگرن بۆ
 پەرۆشى ئەم روژىنگەرە گەرەيە، كە ھەرچى زوئە خوئندەوارى لەناو منالانى كورددا
 بالو بكرىتەوئە و زۆر جەخت لەسەر (منالانى كورد) و گەنجەكانى دەكاتەوئە، چونكە
 وەك پىاويكى مەوەر و رابەر، دەركى بەوئە كە ئەو رەوئە خراپە پئويستە لە
 بناغەوئە چارەسەر بكرئ، بۆ ئەوئە دواپۆژ مسۆگەر بكرئ دەبئ لە مندالانەوئە
 دەستپىبكرئ. بۆ ئەوئە پەيامى روژىنگەرىي خۆي بگەيەنئ ھەموو جۆرو شىوازىكى
 دەرپرېنى بەكارھىناوئە .. گاه بە ھەرپەشە و گاه بە لەلا خۆشەويستەردن، جارېك بە
 رىگەي مەنتىق، جارېك لە رىي فەرموودەي پىغەمبەر و ھىنانەوئەي نمونەي مېژوويى لە
 مېژوويى دەوروبەر و ئىسلامەوئە .

ئەم پەرۆشىيە، ھىدى ھىدى بەرنامەپۆژ دەبئ و لە سەر و تارى ژمارە (۳) دا دەكاتە
 ئەوئەي بلى: (.... ئەي مىرو ئاغاينى كورد وەك چۆن نوئزە كردن لەسەر ئىوئە فەرزە،
 فېربوونى عىلمىش بە ھەمان شىوئە لەسەرتان فەرزە، بە بئ عىلمو خوئندن، نوئز و
 روژوو ناتەواون، مروڤ چەندە نىشتمانەكەي خۆشبوئىت و ھەز بە نىشتمانەكەي بكات،
 بە بئ عىلم ناتوانئت كارېكى باشى بۆ بكات. لەم سەردەمەدا كىتېبى زۆر باش نووسراون
 و باس لە چۆنىتېبى رواندن و چاودىرېكردى دار و درەخت و بەخىوكردى مەپومالات و

چاندنی گهنم و جؤ دهكهن. هه موو شتيك باس دهكهن، خه لگي خوینده وار ده توانن له ریی نهو کتیبانه وه دار و درهخت و مه پومالات و دانه ویله ی خویان زیاد بکهن....) ، له م وتاره دا بؤ ئاستیکی بالآتر هه لده کشی و به وه وه ناوه ستی که ئامۆزگاریی نه خلایبی خه لك بکات، به لکو له دوو روانگه ی تره وه سه رنجی خه لك به لای خوینده واریدا راده کیشی.. روانگه یه کیان (ئیمان و دینه) که به لای خه لگی نهو سه رده مه وه ژۆر گرنگ و به بایه خ بووه و خویندن و زانستیان له لافه رز ده کات وه ک چۆن نویژ و رۆژوو فه رز بوون. دووه میشیان گریدانه وه ی بایه خی خویندنه به ژبانی رۆژانه و گوزه رانی خه لگی کوردستانه وه که به شیکی هه ره زۆریان باخه وان و جوتیارو خاوه ن مه پومالات بوون و له بهر نه زانی و دواکه وتوویی گیرۆده ی دهستی ئافات و دهردو به لای به رده وامی بیچاره ی سالانه بوون که له کشتوکالو به روبووم و مه رومالاتیانی داوه و نابووتی کردوون.

له و تاریکی تردا به ناوینشانی (لیس للانسان إلا ما سعی) جاریکی تر په نا ده باته وه
 بهر نمونه هیځانه وه و سه رگزشته گپړانه وه تا له نه زمونی میلیه تانی پیشکه وتوو،
 غیرهت وه رېگری و له و رووه باسی هؤکاره کانی پیشکه وتنی (فه رنګ) ده کات ،
 تا به خه لکی کوردستان بلئ، دهی ئیوه ش هیچتان له وان که متر نییه ته نها جووله و
 زانست نه بی.. (..... فه رنګ فیری خویندنه وه و زانین ده بوون..... میڅکیان
 وشیار بووه ده ستیان کرد به خویندنه وه و مناله کانیان نارده بهر خویندن و ره وان هی
 چیکا دووره کانیان کردن بؤ نه وهی فیری صنعت و هونه ر بېن).

راكيشانى سەرىجى خوينەرى كورد بەلای ئەزموونەكەى (فەرەنگ) دا خۆى بۆ خۆى
سەرسامى و شەيدايى، رۆشنگەرانى ئەوساى كورد، بەرامبەر بەو ئەزموونەى فەرەنسا و
ولتاتانى تىرى ئەوروپا دەردەخات... ئەمە لە لاىەك، لە لاىەكى تىرىشەو ھىنانەو ھى
ولتاتانى فەرەنگستان (كە دەىكردە ئەوروپاى مەسىحى) بە نموونەىەك بۆ چاويلەكردن،
وێراى ئەو ھى بۆ ئەو سەردەمە و لەساىەى بالا دەستى خەلاقەتى ئىسلامدا، جورئەت و
لەخۆ بوردنىكى زۆرى وىستوو، جورەكىش بوو لە خرۆشاندنى خوينەر لە رى
جەشەبەكەو ەكە نىشانەى زىرەكى رۆشنگەرەكەو نىشانەى پەروەشەبەتەى بۆ

نەتەۋەكەي و بەلگەي ئەۋەيە كە بەھەر چۆنىك بىت دەيەۋىت مىللەتەكەي بىجۈلۈننى و بىخاتە سەر رىگەي راست و رۆشن، رىگەي زانست و مەرىفەت، جىي سەرنجە كە لىرەشدا جەخت لەسەر بايەخدان بە منالان دەكاتەۋە، ۋەك بلىي دەيەۋىت بلى: (سبەي لەم رۆۋە دەستپىدەكات). ھەر لەۋ رۈانگەيەۋە و لە درىژەي ھەمان وتارى ژمارە (۳) دا دەلى: (.... ئىمە بە باۋ و باپىرانمانەۋە مېرەكانى بۆتان و گەۋرەي كوردىن، بۆيە ئەركى سەرشانمانە كە بۆ چاكەي كورد خەبات بگەين، دەبىت ئىمە ۋەك منالانى خۇمان تەماشاي منالانى كورد بگەين، كى لە خەلگى كوردستان بىەۋىت مندالەكانى بىنيرىتە "ئەستەمبول" بۆ خويىندىن، با بچى بۆ لاي پراكانم لە "ئەستەمبول"، ھەر كە سىكىش دەيەۋىت بىت بۆ مىسر پىشتر نامەم بۆ بىنيرىت و لەسەر نامەكە بىنوسىت..... ھتد). ئەم پەرۋىشپە كە گەيشتۆتە رادەي بەشدارىكىردى خۆي و براكانى بە كوردەۋە، گومان لە مەسەلەكەدا ناھىلى و بەلگەي ئەۋەيە كە ئەم پىاۋە و براكانى بە كوردەۋە نەك بە وتىن، لەۋ سەردەمە تارىكەي كورددا، رابەرى رۆشنگەرىي كورد بوون .

ھەر لەۋ ژمارەيەشدا سەرنجى خويىنەر بۆ لاي دوو پىاۋى مەنەۋەرى كورد رادەكىشى و بە خويىنەرى كوردىان دەناسىنى، ئەۋانىش: (شىخ يوسف ضياء الدين باشا) يە كە خاۋەنى كىتپىكە لە بارەي (رىزمانو لەھجەكانى كوردىيەۋە) بە زمانى عەرەبى بە ناۋى (الهدية الحميدية في اللغة الكردية)، ھانى مېر و خويىنەرانى ناۋ كوردستان دەدات كە ئەم كىتپە پەيدا بگەن چۈنكە زۆر بەسوودە بۆيان.

دوۋەمىشيان: (حاجى عەبدولقادر) كە دەكاتە شاعىرى رۆشنگەرو شۆرگىپى كورد(حاجى قادىرى كۆيى)، ئامازە بە رۆلى ئەۋ پىاۋە و زانايى و خەبات و تىكۆشانى لەپىناۋ فىزىكىردىنى عىلم و مەرىفەتدا، دەكات.

لە درىژەي ئەۋ خەبات و تىكۆشىنە فىكىرىيەي رۆشنگەرانى رابەردا، مىقداد مەدھەت بەدرخان و عەبدولرەھمان بەدرخاننى خاۋەن و سەرنوسەرى رۆژنامەي كوردستان، چەندىن وتارو سەروتارى تر لە ژمارەكانى (۴ و ۵ و ۸ و ۹) دا دەبىنن، كە باس لە (فضيلة العلم) و (فضيلة التعلم) و (هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون) و (رتبة

العلم أعلى الرتب) دهکات و له و ژمارانه و چه نډینی تریشدا گه لئ و تار و ه وال به رچا و دهکون که له باره ی شه پری نیوان ولاتانه وهیه و سهرنجی خوینه ری کورد، مرؤفی کورد، به لای نه و راستیه دا راده کښن که سهرده م سهرده می زوری و قه په بالعی و دهنگه دهنگ نییه، به لکو سهرده م سهرده می پیشکه و تنی پیشه سازی و ته کنیکی و زانستیه، هر میلله تیک له م بوارانه دا خوی پیشنه خات، بازویش بی و بانازاو چاونه ترسیش بی، باله خواترس و نوږکه ر ورځو و گریش بی، هېچی دادی نادات و ده بی هر به دواکه و تووی و ژېړده سته یی بمینیتته وه و تا ه تاه نو قمی تاریکی بی و دنیای روشن به چاوی خوی نابینئ !.

رواندنه وهی وه هم :

روشنکر نه وهی نه قلی زولمليکراوه دژه کان !

په یوه نډیه کانی نیوان گه لانی ژېړده سته عوسمانی، به تایبه تی نیوانی کورد و نهرمن، به فیتی حوکمرانه کانی تورک و به مه به سته پاراستنی به رژه وه نډیه کانی دسته لاتی تورکی عوسمانی، سالانیک بوو گرځی و ئالوژی تیکه و تېوو، کار گه یشته بوو کوشت و کوشتارو پیلان له دژي یه ک گیران و تالان و بړوی یه کتر و دستدریژیکردنه سهر مولک و مال و سهر و سامانی یه کتری . له بارودوخیکی وه ادا که م که س هه بوون له هه ردولا، به فیکری تیژو روشنیان دهرک به راستیه کان بکن و حق و ناحق له یه کتر جیا بکه نه وه. روشنکرانه رانی رابه ری کورد، به تایبه ت عه بدولپه حمان به درخان و نه و زاته منه وهرانه ی که کاریان له گه ل کردوه یان هاوکاری بوون و ناویان نه هاتوه، روئیکی یه کجار گرنگ و چاره نوو سسازیان گپراوه، بۆ روشنکرده وهی به رچاوی خه لکی چه واشه کراوی هه ردو میلله تی زولمليکراوی به گژ یه کدا چوو، خه باتیک بی وچانیان کردوه له پیناو هوشیار کردنه وه و خسته وه گه پری می شک و نه قلی له کارخراویان، هانیان داوون بۆ خو رزگارکردن له وه هم و کویلايه تی فیکری و خوشباوه پری و ته سلیمبوون به لیکنده وه کانی دهسته لاتدارانی تورک له باره ی دین و دنیاو دوست و دوژمنه وه

رۆشنگەرانى كورد، بە ئەرکیكى میژوویی خۆیانیان زانیوه بهسته له کی بیرى كورد بشکینن و تاریکستانی ئه وه ئه قلیه ته ی له ده ره وه ی ئیراده و به رژه وه ندیی خۆیانیه وه به سه ریاندا سه پینرابوو، به تیشکی زانست و روشنائی حه قیقه ت، رابمالن و روشن بکه نه وه . له م بواره دا چه ندین وتاری زۆر گرنگ له روپه ره کانی (کوردستان) دا ده خوینزیه وه .

له وتاریکی ژماره (۲۵) دا سه رنوسه ر به چه نگاوه رانی چه واشه کراوی كورد ده لئ: (....) له جیاتی ئه وه ی په لاماری کۆمه لێک په ککه وته ی ئهرمه نی بدن که له ژیر بالی ئیوه دا خۆیان کز کردوه، هه ولیدهن و غیره ت بکه ن بۆ شکاندنی ئه وه ته وقه زولم و زۆردارییه ی که ئیوه ی بیبه ش کردوه له هه موو خوشییه کی ژیان و پیشکه وتن و به خته وه ری، ئه وه بزانه که ئیوه له روانگی حه قیقه تا په نجا قات له وه ئهرمه نییه مه زلومانه مه زلوومترن...). ئه م رسته یه ی دوا بیان وه ک داکوتینی دوا بزماره به تابوتی (ئه قلیکدا که کۆیله ی وه مه) و زۆر به راسته وخۆیی و روشنی ئه و راستییه دده ت به گوئی مروفی چه نگاوه ر و موسلمانى كورددا، که ئیتر به سیه چه واشه یی و گیلی و نه قامی.. ئیتر به سیه خوشباوه پیی به وه ی که گوايه ئه مه شه پی نیوانی (نیمان و کوفره)، نه خیر ئه مه شه پیکه به فیتی سه رده سته کان و ناومالی کۆیه له و ژێرده سته کانی گرتۆته وه ، ئه مه شه پیکه له به رژه وه ندیی تورکاندا، که ته وقی زولم و کۆیلایه تییا ن کردۆته گه رده و ده ست و پی و ئه قلی ئهرمه نیی مه زلووم و کوردی له وان مه زلوومتره وه . بۆیه : ئه قلی خۆتان بخه نه گه ر و حه ق و ناحه ق، راستی و درۆ به چاوی خۆتان ببینن و خۆتان مه که ن به سووته مه نیی شه پیکى ناپه وا و ناحه ق. له درێژه ی هه مان وتاردا ده لئ: (...به ینا و به ی ن که سانیکی گیره شیۆین هه لده کوتنه سه ر ئهرمه نییه کان، ئه و حکومه ته زالمه شمان به تۆپ و تفه نگ و پاره و جاسوس و جه لاده کانی، بیست و پینچ سا له خۆی سه پاندوه به سه ر ئیوه و هه موو ئیسلامدا !) تا ده لئ: (... ئایین و غه زا چۆته حاله تیکی نادیاره وه و ئیوه یش بۆ شه پرکردن له دژی ئهرمه نییه کان، ده بنه دارده سته ی کاربه ده ستانی حکومه ت. کورده کان، تا ئیوه

لەو شېۋەدەدا بن، پلەي ئاگايى و ھوشيارىتان ھەر لەو ئاستەدا دەمىتتەۋە كە شاخەكان دەۋرىيەن داۋە، تواناي ئەۋەتان نابى بىر لە گەۋرەيى رابردوۋتان بىكەنەۋە. تواناي ئەۋەتان نابى ئەۋ شتە گرنگانە بىيىن كە مىللەتان پىتى گەشتوۋن. گەۋرەيى و شان و شەرەف ئەۋە نىيە كە لە ژىر دەستى زەكى پاشادا يەككە بن لە رەعەيتى ھەمىدىيە، بەلگە ئەۋە دەپتە ھۆي دوركەۋتەۋەتان لە ھەموو گەۋرەيىيەك، ئەبى ئىۋە خۇتان شەرەف و بەرزىتان بەدەست بىنن).

ئەم تىۋانينە رۇشن و ئەقلانىيە دور لە ۋەھم و غەيبانىيەت و دور لە خۇبەدەستەۋەدانە، جارىكى تىرىش لە ۋتارىكى زۆر گرنگى ژمارە (۲۶) دا رەنگ دەداتەۋە: (...لەگەل ئەۋ زولم و زۆردارىيەي لەپىناۋ بەرژەۋەندىي زاتى خاۋەن شىكۇ ئەنجام دەدرىت، ھەرۋەھا بە پىتى ۋتەي بەناۋيانكى (فرق تسد) ھەر لەگەل بىيىنى دوو كەس كە پەيۋەندىيان رىكوپىكە، يان دوو برا كە پىشتىۋانى يەكتر بن، بە چەندىن نمونەي جۇراۋجۆر سەلماۋە كە دەستدەكەن بە ھەۋلى تىكدانى ئەۋ پەيۋەندىيە باشەي لە نىۋانىاندایە، تەنەت دەيانكەن بە دوژمنى يەكترى. ھەر بەۋ جۆرەيش ئەۋ دوو نەتەۋەيەي كورد و ئەرمەنى كە چەندىن سەدەيە لەۋ نىشتمانەياندا بە پەيۋەندىيەكى برايانەي باش ژياۋن، لە ئەنجامى رىشتى تۆۋى فەسادى و نىفاق و نەزانى و بىئاگايى خۇيان، لە يەكتر بوۋن بە دوژمن و دەستيان كورد بە كوشتنى يەكترى لەپىناۋ جىيەجىكردنى ئارەزۋى خوينىژى و جىنايەتكارانەي پاشامان). لە درىژەي ئەم ۋتارەدا، تىشك خراۋەتە سەرگەلى بەلگەي ئەقلى ۋ لۆژىكى كە لە روۋداۋەكانەۋە، لە ۋاقىعەۋە، نەك لە ۋەھم و ئىبىدەۋە، ھەلپىنجراۋن، كە ھەرۋەموۋيان ئەۋە دەسەلمىنن شەپى نىۋان كورد و ئەرمەنىيەكان ھىچ پاساۋىكى نىيە و نە ئەقلى و نە زانست و نە ئىمانىش رىي پىنادات و لە فەتتە و فەسادى ھىكۈمەتى زالم بەۋلاۋە ھىچى تىرى لە داۋە نىيە و لە كۆتايىشدا زۆر بە روۋنى، رىگەي رىگار بوۋن لەۋ كارەساتە، چ بۇ كوردو چ بۇ ئەرمەنىيەكان، دىارى و رۇشن دەكاتەۋە: (...چ كوردو چ ئەرمەن،

ئەگەر ئەيەنەۋىت لەم بارودۇخە پېر ئازارە و لەم زولم و ئۆزدارىيە رزگاربان بى، ئەوا بە رېككەۋتن و يەكگرتن سەرکەۋتن بەدەستدېنن).

لە وتارىكى تىرى ژمارە (۲۷)دا، روونتر، راستەوخۆتر، راشكاۋانەتر لە دژى ئەو وەھمە دەۋەستىتەۋە كە گوايا ئەم شەپەريان شەپكە لەپېناۋ ئىسلامدا، شەپكە لەپېناۋ {خودا} دا ..! (كوردەكان! ..... عەبدولخەمىد، كە ئۆۋەى لە ھەموو سەرکەۋتنىكى شارستانى و زانستى و بەختەۋەرى و ئازادى بېبەش كىردوۋە، لەپېناۋ جېبەجىكرىنى مەبەستە گىلاۋە ناشەرعىيەكانى خۆيدا، كۆمەلەك پەككەۋتە و ئافرەت و منالى ئەرمەنى ھاۋنېشتىمانىي خۆتانى پى كوشتوبېر كىردوۋن، بۆ لەكەداركردنى ناۋى مىللەتەكەتان لە ھەردوۋ دىنيا. دەرەكەۋتوۋە كە ئۆۋە لە خەزمەتكىردن و جېبەجىكرىنى مەرامەكانى عەبدولخەمىد و فەرمانبەرە زالمەكانى بەۋلاۋە ھېچ شىتىكى تر ناكەن. پاشا لە نەزانى و بېھۆشىتان سوۋدەمەند بوۋە، ئۆۋەى كىردوۋە بە داردەستى خۆى و ھەموو زۆرۈستەم و خراپەكارىيەكانى خۆى پى داپۆشيوۋە، ھەرچى روۋ ئەدات، ئەلەين (كوردەكان...) تا دەلەى : (كوردەكان! دلتيا بن ئەۋ پلەۋ نىشانانەى كە ئۆۋە بە شەرەفمەندىيەكى بەرزى دادەنەين، چاۋتان لە ئاستى بىننىنى راستىيەكاندا دەبەستەنەۋە، دەبنە ھۆى كۆژانەۋەى چىراى مىللەتتان و لەناۋبىردىنى پاشەپۇرژتان...) ... (ئايا ھاۋكارىكرىنى ئەۋ پاشايەى مەبەستى ئەۋەيە ئۆۋە بە مىللەتتىكى ۋەھشى بە دىنيا بىناسىنىت، شىۋاى مۇقايەتتەنە؟ ئايا كوشتوبېر كىردى كەسانىكى پەككەۋتەى ئەرمەنى، روۋخاندنى نىشتىمان و مال و ھالى خۆتان ناگەيەن؟).

ھەر لە ھەمان ژمارەدا و لە بەشى ژۆرەۋەى دۋالاپەپەيدا، لە ژۆر سەردېپى (رووداۋەكان) دا، گەيشتوۋە بە تروپكى ئەقلىنىيەت و دەلەى: (بۆ ھىكۈمەتتىكى شارستانى، ئەۋە بەس نىيە كە تەنبا لە كاتى رووداۋەكاندا توندوتىژى بنوئى بۆ دامركاندنەۋەيان، بەلكو پىۋىستە ھەۋلېدات بۆ دۆزىنەۋەى رېگە و شىۋارىكى ھىكۈمەرانى كە لە چۈرچىۋەى ئەقلىۋ ئىنساۋدا بى، تا ئەۋ رووداۋانەى دامركاۋنەتەۋە، جارىكى تر

روو نەدەنەو . ئو بەندەى خودايە كە بە (مىڤى) ھاتۆتە دنياو، پىويستە مىڤانە مامەلەى لەگەلدا بكىت (!).

ھەنگاۋەكانى دىكە...

ئەگەرچى ۋەك دىمان رۆشنگەرانى كورد، لە (كوردستان)ى دەرچوۋى دەرەوۋى كوردستاندا، ھەمىشە لە ھەوللى رۆشنگەرنەوۋى (ئىستا) ۋ (دوۋۆزى) كورددا بوون، بەلام ئەوۋەشيان لەياد نەكردوۋە كە بەشىكى گىرگ لە بزاڭى رۆشنگەرى بىرىتيە لە بوۋژاندنەوۋى سامانى ئەدەبىيى مىللەت ۋ رۆشنگەرنەوۋى مىڤوۋى پى سەرەرى باو ۋ باپىران ۋ ناساندنى نەوۋەكانى ئەمىڤىتى . بە كەسىتتى ناودارو خۆبەختەرانى ئىستا ۋ رابوردوۋيان.

لەم روانگەيەو، ھەر لە ژمارە (۳) ۋە سەرنووسەر بەللىنى خۆى لە بارەى بىلوكردنەوۋى شىعر ۋ بەيتى كرمانجى ۋ ھىكايەتى (قنچ) لەسەر خواستى ھەندى لە مىر ۋ ئاغايانى خويئندەوار كە نامەيان بۆ ناردوۋە لەناو كوردستانەوۋە، دىنىتەدى ۋ بە بەشەش داستانەكەى (مەم ۋ زىن)ى (ئەحمەدى خانى)، بىلوكردنەوۋە . ديارە بايەخ ۋ گىرنگى (مەم ۋ زىن)ىش لاي ھىچ كەسىكى ئاگادار، ون نىيە ۋ بە بىلوكردنەوۋەشى لە رۆژنامەى (كوردستان)دا ئەركىكى گەرە ۋ گرانى ئەستۆ رۆشنگەرايەتى كوردى جىيەجى بوۋە.

جگە لەمەيش، دەرگى بىللىن (كوردستان) يەكەمىن مىنبەرىكە لە مىڤوۋى كورددا كە (ھاجى قادىرى كۆيى)ى شاعىرو رۆشنگەرو خەباتگىڤى كوردى بە كوردو بە مىللەتانى تر ناساندبى ۋ شىعەرىكى بەھادارى بە ناوۋەڤۆكى ھاجىشى بىلوكردنەوۋە .

لە روۋى زىندوۋكردنەوۋە مىڤوۋى مىللەتى كوردىشەو، ھەر لە ژمارە (۸)ى رۆژنامەكەو بە زنجىرە، باسى مىڤوۋى ھاكەمەكانى (جىزىرە ۋ بۆتان) بىلوكردنەوۋە ۋ لە ژمارە (۱۳)شدا بە كوردى ۋ لە ژمارە (۱۴)ىشدا بە توركى، دوو وتارى گىرگ ۋ مىڤوۋى دەربارەى سەردەمى ھوكم ۋ شوڤشى (بەدرخان بەگ)ى مىرى بۆتان، بىلوكردنەوۋە،

بەكارەيشيان چەند بەشىكى گىرگەۋ بىرگەۋ بىرپەتەۋى مېژوۋى سىياسى ۋە كۆمەلەۋى (نۆۋى) كوردىيان رۇشەن كىرەۋە .

ئەۋ ھەنگاۋانە چىيان لى شىن بوۋ؟

بۇ ئەۋەۋى بىزانىن بەرھەمى ئەۋ خەبات ۋە تېكۆشىنە، چىي لى شىن بوۋە؟ بەرى رەنجى ئەۋ رۇشەنگەرەنە، لەناۋ كورداندا چى بوۋە ؟ دەۋى چاۋى بەۋ دوۋ نامەيەدا بىخىنىنەۋە كەيەكىيان لە شامەۋە ۋە ئەۋىترىيان لە كوردستانەۋە گەيشتوۋن بە سەرنوۋسەرى (كوردستان)، بە خۆيىندەۋەيەكى وردى ئەۋ دوۋ نامەيە، زۆر شىمان بۇ روۋن دەۋىتەۋە ۋە ئەۋەۋى ئەۋ پىرسىيارەيشمان دەستەكەۋىت.

لە دۋالەپەۋى ژمارە (۳)دا، لە ژىر سەردىپى ("تەقىز" لە شامەۋە ھاتوۋە) دەۋى: (ئەم رۇژنامەيە كە لە لايەن مىرى ئىمەۋە بىلەۋ دەۋىتەۋە گەيشتوۋن شام ۋە دانەيەكەم پەيدا كىردەۋ ھەمەۋ كوردەكانى نىزىكانەم كۆ كىردەۋە بۇ ئەۋەۋى رۇژنامەكە بىيىن كە ناۋى (كوردستان) ۋە خاۋەنەكەيشى مىرى ئىمەيە، ھەمەۋىيان لە سەرتادا ماچىيان كىردەۋ خىستىيانە سەرسەرى خۆيان ۋە زۆر شاد بوۋن، دۋاتىر بۆم خۆيىندەۋە دىيان خۇش بوۋ ھەۋەك تۆ ئەم دىنەيەت پى بەخىشى بن. ئەۋ ئامۇزگارى ۋە پەيامانەۋى نوۋسىۋىتەن بە باشى ۋەرىانگىرت. زانىيان كە شىكى باشەۋ ئەۋ ھەۋالەيان لەناۋ خۆياندا بىلەۋ كىردەۋە، كە لەمەۋدۋا ھەركەسىك گەۋرە بى خۆى لە ئىشى ھەممەلى رىزگار بىكات ۋە فىرى ۋەستەيى بىت ۋە فىرى چەكى تازە بىت ۋە لەناۋ خۆياندا پارە بە يەكتىرى بەدەن ۋە مىنەلكانىيان بىنەرنە بەر خۆيىندەۋ ۋە رەۋانەۋى شارەكانى خاۋەن سىنەت ۋە فەنىيان بىكەن....) ... (تۆ ئەم عەزىيەت ۋە مەسەفە بۇ چاكەۋى كورد دەكىشىت، تۆ ئەم رۇژنامەيەت بۇ ئىمە بىلەۋ كىرەۋەۋە، خاۋ لە تۆ رازى بىت، گەلىك ئايەت ۋە ھەدىس ۋە رىگەۋى باشت پىشان دىن، رەھمەت لە باۋىكت بى....) ... (خاۋ پىغەمبەرىش لەمەۋدۋا ھارىكارىتان دەكەن، ئىمەيش ھە چاۋەپى پۆستەۋى رۇژنامەكەتەن ... ھەتد.)

لە ژمارە (۱۷) يىشدا لە ژۆر سەردىڭى: (نامەيەك لە كوردستانەو پىم گەيشتووە) نووسەرى نامەكە دەلئ: (جگە لە يەك ژمارەيان، سەرچەم ژمارەكانى ترى رۆژنامەى كوردستانم خويندۆتەو، ئەم پىشكەوتن و دەسكەوتە بە سايەى خۆپاڭرى و تىڭۆشىنى لەپادەبەدەرى ئىووەيە كە ميللەتتەكتان بە ئەلف و باى سەرنجدان و وردبۆنەوە ئاشنا كردووە، دەستان خۆش بئ و پىرۆزىيەتەن لىدەكەم....).

(لەوانەيە ناحەزانتان بلئ رۆژنامەيەك بە زمانى نەتەوەيەك كە خويندەوارەكانى بە رۆژەى لە ھەزاردا يەك بن، دەشئ چى لئ چاوەپئ بکرى و بەرھەمى چى بئ؟ ئەوانەى ئەم جۆرە كىشانە دەھىننە ئاراو، نازانن وريايى لەھەد بەدەرى ميللەتتەك، زۆرجار بە سايەى يەك دوو كەسەووەيە، بە تاييەتى لەناو نەتەوەى كورددا كە شاعىرى وەك (فضولي) و جەنگاوەرى وەك (صلاح الدينى ئەيوبى) پىنگەيشتەن، ئىتر بۆچى رووناكبىرانى نەبنە رووناككەرەوەى ئاسۆى عىرفان.....ھتد).

(.... ھەرەكو چۆن ئەندامىكى لەش كە لئى ئەدرىت، نىشانەيەكى ئەو لىدانەى پىوھ ديار ئەبئ، بىرو بپروايەكىش كە بەر مېشك بکەوئ، مەحالە شوئەوارىك جئ نەھىلئت، ئىوھ كە دەستەبژىرى ئەم ميللەتەن ئەركى وىژدانىتەنە كە ميللەتەكتان بە مافە سروشتى و سياسىيەكانيان ئاشنا بکەن).

(ئەمۆ خەلك ھوشيار بۆنەتەو، لە تواناياندايە ئەو دەستى مەرھەمەت و ھاوڕىيەتيەى بۆ درىژ ئەكرىت، لە دەستى خوئناوى زۆردارىكى خوئىنرئ، كە مال و حالى زەوت ئەكات و رۆلەكەى لەناو ئەبات، جيا بکاتەو).
(كوردەكان تا ئىستا نەيانئەزانى "خەليفە" چىيە، تىگەياندىنان لەم بارەيەو، چەند ھىممەتتىكى گەرەيە!).

(كوردەكان لايان وابو كە حكومەت ھەرچىيەك بکات حەقى خۆيەتى و پاشا ھەرچىيەك بکات كەرامەت و عىنايەتە. ئىوھ لە كوردەكانتەن گەياند كە ئەو بىروباوەرەنە راست نەن و ھەركەسەو خاوەنى مافىكى دىازىكراوى خۆيەتى. ئەو

مونا قەشات و مشتومپى قەلەمە، كە خستوتانە تە ئىستى خۇتان، غەزايەكى زۆر پىرۆزە).

(لەوانىيە ئەم زۆرانە قەلەمىيە تان زۆر بخايەنئى و ئىتو بە بەرھەمەكەي و نەتىجەكەيدا نەگەن، بەلام ھەردو چاۋەكەم غەبدولپەرحمان بەگ، دلتيا بن لەۋەي بەرەكەتى سىروشتى تىگەيشتن، لە بەرەكەتە پىرشنگدارەكانى مېشكى مۇفە، ئەو بەرەكەتە بەرزە ھەمىشە دەپتە ھاندەرو يارىدەدەرى ھىمەت و غىرەتتان.....).

(ھەتا ئىستا زولم و ستەم ھوكمەران بوون، لەمەودا ھوكمەرانى بۇ دادپەرۋەرى و رووناكىيە!).

(ئىدى زامانى ھالمان دەلتىت: "زۆر لەمىزە لەناو گوماندان.. ئىستا راستىمان دەۋى....."، دەرخستنى راستىيەكان ھىچ كاتىك زىانبەخش نابن). كوردىك.

بە راستى قەلەم لە توانايدا نىيە، لەۋە زىاتر كە لە دەقى ئەو دوو نامەيدا ھاتوون، لەبارەى ناۋەپۇك و رەنگدانەۋەى ھەنگاۋەكانى رۇشنگەران و (كوردستان) —ۋە لەناو كورداندا، شتىكى تر بلئ. ئەو دوو نامەيە بۇ ئەۋە دەشپىن ۋەك دوو بەلگەنامەى مېژوۋىي تەماشابكرىن، دوو بەلگەنامە كە شاھىدىي ھال و دوو وىنەى بەرجەستەن بۇ دىمەنى دەور و تەئسىرى ھەنگاۋە سەرەتاييەكانى بزافى رۇشنگەرىي كوردى لەناوخۆى كوردستانى داگىركاۋدا .

بە دىۋەكەى تردا، ئەم رۇژنامەيە كە ھەلگىرى ئەو گوتارە رۇشنگەرى و خەباتگىرپىيە بوۋە، ۋەك چۆن ھەر لە سەرەتاۋە، رىئى نەدرا لەناو توركىيادا دەرېچى يان بللو بىكرىتەۋە ، ھەروا لە قاھىرەيش كەوتنە راۋەدوۋاننى و بللو كوردنەۋەيشيان لەناو توركىيادا قەدەغە كرد .. لە ژمارە (۱۳)دا لە ژۆر سەردىپى (كاغەزى) لە كوردستانەۋە ھاتوۋە) خاۋەنى نامەكە نووسىۋىتى: (ئەمە دوو سى مانگە جەرىدەى كوردستان دىتە ۋلاتى ئىمەۋە، بەلام مەئموورەكانى ھكۈمەت ناھىلن بە سەربەستى بىخوئىنەۋە. بە دەستى ھەركەسىكەۋە بىبىنن ئەيگىرنو ئەۋكەسەيش ئەگىرن و ئازارى ئەدەن. لەگەل ئەۋەشدا كرمانچ ھەموۋى گەلى مەيلى ئەكەن).

سەربارى قەدەغە كوردنى (كوردستان) لەناو قەلەمپەوى توركاندا، مەدەت بەدرخان لەدوورەو حوكم درا، براكانى گيران و وەك فشارىك بەكارىان ھىنان تا (مەدەت و عبدالرحمن) ناچار بكن دەست لە بلۆكردنەوہى (كوردستان) ھەلگىرن و خۇيان بدەن بەدەستەوہ، ئەگەرىش نا ئەوا داوا لە كارىەدەستانى مىسر بكرى كە تەسلىمىيان بكنەوہ بە توركىا..

لە ژمارە (۷)دا (عبدالرحمن بەدرخان) لەو بارەيەوہ نووسىوتى: (ئەگەر مەبەست و ئامانج لە گرتن و ئازاردانى براكانم، ئەوہ بىت كە بىرۋاوەپو عەزم وەلاوہ نىم و بگەپمەوہ بۆ ئەستەنبول، ئەوا قەسەم بەخوا، تەگبىر لە بەھىزتر كوردنى عەزم و خۇپاگرىم بەولاوہ، ھىچى تر نابى) (شىر تا زامدار بى، چنگەكانى تىژتر دەبن).

لەگەل ھەموو ئەوانەشدا، (كوردستان) و گوتارى نوپخواز و روشنگەرەنەى ئەم رۆژنامەيە، نەك ھەر لەناو كورددا، بگرە لەناو خودى توركاندا جىي بايەخ و سەرنج بوو، ديارە ژمارەيەكى زۆر خوینەرەى توركىشى ھەبوو، يان ھەر ھىچ نەبى ئەوانەى بە تەنيا توركىيان بۆ خویندراوہ تەوہ و نەيانتوانىوہ كوردى بخویننەوہ، بە ئاواتەوہ بوون بەشىك لە رۆژنامەكە بە زمانى توركى دەرىچىت.. لە (راگەياندىكى تايبەت)ى ژمارە (۱۸)دا، سەرنووسەر باسى ئەوہ دەكات كە: (بەم دوايە خەلگىكى زۆر داوايان لىكردم زمانى توركىيش، كە زمانى رەسمىيە، لە رۆژنامەكەدا بەشدار بكم، بۆ جىيەجىكردنى ئەو داوايە، بپيارم دا، بە ھاوكارىي "قەوزى بەگ"ى خۆشكەزەم، كە لەم رۆژانەدا بەھوى بىزارىي لەو كارە نامرؤفانەيەى لەناو سوپادا دەكرى، پەناى ھىتاوہ تەخانەى ئازادى و سەربەستى، نىوہى رۆژنامەكەم بە زمانى توركى بلۆ بكرىتەوہ).

ئەو رۆژنامەيەى كە بە سەردىرى: (ھاندەرى كوردەكانە بۆ ھوشياربوونەوہ و وەدەسھىنانى صەنايە) و بە پەيامى: (ئەمە يەكەمىن جارە كە بەم زمانە ئەم رۆژنامەيەم بلۆ كرئوتەوہ، بۆ مەبەستى تىگەياندىنى زانىارى و گيانى خۆشەويستى لەناو رۆلەكانى نەتەوہكەم و ھاندانى كوردەكان بۆ ئەوہى رىگەى پىشكەوتن و شارستانىيەتى تازە بگرن، لە ھەمان كاتىشدا ئەدەبى نەتەوہى خۇيانيان پى پىشان

بەدەم..... بېرىمدا لە رېگەي ئەم رۆژنامەيەو ھەموو تواناي خۆم لە دوورە ولاتدا، تەرخان بکەم بۆ ھەموو کارىک کە قازانچ و بەختيارى و پەرورەدەکردنى بېرى تېدايىت بۆ ھاوالاتيانى کورد). دەستى بەکارى خۆى کرد.. بەم چەند رستە و دەرېرېنە دەگاتە لوتکەي پەيامى رۆشنگەرەنەي خۆى، کە لە وتارىکى ژمارە (۱۸) دا ھاتوو دەلى: (...). بېرى ھەلەتەنم دا، چونکە گەيشتمە ئەو بېروايەي جوولانى قەلەمىک لە ئازاديدا، زۆر لە شمشىرېکى خراپەکارى پەککەوتوى ھەلواسراو کارىگەرترە.....). (نازانم ئىتر کى شکات بکات و داواي ماف لە کى بکرىت..... ئىتر کاتى سەيرو چاوەپوانى بەسەرچوو، سەبرى لەمەودوا ئازەلېيە، بە داواي خاوەندا مەگەرېن. خۆتان چارەسەرى خۆتان بکەن. منىش بېدەسەلاتانە سەرکەوتن لە يەزدان داوا ئەکەم و بۆ ئارامىي ويژدانم لە مىسرەو لە رېي بلالوکراو کەنمەو ھەولې دەرخستنى راستىيەکان ئەدەم).

دەرئەنجام و پوختە:

رۆژنامەي (کوردستان) لەسەر دەستى رۆشنگەرەنەي رابەرى کورد، لە دواسالەکانى سەدەي نۆزدەھەمدا کە سەدەي دووھەمى رۆشنگەرەي ئەوروپا و خۆرئاوا بوو، ھاتە دىناو و ھەم يەکەمىن ھاوارو ھەم يەکەمىن ھەنگاوى رېي سەختى تىکۆشىنىکى مۆدىرنانەي کورد بوو.

(کوردستان) مېنەرى رۆشنگەرەي کوردى بوو، پەيامى ھەلسانەو ھەي رۆشنگەرەنەي مەرفى کوردبوو لە پاش شکستى داوين مېرئشىنى و نشوستى خوينايى داوين شۆرشى سەربەخۆخاوى سەدەي نۆزدەھەمى.

بايەخدان بە گرنگىي لەکۆتا نەھاتوى خويىدن و خويىندەوارى و بلاوکردنەو ھەي زانست و مەعرفەت، پېشخستنى ولات لە رووى پېشەسازى و کشتوکالى و زانستى و سەربازىيەو، رۆشنگردنەو ھەي بەرچاوى خەلکى مەزلووم و چەواشەکراوى کورد و ئەرمەن، رەواندەنەو ھەي ھەمى راستگويى و ھەقخاوى خەلپە و دارودەستەکەي لەلای کوردى خۆشباو، ھوشيارکردنەو ھەي لە يارىي تەلەکەبازانەي دۆژمان بۆ بەشەپدانىان لەگەل ئەرمەنيە مەزلوومەکاندا.. سەربارى ئەوانەش ناساندنى کورد بە

مىژۋى خۆى و بە داستانىكى ئەدەبىيى پىر بايەخى وەك (داستانى مەموزىن)...
 ھىنانەۋەى باس و خواسى مىللەتان و ولاتانى پىشكەوتوو، وەك نموونە بۆ
 چاۋلىكرىنيان... وەبىرھىنانەۋەى ئەركى نىشتمانى و نەتەۋەيى و ئايىنى لە
 خزمەتكردنى ولاتدا، لە رىي ئاۋەدانكردنەۋەى دوستكردنى قوتابخانەۋەى، ھەموو ئەمانە
 ناۋەپۆكى پەيامو گوتارى سەرەكى و لاۋەكىي - كوردستان - بوون، كە ھەر ھەموويان
 گەۋھەرى گوتارو پەيامى رۆشنگەرى پىكدىن .

ئەم ھەول و تىكۆشەنە ھەم دۆست و لاينەر و ھەم ناحەز و دۆزمنىشى ھەبوۋە...
 پىرۆزەيەكى ھوشيارانەى رۆشنگەرىي كورد بوو، شۆينەۋارى بەرچاۋى بەسەر ئاراستەى
 بىركردنەۋەى ھەلۆيىستى نەۋەكانى دواترى رۆشنگەرانى كوردەۋەى جى ھىشتوۋەى و تا
 ئەمپۆيش نەفەسى ئەو پىرۆزەيە خىزورى ھەيە ، بارگەى بەھىزى ئەو ھەول ۋەھەنگاۋەى
 يەكەم، ھەر زىندوۋەى دلى گەرمى لە لىدان نەكەوتوۋەى !

لىستى ناۋى سەرچاۋەكان :

* ئەم باسە : سەرلەنۆئ خۆيىندەۋەى ۋەھەلسەنگاندەى و بەپىزانىن و سىياسىكى زۆرەۋەى ، ئەم سەرچاۋانەم بەكارھىنانەۋەى ،
 چ بە ۋەرگىرنى دەقى تىكستەكان لىيانەۋەى ، يان بە سوود ۋەرگىرنى لە راۋ بۆچوۋنى نووسەرەكانيان :

1 - (كوردستان) يەكەمىن رۆژنامەى كوردى - ۱۸۹۸ - ۱۹۰۲ كۆكردنەۋەى پىشەكى: دۆكتۇر كەمال فوناد/ بەغداد
 ۱۹۷۲.

2 - ۋەرگىزپانى بەشە توركيەكەى (كوردستان) يەكەمىن رۆژنامەى كوردى- چاپى يەكەم سالى ۲۰۰۰ چاپخانەى دانان /
 لە بلاقرواۋەكانى بىنكەى ئەدەبى و رىوناكبرىي گەلاۋىژ.

3 - (چەند لاپەرەيك لە مىژۋى رۆژنامەۋانىي كوردى ۱۸۹۸ - ۱۹۱۸) بەرگى يەكەم، نەۋشېروان مستەفا ئەمىن. چاپ
 و ئۆفسىتى دەزگەى سەردەم - سالى ۲۰۰۱ لە زنجىرە كىتپى دەزگەى چاپ و پەخشى سەردەم (۱۳۴).

4 - (رۆشنگەرى - ھەنگاۋى يەكەم) / لويد سېپىنسەر و ئەندرىژ كۆز / ۋەرگىزپانى لە فارسىيەۋەى - پىشەرەۋەسىن -
 لە بلاقرواۋەكانى سەنتەرى راگەياندنى كۆمەلەى خۆيىندەكارانى كوردستان - ژمارە (۲) پىرۆزەى ۋەرگىزپان - ۲۰۰۱ -
 سلىمانى.

5- رىتېسانس / دىكەمال مەزھەر

نەتەوايەتى و پۆست مۆدىرنىزم

ئەكرەمى مېھرىداد

بىروباۋەپى پۆست مۆدىرنىزم دەربارەى پرسى نەتەوايەتى، زياتر لە مۆدىرنىزم گىرنگى بە نەتەوايەتى دەدات و لە ھەندىك لايەندا بەشدارىيەكى زياترە لە مۆدىرنىزم بۆ شىكردنەوہ و لىكدانەوہى نەتەوہ و نەتەوايەتى . سەرەتا بۆ ئەوہى بتوانىن لەم پرسەدا بەشدارىيەكى باشتىر بگەين و بتوانىن لە روانگەى پۆست مۆدىرنىزمەوہ زياتر لە راستىنەى نەتەوايەتى و ناسنامەكان بگەين، پىويستىمان دەبىت كە زانين و لىكۆلىنەوہى نوئ و ھاۋچەرخ بۆ ھەردوو دياردەكە بگەين، كە ئەوانىش دياردەى نەتەوايەتى و پۆست مۆدىرنىزمە . دەمەوىت وەبىرھىنانەوہىەك بۆ ئەو بىر، ئاست و لىكدانەوانە بەيان بگەم كە تا ئىستا دەربارەى نەتەوايەتى من بۆ خۆم پىيان گەشتوومو باسى ئەوہش ناكەم كە ئەم شىكردنەوہىە، تاكە شىكردنەوہى راست و گونجاۋە، بەلكو دەتوانىن بۆ دياردەىەكى ديارىكراۋ، بۆ نمونە نەتەوايەتى، بىر لىكدانەوہى جياواز و جوراۋجورمان ھەبىت و سەرەنجام لە گەفتوگۆى نىۋان ئەو پىناسە و لىكۆلىنەوانە، بۆ ھەمان دياردە، بتوانىن لە راستى نىك بىينەوہ .

په که مین ناست و ناسوی تیځه یشتن له پرسۍ نه ته وایه تی نه ویه که ، نه ته وه کان وه کو دهرکه وته یه ک یان دیارده یه کی میژووی، سیاسی، ئابووری، فرههنگی و کژمه لایه تی ده ناسریت، واته نه ته وه دیارده یه که که هه موو ئو رهوشانه ی که ناوم هیان کاریگه ریان هه یه له سر دهرکه وتنی و پیڅکه وتنی، نه ته وهش په یوه ندی و کاریگه ری له سر نه وان هه یه . مه به ست له باسکردنی هم ناسته (ناسویه) بۆ ناساندنی نه ته وه نه ویه “ که نه ته وایه تی ته نها لیکنده وه یه کی فرههنگی یان (زمانی) بۆ ناکریت، نه گهرچی هیندیک بیروباوه پ هه ن که نه ته وایه تی به زمان یان فرههنگ یان وه کو ریازی نه لمانی نه ته وه به په روه رده داده نیښ. قوتابخانه ی نه لمانی له سر دهستی (فیخته ۱) نه ته وه و نه ته وایه تی وه کو دیارده یه کی نه ژادی و فرههنگی ده ناسینن و ده لین هه موو نه و که سانه ی به نه لمانی ده دوین له نه وروپا به نه لمانی و نه لمانیان ده زانن. هم بیروباوه په یه کیځ بوو له و هیانه ی به داخه وه له نه جامدا نازیم و فاشیزمی لپه یدا بوو، سه ره نه جام گه یشتنه نه و راده یه ی که نه لمانیا و ئاریبه کان به رتر(امتیان) یان هه یه به سر نه ته وه کانی دیکه دا. لیکنده وه ی ستالین و مارکسیسته کان له نه ته وه، وه کو دیارده یه کی ئابووری و به تایبه تیش ئابووری سه رمایه داری ده زانن، نه گهر نه ته وه یه کیش (وه کو کورد یان نه رمن یان یه هودی پیش ۱۹۴۸) بیبه ش بوویت له ئابووری هاوبه ش، به پیی لیکنده وه ی ناک ره هه ند و تاک ناسوکه ی نه وان (لیکنده وه ی ئیکونومیستی)، نه و له نه ته وه یی بوون ده که ویټ و پیځهاته کانی دیکه ی نه ته وه فریای ناکه ون. لیکنده وه ی تاک ناستی، یان تاک بیروباوه پی که یه کیځه له تایبه تمه ندیه کانی شیکردنه وه ی مؤدیرنیټی به هه موو بیروباوه په کانی (ناسیونالیستی، مارکسیستی و لیبرالی) یه وه، که به پیی مه به ست و به رژه وه ندیه کی دیاریکراو نه ته وه یان تا راده ی نه و تاک ره هه ندیه ی خویان هیناوه ته خواره وه و نه مه ش ویرای نه جامی جهنگ و توندوتیژی وه کو به رنه نجامی کی مه نتقی نه و بیروباوه پانه و به گژاچوونی بیروباوه په کانی دیکه .

ئەو بىرلەشكەن ئاسىيا، ئاسىيا تەنەسى (يان نەياندەۋىست كە
 بىزان!) نەتەۋەكان دىاردەيەكى مېژوۋىن ۋە ھەموو رەۋشەكانى ئابوۋرى، سىياسى،
 ھەرھەنگى ۋە كۆمەلەيەتى كارى تېدەكەن ۋە ھەموو بېرۋاۋەپەكانىش بەدەۋرى خۇيان
 كارىگەرى ۋە بەشدارىيان لە نەتەۋايتىدا ھەيە ۋە نەتەۋايتىش جىگادەستى تائىستى
 بەۋان ۋە بە مېژوۋىن ئابوۋرى، ھەرھەنگى ۋە سىياسەتى جىھانىيەۋە دىار ۋە ئاشكرايە.
 رەخنەى نۆى ۋە پۇست مۇدىرنىزم لە بۇچوۋنى زمانەۋانى ۋە ھەرھەنگى ۋەمان لېدەكەت
 كە تەماشى نەتەۋەكان بگەين ۋە بېينىن، كە بەشى زۆرى ئەمىرىكاي لاتىن بە ئىسپانى
 دەدوۋىن ۋە زمانى ئىسپانى زمانى رەسمىيە، بەلام (ئىسپانى) نىن. چەندىن نەتەۋە
 ۋەلات بە فارسى دەدوۋىن ۋە فارس يان (ئىرانى) نىن. چەند ۋەلات ۋە نەتەۋە بە توركى
 دەدوۋىن ۋە تورك (توركيە) نىن. بەشىكى زۆرى ئەفرىقا بە ھەرھەنگى ۋە ئىنگىلىزى
 دەدوۋىن ۋە لە راستىدا ئىنگىلىز ۋە ھەرھەنگى نىن ۋە لەمانەۋە دەگەينە ئەۋ ئەنجامەى كە
 ھەموو ئەۋ ۋەلات ۋە نەتەۋانەى بە ئىنگىلىزى دەدوۋىن (جگە لە ئىنگلاندى) ھىچيان ئىنگىلىز
 نىن ۋە بۇمان دەردەكەۋىت كە بەشى زۆرى جىھان بە زمانى نەزادى ۋە ھەرھەنگى خۇيان
 نادوۋىن، بەم جۆرە بۇمان دەردەكەۋىت كە تەنھا شىكردنەۋەى زمانىي ۋە ھەرھەنگى بۇ
 نەتەۋەكان بەتەنھا نابنە ئاست ۋە ئاسۋىيەكى گونجاۋ بۇ ناسىن ۋە دىارىكردىن چەمكى
 نەتەۋە . ئەۋەى كە پۇست مۇدىرنىزم فېرمان دەكەت، ئەۋەيە كە ھەمىشە لەچەند
 ئاست، ئاسۋ، بىر ۋە بەرژەۋەندىدا دىاردەكان بىناسىن ۋە لە ئەنجامى گىتوگۇزى نىۋان ئەۋ
 بىرلەشكەن دەتۋانن زىاتر لە راستى نىك بېينەۋە. لېرەدا دوو رەۋش ۋە مېتۇدى گىرنگەمان
 بۇ دەردەكەۋىت "يەكەم، ئەۋەيە ئىمە لە زانستى كۆمەلەيەتدا تەنھا دەتۋانن لە راستى
 ۋە بەرژەۋەندى ۋە بەھرەمەندى ۋە ئازادى زىاتر نىك بېينەۋە، واتە زانستى كۆمەلەيەتى
 ۋەكە زانستى ئەزموۋنى يان زانستى ئەبستراكت (ماتمايك، فېزىك، بايۇلۇجى) نىيە كە
 بىتۋانن بە ئەنجامى تەۋاۋ ۋە راست بگەين، بەلكو ئەۋەيە كە لە زانستى كۆمەلەيەتى يان
 دىاردەكان (ۋەكە نەتەۋايتى) ھەموو ھەۋلەكان، بېرەكان، ئاسۋكان، بۇ زىاتر

نزيكبوونه له راستي و دوهم، دهگينه نهو نهجامي كه نيمه له نيوان گفتوگوي نهو بيرانه، (ناستانه) و بهرژه و هنديانه ده توانين له راستي زياتر نزيك بينه وه (۲) . كاتيك كه باسي نهو دهگين نه ته وايه تي ديارده يه كي فره يه و هممو ره و شه كاني نابووري، سياسي، فره نكي، و كومه لايه تي ديارى دهگن، ته نانه ت سياسي نيوده وله تيش كاريگه ري هيه له سر ديفاكټوي نه ته وه كان، نه گه ته ماشاي نه وروپا بگين كه كيشه ي نه ته وايه تي له و كيشوهره زياتر له هممو شويټيك چاره سر كراوه، به لام هيشتا كه م ولات هيه له نه وروپا كه تاك نه ته وه بيت، كارل پوپه ر ده لټ: ((تاكه ولاټيك تاك نه ته وه بيت ته نها نه لمانيايه)) (۳).

نمه په يوه ندي به و ديفاكټوي هيه كه سياسي نيوده وله تي له دواي سالي ۱۸۱۵ تا راده يه ك تواني جيگيرييه كي سياسي بؤ نه وروپا له سر بناغي به ناو (دهوله تي نه ته وه) يان (دهوله تي نيشتمان) پهيدا بكات، ويراى نه وهش تا ئيسټا كيشه و پرسى نه ته وايه تي ماوه و له سالاتي نه وه ده كاندا گه ليك كيشه ي له و جوړه مان له خودي نه وروپاشدا بيني، نه مه سره پاي بووني پرس و كيشه ي نه ته وايه تي له ولاتاني ديكه ي دنيا، بووني ولاتاني چند نه ته وه له نه وروپايه كي چاره سره كراوى كيشه ي نه ته وايه تي به ته واوي، ليكده وه ي نه ژادي يان زماڼي بؤ نه ته وه كان په سهند ناكات.

دوهمين ناستي ناسين و ليكده وه ي نه ته وه و نه ته وايه تي، نه وه يه كه نه ته وه كان خاوه ني چند پيكه ينه ريكي ميللين و نه و پيكه ينه رانه هممويان كاريگه ريان هيه له سر پرسى نه ته وايه تي، واته نه ته وه چوارچيوه يه كي گشتييه كه خاوه ني چند تاييه تمه ندي هاوبه شه له زمان، خاك، فره ننگ، نابووري، باري سايكولوزي و ده سالات (۴). ليكده وه ي پيشو كه ليكولينه وه كه ي ستالين بؤ پيكه ينه ره كاني نه ته وه تا ئيسټا باشترينه له و مهيدانه دا، به لام خراپى ديدى ستالين نه وه يه كه نه گه ريه كيك له م پيكه ينه رانه له نه ته وه دا نه بوو، نه وا نه و كومه له خلكه له حاله تي نه ته وه يي ده كه ون، به تاييه تيش ستالين سه باره ت به پابه ند بووني بؤ شيكرده وه ي نابوريانه ي ماركسيزم مه رجي نابووري هاوبه ش له واني ديكه به گرنگر ده زانيت و ده لټ نه و كومه لانه ي

خواهني ئابوورى هاوبهش نين نابنه نهته وه. نهگه رته ماشاي نهته وه كانى “ (سېرې، كروات، و بۆسنه) بكهين ده رنه كه ويته كه هه رسيكيان (سېرې و سلاڤن)، به لام پيكيه پنه رى دينى نهوانى بهم جوړه ليك جيا و جياواز كردووه، سېرېي نه رسه دوڤس، كرواتى كاسوليك و بۆسنه ي ئىسلام بوونه ته سى نهته وه ي جياواز له يهك و گه ليك توندوتيزى و دوژمنكاريان له دژى يه كترى نواندووه. جيا بوونه وه ي پاكستان و بهنگلاديشى ئىسلام له هيندستانى هيندوس، جيا بوونه وه ي نهو ئوردو نه ژادانه به هو ي دهسه لاتي به ريتانيا و دينى ئىسلامه وه بۆ نهته وه ي جياواز. ليږدها بۆمان ده رنه كه وي كه ئاست يان پيكيه پنه رى دينى كاريگه رى گه وره ي له سه ر نهته وه كان هه يه، جيا بوونه وه ي ئيرله ندا ي كاسوليك له به ريتانيا و ئيرله ندا ي پروتستانت و جيا بوونه وه ي كورد و فارسى (ئارى نه ژاد) له سه ر بناغه ي شيعه و سوونه بوون نهو ديارده و ديفاكٽويانه كه كاريگه ريان هه يه له سه ر رهوشى نهته وه يي و نهته وه كان.

بەم جۆرە دەرئەڭەيىت كە تەنانەت ئەم ئاستەش بۆ خۆى فرە پىڭكەينەر و فرە رەھەندە و ھەموو تايىبە تەندى و پىڭكەينەر ھەن كارىگەر ئەسەر رەھىشى نەتە وايەتى، مەرجىش نىيە نەتە وەيەك بە شىۋەيەكى ستاندار و گىشتى لە ھەموو ئەم مەيدانانەدا كارا بىت، بەلگە بەو جۆرەيە كە بارى مېژووى، سىياسى، ئابورى و فەرھەنگى ئەو نەتە وە جۆنى بۆ دەستبەت بەو پىيە دەتوانىت لەم مەيدانانەدا يان ھەندىك لەم مەيدانانەدا، كارىگەرى و دەسەلاتى نەتە وەيى خۆى پىادە بىكات و دەگەينە ئەو ئەنجامەي كە دىسان لىكدانە وەي تاك ئاست و تاك پىڭكەينەر، دەبىتە مېتودىكى مېتافىزىكى و لىكدابراو، ھەرچەندە ھەندىك لە بىر و پادە ھەن كار بەو جۆرە ھەلۋىستان ئانودەو.

ئەم دوو ئاست و ئاسۆيە بۆ ناسىن و شيگردنەوہى نەتەوہ و نەتەوايەتى، دەبنە دوو ئاستى بابەتى بۆ نەتەوہکان بۆ زياتر شارەزابوون لە نەتەوايەتى پتويست دەبێت بچينە سەر ئاستى خۆيى بوون (زاتى).

سڀيهين ئاست و ئاسوى نه ته وه، نه وهيه كه ده بڼت نه ته وه كان له وارى تايه به تى و خوديدا توانايه ك بنوښن بو نه وهى خوځيان بسه لمښن و نه ته وايه تى خوځيان پياده بكه،

بۇ زياتر شىكرىدەنەش پەنا دەبەينە بەر بېۋاي زانا و فەيلە سوۋى سەدەي نۆزدەي
 فەرەنسە (ئىرنىست رىنان) كە دەلئەت ((نەتەۋە دەنگەندىكى بەردەۋام و رۇۋانەيە)) (۵).
 يەككە لەۋ نەتەۋانەيە كە بەردەۋام دەنگى بەخۇي داۋە، رىفراندۇمى بۇخۇي كىردۈۋە،
 خۇي سەلماندۈۋە نەتەۋەي كۆردە، واتە ئەگەر نەتەۋەيەك نەتوانى خۇي بسەلمىنى
 لەۋانەيە لە نەتەۋايەتى بىكەي، يان بېيەتە نەتەۋەيەكى دىكە. ئازەرىيەكان لە ئىران،
 ھەرچەندە لە كۆرد زۆرتىن، بەلام بەرەۋەۋە دەپۇن كە زياتر بىنە فارس و ئىرانى،
 چۈنكە نەياتۋانىۋە يان نەيانۋىستۋە بە ئازەرى تۈرك بىمىنەۋە. (ئىرنىست گىلنەرى)
 بەرىتانى دەلئەت ((نەتەۋە فەرەنگ و ئىرادەيە))، واتە نەتەۋە و فەرەنگەكەي بە
 ئىرادە و كار دەچنە حالەتى كىردەيى و پىادەكەندەۋە. يان ھەر خۇي دەلئەت كە :
 نەتەۋايەتى نەتەۋە درۈستدەكات (۶). مەبەست لەمەش ئەۋەيە كە دەۋلەت يان
 بىزۈتتەۋەي نەتەۋايەتى دەتۈنئەت نەتەۋە درۈستبكات. ئەگەر چى ئەم پىئاسەيە بۇ
 نەتەۋە تاك ئاراستەيە، بەلام ھىشتا بەشكە لە راستى تىدەيە و خۇيى بوون و سەلماندنى
 نەتەۋەكان يەككەن لە ئاستە گىرەنگ و چارەنۈوس سازەكانى نەتەۋايەتى. قوتابخانەيەكى
 دىكە، كە بە پەپەرەۋى سۇسىال دىموكراتى نەمسا (ئۆتريش) ناسراۋە لەسەر زمانى
 ئۆتۈباۋەپرى پابەريان : نەتەۋە بەرەنگەندەۋە و بەجەپەيتاننى پىداۋىستىيە كۆمەلەيەتى،
 سىياسى، فەرەنگى و ئابۋورىيەكانى ئەۋخەلگەنە دەزانن كە ئەۋنەتەۋەيەي لى
 پىكەتۈۋە (۷). ئەم لىكەندەۋە چەپە، شىكرىدەۋەيەكى رادىكال لەبەرژەۋەندى خەلگ،
 بە تايىبەتى كىركارار و زەحمەت كىشان لە نەتەۋە بىيان دەكات.

تېكەلاۋكەندى ھەردۈۋ بارى بابەتى (خالەكانى ۱ و ۲) و خودى (ئاستى سىيەم)
 ئاستى چۈرەم پەيدا دەكات، كە ئەۋىش رەۋشى نەتەۋەيى بوونە بەھەردۈۋ ئاستەكانى
 بابەتى و خودى. لىكۆلئىاران و زاناکان دەلئەن باشترىن جۆرى نەتەۋەيى بوون،
 ھۇشيارىيە دەربارەي خۇ و ئاگايى ئەۋنەتەۋەيە كە دەتۈنئەت چۇن و لەكام رىگا و
 بەھۇي كام لەپىكەپنەرەكانەۋە (كە ئەۋكەتە ئەۋنەتەۋەيە تىايدا بەھىزە) دەتۈنئەت
 ھۇشيارى و نەتەۋەيى بوونى خۇي پىادە و بەرجەستە بىكات. ئاگايى دەربارەي خۇ و

نەتەۋەيى بۈۈنى ئىران يان (ھويت ايرانى)بوو كە شىيەئى دوانزە ئىمامى كرده مەيداننىكى گىرنگى خۇجيا كىرگەنەۋە لە سۈنەئى عوسمانى و عەرەبى و توانيان لەو رىگايەۋە چوارچىۋە و پەرۋىزىنىكى پتەۋ بەدەۋرى ئىراندا بۇ خۇپاراستن لە ھىزە ئىسلامىيە دژەكانى دەۋرۈبەرى خۇيان پەيدابكەن . . ئاگايى و ھۇشيارى ئەمىرىكا وائى كىرد كە ولات و نىشتىمانى ئەمىرىكا لەسەر بىناغەئى ھاۋلاتى يان ھاۋنىشتىمانى بىنايتىننن، نەك لەسەر بىناغەئى نەژاد و فەرھەنگ _نمۇنەئى ئەلمانىا و ئىتالىا_ چۈنكە سىياسەتى نەژادى و زمانى و فەرھەنگى دەرۋەستى فەرھى جىاۋازى نەژادى ئەمىرىكا نەدەھات بۇيە سەرەنجام لەسەر بىناغەئى مافەكانى مۇۋە و ھاۋلاتى بۈۈن، رەۋايى و فەرھەنگى ولاتە يەكگرتۈۋەكانى ئەمىرىكايان ۋەك نىشتىمانىك پىكھىنا . . ھەر بەۋ بۆنەۋە، ئەلبانىيەكان وىزى جىاۋازبۈۈنيان لە بوارى ئايىندا و دابەشبوۈنيان بەسەر ئايىنەكانى ئەرەسەدۇكس، كاسۋىلىك، ئىسلام و تەسەۋف، پەنايان بىردە بەر رەھەند و ئاستى زمانى ۋەكو تاكە پىكھىنەرى ھاۋبەش بۇ بىنايتانەۋەئى نەتەۋايەتى ئەلبانى، چۈنكە دەبىت ئەۋەش لەبەر چاۋ بگىرن كە ئەلبانەكان بەسەر چەند ولات و دەۋلەتتىكدا دابەش كرابوۈن و خاكى ھاۋبەشيان لىزەۋت كرابوۈ.

ئاگايى و ھۇشيارى دەرۋارەئى خۇ، وائى كىرد كە يەھود پاراستنى ناسنامە و نەتەۋەيى بۈۈنى خۇيان لە بوارى دەسەلاتى مالى و پىشتبەستن بە ھىزە گەۋرەكانى دىنيا و فشار بۇھىتانيان (ئەمىرىكا، بەرىتانيا، فەرەنسا و سۇڧىت) بىكەنە مەيدانى سەرەكى بۇ دەنگدان بە خۇ سەلماندن و ھىزەپەيداكىردنى نەتەۋايەتى، سەرەنجام بەھۇئى ھەردوۋ پاىيەئى دەسەلاتى مالى و پىشتىۋانى ئىۋدەۋلەتى توانيان لە كۆنگرەكانى زايۇنىزمدە (لە سالى ۱۸۹۶ بەدۋاۋە) و لەبەر رۇشنايى ناسىۋنالىزىمى ئەۋرۈپى دوۋبارە نەتەۋەيى بۈۈن و ناسنامەئى خۇيان پەيدابكەنەۋە، سەرەپاى لەدەستچۈۈنى خاكى ھاۋبەش و نىشتىمان، ئابۋورى ھاۋباش، فەرھەنگ و تەننەت زمان و دىنى ھاۋبەشيش، گەپانەۋە بۇ خاكى باپىران و دەستيان كىرد بە دامەزاندنى دەۋلەتتىكى نەتەۋەيى و دىنى . . ئەۋەئى وا دەكات كە رابەران و ھۇشيارانى نەتەۋە ھەۋل بەدن و بزاندن چۆن و لەكام رىگا و بەھۇئى

كام پىكھىنەر ئاست وئاسۇۋە دەتوانن ھىز و نەتەۋەبى بوونى خۇيان پىدە و بەھىز بىكەن، زانستكاران و بىرپارانى بوارى نەتەۋايتى ناويان ناۋە ھۇشپارى دەربارەى خۇ، كە ھۆبەكى زۆر كاريگەرە بۆ بنپاتنانى ناسنامە و نەتەۋەبى بوون.

ئاستى پىنچەم كە زۆر گرنگ و كاريگەرە بۆ باشتىناسىن و تىگەيشتنى نەتەۋە و ناسنامە، ئاستى دەسەلات يان دەۋلەتە، ئەگەر چى نەتەۋە سەرچاۋەبە بۆ پەيداكردى دەسەلات و دەۋلەت، ھەر بەۋرادەيەش دەۋلەت دىسان و سەرلەنۆى نەتەۋە دروستدەكاتەۋە (۸). رەخنەى نۆى و پۇست مۇدىرنىزم لە ھاۋكىشە بەناۋبانگەكەى (ئىرنست گىلەر) كە دەلئىت: ((نەتەۋە لەلەين دەۋلەت يان نەتەۋايتىيەۋە پىكەھىنرىت، نەك بەپىچەۋانەۋە))، بەۋ شىۋەبەى خوارەۋە : باشە دەۋلەت يان نەتەۋايتى لە كوئى پەيدا دەبىت و سەرچاۋەكەى كامەبە، ئايا لە ۋلايتىكى دىكە و شۇپىنكىكى دىكەۋە پەيداي دەكات يان لەناۋ خودى نەتەۋە و بە پىشتىۋانى رەھەند و ئاست و پىكھىنەرەكانەۋە، دەۋلەت يان دەسەلات پىكەدەيت. كەۋاتە سەرچاۋەى دەۋلەت و دەسەلات خودى نەتەۋەبە، بەلام دەسەلات و دەۋلەت ئاست و رەھەندىكى گرنگ و كاريگەر دەبىت لە ئايندەى نەتەۋەدا و سەرلەنۆى ئەۋ نەتەۋە دروستدەكاتەۋە. بىرۋاۋەپى مۇدىرنىزم پىيى ۋاىە كە نەتەۋە يان دەۋلەت نەتەۋە بىكەرىكى كۆنە لەسەردەمىكى مۇدىرنەدا، چونكە تەۋاۋى پىكھىنەرەكانى ئەۋ بىكەرە ھى كۆن و پىش سەردەمى مۇدىرنە و بە پىشتىۋانى ئەۋ ئاست و رەھەندەنى پىش مۇدىرنىزم ئەۋ بىكەرە پىدەخاتە سەردەمى مۇدىرنەۋە. ھەرچۇنك بىت ئاست و پىكھىنەرى دەسەلات (دەۋلەت) ئاستىكى گرنگ و كاريگەرى نەتەۋەبە و بەبىۋاى مەۋكىشەى گونجاۋ بۆ ئەۋ ئاستە بەۋ جۆرەى لىدەيت : (نەتەۋە دەۋلەت "دەسەلات").

ئەۋ لىكدانەۋەبەش يەككە لە ھاۋكىشە گرنگەكانى پۇست مۇدىرنىزم دەربارەى بىكەرىتى (Subjectivity) و بەركارىتى يان بابەتى بوون (Objectivity) و بەۋ جۆرە (SubObj)، بىكەر و بەركار جىگاكانىيان دەگۆپن و ھەردوۋىكىان ھەۋ بىكەرن و ھەۋ بەركارن و لەسەرىەك كاريگەرن (۹).

ئاست و ئاسقۇ شەشەم بۇ شارەزابوون دەريارەى ناسنامە و نەتەوہکان ئەوہیە
 کە زۆربەى کۆمەلەکان لە حالەتى نەژادیدا ناسنرین و کەم کۆمەلە ھەيە (مەگەر کۆمەلە
 داخراوہکان و ناوچە دوورە دەست و گۆشەگیرەکان) لە حالەتى نەژادیدا مابنەوہ.
 سەردەمیکی زۆر و لەژێر کاریگەری بێرکردنەوہى قوتابخانەى ئەلمانى تیزی (دەولەت -
 نەتەوہ) کرابۆوہ بناغەى رەوايى بۇ دەسەلاتى سیاسى و ھەرچەندە ژمارەيەکی زۆر کەم
 لە ولاتانى گرتەوہ بەلام لەبەر دوو ھۆ بووبوونە مۆدیلێک بۇ رەوايیدان بەدەسەلاتى
 دەولەتەکان، یەکەم ئەوہبوو کە ئیمپریالیزمى ئەوروپى (فەرەنسى و بەریتانى)
 دەیویست ولاتانى ژێردەستى خۆى وەکو (عێراق، ئێران، سوریا، ئێردەن، فەلەستین،
 میسر، ئەفغانستان، پاکستان...) ھتد)، وەکو دەولەتى نەتەوہ بناسیڤت، ھەرچەندە
 ھیچیان نەگەیشتنە ئاستى نەتەوہیى بوون سەبارەت بەوہى فرەنەژاد بوون، لەھەمان
 کاتدا ھیچ مافیکی مەدەنى و شارستانیش کارى پێنەدەکرا بۇ دروستبوونی دەولەتى
 ھاولاتى (کە مەبەستى ئێمە لە ئاستى شەشەمدا). دووہم ھۆ ئەوہ بوو، کە
 دەسەلاتداران و ناسیونالیستەکانى جیھانى سێھەم (بە تاییەتى ناسیونالیزمى فارسى،
 تورکى، عەرەبى، .. ھتد) لەژێر کاریگەری تیزی دەولەتى نەتەوہیى و نەژادیدا لە ھەولى
 ئەوہدابوون تیۆریک یان چەند تیۆریک بۇ ناسیونالیزمى خۆیان پەیدا بکەن و ئەم تیۆرە
 بووہ پەتایەک و بەشى ھەرە زۆرى جیھانى سێھەمى گرتەوہ. بەلام ئەم تیز و تیۆرییە
 زۆر زوو شکستى ھینا، سەرەپای ئەنجامى کارەساتبار و توندوتیژی لە مەیدان کرایە
 دەرەوہ و لەلایەن تیۆر و چارەسەرى ئەمریکى و فەرەنسى بۇ دەولەت ھاولاتى بوون
 لەسەر بناغەى رەوايى مافەکان و بە پێى (راگەیاندى مافەکانى مڕۆڤ و
 ھاولاتى) پاراستنى ناسنامەجیوازەکان، دەولەتى ھاوچەرخی پێکھات و ئاسۆیەکی نوێ بۇ
 چارەسەرى کێشەى ناسنامە و نەتەوايەتى ھاتە مەیدان و چارەسەریکی باشتر،
 گونجاوتر و مڕۆفانەتر بۇ کێشەى ناسنامە لە ئاسودا دەرکەوت. تیزی دەولەتى نەتەوہ،
 کە رەوايى دەدا بە پەوشى نەتەوہیى و بالادەستکردنى فەرھەنگ و دەسەلاتى نەتەوہى
 سەردەست (چونکە کەمترین دەولەتى دنیا جووتە لەگەڵ حالەتى نەژادى و فەرھەنگیدا)

و زۆربەى ولاتەكان فرەنەتەو، گەلەك كارەسات و توندوتىژى و جەنگى نايەو و گەلەك نەتەو، وەكو كورد، ئەرەن، ئەمازىگ، تىب و ... ھتد بە ھۆيەو كەوتنە ژيەر بارى چەوسانەو، نەتەوايەتى و فەرەنگىيەو ..

تيۇر و تيزى ھاۋالاتى دەتوانىت رىگايەكى چاكتىر و گونجاوتر بىت بۇ چارەسەرى كىشەى ناسنامە و مافەكان و رەوايەكى فراوانترىش بۇ دەسلەت پىكدەھىنىت، بەم جۆرە رەوايى ئەم سەردەمە لە بىرى پۇست مۇدىرنىزىدا رەوايى ھاۋالاتى بوون و مافەكانى مۇقە و لە پاگەياندىنى مافەكانى مۇقدا مافى فەرەنگى و نەتەو، ھەموانىش بە سروشتى و پىرۇز و بەرھەق ناسراو، ئەگەرچى ئەو فەرەنگ و نەتەوانە بچوكىش بن، مەرج نىيە رىزگرتن لە رەوشى فەرەنگى و نەتەو، ھەربە دەولەتى نەتەو بىتە دى، پىرۇزەى ھاۋالاتى و مافەكان دەتوانىت باشتر و گونجاوتر كىشەى ناسنامە و نەتەو، ھەركەندە تيزى دەولەتى نەتەو، تىزىكى ئايدىال (مثالى) و سەيردىتە بەرچا، بەلام ئەگەرى جىبەجى بوونى لە زۆربەى ولاتانى دىيادا نايەتە دى و بەناۋى دەولەتى نەتەو، شەو گەلەك چەوسانەو و كارەسات لە دى زۆربەى نەتەو، ھەركەندە دىيا پىداكراو. پۇست مۇدىرنىزىم، بەدۋاى چارەسەرى مومكىن و شايانى جىبەجىكردنەو، ھەركەندە پىي وايە كە پىرۇزە و تيزى ئايدىال نايەتە دى و ئەگەرى ھاتنە دى زۆر كەمە و بەوناو، شەو زۆر زولم و چەوسانەو پەيدا بوو، بەلام دەكرىت پىرۇزەى مومكىن و نىك لەبەرژەو، ھەركەندە دى زۆربەى بىتە دى. تيزى ھاۋالاتى، تىۇرىكى نىكە لەبەرژەو، ھەركەندە دى زۆربەى و بەدبەھاتن و پاراستنى مافەكانى مۇق و ناسنامەكان. خالىكى دىكەى گىرنگى پۇست مۇدىرنىزىم ئەو، ھەركەندە دى زۆربەى نەتەو، بەرەستىيەك (ھەقىقەت) نازانىت، بەلكو ھەلەكە لە ھەلەكان. تىۇرى مۇدىرن و دەولەتى نەتەو، ھەركەندە رەستىيەك خوى پىشان داو، پۇست مۇدىرنىتە پىي وايە كە رەستى شتىكى سروشتى نىيە، بەلكو رەستى يان واقع دروستدەكات و زۆربەى جار دەسەپىت. بۇ رەگار بوون لەم كىشەى، چارەسەرى گونجا و فرە بۇ ھەركىشەىك يان چەند كىشەىك دەكرىت جۆرىك رىگاچارە پەيدا بىكەن. وىل بوون بەدۋاى چارەسەرى

گشتی و ئیده‌ئال کاریکه هه‌رگیز ناکرێت و ته‌نها بانگه‌وازیکی به‌تالّه و له‌ رێگای زۆر و سه‌پاندنه‌وه نه‌بێت نابێته گشتی و په‌یاده‌ناکرێت .

فه‌ره‌هنگ، ره‌وایی و ناسنامه‌ی سه‌رده‌می پۆست مۆدێرنیزم له‌ رێگای ره‌وایی و پیرۆزی مافه‌کانی مڕۆڤ و هاوڵاتی بوون وپاراستنی ناسنامه جیاوازه‌کان په‌یاده‌بێت، هه‌ر ده‌وله‌ت و ده‌سه‌لاتیک ئه‌گه‌ر مافه‌کانی مڕۆڤ و هاوڵاتی نه‌کاته بناغه و فه‌ره‌هنگی ره‌وایی بوونی، له‌م سه‌رده‌مه‌دا گومانێ لێده‌کرێت و ناتوانێت دیموکراسی به‌رپۆه‌به‌رێت ..

ئاست و بۆچوونی هه‌وته‌م و کۆتایی له‌سه‌ر پرسى ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان، ده‌چێته ئاستی جیهانگیرى، له‌سه‌رده‌می جیهانگیریدا دوو هه‌لۆیستی دژ به‌یه‌ك ده‌بینن، هه‌ندیک پێیان وایه جیهانگیرى نكۆلێ له‌ بوونی ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان ده‌کات و لایه‌نه‌کەى دیکه‌ش له‌ هه‌لۆیستی نه‌ته‌وه‌یى و نه‌ژادپانه‌وه له‌ دژى جیهانگیرى ده‌جه‌نگن. جان جاک رۆسۆی فه‌یله‌سوف و بیرمه‌ند، له‌ زۆر کۆنه‌وه پێى وایه که مڕۆڤ دوو ره‌هه‌ندى جیهانى نیشتمانى هه‌یه و هه‌یج کامیان دژى ئه‌وى دیکه‌یان نییه (١٠). له‌م سه‌رده‌مه‌شدا جاک دریدا پێى وایه که پێویستمان به‌ جیهانیبوون و نۆنه‌ته‌وه‌یه‌یه‌که هه‌یه که به‌بێ ئایدیۆلۆژیا و به‌رژه‌وه‌ندى به‌رته‌سك، ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کان کۆبکاته‌وه و جیهانگیرى به‌وشیوه‌یه‌ی دریدا ده‌بێته ئامانجیک و ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کانیش ده‌توانن له‌ویدا زیاتر به‌هرمه‌هه‌ندبن(١١).

تا ئیستا توانیمان به‌ پێى لێکۆلینه‌وه نزیکه‌کان له‌ میتۆد و بیروباوه‌ری پۆست مۆدێرنیزم، میژوو، گه‌شه‌کردن و ئاسته‌کانى نه‌ته‌وايه‌تى و ناسنامه‌کان باسبکه‌ین، بۆ ئه‌وى بتوانین رۆشنتر باسه‌که‌مان فۆرمۆله‌ بکه‌ین پێویستمان ده‌بێت له‌چه‌ند خاڵێکدا کورته‌ی میتۆد و روانگه‌کان باسبکه‌ین، ئه‌وجا باشت‌ر تیده‌گه‌ین که بیرى پۆست مۆدێرنیزم به‌ چ شیوه‌یه‌که له‌ دیاردەى ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان تیده‌گات

(١) پۆست مۆدێرنیزم به‌ پێچه‌وانه‌ی مۆدێرنیتی، پێى وانییه‌ له‌ زانستی کۆمه‌لایه‌تیدا بتوانین راست ته‌واو به‌ده‌ست به‌ینین، به‌لکو هه‌وله‌کان و بیره‌کان و

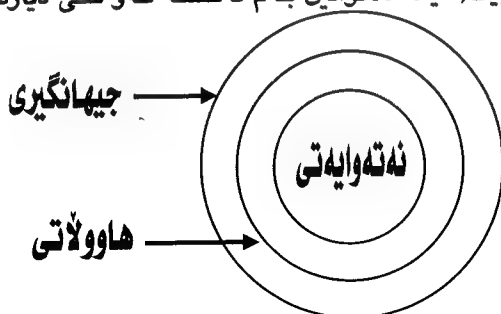
روانەگەكان دەتوانن لە راستى نزيكمان بكا تەو . ھەر لەم روانگەو ، وا دەروانرئيت كە ئەو بىر و روانگانەى كە تا ئىستا لەسەر ناسنامە و نەتەو ەكان دواون نەيانتوانىو ە راستى رەھا بەدەستبھيئن ، بەو پيئەى كە گەيشتونەتە ھەندىك راستى بەلام ھەندىك ھەلە و كەم و كورپيشيان ھەيە .

(۲) نزيكبونەو ە لەراستى ، پيويستى بە بىر و روانگەى جياواز ھەيە ، واتە دەبيت بپروامان واييت لە ئەنجامى گفتوگۆ و كاريگەرى نيوان روانگە و بەرژەو ەندييەكان دەتوانن لە راستينەى ناسنامە و نەتەو ەكان نزيك ببينەو ە . بىر و روانگەى ماركسىزم ، كە ئابوورى بە پيئەينەرى گرنگ و كاريگەر دادەنيت بۆ نەتەو ە راستە ، بەلام ئەو ەى ناراستە ئەو ەيە كە ماركسىزم پيئەى وايە بەبى ئابوورى ھاو ەش ، نەتەو ەكان ھالەتى نەتەو ەبيان لەدەستدەھن . واتە روانگەى نزيك لە راستى ئەو ەيە كە ئابوورى پايە و پيئەينەرى گرنگى نەتەو ەيە (ھەولدان بۆ نزيك بونەو ە لە راستى) ، بەلام ھەموو رەوشەكە بەھۆى ئەو پايەو ە پيئەينەى و نەتەو ەكان لە پيئەينەرەكانى ديكەدا دەتوانن كاريگەرى و رەوشى نەتەو ەبيان پيادەبكەن . روانگەى نەتەو ەيى يان (نەژادى) ، يان ئەو ەى پيئەى دەلئىن قوتابخانەى ئەلمانى و ئىتالى بۆ نەتەو ە پيئەى وايە ھالەتى زمانى يان نەژادى ديارىكەرى نەتەو ەيە ، ئەگەر چى ئەم رستەيە ھەندىك راستى تىدايە ، بەلام راستى تەواو تيايدا بەديناكريئت ، چونكە ھەندىك نەتەو ە بەزمانى نەژادى و فەرھەنگى خۆشيان قسان ناكەن ، بەلام نەتەو ەيى بوون يان ناسنامەى خۆشيان پاراستو ە . قوتابخانەى ئەمريكى بۆ چارەسەرى كيئشەى ناسنامە و نەتەو ەكان لە ريئەى رەوشى (ھاوالاتى) يەو ە ، دەتوانيت ريئا و چارەسەريئى گونجاو بيئت ، نەك راستى تەواو لە ريئەى بەھرەمەندبوونى ناسنامەكان . بەم جۆرە تىدەگەين كە ھەموو باو ەپەكان بۆ چارەسەرى ناسنامە و نەتەو ەيى بوون ، دەتوانن بە دەورى خويان بەشداريبكەن ، بەلام پەيئىن و كاريگەرى نيوان ئەو باو ەپ و قوتابخانانە دەتوانيت زياتر لە راستى نزيكمان بكا تەو .

(۳) دەبيت لە چەند ئاست و ئاسودا تى بگەين و لە دياردەكان لييان بگۆلینەو ە و ئاستەكانى بابەتى ، خودى و كاريگەرييان لەسەر يەكتر لەبەرچا و بگريئ بەو شيئەيە

دەتوانىن باشتىر لە راستىنەى دياردەكان تىبگەين و ميژوش يەككە لەو رەهەندە گىرنگ و كاريگەرەى كە ئەم رەوشەى تىادىتە دى.

۴) سەردەمى ھاۋالاتى بون و جىهانگىرى نكۆلى ناكات لە ناسنامە و نەتەوہەكان، بەلكو دەتوانىت رەوش و چوارچىوہەىكى فراوانتر بىت لە نەتەوايەتى. نەتەوايەتیش بەدەورى خۆى دەتوانىت پەيوەندى و كاريگەرەى خۆى لەسەر ئەو دوو دياردە فراوانترە (ھاۋالاتى و جىهانگىرى) ھەبىت، ئىمە دەتوانىن بەم نەخشە ئەو سى دياردەىە باشتىر رۆشن بکەينەوہ.

۵) لەگەڵ ھەموو ئەمانەشدا ھىشتا ريگا و ئاسۆ كراوہە بۆ چارەسەر و ئالوگۆرى كىشەى ناسنامە و نەتەوہ و ولاتەكان و نايندە دەتوانىت وەلامى بداتەوہ كە ئىمە تا ئىستا لەبىر و خەيالماندا نىيە.

پاش ئەوہى توانيمان، ھەندىك زانىارى دەربارەى ناسنامە و نەتەوہ و ولاتەكان لە روانگەى پۆست مۆدىرنىزمەوہ شارەزابىن چاكتەر وايە، وردتر و رۆشنتر سەبارەت بە پۆست مۆدىرنىزم و سەردەمى پۆست مۆدىرن لە لىكۆلىنەوہ بەردەوام بىن و بتوانىن ئەو ئاسۆيە رووناكتەر بکەين.

پۆست مۆدىرنىزم، پۆست مۆدىرن، پۆست مۆدىرنىتى

ئەم سى زاراوہە لەسەرچاوہەكاندا بەكارھاتووە، يەكەمیان، پۆست مۆدىرنىزم مەبەست لە بىر و باوہ و روانگەكەيەتى و پۆست مۆدىرن ئاوہلئاو يان (سيفەتە) و پۆست مۆدىرنىتى مەبەست لە رەوش و ھەلومەرجىكە كە لە دواى مۆدىرنىتييەوہ پەيدا

بۈيۈك. ھەلۋەدەدىن سىفائە ئاشكرا و كارىگەرەكانى پۆست مۇدىرنىزم يەك لە دۋاي يەك بناسىن.

يەكەم: پېنئاسەيەكى گىشتى بۇ پۆست مۇدىرنىزم لە ئارادانىيە، بەلكو خواست و ھىۋايەكە بۇ پىرسىار، پىرسىارىك كە لە نىۋە ھەر ۋەلامىكى گونجاۋدا پىرسىارىكى دىكە بەرھەم دىت. ئەمە وتەي روناكپىر و فەيلەسوفى فەرەنسى (جىل دىلۋزە) (۱۲)، ئەم رستەيە دوو حالەتى تىدا پەيدا دەيىت :

۱/ ئەۋەيە كە لىكدانەۋەيەك يان پېنئاسەيەكى گىشتى بۇ پۆست مۇدىرنىزم نىيە، ھەرۋەكۈ چۈن پېنئاسەيەكى گىشتى بۇ نەتەۋايەتى، دىموكراسى، و سۆسىيالىزىمىش لە ئارادانىيە و چەند بىر و باۋەپ و روانگە لەسەر ئەو دىاردانە ھەۋەل و بىريان كىردۈتەۋە و ھەريەكەيان لە روانگە و بەرژەۋەندى خۇيان ئەو دىاردانەيان پېنئاسە كىردۈۋە. ئىمە باسى قوتابخانەي ئەلمانى و فىختەمان كىرد بۇ لىكدانەۋەي نەتەۋەكان، بە تەنھا حالەتى نەژادى و فەرھەنگى كە لە زماندا بەيانكراۋە، ئەگەر بىت و ئىمە نەتەۋايەتى بۇ نمۇنە (ھى كورد) لەو پېنئاس و تىۋرە گىشتىدا بەيان بىكەين، دەيىننن زۆر غەدرمان لە كورد كىردۈۋە، چۈنكە نەتەۋايەتى كورد سەرەپاي پاراستنى زمان و فەرھەنگ تەماشادەكەين خاكى پاراستۈۋە، كوردبۈۈن لە ئاستەكانى بابەتى و خودىدا ماۋەتەۋە، بىگرە زۆر جارىش گەشەي كىردۈۋە، لە مېژۋودا ماۋەتەۋە و لە ئاستەكانى سىياسى و كۆمەلەيەتى و ئابۋورىشدا توانىۋيەتى نەتەۋەيى بۈۈن يان ناسنامەي خۇي بپارىزىت، بۆيە ئىستا تىدەگەين لىكدانەۋەي پۆست مۇدىرنىزم لىكدانەۋەيەكى تاك تىۋرى يان تاك مېتۇدى نىيە و تىگەيشتە لە ژيان و فرەبۈۈنى ئاست و ئاسۋكانى بۆيەش تىۋرىك يان پېنئاسەيەكى گىشتى يان تاك پەسەند ناكات، بەلكو چەند ئاست و چەند بىر و روانگە و چەند ئاراستە پەسەند دەكات.

۲/ خواستىكە بۇ پىرسىار ئەمەش يەككە لە پىرسە گرنگەكانى پۆست مۇدىرنىزم. ئەگەر تەماشاي ماركسىزم بىكەين، ماركس پىمان دەللىت: ((ماركسىزم زانستى تەۋاۋە و لەچەند سەرچاۋەي ماركس و ماركسىزىمدا ئەمە دووبارە كراۋەتەۋە)). باشە با پىرسىار

بەكەين و بزائين زانستى تەواو يان Pure پاك و بېگەرد ھەيە؟ تا ئىستا چەند جارېك بىرو باوھى زانستى بە درۆ خراوھ تەوھ و زانستى دىكە جىگائى ئەو زانستە كۆنە (بەناو راستەيان) گرتووه. ئەگەر زانستى وەكو (ماتماتىك، فىزىك، كىمىيا و بايولۇجى) شاىھەنى راست كوردنەوھ بىت، ئەي بۆجى ھەقمان نىيە كە زانستى كۆمەلەيەتى چاكتەر بەكەين و بە پىي پىرسىارە نوپكانى ژيان و سەردەم و بەرژەوھەندى مرقاىەتى ئەو بىر و روانگانە بگورپىن و پىرسىارەكان دىدگا و بىرمان بەرەو چاكتەر و روشنتر بەرىن.

سەرەنجام پۆست مۆدىرنىزم و پىرسىارەكانى پىمان دەلئىت: بوون كۆي تاكەكانە، و لىكەدانەوھى تاك ئەندىشى يان تاك ناوھەند، يان لىكەدانەوھى دىارىكرائ و گشتى كرئ و بىپىرسىار و بىگومان لە راستىدا بوونى نىيە، لە ھەموو ئاستەكان، ئاسۆكان، و بىرەكاندا پىرسىار دوائى پىرسىار پەيدا دەبىت و ھەقى خۆيەتى كە لەوھەلامى پىرسىارەكانىش گومان بەكەين. يەككە لە قسە سەرنج راكىشەكانى فرىدرىك نىچە ئەوھىە كە، جىھانى پىئو جىھانى بەناو (راستىيە) لە كاتىكدا جىھانى ئافرەتان، جىھانى گومانە (۱۲). بۆجى دەلئىت جىھانى پىئو ھەقىقەتە، چونكە جىھانىيىكى بە دەسەلات و سەپىنراوھ و سەرەنجام بە راستى ناسراوھ. بەلام ئافرەتان ھەقىان ھەيە گومان لەو بەناو راستىيە بەكەن و بلىن ئەي ئىمە لەم جىھانە سەپىندراوھدا لەكويدىن. سەرەپاى گومان و جىئاوئى ئافرەتان، بەلام ھەمىشە ھەول بۆ دەسەلات و خۆسەلماندن لەلەين ژنانەوھ ھەيە و لەبەر ئەوھى كە مرقاىەتى ئىستا، مېتافىزىكى ئىستا و نەتوانىنى ئىستا نەيتوانىوھ ئافرەتانىش وەكو پىئو بە دەسەلات بكات، بۆيە تەماشە دەكەيت كە گومان لەو ھەلام و راستىيەنى پىئو، ھەر بەردەوامە. ھىندەي لە لاوازەكان، ستەم لىكرائوھكان، پەراويزكرائ و مارى جەنەلەكانەوھ نرىك بەكوينەوھ، ھىندە لە بالا دەستەكان و بەرتەرەكان نرىك نىن، چونكە بەردەوام لاوازەكان و ستەم لىكرائوھكان لە دنياى گومانە دەژىن و ئەو دنيايەي كە ستەمكاران كىروويانە بە ھەقىقەت. بۆيە تەماشە دەكەين، كە: راستى يان ھەقىقەت يان واقع ھەمىشە سەپىندراوھ، ئىمە دەبى لە دنياى گومانە بەردەوام پىرسىار بەكەين و پىرسىار بۆ ھەلامەو ھەلامىش بۆ پىرسىارى دىكەيە، ھەموو

ئەمانەش لەبەر ئەوەیە کە هەقی خۆمانە گومان لەو راستی و واقعیە سەپێندراوانە بکەین (۱۴).

دووهم: ئاستیکی تر لە ئاستەکانی پۆست مۆدێرنیزم، بۆچوونی فەلسەفی پیشمەرچی رەخنەگرتنە لە عەقڵ باوەڕی و هیومانیزمی رۆشنگەری مۆدێرنە. یەکیک لە کارە بەرچاو و دیارەکانی مۆدێرن ئەوەیە عەقلانییەتی کردۆتە دروشمی خۆی و لەم کاروانە شاداگەلیک دەسکەوتی گرنگی بە دەستھێناوە، بەلام بەبێ هەڵە ناساندنی عەقلانییەت یان ئەوەی پێیان وایە کە عەقلەکی خۆی پڕپەرە لە عەقلانییەت و رێبازەکی خۆیان دەروەستی هەموو شتێک دیت و چارەسەری هەموو کێشەکانی تیاپەیدا دەبیت. هەلۆیستی پۆست مۆدێرن بەرامبەر بەم شیکردنەووەی، بەم جۆرەییە "بە دەستھێنانی عەقڵ و عەقلانییەت یەکیکە لە دەسکەوتە گرنگ و کاریگەرەکانی مەزھەبەکان، بەلام خۆی ئەم دەسکەوتەش بێ عەیب و بێ هەڵە نییە و ئەمیش وەکو هەر دەسکەوتیکی دیکە شایەنی رەخنەلێگرتنە.

سەبارەت بە پەیوەندی نێوان عەقلانییەت و هیومانیزم و نەتەوایەتی و جەختی مۆدێرنیزم لەسەر ئەوەی کە نەتەو و رهوایی نەتەوایی و بەرپۆڵەبەردنی دەوڵەت، وەکو کاریکی عەقلانی و بێ کەموکۆپی دەناسینیت، شایەنی هەڵەیی و بۆ ئەوە دەبیت رەخنە لێگیریت. هەلۆیستی پۆست مۆدێرن، وێرای ئەوەی کە نەتەو و ناسنامەکان دەخویننێتەو و بەرەسمی دەیان ناسیت، بەلام لە هەمان کاتدا رەخنەیی خۆشی ناشاریتەو و پێیان وایە کە ئەم چوارچێوە و رهوایی نەتەواییەش بێ هەڵە و کەموکۆپی نییە و هەڵدان بۆ شارەدەوایی کەموکۆپیەکان، کە یەکیکە لە کارەکانی مۆدێرن و نەتەوایەتی، شایانی پەسەند کردن نییە و پۆست مۆدێرنیزم بەردەوام لەم کارانە رەخنە دەگرێت و پرسیار و گومانێ خۆی ئاراستەیان دەکات و لە هەوڵی دۆزینەوایی چارەسەری نوێ و چوارچێوەی نوێ و گونجاوتردایە و پێیوایە کە ئەم ناسنامە و رهوایی و فەرھەنگە بۆ مەزھەبەکان، لاوازی و مەزھەبەکان و مەزھەبەکانی نوێتر بۆ ناسنامە و فەرھەنگی خۆی پەیدا بکات، ئەگەر چی ئەو رێگا و ناسنامە نوێیەش،

حاله‌تی پیشو په‌تناکاته‌وه، ئه‌وه‌نده هه‌یه که ناسنامه‌ی دوا‌یی فراوانتر و گه‌شه‌کردو تره.

هه‌وله‌کان و ئاسۆکانی پۆست مۆدیرنیزم سه‌ره‌پای پیش‌په‌وی و گه‌شه و فراوانی، به‌لام هه‌ر پیتی وایه که هیشتا که‌لینیک بۆ نه‌زانین و نه‌توانین هه‌یه، که ئه‌م که‌لینه نابیته‌مایه‌ی گرفت، به‌لکو ده‌بیته ئاسۆیه‌کی نوێ بۆ کرانه‌وه و گه‌شه‌کردن (١٥).

سییه‌م: ئاسۆ و ئاستیکی گرنگی پۆست مۆدیرنیزم بریتییه له "، بوونی کۆی تاکه‌کان"، ئه‌م وته گرنگی پارامیندس، فه‌یله‌سووفی یۆنانی پیش سوکرات و ئه‌فلاتون، رسته‌یه‌کی گونجاو و نزیک له راستییه، بۆ وه‌سف کردنی بوون و مه‌عریفه‌ی مرقایه‌تی و هه‌لوێستی پۆست مۆدیرن به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌یه:

ده‌بێ لایه‌نگری له‌وه بکه‌ین که (ئه‌فلاتون) توانیویه‌تی له‌دژ و به‌رامبه‌ری ئه‌فسانه‌کان ده‌سکه‌وتی لۆگۆس یان (عه‌قل) به‌ده‌سته‌بهنیت، به‌لام ئه‌وه‌ی که لۆگۆس ده‌کاته ناوه‌ند بۆ بوون یان بۆ فه‌لسه‌فه په‌سه‌ندنه‌که‌ین و لۆگۆس به‌کیکه له ئاسته‌کانی بوون و توانین، زانین و هه‌روه‌کو (فالۆس) یش واته (جیهانی هه‌سته‌وه‌ری) ده‌توانیت ئاستیک بیت له‌و ئاستانه. واته به‌ده‌سته‌بنان و ناسینی لۆگۆس ده‌سکه‌وتیکی گرنگی، به‌لام لۆگۆس نه‌که‌ین به‌ گز فالۆسدا، به‌لکو بتوانین ئاسۆ و ئاستیکی فراوانتر و گه‌شه‌کردووتر بیت له‌و، به‌بێ ئه‌وه‌ی که دژی بیت و رته‌ی بکاته‌وه، ئیمه به‌ یارمه‌تی ئه‌فسانه، داب و نه‌ریت، فالۆس و لۆگۆس ده‌توانین زیاتر له راستی نزیک ببینه‌وه، ئه‌گه‌ر چی له‌هه‌ریه‌ک له‌وانه که‌لینی نه‌زانین و نه‌توانین هه‌یه، که به‌هۆی ئه‌و که‌لینه‌وه زیاتر له‌گه‌شه و فراوانی و راستی نزیکه‌بینه‌وه.

دوا‌ی یۆنان و لۆگۆسی ئه‌فلاتون، ریبازی رۆشنه‌گری و به‌وته به‌ناویانگه‌که‌ی دیکارت "من بیر ده‌که‌مه‌وه، که‌واته هه‌م" ده‌سته‌پێده‌کات، بیرکردنه‌وه، به‌کیکه له ده‌سکه‌وته گرنگ و مه‌زنه‌کانی دیکارت و رۆشنه‌گری و مرقایه‌تی، به‌لام هه‌موو (بوون) له بیرکردنه‌وه‌دا په‌یدانا‌ییت. بیرکردنه‌وه ده‌توانیت له بێ بیر (ئه‌گه‌ر هه‌بیت!) و داستان و ئه‌فسانه و دواکه‌وتویی رزگارمان بکات، به‌لام ئه‌م بیرکردنه‌وه و رۆشنه‌گری و

گەشەيە كە ئاسق و بوونىكى نوپىيە، ناتوانىت بېيت بە بى ئەوھى درىژە و فراوانى بوونەكەي پېش خۆى بېت. بىركردنەوھ ئاست و ئاسۆيەكى نوپىيە لە دوای ترادىسيۆن و جەزمگە رايبى و تەسكگە رايبى، بە لام ھىشتا ھەموو بوون لەوھدا كۆنابىتتەوھ، ئەوھى كە نزىكە لە راستىيەوھ ئەوھىيە كە بىركردنەوھ بەشىكە لەبوون، بىركردنەوھ يەككىكە يان ئاستىكە لە ئاستەكانى بوون و ژيان.

بىروباوھپى گومانخووزى فەيلەسووفى ئەلمانى بەناوبانگ (ئىمانتۆئىل كانت) كە كۆلەكەي سەرەكى، گومانە يان (دوالىزمە) وا دەكات كە گومانخووز و گومانپەرست بېت. گومان و پرسیار، ئاسق و ئاستىكى گرنگ و كارىگەرى بوون، زانين و توانين، بە لام نابىت بيانكەينە ناوھند و كۆلەكەي زانين و بوون، بە لكو دەبىت وەكو توخمىك يان ئاست و ئاسۆيەك بيانناسين، كە بىگومان گرنگ و كارىگەرن، كورتەي قسە ئەوھىيە ناسين و ناساندنى گومان ئاسۆيەكى نوئى دەكاتەوھ بۆ زانين و بوون، بە لام نە تاكە ئاستە و نە سەركرده و رابەرى ئاستەكانى دىكەشەو ھەر بەپىي مەنتقى (بوون كۆى تاكەكانە)، دەبىت دەور و گرنگى بېينن. بەم جۆرە دەگەينە ئەو رادەيەي كە ھەرچەندە دەسكەوتەكە گرنگ بېت، بە لام نابىت واپروانين كە ئەوانى دىكە نكۆلى دەكەن و سەركرده و رابەرى ئەوانى دىكەن. لىرەدا دەگەينە ئەو ئاسق نوپىيەي كە ھەموو ئاستەكانى ئەفسانە، دىن، داب و نەرىت، لۆگۆس، فالۆس، بىركردنەوھى دىكارت و گومانەكەي كانت پىكەوھ دەتوانن بوون، زانين و توانين پەيداىكەن و لەكۆى ھەمووان بەگەشە و فراوانى نوئى ئاشنادەيىن.

بىروباوھپى پۆزەتيفىزم، لەلاى ھىگل و ماركس بەوجۆريە كە ھىگل دەلئىت: (عەقلى خودئاگا يان راناوى خۆھوشيار لە كاروانى مرقايەتيدا خۆى ئەدۆزىتتەوھ و لە دەولەتى نەتەوھىي و جەرمانىدا بە پلەي رەھاي خۆى دەگات). لاى ماركس، ئاگايى چىنى كرېكار يان ھۆشيارى كرېكارى پېشپەرە و سەنعتى كە بەپلەي رېكخراوى و حىزبى خۆى دەگات و لە رېگەي حكومەتى كرېكارى و سۆسيالىستىيەوھ بە كۆمۆنىزمىكى تەواو يەكسان و بى دەرد و بەلا دەگات. ئەم كاروانە پۆزەتيفىستانە ھەردووكان، كە

كاردانه وە يەكەن لە بەرامبەر گومانخوۋازى و گومانپەرستى كانت، دەسكەوتىكى گىرنگى بە دەستەيىنا كە عەقلى خود ئاگاۋ تىكۋشەرە، بەلام بە دلنپايىيە وە ئەم عەقلى ھۇشيار و خەباتكارە بى ھەلە و كەموكوپى نىيە، ئاستەكانى دىكە دەتوانن يارمەتيدەر بن بۇ چارەسەرى ھەلە و كەموكوپىيەكان، كە بىگومان يەككە لە و ئاستانە، ئاستى گومانەكەى كانتە، واتە ئەو ھى كە خۇيان رەتپان دەكردەو ھە. ئەگەر تەماشابكەين كاروانەكە بەم شىۋەيە دەرئەكەۋىت:

لەلای ئەفلاتون لۇگۇس دەكرىت بەگىزى فالۇس كە ھىماى ئەفسانە، ھەست و داپونەرىتەكانە. لەلای دىكارىت: مەن بىردەكەمەو كە واتە ھەم، بىركردەو دەكرىتە بەردى بناغەى بوون. لەلای كانت گومان دەكرىت بەگىزى بىركردەو و بووندا و گومانپەرستى دەكرىتە رىياز و پىرۆز دەكرىت. لەلای ھىگل و ماركس پۆزەتيفىزىم لەدزى گومانخوۋازىيەكەى كانت دەيىتە رىيازى پەيداكرىنى بوون، زانين و توانين و قوتابخانەى فرانكفۇرتىش بە ھۆى رىيازى رەخنەيى و نىگەتيفىزىم دەستدەكەن بە رەخنەگىرنى پۆزەتيفىزىمى ھىگل و ماركس و دەگەنە ئەو رادەيەى كە گىشتى بوون نىيە و ئەو ھى كە رەسەنە تەنھا ئازادى فەردى و ناوەكى مۇۋە و فەلسەفەى رەخنەيى دەكەنە ناوەند و سەركردەى ئەوانى دىكە.

دەركەۋتنى قوتابخانە و فەلسەفەكانى بونىادگەرايى، فۇرمالىستى روسسى، نىشانەگەرايى يان نىشانەناسى و دياردەناسى و دوايى دەركەۋتنى ھەموو پۇستەكانى بونىادگەرايى، پىشەسازى، ماركسىزىم، و دياردەناسى و ... ھتە. دەركەۋتنى ھەريەك لەم فەلسەفە و رىيازانە بۇ خۇى دەسكەوتىكى گىرنگى بوون، زانين و توانينە و ھەريەككىيان ئاست و ئاسۇيەكى نوپىر و فراۋانترى بۇ گەشە و رىزگارى و ئازادى مۇۋاپىيەتى پەيداكردەو ھە. بەلام ئەو ھى جىگەى رەخنەيە و بۇ پەسەندىكرىن ناپىت ئەو ھەيە، كە ھەريەك لەمانە ئەو ھى پىش خۇى رەد دەكاتەو ھە و نووكى رەخنە و تەننات دوزمنايەتپىشى كرەۋتە رىيازەكەى پىش خۇى، كە زۆرىيەى جار مامۇستايانى پىشوپ پەروەردەكارى ئەوانەى دوايى بوون.

هه لویستی دروست، کراوه و فراوانی پوښت مډیرنیزم به پټی بڼه‌مای (بوون کوی تاکه‌کانه)، به م شپوه‌یه‌ی خواره‌وه‌یه:

بوون، زانین و توانینی مړوفايه‌تی له ریځای ناست و ناست و بیره‌کانی "نه‌فسانه، دابونه‌ریت، هه‌سته‌کان، بونیاد، بیرکردنه‌وه، عه‌قل، زانست، دیارده‌کان، نیشانه‌کان، فورمالیزم، گومان، پوښه‌تیفیزم، فلسفه‌ی ره‌خنه‌یی (نیگه‌تیفیزم) و شتی دیکه‌ش په‌یدا ده‌بیټ و هه‌موو نه‌مانه‌ش به‌شپوه‌ی ناستویی نه‌ک ستوونی به‌شدارده‌بن له بنیاتنانی بوون، زانین و ژياندا و به‌لام هیش‌تاش که‌لینیک بؤ نه‌زانین و نه‌توانین هه‌یه که نابیته‌مایه‌ی گرفت و داخستن، به‌لکو ده‌بیټه‌هویه‌ک بؤ کرانه‌وه و زانین و توانینی زیاتر و فراوانتر، که‌واته سه‌ریاری هه‌موو نه‌توخم و ناست و ناستویانه ده‌بیټ نه‌زانین و نه‌توانین زیاده‌کین و به‌م شپوه‌یه زیاتر ده‌توانین له‌وه نزیك ببینه‌وه که (بوون کوی تاکه‌کانه) (۱۶).

به بریوی من روانگه‌ی فکری (بوون کوی تاکه‌کانه)، سه‌بارت به‌مه‌سه‌له‌ی ناسنامه و نه‌ته‌وه‌کان به‌جوریک ده‌بیټ که ره‌وشی هاوالاتی کاتیک سه‌رچاوه‌ی ره‌وایی و فهره‌نگ ده‌کاته مافه‌کانی مړوډ و هاوالاتی و به‌هره‌م‌ندبوون له مافی ناسنامه جی‌اوازه‌کانی ولاتیک له‌و روانگه‌وه ده‌بیټ که بوونی ولاتیک له نه‌نجامی پاراستنی مافه‌کانی مړوډ، مافی تاکه‌کان، مافی هاوالاتی بوون و پاراستنی ناسنامه‌کان ده‌توانیت کوی تاکه‌کان به‌دی به‌ینیت. جیهانگیریش نه‌گه‌ر به‌شپوه‌ی کوی ناسنامه جی‌اوازه‌کان و پاراستنی مافه‌کانی مړوډ بیته‌دی، بیگومان هه‌مان روانگه په‌یدا ده‌بیټ.

ناست و ناستوی چواره‌می پوښت مډیرنیزم، نه‌وه‌یه که بزوتنه‌وه و هه‌لومه‌رجی ژيانی گورپاوه، چهند شپوه و بیتاوه‌ند. هیچ ده‌قیکی تاییه‌تی یان کومه‌له ده‌قیک ناتوان بېن به‌قسه‌که‌ر و نالا هه‌لگری راستینه و هه‌موو ده‌ق، هه‌ول و پړوډه و بیروباوه‌په‌کان ده‌توان له‌راستی نزیك ببینه‌وه، به‌لام هیچیان تاك نوینه‌ری راستی پاک و پوخت نین، "نه‌گه‌ر چی خودی نه‌و باوه‌پانه به‌وشپوه‌یه خویان ناساندوهه". بزوتنه‌وه و هه‌لومه‌رج و دیارده کومه‌لایه‌تییه‌کان راستییه‌کی سروشتی و بی هه‌له و که‌موکوپي نین،

بەلگۆ ھەردیار دەیه ک یان راستییە ک دروستکراوە و بۆ ماوەیە ک دەتوانیت بسەپیت یان ببیتە واقعی.

بیرو لیكدانه‌وه‌ی تا ئیستا دەربارە‌ی ھەردیار دەیه ک یان بزوتنە‌وه‌یه ک لەناویاندا نەتە‌وا‌یه‌تی، تەنھا ئە‌وه نییە ک بە‌یانێک بیت لە دید و بە‌رژە‌وه‌ندی نووسەرە‌کان و نوێنەرە‌کانیان، بە‌لگۆ دە‌بیت ئە‌وه‌ش بزانی ک ئە‌و بیر و باوە‌رێ‌هە تا پادە‌یه ک توانیویانە و دە‌توانن رە‌ھە‌ندی‌ک یان ئاراستە‌یه ک بن لە راستی، نە‌ک ھە‌موو راستی. ئیمە بۆ‌یه لی‌کۆ‌لینە‌وه و وتارە‌کان دە‌خوینن، بۆ ئە‌وه‌ی نزیک بینە‌وه لە راستی، ھەرچە‌ندە ئە‌و گە‌یشتنە بە‌ری‌گایە‌کی راستە‌وخۆش نە‌بیت. بیرو روانگە‌کانیش بە‌دە‌وری خۆیان دە‌توانن بزۆینەر و ھە‌ژینە‌ری می‌ژووبن و ھە‌ربە تە‌نھا بە‌رئە‌نجامی گۆ‌پان و دیار دە‌کان نین. ئە‌بێ ئە‌وه بزانی ک ھە‌موو شت یان ھیچ شت لە‌و وتارە‌ندا پە‌یدادە‌بیت یان نابیت، بیرێ‌کی ھە‌لە‌یه. ھیزە کۆ‌مە‌لایە‌تیە‌کان، بیرە‌کان و گە‌لێک ھۆ‌کاری دیکە می‌ژوو دروست دە‌کە‌ن. بە‌لام وتارە‌کان وادە‌کە‌ن ک کارە‌کان گونجاوبن و پاشان ھەرئە‌وانیش ھە‌ول دە‌دە‌ن ک لە‌لایە‌ن خە‌لکە‌وه قبول بک‌رین.

ھەر لە‌م روانگە‌یە‌وه، نە‌تە‌وا‌یه‌تی یان ھا‌ولاتی‌بوون تە‌نھا دە‌توانیت کاراییە‌کی کاتی بیت و بە‌ھا‌کە‌ی نرخێ‌کی رێ‌ژە‌یی و می‌ژووییە. نە‌تە‌وا‌یه‌تی کاتی‌ک کە لە خزمە‌تی ئازادیدا بیت زۆر باشە و خراپیشە کە کاتی‌ک دە‌کە‌ویتە خزمە‌تی زۆرداری و ھە‌لا‌واردنە‌وه. ئە‌وانە‌ی کە بە‌شی‌وہ‌یه‌کی رە‌ھا دە‌کە‌ونە ژێ‌ر کاریگەر و بانگە‌وازی نە‌تە‌وا‌یه‌تی یان ھە‌ردیار دە‌ و دیدگایە‌کی دیکە، ھزر و ئاسۆیان دادە‌خ‌ری‌ت، چونکە خزمە‌تی م‌رو‌ف و بە‌ھا م‌رو‌فایە‌تی‌یە‌کان ئامانج، نە‌ک دیار دە‌ و دیدگایە‌کی ئە‌و کاروانە.

پنجەم: رە‌نگدانە‌وه‌ی دروست یان راستینە (حقیقی) ئە‌و چە‌مکە میتافیزی‌کە کۆنانە‌ن کە لە‌لایە‌ن رە‌خنە‌گرانی پۆست مۆ‌دی‌رنە‌وه خراونە‌تە بە‌ر رە‌خنە. راست‌بوون و واقعی بوونی ھەر شتێک یان دیار دە‌یه ک پە‌ی‌وہ‌ندی بە‌ رە‌وایی بوونە‌وه نیە، بە‌لگۆ پە‌ی‌وہ‌ندی بە‌ ھیز و ئیرادە‌ی ھیزدارە‌وه ھە‌یه. دامە‌زاندنی راستی یان ھە‌ق لە‌ واقە‌دا پە‌ی‌وہ‌ندی بە‌ پێ‌ویستی دامە‌زاندنیە‌وه‌یه لە‌لایە‌ن ھیزە‌وه ھە‌یه بۆ ئە‌وه‌ی ئە‌وانی دیکە

بخەينە نىۋو دىفاكتۇ (ئەمرى واقىيە) دەپىت بەھىزىن. سەپاندنى يان راستبۇونى نەتەوايەتى، سۆسىيالىزم، لىبرالىزم و ئايىن ھەموويان بەو شىۋەيە بوون، نەك بەھۆى ئەوھى كە نوپنەرى ھەق يان باشتىن نوپنەرى ھەقن، ئەوان بەھۆى ھىزەوھ خۇيان كىرۋتە نوپنەرى ھەق و زۆر جارىش لە ھەولۇ ئەوھدا بوون ۋەكو باشتىن نوپنەرى ھەق و رەوايى بناسرىن.

زانا و فەيلەسوفى ناودارى فەرەنسى "فۆنتىن" دەلىت: "راستى مامۇستايەكى توندوتىژ و سەركوتگەرى ھەيە كە ئەویش دابونەرىتەكانە. ئەوھى لەناواماندا وىرە وىرە و بە ئەسپايى ھىزى خۇى بۆلۈدەكاتەوھ، بەلام ھەر بەھۆى ئەم سەرەتا نەرم و نىانەوھ، پاش ئەوھى كە چىكى كىركىد و بە يارمەتى كات، ئىنجا رووھ توند و تىزەكەى خۇى دەرئەخات و نايەلىت تەناتە لەبەرامبەرىدا چاويش بلىند بىكەين" (۱۷). (تۆدۋرۇف) زانا و فەيلەسوفى بولگارى، فەرەنسى زمان دەلىت "ھەر بەو شىۋەيە گەپانەوھ بۆ راستى (نەتەوايەتى ۋەك راستىيەكى پىشۋەخت -ئە. م-) و عەقل گىرەتتىكى زۆرمان بۆ دروستدەكات. ئەى چۆن دەتوانىن رىگايەك بۆ دەرپازبوون لە راستى داسەپىنراو بدۆزىنەوھ؟ بىگومان لە رىگەى ئازادى، نەك لە رىگەى لىكەندەوھى راستىيەكانى پىش ۋەخت. ئەوھى ۋا دەكات مەۋقە بتوانىت ھەموو ناوھپۆكەكان (ئازادى، نەتەوايەتى، يەكسانى، مەۋقايەتى، سىكس و ئايىن) لە خۇيدا پەيدا بىكات، ئازادى ھىز و ئەندىشە، نەك تەنھا خودى عەقل و بىركىرنەوھ. ھەر ئەمەشە ۋا دەكات كە سىروشتى مەۋقائە و كىشتى بوونى مەۋقە بتوانىت دەستى بەھەموو لايەك رابگات" (۱۸).

شەشەم: فەرەيى بوونى جىهان، ئاشوۋىيەكە كە دەپىتە مايەى زىگاربوون و ئازادى زىاتىر، ئەم و تە گىرگە ھى (جىيانى فاتىمۇ) يە (۱۹). يان (ئىرنست رىنان) دەلىت: دابەشبوون مەرجى ئازادىيە (۲۰). بىروباوھەپەكانى عەقلاڭىيەت، سۆسىيالىزم، نەتەوايەتى و ئايىنى و ھەندىك جارىش لىبرالەكانى نىك لەبەرژەوھەندى سەرمایەدارى، بەردەوام لە ھەولۇ ئەوھدا بوون كە چەمكى يەككىتى و مېتافىزىكى يەكبوون، بىكەنە راستىيەكى سەپىندراو و لەم رىگايەشدا بەشى ھەرە زۆرى بىر و فەلسەفەى دىنيا وايان پىشانداوھ

كە بەردەوام ئامانجيان يەككىتى و يەكبوون بوو و بىگومان هيچ كەمتەرخەمى و كەموكوپپىيەكيان بۆ بەپاست پېشانىدنى ئو ميتافىزىكانە نەنواندوو. يەككە لەو دياردە و چەمك و فەلسەفانەى كە بەناوى يەككىتيەو دەنوین، دياردە و دیدگای نەتەوايەتيەو دەيەوئیت بەهۆى هاوزمانى، هاوئەژادى، هاوئىشتمانى، هاودەسەلاتى و هەندىك جارىش هاوئايىنيەو، بەرژەوەندى دەسەلات و چىنى دەسەلاتدار بکاتە روانگەيەك بۆ يەككىتى و هەر لەو رىگايەشەو بوارنەدان بەداوا و بەرژەوەندى و ئازادىيەكانى دىكەى بەدەر لەم بەناو يەككىتيە.

تەننەت رەهەندى عەقلاىى لىبرالى و دىموكراسىش دەيەوئیت سىستەمى نوینەرايەتى وەكو تاكە نوینەرى يەككىتى و هاوبەرژەوەندى بناسىنىت و بەيارمەتى رەهەندى ناسنامە (نەتەوايەتى يان هاولاتى)، خۆى وەكو نوینەر و بەرجەستەكەرى يەككىتى نەتەو و ولات دەناسىنىت، بىگومان ئەمەش بەراستى لەقەلەم دەدات و هەرچىشى بۆ بکرىت لەم پېناویدا درىغى ناکات. ئەوەى كە وادەكات ئەم درۆ و ميتافىزىكەى يەككىتى و يەكبوون و هاوبەرژەوەندى سەرنەگرىت، رەهەند و دەسەلاتى ئازادىيە كە توانىويەتى مافەكانى مرقۇ، مافى تاك و هاولاتى بوون وەكو بناغەيەك بۆ فرەيى و كۆدەنگى و كۆبەرژەوەندى رىگريىت لە پېشیلكردىنى مافەكان بە ناوى يەككىتى و هاوبەرژەوەندى چونكە يەككىتى و هاوبەرژەوەندىيە تەنھا دیدگا و بەرژەوەندى دەسەلات و نوینەرەكانىەتى و لەبەر ئەوەى كە هەرگىز بەرژەوەندى تاكەكان وەكو يەك نین، بەلام دەكرىت رەوش و حالەتتىكى كۆدەنگى و كۆبەرژەوەندى و كۆبىرى بکرىتە چوارچىوئەيەك بۆ ناسین و پېدانى ماف و پاراستنى ناسنامەكان.

ویرای جىاوازی و فرەيى مرقۇايەتى و ناسنامەكان، دەتوانین لە رىگای دىموكراسى و ئازادىيەو، رەوش و بارىكى كۆدەنگى و كۆبەرژەوەندى بەدەستبەینین، ئەگەر چى ئەو هەلومەرجەش كاتى بىت، چونكە هەرگىز چارەسەرى ئەبەدى و نەگۆر نىيە و كات بەردەوامە و گۆپان هەموو كات و هەموو رۆژەيە. كات مانا و راستى تازە و نوئى بەرهم دەهینىت، مانای نەگۆر و تاك مانا وەهمىكى ئاشكرايە، ديسان راستى

کومه لایه تی شتیک نییه که خوی ه بیت و که شف بکریت، به لکو راستی یان کوبه رژه وندی (سهرده می دیموکراسی) شتیکه که له کات و سهرده می جیاوازا برده وام دروستده کریت (۲۱).

فره یی بوونی جیهان و امان لیده کات که باوه پ به و حیکایه ته گورانه نه هیښن که ده لیت: (چاره سهری هه موو دهر دیکمان پیته و هه ولی شکاندنی کوله که و ناوه نده کانی دنیا و بیرکردنه وه و بوونی تا نیستا بده ی و هه لوه شانه وه و بنیانتاتی سهرله نوی (De construction) بکه یه ریپازی کار و ره خنه ی ناینده مان بۆ گومان له جه وه، پرؤز و راستی نه گۆر و باوه پنه بوون به چه مکه پیشوه خته کان و هه لوه شانده وه یان بۆ دهرکه وتنی مانا و بوونی تازه و فره اموشکراو). سهره نجام یه کیک له ناسۆ و ئاسته کانی بیر و ره خنه ی ناینده مان ده بیته گومان و ره خنه و پرسیار له وتاری بالا ده ست (Transdental) و به لگه نه ویست و وتارومانای بوون کوی تاکه کانه و هیچ کام له م تاکانه ناوه ند و بالا ده ست و به لگه نه ویست نین. ئاسوی پؤست مؤدیرن دهر بازبوونه له جیهانی تاک مانا و تاک تیؤر و تاک میتؤد، یان هه روه کو جاک دریدا ده لیت "له کاتی نا ئاماده یی مانا، چۆن ده توانییت له یه ک (تیؤری) یان ته نانه ت یه ک (چه مک) دا چه ق بیه ستین."

ئاست و ئاسوی هه وته م: خه باتی پؤست مؤدیرنه بۆ ئازادی زیاتر و فراوان بوون. ئه م خه باته به هه مان شیوه دژی سهرمایه داران، سه رکوتگه رانی نه ته وه یی و دینی، پیاوانی چه وسینه رانی ئافره تانه . خه باتی پؤست مؤدیرنیزم له دوو به ره دایه، له لایه ک دژی خؤفریودانی مؤدیرن (به ناوی عه قل باوه پی و خودئاگاییه وه) و له لایه کی دیکه له دژی جه زم گه راییی و راوه ستاوی پیش مؤدیرن. بۆ تیگه یشتن له کیشه ی (نه ته وایه تی و مروؤ) و (نه ته وایه تی و ئازادی)، و امان لیده کات له گشته وه ده ستپیکیه ی، هه رچه نده له وانه یه به و گشتی بوونه ی مروؤ نه گه ی، به لام ئازادی مروؤ و مانای مروؤ و تیگه یشتن و بینینی پیویسته بۆ لیکدانه وه ی مافه کان و تاییه ته ندییه کانی ناسنامه کان، پاشانیش ده بییت ئه وه بزانی که مروؤایه تیش له کوی نه ته وه و ناسنامه کان په یداده بییت. سهره نجام ئازادی و به رژه وه ندی مروؤایه تی و امان لیده کات که مافه کانی گشت مروؤ و

تاكەكان بكةينه سەرچاۋە بۇ فەرھەنگ و رەۋايى و تەننەت (ناسنامەش)، بەلام ھەر لە روانگەى ئازادىيەۋە دەبىت ھەلومەرج و تاييەتمەندى ناسنامە جياۋازەكانىش لە بەرچاۋىگرين.

(تەزفەتيان تۆدورۇف) لە كەتتەبە گرنگەكەيدا (ئيمە و ئەوان)، كە بەشەيكى گرنگى بۇ ئازادى و ئاسۇى رەزگارپوون لە بى مافى و ناسنامە تاك رەھەند و نەگۆرەكان داناو، لەسەر زمانى مۆنتەسكىۋ و رۇسۇ ستايشى ئازادى بەم جۆرە دەكات " ئازەلەكان بەتەۋاى ملەكەچى ياساكانى سەروشتن، بەلام مەۋۇ دەتوانىت ياساكان بگۆرپىت و چارەنوسى خۇيشى باشتەركات و بىتتە بگەرىكى ئازاد. ئەۋەى مەۋۇ و ئازەلەلەيەك جياۋەكاتەۋە (عەقەل) نىيە، بەلكو ئازادىيە. مەۋۇ ئامادە نىيە كە حەتمەتى سەروشت و كۆمەلەيتى كە دەيانەۋىت كۆنترۆلى بگەن، پەسەندىبكات. لە كاتىكدا ئازەلەكان لەژىر بەزەيى سەروشتدا درىژە بە ژيانى خۇيان دەدەن."

بىرۋاۋەپەكانى ئالان تۆرىن سەبارەت بە نەتەۋايەتى

فەيلەسوف و كۆمەلناسى ناۋدارى فەرەنسى ئالان تۆرىن، كە ھەندىك كەس بە پۆست ماركسىست دەيناسىتەن، ھەندىك بىرۋاۋەپى سەبارەت بە نەتەۋايەتى ھەيە و رەخنەكانى ئەۋ لە پەيۋەندى نىۋان مۆدىرن و نەتەۋايەتى بە ئاشكرايە، ھەرچەندە ئەۋ لە كەسانەيە كە پىي ۋايە سەردەمى مۆدىرن كۆتايى نەھاتوۋە و ئەۋيش ۋەكو يۆرگن ھابرماس پىۋاى بەۋەيە كە دەبىت رىفۆرم لەناو مۆدىرندا دەستپىكەين. بەھەر حال كۆرتەى باۋەپەكانى ئەۋ سەبارەت بە نەتەۋايەتى بەم جۆرەيە:

(۱) فەرەيى نىۋان نەتەۋەكان و مەۋقايەتى پەسەندەكات، بەلام لەھەمان كاتدا دىارى كەردنى ناسنامەى مەۋۇ بەھۆى نەتەۋايەتى بەشتىكى كەموكورت و ھى رابردو دەزانىت، چۈنكە مەۋۇ ئەم سەردەمە مەۋقايكى فەرەھەند و فەرەناسنامەيە. تۆرىن پىي ۋايە كە رەھەندى ناسنامەيى دەۋلەتەكان و دىموكراسى دەبىت لە نەتەۋايەتى دەربازى بىت و بەرەۋ فەرەنگى ھاۋولاتى ھەنگاۋ بنىت(۲۳).

۲) تېۋىرى و پراكتىكى مۆدېرن لەھەمان كاتدا كە دەيانەۋىت بەيان و رەۋايى بىدەن بە كۆمەلى نەتەۋايەتى، دەبنە دەر خەرى ئاستەنگى فەرھەنگى و كۆمەلەيتى خۇدى مۆدېرنىتى. سىكس، نەتەۋايەتى، قازانچ و پېداۋىستىيەكانى بەكاربردن (الاستھلاك) "ئەو ھىزانەن كە دەبنە ھۆى پەيداۋبون و پەيوەندى نىۋان رەھەندەكانى مەۋۇ و رەۋايى و فەرھەنگ، پاشان ھەرخۇشيان دەبنە ھۆى ناكۆكى نىۋان كۆمەلگەى مۆدېرن و پېشەسازى.

۳) نەتەۋە ئەو شىۋە سىياسىيە تازەيە كە لە جېگاي كەلەپوۋرو دابونەرىت و ئىامىتيازاتى بنەمالە دەسەلاتدارەكان، بۋارىكى نەتەۋەيى (يان نىشتىمانى) دەسەپىننىت كە بەرئەنجامى ياساى ھەلئىنجرۋە لە بنەماكانى عەقلى. ھەر بەو شىۋەيەش دامەززاۋەى بەرھەمەتتەن و ياساكانى بازاپ دەبنە پاىيەكى دىكەى گىرنگى مۆدېرنىزم. بەلام ئەۋەى كە دەمىننىتەۋە بۆ بەكاربردن و بەكارھىتان (الاستھلاك) ھەتا دەتۋانىت لە چۋارچىۋەى پېشۋەخت دانراۋى بەھا رەمىزىيەكانى فەرھەنگ و خاۋەندارى، خۆى دەر باز دەكات و دەبىتە كەلئىنك بۆ ئازادۋبون لە دەسەلاتى نەتەۋە، فەرھەنگ، دامەززاۋەى بەرھەمەتتەن و تەنەنەت زۆر جارىش دەر بازۋبون لە دەسەلاتى سىكس و فەرزكردنى سىكس(۲۴).

۴) نەتەۋە شىكلى سىياسى مۆدېرن نىيە، بەلگۈ بىكەرى سەرەكى مۆدېرن كىردنە بەو مانايەى خۆى بىكەرىكى مۆدېرن نىيە، كە مۆدېرنە پىك دەھىننىت و لەھەمانكاتدا دەيەۋىت دەسەلاتى خۇشى بسەپىننىت بەسەر پىكھىتەنرەكانى دىكەى مۆدېرنەدا. تەۋاۋى پىكھىتەنرەكانى نەتەۋە " (زمان، خاك، فەرھەنگ، دابونەرىت، دەسەلات و ئابۋورى) ھى سەردەمى پېش مۆدېرن و لە ئەنجامى كار و ھاۋەش بۋونى ئەو رەھەندانەۋە، رەۋشيك پىككىت كە بەنەتەۋايەتى دەناسرىت. بۆيە ھەقى خۆيەتى كە بلىن بەردەۋام بۋونى سەردەمى پېش مۆدېرن و سەردەمى مۆدېرنە(۲۴). كاتىك كە رەخنە لە ئىرنىست گىلنەر و ئەرىك ھۆبىزباۋم دەگرىت، ھەر بەو بۆنەۋە دەلئىت: ((گىلنەر و ھۆبىزباۋم لەسەر ھەق بۋون كاتىك كە دەلئىن نەتەۋايەتى كارىكە لەسەرەۋە دەكرىت و بەھۆى دەسەلات و

دەۋلەتەۋە، بەلام لەۋەدا ھەلەن كە نابىنن خودى دەسەلات و دەۋلەتەش لەسەر بناغەى مېژوو و تايبەتمەندىيەكانى پېشوو بۆ پېكەۋەنانى ھېز لە پېناۋى دروستكردنى رەۋشېكى نوئى كە ناۋى نەتەۋايەتتە، دروستبۈون)).

لېكچۈۈن و جىاۋازى مەۋۇ و مەۋقايەتى لە دىدگاي تەۋدۇرۇف

بىرمەند و كۆمەلئاسى فەرەنسى تەرقتيان تەۋدۇرۇف چەند ئاستىك بۆ چۈنەكى و فەرەى نىۋان مەۋقايەتى و پەيۋەندى بە پىرسى ناسنامەۋە، بەم شىۋەيە باسدەكات:
 ا/ بوۋى نەژادەكان: لەدايكبوۋى مەۋقەكان ھەرچەندە لەناۋنەژادىكى دىارىكراۋايە، بەلام ھەموۋ كەس بەتەنھا بە مەۋقى لەدايك دەبىت، واتە ساتى لەدايكبوۋن كەس كورد يان فارس يان ئنگلىز نىيە، مەبەست لە دايكبوۋى بايۇلۇجىيە.
 ب/ پەيۋەندى نىۋان بايۇلۇجى و فەرەنگى و ئاكارى: ھەرچەندە ناسنامەكان بناغەيەكى نەژادى و بايۇلۇجى ھەيە، بەلام ناتوانىت ناسنامەكان بە شىۋەيەكى نەژادى لىك بدرىتەۋە، يان تا ئىستا نەتوانراۋە پەيۋەندى نىۋان بايۇلۇجى و فەرەنگى بىسەلمىتەت. سەرەنجام ناساندنى ناسنامەكان ئاسۋى فەرەنگى بۆ دەكرىتەۋە، واتە ناسنامە نە بايۇلۇجىيە و نە نەژادىيە، بەلكو رەۋشېكى فەرەنگىيە.

پ/ كارىگەرى كۆمەل و فەرەنگ لەسەر تاك (خود): دىارىكردنى ھەلسوكەۋتى تاك لەلايەن چوارچىۋەيەكى كۆمەلەيەتى و فەرەنگى دىارىكراۋە، كە حالەتى نەتەۋايەتى دەتوانىت كارىگەرىت لەسەرتاكەكان.

ت/ رىزكردنى تاكانەى بەھاكان: ناسنامە و نەتەۋەكان بەھاكانى خۇشيان لەبەھاكانى ئەۋانى دىكە بە باشتر دەزانن واتە رىزكردنىكى تايبەتى بۆ بەھاكان دادەننن كە بېگومان بەھاۋ ناسنامە و نەرىتەكانى خۇيان لەھى ئەۋانى دىكە بە باشتر دەزانن، ئەگەر بە باشترىنى نەزانن.

ج/ ناسنامە و نەتەۋايەتى سىياسەتتىكى پىشت بەستۋە بە بىرو ئايدىۋلۇجىيا : خالەكانى اتات ئەۋ خالانەن كە نەتەۋە و ناسنامەكان پىشتى پىدەبەستىن بۆ بوۋى يان

سه لماندنې راستې و واقیعی بوونی خوځان. به لآم خآلی پېنجه م (ج) دهیه ویت سیاسه تیک په پړه و بکړیت که ژبان واپیشان بدات که گونجاو بیت له گه ل ټو خالانه دا، واته بوونی فیکر و مه عریفه یه کی دیاریکراو که ده بیت نه ته وایه تی (۲۵).

سه رنه نجام

یه که ی ناسنامه ی کرده یی و یاسایی گروو پیکي مرقایه تی، به پتی پتوه ره کانی نیوده ولته تی، فکری و مرقایه تی "نه ته وه" به مانای نه ژاد په رستی نییه، به لکو "هاولآتی" بوونی کومه له کانه. نه گه ر له جیاتی کومه لیک یان ولآتیکي دیاریکراو بمانه ویت ته نه له نه ته وه بدوین ټو په یوه نندیه ته نه له "نه ژاد" و "زمان" دا به رته سک بکه ینه وه، ملیونه ها که س له دانیش توانی ټو ولآته له به رچاو نه گرین، زولمیکي زورمان له و خه لکانه کردوه، له بهر ټو وهی هاولآتی بوونمان تاراده ی نه ژادیکي دیاریکراو که مکړدو ته وه. له کوډا، ده بیت به ته وای کومه له پیکه پنه ره کانی ولآتیک، کومه لگایه ک یان نیشتیمانیک ناماره پیډه ن، ټو کومه لآنه ی که هریه که یان جیگای خوځان هیه و نه خشی خوځان ده بینن. کومه لی مرقایه تی گشت و ته و اوکاریه کی میژووی ئالوزه، سه باره ت به م دینامیزمه کومه لآیه تی و ټو وهی که ئیمه له سه رده میکی میژویدا "ټو هین" که "په یدابوین"، ناتوانین له ناسینی کومه لآیه تی دا خوځان به "به رجه سته بوون" یان "ناوه پوک" بزاین، به لکو هه مو گروو و کومه له په یدابووه کان که هه ن له گه ل ئیمه دا گشیک پیکده هینن، که له کاروانی میژودا کارونه خشیان کردوه و ده یکه ن. بټو وهی بتوانین چونیته تی به دیه اتن و به رجه سته بوونی ناسنامه کان باشتربناسین، پیویستمان ده بیت پیکه کانی ټو په یدابوونه، له روانگی کومه لآسییه وه بزاین و له هریه که یان بکولینه وه.

هاولآتی بوون، نه که نه ته وه په رستی

قوناغه کانی گه شه ی ناسنامه تا ئیستا به م جوړه یه "خیل، میلله ت، نه ته وه و هاولآتی. کاتیک که سه رچاوه ی بیروچوارچیه ی ویناکردنی کومه لآسی ده بیت چه مک و

زاراۋەى ۋەكو كۆمەل، گروپ، پېكھاتەى كۆمەلەيەتى، جېگاۋرېگا، نەخش، توۋىيەندى كۆمەلەيەتى، فەرھەنگ و نەتەۋە لەلەى ئەو زانستە گرنكى پەيدادەكەن. زاراۋەى دوايى واتە (نەتەۋە) لە ماناى نەتەۋەپەرستى يان مىللەتگەرايى زياتر لايەنى سىياسى و باۋەپى و سۆزدارى (يان ئايدىۋولۇزى) ھەيە و بەھرەمەند دەبىت لە فرەيى و لىكۆلنەۋەى زياترى دەۋىت. سەرەپاى قەۋارە و پېكھاتەكەى، كە بېگومان دەكرىت چەند گروپى مىللى يان "نامىللى" تىدآبىت، واتا ئەو گروپانە سەرەھەمان نەتەۋەن يان نا. كەم ۋلات ھەيە لە دنياىدا تاكە نەژاد و نەتەۋە و مىللەتەك بە تەنھا بژىن و زۆربەى ۋلاتەكان لەو زەمىنەيدا فرەن. يەكسانى و ھاۋاتايى نەتەۋەيەك _ ئەگەر چەند سەدھەزارىكىش بن _ كاريكى رىژەيى و كاتىيە، كە زۆربەى كات شايانى باۋەپرەن نىيە.

سەرەكەۋتن يان دەسەلاتى سىياسى - سەربازى و دىموگرافى كۆمەلەتەكى دىيارىكراۋ بە ناۋنىشانى نەتەۋەيەك _ بەسەر "ھاۋلاتيان"، "ھاۋنىشتەمانان" يا "داگىركراۋان" ھەرگىز نەفى بوۋنى راستىنەى كۆمەلناسى و ياسايى ئەۋانى دىكە ناكات و ناشىبىت كە ۋابىت. لىرەۋە جياۋازى نىۋان (لىكۆلار) و نەتەۋە يان نەتەۋەپەرست دەردەكەۋىت، ۋتن و سەلماندنى (رەسەنايەتى) تاكە يەك گروپى مىللى لە ۋلاتىكدا نەفى ياساى سىروشتى - كۆمەلەيەتى پەيوەندى و تىكەلاۋى بەناچارى كۆمەلەكانى مەۋۇ دەكات لەگەشەى مېژوۋ، ھاۋگەرايى و پىكەۋەژيانى ئەۋانە لە پانتايى جوگرافىادا.

ئەگەر سەرنج بەدەينە ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا، يەكەم شت بۆمان دەرنەكەۋىت ئەۋەيە كە ئەم ۋلاتە لەم زەمىنەيدا (زەمىنەى ناسنامە) ۋلاتىكى كراۋەيە، ئەو زاراۋانەى بەكاردىت چ لە ئاستى زانستى و تەننەت سىياسىيىدا ۋىناى ئەو رەۋشە كراۋەيە دەكەن و (خەلگى ئەمىرىكا - American People) و (كۆمەلگەى ئەمىرىكا - American Society) بەكاردىت نەك مىللەت يان نەتەۋەى ئەمىرىكا، ئەۋش لەۋە پەيدابوۋە كە لە ۋلاتەدا چەند مىللەت و ناسنامە و گروپى تىدآبە، يەكترىان قىۋول كەردوۋە و ۋابەستەبوۋن بە مىللەت يان نەتەۋە ھەتا دىت لە ۋلاتەدا كەم دەبىتەۋە و ناسنامەى ئەمىرىكى (ھاۋلاتى بوۋن) جېگەى ھەموو ناسنامەكانى دىكەى گرتۋەۋە.

بێگومان هه‌موو ئه‌مانه به‌هۆی کرانه‌وه، شارستانی بوون و یه‌کسانی ماف و ئه‌رکه‌کانی هاوڵاتیانه، وێرای ئازادبوونی پاراستنی خودی ئه‌و ناسنامه جیاوازانesh. ناسنامه‌ی ئه‌مریکی سه‌بارهت به‌و گه‌شه‌کردانه له ئاسته‌کانی کۆمه‌لایه‌تی، فهره‌نگی و به‌هاکاندا، زیاتر به‌مانای "نیشتمانپه‌روه‌ری - Patriotism" و "وه‌فاداری" دیت بۆ ده‌ستوور و ته‌نانه‌ت نه‌ک بۆ "ئالا" و دامه‌زراوه یاسایی و حکومه‌یه‌یه‌کانی کۆمه‌ل به‌رجه‌سته ده‌بێت.

له راستیدا پێوه‌ری ناساندن و پابه‌ندبوونی کرده‌یی و یاسایی کۆمه‌لێکی دیاریکراو له زه‌مینه‌ی نێوده‌وله‌تیدا، ناسنامه‌ی ئه‌و خه‌ڵکه‌یه بۆ ولاتیکی دیاریکراو، به‌لام به‌ پێی پێوه‌ره‌کانی دیموکراسی، مافه‌کانی مڕۆڤ و مافی ناسنامه‌کان، نه‌ک ولاتانی به‌زۆر دروستکراو و سه‌پێنراوی وه‌ک عێراق یان تورکیا یان زۆریه‌ی ولاتانی جیهانی سی که له هه‌ردوو زه‌مینه‌ی ناسنامه‌یی و دیموکراتیدا، هیچ مافیکیان به‌ گروپ و میله‌ته جیاوازه‌کان و تاکه‌کان نه‌داوه.

ئه‌گه‌ر گرنگی بده‌ین به‌ حاله‌تی میله‌تی و نه‌ژادی و له نێوان گروپ و میله‌ته‌کانی ولاتی‌کدا (که که‌م ولات هه‌یه له ره‌وشی فره‌یی گروپه‌کان به‌ ده‌رییت) و له جیاتی (هاولاتی بوون) یان (هاونیشتمانی بوون) به‌ کاریان به‌پێن، ئه‌و کاته رینگا ده‌ده‌ین که ئاسته‌نگی ناسنامه و دژایه‌تی نێوان ناسنامه‌کان فراوانتر بکه‌ین. له‌سه‌رده‌می‌کدا که خودی ناسنامه‌ی نه‌ژادی و میللی و (ته‌نانه‌ت نه‌ته‌وايه‌تیش) له ره‌وشی‌کی دژواردا به‌سه‌رده‌به‌ن. گرنگی دانی تایبه‌تی به‌ یه‌کێک له‌و ئاستانه‌ی ناسنامه له‌به‌رامبه‌ر به‌رژه‌وه‌ندی گشتی و هاولاتی بوون هه‌لومه‌رجه‌که دژوارتر ده‌کات و سه‌ره‌نجام زه‌مینه‌یه‌کی ره‌سمی و سیاسی و (زۆر جاریش سه‌ربازی) بۆ هه‌لاواردنی ناسنامه‌یی فره‌راهم ده‌بێت. زۆرن ئه‌و ولاتانه‌ی که ده‌مێک ساڵ به‌و شیوه‌یه سیاسه‌تی ناسنامه‌یان پیاده‌کردوه.

ناسنامەي كۆمەل و ناسنامەي تاكل:

سەبارەت بە ديارىكردى چەمكى ناسنامە لە ئاستى فراواندا و بە پىتى پىئورەكانى سەردەم، ناساندنى ئەم زاراوہ بە (ھاولاتى) و (مافەكانى مرۆف) و (مافى تاكلەكان) و (ھاونىشتمانى)بوون، دەگەينە ئەو ئاستەي كە ناسنامەي گروپى مرۆفایەتى لەگەل ناسنامەي (تاكل) و (خود)دا دەبىتە (فرەيى) لەبەرامبەر (يەكپىتى) يان (تاكلەرايى)، چونكە لە فرەيى و پەيوەندىدا ھەردوو ئاستەكانى يەك بوون (چاكتەر وايە پەيوەندى و كۆدەنگى بەكاربىت) و تاكلەرايش پەيدا دەبىت و لەكاتىكدا پىچەوانەي ئەمە راست نىيە.

ئازادى و داواكارىيەكانى مرۆفایەتى لە ھەردوو ئاستى (گشت) و (بەش) يان (كۆمەل) و (خود)دا توانىويەتى ستاندار يان پىئورەيىكى جىھانى بۆ پاراستنى مافەكان و ناسنامەكان بەدەست بەيىتى. جارنامەي گەردوونى مافەكانى مرۆف، كە مافى تاكلەكان و مافى پاراستنى ناسنامەكانىشى تىدايە (بەناسنامەي تاكل و كۆمەل) زەمىنە و چوارچىئەيەكى گونجاوہ بۆ ئەوہى بتوانىن لە وارى ناسنامەدا بگەينە ئەو ئاستەي كە ناسنامە ھەردوو ئاراستەي كۆمەل و تاكل لە خۆيدا ھەراھەم دەكات. ناسنامەي تاكل ئەوہەنيە، كە ئەو كەسە كىيە؟، بەلكو ئەوہى كە ئەو گروپەي كە ئەوہى تىدايە (لە خىزانەوہ تا چىنى كۆمەلەيەتى، مىللەت، نەتەوہ، پارت، ھاودىنان و ....) خود كام ناسنامەي ھەيە و چۆن ئەو ناسنامەيەي بۆ دەگويزىتەوہ. ھەلبەتە كە تاكل لە پوانگەي دەروونناسى تاكل و تاييەتمەندىيەكانى، لايەنى كەسايەتى و ھەمىشە سەربەخۆيەيى رىزەيى خۆي ھەيە، ئەويش بەوہى كە چۆن لەگەل ناسنامەي گروپ يان كۆمەلدا بىر و كردارى خۆي بەرجەستەدەكات. تاكل لەوانەيە مل نەدا بە كردار و بەھاكانى كۆمەل و ھەلگەرىتەوہ و "لابدات". بەلام بە دلىيى دەبىت بلىيىن كە ئەم ھەلومەرجە يان (لادانە) ھەرگىز ھەمىشە نىگەتيف و خرابەكار نىيە، بەلكو لە ھەندىك جار پۆزەتيف و بنیاتنەريشە، چونكە خود پەيوەندى بە جوولە و دىنامىزمى كۆمەلەوہ ھەيە و بەدەيىتەنى ئەو دىنامىزمە، ئەو خودە سازدەكات.

ده بېټ ته وه بلّين که زار اوهی "ناسته نگی ناسنامه - Identity Crisis" له لای (نهریک نهریکسون) (۱۹۰۲ - ۱۹۹۴) د پرووناسی نه مریکی، له و کاته دا بېر ده هیټی که مړوډ ده گاته قوناغی نه و جهوان و لاویتی، ناسته نگی ناوبراوی تاك و د پروونی په یوه نندی و کاریگری له سهر سره د میکی تاییه تی ته مهنی ژبانه وه هیه، که بیگومان قوناغی کی تیپه و به سهر چوو ده بېټ. نه و ناسته نگی، گروپی و کومه لایه تییه و که م و ژور، هه میشه له نیوان کومه لیک له نه وجوانان و لاوان و له کاتی تاییه تیدا پیدا ده بېټ. له هه مان کاتدا، خودی ناسته نگی ناسنامه خویشی (چون د و له تیکی سره د می تیپه پروون) کار ده کات، واته نه ئیرانی (په هله و) و نه ئیرانی (کوماری ئیسلامی) دورگه یه کی ئارامی نه به دی نییه، چونکه لایه نی که م شه پوله کانی د پروو بهری که ناره کانی هه مان دورگه به شیوه یه که له شیوه کان و چون بویان بکریټ، کاریگری له سهر دورگه که ده که ن.

به م جوړه، له هه ر ناستیک که ناسته نگی ناسنامه دهر ته که ویت، هه رچی زیاتر و باشت ر هگو ریشه کانی بناسین، چاکتر و کاریگری تر چاره سهری ده که ین. ناسته نگی ناسنامه ی کومه لایه تی یه که (کیشهی کومه لایه تییه) و ده بېټ وه که هه ر پرسیک کومه لایه تی دیکه بیناسین، پشتگوئی نه خه ین، هه روه کو مه ولانای رومی ده لیت :

د هر دیک نییه، خراپتر له نه زانی

توبه هاو پښی نه زانی عیشت له ده ست چو

ناسنامه ی په یوه نندیدار

نه گه ر له جیاتی (کومه لای) ئیران و (ولاتی) ئیران بمانه ویت ته نها باسی (نه ته وهی) ئیران بکه ین و ته نها نه و په یوه نندییه له (نه ژادی ئاری) و (زمانی فارسی) و (میژووی کون) ی ئیراندا بناسین و میلله ت و نه ته وه کانی دیکه نه ناسین و حسابیان بؤ نه که ین، گروپه میلییه کانی ئازهری، بلوچ، تورکمان، کورد و عه رب و گروپه دینییه کان له بهر چا و نه گرین، بیگومان هه ریه که له مانه که هه سته د کات ئیرانی بوون قه یران و

ئاستەنگە ۋە چەۋسانەۋىيە بۇ ئەر، كاردانەۋەي دەپىت ۋە ھەمىشە لە ھەۋلى ئەرۋەدا دەپىت لە ۋارچىۋە چەۋسېنەر ۋە ئاستەنگە رزگارى بېت ۋە چوارچىۋە ناسنامەيەكى دىكە پەيدا بىكات. بەلام كاتىك ناسنامەيەكى دىارىكراۋ دەپىت زىاتر خۇى بىنپادىنېت ۋە گەشە بىكات، بەمەرچى ئەرۋەي دىكە لەبەر چاۋ بىگرېت ۋە بىان خۇىنېتەۋە. دوۋ كارى سەرەكى ۋە گرنگ بۇ خۇى ۋە بۇ ئەرۋەي دىكە پەيدادەكات، يەكەم "ئەرۋەيە بەبى كېشە ۋە دوژمنايەتى ناسنامەيە خۇى پەرە پېدەدات ۋە دوۋەم" ھەلى يارمەتيدانى ئەرۋەي دىكە بۇ ناسنامەكەي خۇىشى پەيدا دەكات.

ئەگەر ئەرۋە لەبەرچاۋبىگرېن كە ھەموو ئەرۋەي پېكەۋە دەژىن دەتۋانن كارىگرەي ۋە ھاۋكارى لە زەمىنەي ناسنامەدا بۇ يەكتى بنوېنن، چۈنكە ھەرۋەكو چۇن تاكەكان لە بونپاد ۋە كىرداردا لەگەل يەك پەيوەندىدارن (ھابرماس، درىدا) ھەربەۋجۇرە ناسنامەكانىش لە بونپاد ۋە چالاكاندا پەيوەندى ۋە كارىگرەيىان ھەيە. باشترىن رېگاي كۆمەلئاسى بۇ ناسنامە، گەشانەۋەي ناسنامەيە پەيوەندىدارە، نەك نكۆلىكەر ۋە ھېرشبەر ۋە سەرەنجام لەسەردەم ۋە سىستەمى دېموكراسىدا، رەۋشى سەرەكى ناسنامە دەپىتە رەۋشىكى داكۆكىكەر، نەك ھېرشبەر.

شىۋەي ھەلۋىستى ئىمە لەگەل ناسنامەكاندا دەپىت شىۋەي كۆمەلئاسى (Sociologic)، نەك ئايدىۋلۆژىك بېت. ئەگەر ۋە نەبېت دەستدەكەين بە نكۆلى ۋە لەناۋبردنى ناسنامەي كۆمەلەيەتى ئەرۋەي دىكە، لە كاتىكدا لەۋەنەيە خۇدى ئەرۋەي دىكە يارمەتيدەرى ئىمەبن بۇ بونپادنانى ناسنامەكەمان. دەپىت ئەرۋەش لەبەرچاۋ بىگرېن كە ناسنامەكان ھەمىشە ۋە لە ئايندەشدا لەگەل يەك پەيوەندىدارن.

تايپەتېپوۋن ۋە كشتېپوۋنى ناسنامەكان

ناساندنى ناسنامەي كۆمەلەيەتى كارىكى رېژەيە ۋە ۋەكو ھەموو پېئاسەكانى دىكەي زانستى سىروشتى ۋە كۆمەلەيەتى شىۋەيەكى "رېكەۋتن" ۋە "شايسەيى" ھەيە، ماناي كە ھەمىشە لە ھەلومەرچى گەپان ۋە لېكۆلىنەۋە ۋە چاككردن ۋە گەشەكردن ۋە

تەننەت كەمكىردن ولى لابرنددا دەجولتتەۋە و بەردەۋام دەبىت. لە ھەمانكاتدا لە ھەندىك بارى تايىبەتيدا (نەك گشتى) رەۋشى تايىبەتیش بەخۇۋە دەگرىت، واتە ناسنامە سەرەپاى ئەو رەۋشە بەردەۋامەى گەشەكردن، لايەنى زۆر تايىبەت بەخۇشى ھەيە، كە لەۋانەيە ناسنامەكانى دىكە خاۋەنى نەبن. ئەم پىئاسەيە پەيۋەندى ھەيە بە كاريگەرى (خودى) ئەو رەھەندە مېژوۋىيەى كە تيايدا ئەلگۈيەكى "نمۇنەيەكى" ديارىكراۋى كۆمەلئاسى كاردەكاتە سەر ھەر كۆمەلئىكى مۇقايەتى (نمۇنەى شىعەى ئىرانى) يان (كاكەيى و ئىزىدى كورد)، كە خۇيان بە شىۋەيەكى تايىبەتى بۆ خۇيان و بە شىۋەيەكى رىژەيى لەگەل ئەۋانى دىكەدا دەناسىتن. ئەم ھەلۋىستە يان "ناسىنە" بۆ ناسنامە دەمانباتە ئاستىكى دىكەى شىكرەنەۋە، ئەۋىش ئاستى فەرھەنگە.

فەرھەنگ، نەك نەژاد

دەربارەى باسى (نەژاد) و (فەرھەنگ) و كەسى زانستكار چەمكى (نەژاد) دوور دەخاتەۋە، بەۋپىيەى كە ئەم زاراۋەيە ھەرگىز زانستى نىيە. و كاريگەرى ترسناك و دژايەتى نىۋان ناسنامەكان پەيدادەكات. كاتىك باسى رەسەنايەتى كۆمەلئەك خەك دەكەين ۋەكو گروۋپى كۆمەلئەتى، فەرھەنگ، زمان و مېژوۋىيان سايكۆلۇژى و بەھاكانيان گرنگى پىدەدەين، بەلام دەبىت دوور بىت لە رەگەزپەرسىتى. ئەگەر دەربارەى پەيدابوۋنى ناسنامەكان، ۋەكو دياردەيەكى مېژوۋىيە بدوۋىن بۆمان دەئەكەۋىت كە پەيدابوۋن و دەرەكەۋتنى نەتەۋەيەكى ديارىكراۋ لە دۋاى پەيدابوۋنى (شار) نەك (لادى) دەتۋانرىت باسى لىبىكرىت، ھەرلەبەر ئەۋەى كە يەكەم" دياردەى شار، دياردەيەكى نوۋىيە و زۆرەى دانىشتۋانى جاران لە لادىكاندا دەژيان و پاشان چۈنەتە شارەكانەۋە، بۆيە تەماشا دەكەين كە شار لە لادى زياتر ھەمەپەنگە و چەند جۆر رەسەن و خىزان و بىنەمالەى تىادەژى، واتە دروستىۋونى ھەلومەرجىك كە تيايدا رەسەن يان سەرەتا دەۋرىك نابىنىت بۆ پىكەپىئاننى ئەو چۈرچىۋە يان ناسنامە كۆمەلئەتتەيە. دوۋەم" لەبەر ئەۋەى شار زياتر لادى رەۋشى جىگىر بە خۇۋە دەگرىت و

ئەۋ شىۋە ژيانەى شار، ئەۋ داب و نەرىت و ھەلومەرچى روناكبرى و خويندەۋارىيەى شار دەتوانىت بناغەيەكى باشتر و بەردەۋامتر و فراوانتر بۇ ناسنامە بەدى بەينىت، كە كۆى ئەمانە بەناۋى فەرھەنگەۋە دەناسرىت. ھەر لەبەر ئەمانەيە كە زانايانى نەتەۋايەتى، يەككە لە مەيدانەكانى پەيدابوۋنى ناسنامە بەۋ شىۋە ژيانەى دۋاى شار كە دەبىتە فەرھەنگ ، دەكەنە بناغە و گرنگى بە نەژاد يان سەرەتا و بنەمالە و خىلەكان نادەن، چونكە ھەموو ئەمانە كاتىك دەتوانن بىنە يان بچنە ئاستىكى فەرھەنگى و ناسنامەيى كە بگەنە قۇناغى شار و نەتەۋە. رەۋشى شار و نەتەۋە دەتوانىت شارنشىن و ھاۋولاتى بە تەۋاۋى دەتوانىت رەسەنتر بوۋنى نەژادىك، بنەمالەيەك يان خىلەك پاشەكشە پىيكات و رەۋشىكى فەرھەنگى فراوانتر بىكاتە رەھەندىكى ناسنامە..

سەرچاۋەكان:

۱- ى. فيخته، خطابات الى الامة الالمانية، ترجمة : د. سامى الجندى. دار الطليعة، بيروت ۱۹۷۹.

۲- رابرت ھولاب، يورگن ھابرماس و نقد در حوزە عمومى . ترجمة د. حسين بشرية. نشر نى-

تھران ۱۳۷۸.

۳- كارل پۇپەر، وانەى ئەم سەدەيە، ۋەرگىرانى. شۇرش جوانرۇۋى. دەرگاى چاپ و پەخشى

سەردەم، سلېمانى، ۲۰۰۱

۴- اريك ھوبزباوم، الامم والنزعة القومية. ترجمة ، عدنان حسن. دار المدى ۱۹۹۹

۵- ترفتيان تودوروف، نحن و الآخرون ، ترجمة د. ربي حمود . دار المدى ۱۹۹۸

۶- ارنست گيلنەر، الامم و القومية ، ترجمة: د. مجيد الراضى . دارالملى ۱۹۹۹

۷- اريك ھوبزباوم، ھەمان سەرچاۋە.

۸- ھەمان سەرچاۋە.

۹- جان لچت، پنجه متفكر بزرگ معاصر (از ساختارگرایی تا پسامدرنیته)، ترجمه: محسن

حكيمى. تهران، انتشارات خجسته. ۱۳۷۷.

۱۰- ترفتيان تودوروف، نحن و الآخرون ، ترجمة د. ربي حمود . دار الملى ۱۹۹۸

۱۱- محمد ضميران، جاك دريدا و ميتافيزيك حضور، انتشارات هرمس، تهران، ۱۳۷۹

۱۲- سرگشتگى نشانها (نمونه‌هاى از نقد پسامدرن)، نشر مركز، تهران ۱۳۷۹

۱۳- محمد ضميران، جاك دريدا و ميتافيزيك حضور، انتشارات هرمس، تهران، ۱۳۷۹

۱۴- سرگشتگى نشانها (نمونه‌هاى از نقد پسامدرن)، نشر مركز، تهران ۱۳۷۹

۱۵- ئەم وتەپە ھى جاك دريدايە، كتيپى اطياف ماركس، گۇفارى سەردەم، ژمارە ۱۴

- ۱۶- تهواوی زانیاریه‌کانی خالی سی له (پۆست مۆدیرنیزم) له کتییی : محمد ضمیران، جاک دریدا و میتافزیک حضور، وه‌رگیراوه.
- ۱۷- تۆدۆرۆف، هه‌مان سه‌رچاوه.
- ۱۸- هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.
- ۱۹- سرگشتگی نشانها (نمونه‌های از نقد پسامدرن)، نشر مرکز، تهران ۱۳۷۹
- ۲۰- تۆدۆرۆف، هه‌مان سه‌رچاوه.
- ۲۱- سرگشتگی نشانها (نمونه‌های از نقد پسامدرن)، نشر مرکز، تهران ۱۳۷۹
- ۲۲- جان لچت، پنجه‌ متفکر بزرگ معاصر (از ساختارگرایی تا پسامدرنیت)، ترجمه: محسن حکیمی، تهران، انتشارات خجسته، ۱۳۷۷.
- ۲۳- آلان تورین، ماهی الیمقراطیة، ترجمه حسن قبیسی، دار الساقی، بیروت، ۱۹۹۵.
- ۲۴- آلان تورین، نقد الحداثه، ترجمه انور مغیث، المجلس الاعلی للثقافة، ۱۹۹۷.
- ۲۵- تزفتیان تودوروف، نحن و الآخرون، ترجمه د. ربی حمود، دار المدی ۱۹۹۸
- ۲۶- بهشی زۆری زانیاریه‌کانی بهشی (سه‌ره‌نجام) له وتاریکی د. عه‌لی ئەل‌تائی __ به‌پێوه‌به‌ری بهشی زانستی کۆمه‌لایه‌تی زانکۆی شاو __ کارۆلینای باکور، وه‌رگیراوه. بېروانه ؛ د. علی الطایب؛ تیلور هویت گروهی در بینش جامعه شناختی. مجله (کتاب ماه، علوم اجتماعی) شماره ۴۳ - ۴۴ سال چهارم ۱۳۸۰.

لستەر فرانك وۆرد

زانستە كۆمەلەيەتتەكان و سەرلەنۇي بونىادنانەوھى كۆمەلەگە

ھارى ئالمەر بارنز

وەرگىرانى: ئەقېن ئىبراھىم

يەكەم:

"وۆرد" و سىما گىشتىيەكانى رىكخستنى كۆمەلەيەتى

لە نىوان كۆمەلناسە ئەمىرىيەكاندا، لستەر وۆرد L.WARD "۱۸۴۳-۱۹۱۳" بە يەكەمىن زانا دادەنرىت كە نمونەيەكى گىشتىگىرو رىكوپىتىكى بۆ كۆمەلناسى پىشكەش كىردوۋە، وپراي ئەوھى يەكەك بوۋە لە پىشەنگانى ئەو زانايانەي لە بواری كۆمەلناسى رىكخستندا كاريان دەكرد، دەربارەي كىتەپكەشى: "كۆمەلناسى داينامىكى" كە لە سالى ۱۸۸۳ چاپ كرا، ئەوا گەلەك رەخنەگر، بە توحفەيەكى ئەدەبىي نايابيان لەقەلەمدوۋە، ئەمانەو وتارگەلەككى لە گۆقارە زانستىيە باۋەرىپىكراۋەكان بلاۋبوۋەتەو. كىتەپكەي دەربارەي كۆمەلناسى رىكخستن لە شەش بەرگى گەۋرە پىكەتوۋە (۱).

لە داھاتوۋىدا جۆرى ھەلەسەنگەندى پىڭگەي "ۋۆرد" لە مېژوۋى كۆمەلئاسىدا ھەرچۆنكىك بىت، ئەوا بە دىئايىيە ۋە، جگە لە ۋەيچ كەسىكى دىكە نىيە ئەم زانستەي بە رادەي مەعرفەي زانستىي "ۋۆرد" ۋەرگرتىت. دەكرى ھەندىك پىنيان ۋابى فەلسەفەي "سېنسەر" ىش مەعرفەيەكى زانستى فراۋانى تىدايە، بەلام بە ھەموو پىئوھەكان، مەعرفەي زانستىي "ۋۆرد" لەۋەي لاي سېنسەر ھەيە، بالائىرە.

"ۋۆرد" لاي دەۋلەت پىسپۆپىكى زانستى بوو لە بواری رووھەكناسى "Palenobotany" دا كاری دەكرد، بەلام لاي ئەو گرنكى ئەم بواری، بە بەراۋرد لەگەل كۆمەلئاسىدا، بە پەلەدو دەھات (۲). ۋىپاي ئەمەش، ئەم بواری بە پادەيەك كاریگەرى لەسەر "ۋۆرد" ھەبوو، كە بەۋپەرى شارەزايىيە ھەندىك زاراۋەي زانستى لە كۆمەلئاسىدا بەكار بېيىت، تەنەت ھەندىك لە زاراۋەكانى گەيشتە ناو ھزرى كۆمەلئاسى كلاسكى.... ئىستاش ھەۋلەدەين بەشدارىيەكانى ئەو لە بواری كۆمەلئاسىدا نىشانىدەين.

"ۋۆرد" راي خۆي دەريارەي كۆمەلئاسى دەردەبىت، دەلى: دەسكەۋتە مۆيىەكان بابەتى سەرەكىي كۆمەلئاسىن. خۇدى مۆۋ نەك ۋەكو ئەۋەي كە خۆي ھەيە، بەلكو ۋەكو ئەۋەي كە دىكات، ئەو بونىاد نىيە بەلكو ۋەزىفەيە (۳). لە كاتىكدا پىشەنگانى كۆمەلئاسى گرنكىيان بە توۋزىنەۋەي بونىادى كۆمەلئەي دەدا، "ۋۆرد" بىرى لە داھىنانى زانستىكى نۆي دەكردەۋە. كۆمەلئاسى دابەشى دوو بەش كرىد: بەشى تىۋرى ۋ بەشى پراكتىكى. بەشە تىۋرىيەكەي لە ھەۋلى دامەزاندنى پىرەنسىپە زانستىيەكانى زانستەكە دايەۋ، ھەرچى بەشە پراكتىكىيەكەيە، ئەوا لە پەرەسەندنى زىيانى كۆمەلئەي تىدا، پشت بەكۆمەلئاسى تىۋرى دەبەستىت (۴).

"ۋۆرد" كۆمەلئاسى رىكخستنى دابەشى دوو بەش كرىد: بەشەك گرنكى بە بنچىنەي پىكھاتە مۆيىەكان "الاصل التكويني الانساني" دەدات، بەشەكەي دىكەش گرنكى بە مەبەست ۋ ئامانچ دەدات، بەشى يەكەم تايىيەتمەندە بە پەرەسەندە خۇپسكىيەكانى بونىاد ۋەزىفە كۆمەلئەي تىيەكاندا، كەچى بەشى دووھ لەگەل پەرەسەندنى وشيارى ۋ ھەستە زانىنەكانى لە ناو كۆمەلگادا، مامەلە دەكات. بەشدارىيەكانى ۋۆرد كە تايىيەتن بە بەشى يەكەمى دابەش كرىدەكەي، تەنيا بىرىتيە لە بەكارھىنانى ھەندىك چەمك ۋ زاراۋەي

زانستى، ۋەكۈگەشەي ۋەھمى يان درۆزانە، ياساى ئابوورى، ۋەزىفە، بىنەچەي بايۇلۇزىيە ۋەقل، ستاتىكاۋ داينامىكاى كۆمەلەيتى، ھەروھە پۇلۇتتىكرىنى ھىزە كۆمەلەيتىيەكان.

بىنەپەرتى پەرەسەندىن ۋە سىروشتى كۆمەلگا واقىيى نىن. لەمەيان، مەبەستى "ۋۆرد" ئەۋەيە كە ئەم جۆرە پەرەسەندىن لە ھەندىك روۋەك ۋە دەۋەندا بەدىدەكرىت، كاتىك كە قەدىان لىقىكى روۋەكەكە، لە قۇناغىكى گەشەسەندىنى دىيارىكاراۋا، چلىكى نوئى دەرەكەكە، ئەمىش دىۋاى قۇناغىكى دىيارىكاراۋى گەشەسەندىن، دەپىتە قەدىكى نوئى ۋە... ھتە. "سەنەر" پەرنىسىپى (سىنتىسى داھىنەر - Creative synthesis) كە لە دەروونزانى ئەلمانى "ۋىلھەم فۇندت" W. Wundt ۋەرگىروۋە، شىدەكەتەۋە (۵) بەۋەي ھەموو سىنتىسىكى نوئى ھەمان ئەۋ توخمانەي تىدا نىيە كە لە بىنەپەرتا پىكىيان ھىناۋە. چۈنكە ھەموو سىنتىسىك لە سىروشتا لە سىنتىسى كىمىيى دەچىت، كە خۇي لە خۇيدا توخىمى نوئى دەپىتە كايەۋە. ئەم بەشدارىيانە بە گىرگىرتىن كارەكانى "سەنەر" دادەنرىن لە كۆمەلئاسىدا. ھەروھە دەرپارەي تىگەيشتىنى ئەۋ بۇ ھاۋكارىكرىن، كە ئەم ۋەشەيە لە روۋەكناسى ۋە دىيالىكتىكى ھىگل ۋەرگىراۋە، بەۋە پىئاسەي دەكا كە كارىكى ئۆرگانى ھاۋبەش ۋەرىخراۋە، ھەموو ھىزە دىزەكەكانى ناۋ سىروشتى تىدايە (۶). ئەمىش يەكىكە لە ۋەچەمكە بىنەپەرتىيەنەي تىۋرىيەكەي لە بارەي پەرەسەندىنى خۇپسىكى كۆمەلگاۋە دىيارىدەكەكە. دەرپارەي ياساى ئابوورىش، بەۋە پىيەي كە ياساى سەرەكىي مىكانىكاى كۆمەلەيتىيە، بەۋە رەۋتە ۋەسفى دەكەكە، كە ھىزە سىروشتىيەكان ھەيانە بۇ ئەۋەي بە يەك نەزم ۋە بە كەمترىن بەرگىرى ياخود سەرنىچ راكىشان، كار بىكەن (۷) بەمەيش دەبىنىن، كە لەم لايەنەدا رايەكانى "سەنەر" ۋەسپىنەسەر" دەبارەي پەرنىسىپى بزاۋتن ۋە تىۋرىيەكەي، تا رادەيەكى بەرچاۋ چوون يەكن.

سىفەتەكانى جەسارەت ۋە باۋەپەخۇبۇون ۋايان لە "ۋۆرد" كىرد، ۋەسفى زىيان ۋە بىنەما بايۇلۇزىيەكانى ۋەقل بىكات. ئەۋ پىيى ۋابوۋە كە لە بىنەپەرتا زىيان لە پىرۇسەيەكى بايۇلۇزى - Zoism - پەيدا بوۋە، ئەمىش سىنتىسىكى قەشەنگەۋ بالاترىن شىۋەي خەسلەتە ناسراۋە كىمىيەيەكانى ھەيە (۸). ھەروھە جەخت لەسەر ئەۋە دەكەتەۋە كە ۋەقلەش بەرھەمى ھەمان پىرۇسەي بايۇلۇزىيە كە، بەۋە جىيا دەكرىتەۋە كە تۋانايەكى لە رادەبەدەرى ھەيە بۇ جىياكرىدەۋەي ئازار ۋە بەختىيارى كە زىنگە سەرچاۋەيانە (۹).

هەست و ئارەزوو، ھیزە داینامیکییەکانی عەقلن. وەلّی ژیری، بەو پێیە بەرھەمی عەقلە، توانستی ئاراستەکردنە (۱۰).

وۆرد جەختی لەسەر ئەو کردەوێ کە جیاکاری نێوان ستاتیکای داینامیکای کۆمەلایەتی، سروشتی ھەریەکیکیان بەجیا، گەرنەگەرن بەشدارییە تیۆرییەکانیەتی. ستاتیکای کۆمەلایەتی بایەخ دەدات بە چەمکی یەکسانی و چەسپاندنی سیستەمی کۆمەلایەتی، واتە بونیادی پێکھاتە کۆمەلایەتیەکان (۱۱). پەرەپێدانی سیستەمی کۆمەلایەتیش بە ھەول و کۆشش لە پێناوی چەسپاندنی بونیاد دادەنێت، نەک لە پێناوی بوون. چونکە باشترین و ئایدیایی ترین بونیاد ئەوێ کە توانای مانەو و بەردەوامبوونی تێدا ھەیە. ھەروەھا لە رێی گەشەسەندن و پەرەسەندنی بونیادی کۆمەلایەتیەو، ھاوکاریکردن بەرجەستە دەبێت، کە ئەمەیش بە گەرنەگەرن پەرەنسیپی ئەو کۆلەگەنە کە یارمەتی مانەوێ بونیادەکە دەدەن. چونکە ھاوکاریکردن ئەو ھیزە کە پارێزگاری لە بونیادەکە دەکات و دامەزراوەکانی دیاری دەکات. بەھۆی ئەم پەرەنسیپە و فاکتەرە دژەکانی ناو سروشت بەم نەسەقە، یەکدەگەرن: پێکدادان "التصادم"، ململانێ، شەپانگیزی، بەرھەڵستکاری، دژبەری، رکابەری، کارلێکردن، ھاوکاریکردن، رێکخستن.

بەو پێیە کە ھاوکاریکردن یەکیکە لە پرۆسەکانی پەرەسەندنی سیستەمی کۆمەلایەتی، دواي ئەو قوناغە بەرجەستە دەبێت کە "وۆرد" ناوی ناوێ جیابوونەوێ کۆمەلایەتی، ئەم پرۆسە یەش تا رادەیکێ ژۆر لەو دەچێت کە لە زانستە کیمیاییەکاندا پێیدەوتریت، پرۆسە پێتانندن. پرۆسە ھاوکاریکردن بە ھۆی پەيوەندی و تێکەڵبوون و لێکچوون لە نێوان گروپە کۆمەلایەتیە جیاجیاکاندا دەچەسپێت. "وۆرد" پێی وایە کە ھەموو ئەو قوناغانە پێشتر باسمانکردن دەبێت ھۆی دامەزراندنی دەولەتی ھارمۆنی. ھەروەھا لێرەدا "وۆرد" لەگەڵ تیۆرییە کە "راتزنھۆفەر" Ratzenhofer و "جەمبۆلوفیچ" Gumplowicz - کۆکە کە پەيوەندیدارە بە خەباتی گەلان و کۆمەلە کۆمەلایەتیەکانەو، بەو پێیە کە خەبات فاکتەری سەرەکییە بۆ دامەزراندنی دەولەت. ھەرچی داینامیکای کۆمەلایەتیە ئەو

بایه‌خ ده‌دات به پیشکه‌وتنی کۆمه‌لایه‌تی ، یان ئه‌و گۆرانکاریانه‌ی که له بونیادی کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌لگادا روو ده‌ده‌ن (١٢). داینامیکای کۆمه‌لایه‌تی سی پڕه‌نسیپی سه‌ره‌کی به‌خۆوه ده‌گریت: جیاوازی له‌کۆشش، داهێنان، هه‌روه‌ها هه‌ز یان ئاره‌زوو. جیاوازی له‌کۆشش له‌ناو که‌لتوو‌ره جیاوازه‌کانی یه‌ک کۆمه‌لگادا ده‌رده‌که‌وی که به‌ره‌می لیکچوون و تیکه‌لا‌بوونه. چونکه پیشکه‌وتن به‌هۆی تیکه‌لا‌بوونی توخمه‌کانی دیکه‌وه دیته‌کایه‌وه. داهێنان بۆ ده‌وله‌م‌ه‌ندبوونی سروشت ده‌گه‌رێته‌وه. ئاره‌زووش ئه‌و کۆششه کۆمه‌لایه‌تییه‌ که له هه‌موو ده‌سه‌که‌وته‌کانه‌وه له‌دایک ده‌بیت و ئه‌م ده‌سه‌که‌وته‌انه‌ش ده‌بنه‌ تیرکردنی ئاره‌زوو، ژیان دۆستی، گونجان له‌گه‌ڵ ژینگه‌دا.

"وۆرد" هێزه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌ چوارچێوه‌ی پاراستنی په‌ره‌سه‌ندنی چلۆنایه‌تیدا پۆلین ده‌کات (١٣). به‌هۆی گه‌رانی به‌ دوا‌ی هێزه کاریگه‌ره‌کانی په‌ره‌سه‌ندندا گه‌یشه‌ تێۆرییه‌ به‌ناوبانگه‌کی ده‌رباره‌ی سه‌روه‌ری ئافره‌ت Gynecocracy، که‌ تاییدا جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌وه ده‌کاته‌وه که‌ مێینه‌ بنچینه‌ی دروستبوونی مرۆفه له‌ گه‌ردووندا، بایه‌خێکی یه‌کجار زۆری هه‌بوو به‌ر له‌وه‌ی فشارگه‌لی کۆمه‌لایه‌تی به‌سه‌ردا به‌سه‌پێنریت، به‌ تاییه‌تی دوا‌ی ئه‌وه‌ی که‌ پیاو په‌یوه‌ندی خۆی به‌ مندا‌له‌وه‌ زانی (١٤).

له‌و کاته‌ی که‌ "وۆرد" هێزه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ناساندوه، چه‌ند گریمانه‌و پێشنیارێکی سه‌ره‌کی داناوه، تێاندنا جه‌خت له‌سه‌ر گرنگی کۆنترۆلکردنی ئه‌م وزه‌یه ده‌کات له‌ پێناوی په‌ره‌سه‌ندندا. ئه‌و پێی وایه‌ دوو رێگا بۆ کۆنترۆل هه‌یه: نه‌سته کۆنترۆلکردن له‌ لایه‌ن سروشته‌وه، که‌ له‌ هه‌ناوی به‌هه‌چی دروستبوونداوه، هه‌سته ئاراسته‌کردن یان په‌ی پێبردنی عه‌ق‌لی (١٥). ئه‌مه‌ی دووه‌میان له‌ نه‌سته کۆنترۆلی سروشت، سه‌ره‌که‌وتوو‌تره. چونکه هه‌ندێجار سروشت زیاده‌روویی ده‌کات له‌وه‌دا که‌ بپێکی یه‌کجار زۆر که‌ره‌سته‌ی سه‌ره‌تایی ده‌به‌خشیت به‌ مرۆفو، لێی ده‌گه‌رێ له‌ رێی هه‌لبژاردنی سروشتیه‌وه په‌ره‌یان پێدات، ئینجا عه‌قل به‌ره‌و کاره‌له‌سورینه‌ری و گونجاندنی ئامرازه‌کان له‌ پێناوی ئامانجه‌کاندا ده‌کارێ.

کۆنترۆلکردنی هێزه سروشتیه‌کان که‌ ده‌بیته‌ هۆی په‌ره‌سه‌ندنی ده‌وله‌ت، گرنه‌ترین هه‌نگاه که‌ مرۆف یان گشت کۆمه‌لگا ناویه‌تی (١٦). به‌هه‌ر حال ده‌وله‌ت ئه‌و

ئامپازە گىرگەنە يەكە ئىرادەگەرىيانە پىرۇسە كۆمەلەيتىيەكان كۆنترۆل دەكات، چۈنكە كۆمەلگا ئەم پىرۇسەى پىنكارىت تا نەگاتە ئاستىكى مەرىفى گونجاو دەربارەى ئەو ئىنگەيەى تىدايە-سروش-و چۆنىتى بەپىۋەبردن و كۆنترۆلكردىنى پىرۇسە كۆمەلەيتىيەكان. بەو پىيە بىرپاردان لەسەر سىستىمىكى فىركارى كە مەرىفە بلاو بىكاتەۋە، بەمەرجىكى گىرگە دادەنرىت بۆ پەرەسەندن لە شىۋە ئايدىيەكەيدا(۱۷).

دەكرى بە كورتى بلىن، بەشدارىيەكانى "ۋۆرد" لە كۆمەلئاسىدا، لەۋىۋەكە ئەو لە زانىنى پەيۋەندى نىۋان گەردوون و پەرەسەندىنى كۆمەلەيتى زانىۋە، تىۋرىيەكىشى ھەبۋە دەربارەى بەرزىۋونەۋەى وشىارە ھەست بەسەر نەستەۋە، رۆلى لە كۆنترۆلكردىنى پىرۇسە كۆمەلەيتىيەكاندا. دەركردىنى ئەو بە سروشتى گەردوون و عەقل يارمەتپان داۋە كە لەم بۋارەدا لە كۆمەلئاسەكانى دىكە سەرگەۋتوتورىيىت(۱۸). پىرۇفىسۆر جىدنجزGiddingز كورتەيەكى روون بۆ ئەم لايەنەى رايەكانى "ۋۆرد" پىشكەشەدەكات:

"...لە ھەموو كارەكانى "ۋۆرد" دا كۆمەلگەى مۆيى تەۋەرى سەرەكىيە كە ھەموو تۆيىنەۋەو گەفتوگۇكانى پىي لەسەر دادەگىرن. ئەو كۆمەلگەيە كە ئىمە بەشىكىن لىي و تىدا دەئىن و پەى بە ھەموو بونىادو كۆلەگەكانى دەبەين، بەرھەمى نەستە ھىزەكان نىيە، بەلكو بە پىي ياساى گەردوونەۋە ھاتوۋەتە كايەۋە، ئەمە بۆ عەقلى مۆففىش راستە كە پىرە لە مەرىفەۋ دەتۋانى ئىنگەى كۆمەلەيتى بگۈنچىنىت، بە ھۆى بەرە ھىزىيەكانىشىۋە، ئەم زەينە تۋانستەى گۆرى بۆ ئامپازى ۋەدەپىنەنى ئىرادەۋ ئارەزۋەكانى مۆۋ. ھەروەھا بە ھىكمەتى عەقلۋ بە پەنابردن بۆ مەرىفەى زانستى كە خۆى لە خۆيدا بەرھەمى خۋدى تۋانستەكانىيەتى، مۆۋ تۋانى تۋانستە عەقلىيەكانى خۆى بەكار بىنىت. نابت فىركردن تەنبا لە كەۋى و مالىكردىنى عەقلا قەتس بىكرىت، بەلكو دەبىت ھەمىشە مەرىفەى زانستى بە عەقل بىخىرىت، عەقلىش ئەو مەرىفەيەى بۆ دەسكەۋتى مادى و مەعنەۋى لە بەرژەۋەندى مۆۋفەتپا، ۋەردەگىرئ. ئەم ھىزە مەزەنە كە "ۋۆرد" پىي گەشت، ھىزىكى پىشنگدار بوو، پىۋىستى بە شىكارى

و رافە كۆردىن نىيە، ھەر غەقلىكى مۆيى لە لاپەرەكانى قوولبويىتەو، سودى لىۋەرگرتوۋە، ھزىكە ھىچ نوسەرىكى كۆن يان نوئى نەيۋىراۋە ھزى وا بدات، ھەمىشە جىگىرو بەھىز دەمىنىتەو، بەشدارىيەكە لە كۆمەلئاسىدا، ھاوتائى نىيە (۱۹).

دوۋەم:

بەشدارىيە نەۋىيەكانى لە تيۋرىيى سىياسى و كۆمەلەيەتدا

۱- پەيۋەندى كۆمەلئاسى بە زانستە سىياسىيەكانى دىكەو:

ئەو چەمكەي "ۋۆرد" دەربارەي پەيۋەندى نىۋان كۆمەلئاسى و زانستە سىياسىيەكان دروستى كىردوۋە، لە ميانەي پەيۋەندى گشتى نىۋان كۆمەلئاسى و ھەندى لە زانستە كۆمەلەيەتتە تايبەتەكانى دىكەو، روۋنە. زانستە كۆمەلەيەتتە تايبەتەكان زەمىنە و داتائى پىۋىست ۋەكو بنەمايەكى پتەو بۆ تيۋرىيەكانى كۆمەلئاسى دابىندەكەن. زانستە سىياسىيەكان، يەككە لەو زانستانەي لە چارەسەركردنى گرفته سىياسىيەكاندا، سوديان بۆ كۆمەلئاسى ھەبوۋە. ئەم دەقە تيۋرۋانىنى "ۋۆرد" دەربارەي پەيۋەندى نىۋان كۆمەلئاسى و زانستە كۆمەلەيەتتە تايبەتەكان، روۋندەكەتەو:

....لەۋانەيە بەس نەيىت كە بلىين، ئەم زانستانە-زانستە كۆمەلەيەتتە تايبەتەكان- تىكەلەي كۆي زانستەكانى دىكەن، بۆيە ئەو بەرھەمى بنچىنەكەيە، يان بنچىنەي زانستەكانە. زانستە كۆمەلەيەتتە تايبەتەكان، كۆي ئەو يەكانەن كە بە شىۋەيەكى ئۆرگانى پىكەۋەلكاون و، ئەۋەيان پىكەيىناۋە كە پىدەۋترىت كۆمەلئاسى، بەلام ئەم زانستانە بەھۆي ئەم پىكەۋەلكانە، خۆيىتى و سەربەخۆييان لە دەستدەدن، ۋەكو ئەۋەي لە ناو توخمە كىمىيەيەكاندا روۋ دەدات، بەلام، دەرھاۋىشتەكانيان لە ھەموو بارۋۇخىكدا چوۋنىك نىن، ۋەكو توخمە كىمىيەيەكانن. ئەمە راستىي زانستە لىكدرائەكانە (العلوم المركبة)، بەلام كۆمەلئاسى لە پىشەۋەي ئەم زنجىرە زانستانەيەو،

بە ھۆى مامەلە كىردى بابەتياھى لەگەل رۇدواۋەكاندا، لە ھەموويان بەپىت واقىعبىن ترە، ھەروەھا زىادەپۇيى ناكەين ئەگەر بلىن كۆمەلئاسى زانستى زانستەكانە.

ب- پىئاسە گىشتىيەكان و چەمكەكان

ئەگەر دەرىپىنەكەمان راست بىت، جياكردنەۋەى "ۋۆرد" لە نىۋان ئەم زاراۋانە: كۆمەلگا، دەۋلەت، ھكۆمەت، نەتەۋە، جياكاردنەۋەىكى ناديارو نادروستە، ئاشكرايە كۆششىكى ئەتۆى نەكردوۋە بۆ ديارىكردنى چەمكە زانستە سىياسىيەكان، ھىچ چەمكىكىشى لەۋانەى سەرەۋە بە شىۋەيەكى چەسپاۋ لەرىتمىكى كاملدا بەكارنەھىئاۋە، ياخۇد پىئاسەيەكى قىبۇلكرائو مەنتىقى، بۆ نەكردوۋن.

ۋۆرد زاراۋەى كۆمەلگا ۋەكو زاراۋەيەكى گىشتى بۆ ژيانى ھاۋەش و ۋەسف كىردى نمۇنە پىشكەۋتوۋەكانى يەكگىرتنە كۆمەلەيەتتەكان بەكاردىتى. پىيۋايە كە دياركردنى جياۋازى لە نىۋان دەۋلەت و ھكۆمەت و نەتەۋە، شتىكى سەرەكى نىيە. ئەمەش لەۋە روۋن دەيىتەۋە كە دەلى: "ئەگەر ھاتو ھەر كەستىك ئارەزايى خۆى دەربارەى بەكاربردنى وشەى(ھكۆمەت)دەرىپى، ئاۋەكە گىرنگ نىيە، چۈنكە ھۆيەك نىيە رىيگىرئە لە گۆرپىنى وشەى نەتەۋە يان دەۋلەت بە وشەيەكى دىكە، بايەخپىدان و نەدانى بۆ بەكارھىتئانى ئەۋ چەمكەنەى كە ۋەسفى رىكخستى سىياسى كۆمەلگاي پىدەكات، قىبۇلكرائو بىت ياخۇد نا، ئەمە لەۋەۋە ھاتوۋە كە ئەۋكەسە ئەۋەى پى گىرنگ نىيە(۲۰). "ۋۆرد" بەبەردەۋامى جەخت لەسەر ئەۋە دەكاتەۋە، كە دەۋلەت و ھكۆمەت، بە شىۋەيەكى رەھا، گىرنگىرئىن سىستەمى كۆمەلەيتىن. ھەروەھا جەخت لە سەر بەھاي چوۋنەيەكى ئۆرگانى دەكات كە دەۋلەت بە دابىنكەرى ئەندامى كۆمەلەيتى(كۆمەلگا) دادەنىت. دەقى داھاتوۋ ھەرچەندە رۆجى ھىگل بە خۆۋە دەگىرئە، بەلام بە گىرنگىرئە دەق دادەنرئە كە تىگەيشتىنى "ۋۆرد" لە چەمكى دەۋلەت دەگەيەنىت:

"...مەبەست و ئامانچ لە دەۋلەت دەستەبەركىردنى خۆشگوزەرانى و سەرفرازىيە بۆ كۆمەلگاۋ، روۋبەروۋبوۋنەۋەى كاردانەۋە نىگەتىفەكانى تاكە. ھەروەھا لە رىگەى جىيەجىكردنى ئەم كارانەدا، بەمەرجىك كە لەگەل مەبەست و ئامانجەكانى كۆمەلگاۋا

ناكۆك نەبىت، ئازادى كارى مړۍ فەراھەم دەكات. دەولەت پەيوەستە بەوہى لە ھەموو كارو چالاكیەكانى رەچاوى لایەنى ئەخلاقی بكات. ھەروەھا ئەركى وەدەستھێنانى دەستكەوتە كۆمەلایەتى و پىشەسازى و ھونەرى و، فێركردن و ئەوچالاكیە زانستیانەى كە دەولەت چاودێرییان دەكات، دەكەوتتە ئەستوى. ئا لێرەو دەكرى بڵێن كە ھىچ دامەزراوہى كى دىكە نىيە بگاتە ئاستى دەولەت، بەمەش دەولەت گرنگترین دامەزراوہى كۆمەلایەتى و مړۍ" (۲۱).

"وۆرد" لە بابەتى سەروریدا Sovereignty . خۆى رووبەرووى گفتوگۆیەكى سەرەكى نەكردەوہ ئازادىشى بەو ھىزە پێناسە كردوہ كە لە ژێر دەسلەلتى ئارەزوودا كار دەكات(۲۲)، چونكە خۆشەويستى ئازادى لای رەگەزى مړۍ ھەمىشە غەرىزى و جیھانى بووہ و ھەر واش دەمىنیت. ھەروەھا لە لایەنى تێۆرىيەوہ حكومەت بە دۆژمنى سەرسلەختى ئازادى دادەنریت، كەچى لە راستیداو لە ميانى لێكۆلینەوہى فایلەكانى، بە رەچاوكردنى ئەوہى ھەر پالپەستۆيەك بۆ مړۍ بكریت واى لێدەكات، بەبى سى و دوو سوورتر بىت لە وەدەستھێنانى ئازادى، دەرەكەوئ، دەولەت ھارىكارى مړۍ كردوہ كە بە ئاسانى دەستبەردارى ئازادىيەكەى نەبىت. بەلام چ جۆرە ئازادىيەك؟ ئەو ئازادىيەى پشت بە عەقل دەبەستىت نەك بە نەزانى و ھەلچوون. لەداهاتووشدا، ئازادى لەسەر بنچینەى ھوكمى عەقل و پەيوەندى مړۍ بەو كۆمەلگایەى لى دەژى، دەوہستىت و ئەوہى لەبەرچا و مړۍ دەبىت كە نابى ئازادى بە ھەلوەشانەوہى كۆمەلگا بشكىتەوہ.

"وۆرد" شىكردنەوہى بۆ پارته سیاسىيەكان بە تێۆرىيى ميكانىكاى كۆمەلایەتى بەستەوہ. پرنسپى سەرەكى شىكردنەوہكەى كە پەيوەستە بە مەلەلانى نۆوان پارته جىاجىاكاندا(ھارىكارى كۆمەلایەتییە). لەراستیدا، دژایەتى پارتىتى، جۆرىك لە ھارىكارى لە نۆوان ھىزە خۆنەيستەكاندا دىنیتە كایەوہو، گەرەنتى ھاوپەيمانىتى ئەم ھىزانە بەرەو ئامانجىك دەبات، لەوانەى ئامانجەكەش دياركراو یان مەبەستدارىش نەبىت.

كارلىكرنى توند له نىوان ھەردو ھىزى ملىمانى و خەبات دەبىتتە ھۆى گۆرپنى ھىز بۆ وزە، وزەش بۆ دەسلەت، ئەمىش بە ئۆرەى خۆى رۆلى له بونياتنانى پىكھاتە كۆمەلەيتى و سىياسىيەكان دەبىت. پاشان دواى تەواوبونى بونىادەكانيان، ھەمان ئەو فاكىتەرەنە دەيانگۆرپ، ئەمىش ئەو پىرۆسەيەيە كە دەبىتتە مايەى داھىنانى جۆرىك له پىشكەوتن. سىستەمە سىياسىيەكان بەرھەمى ھارىكارى سىياسىن، ھەر ئەوانىش، واتا سىستەمە سىياسىيەكان، پىشت بە ھەيئەتە تەشرىعيەكان دەبەستىت، كە يەكەكانى سەر بە پارتە سىياسىيەكانىش دەگىتەو (۲۳).

بەھەمان شىئە، ملىمانى نىوان كۆمەلە و رەگەزەكان، دەبىتتە مايەى دروستبونى دەولەت، ھەرەھا ملىمانى نىوان پارتە سىياسىيەكانى ناو يەك دەولەت دەبىتتە مايەى گۆرپنى ئەو دەولەتە و تەنەت ھەندىك جار پىشكەوتنى كۆمەلەيتى وەدەست دىنى. پارتەسىياسىيەكان زۆر جار گىرنگى بە لايەنە پىكھاتەكان دەدەن لەسەر حىسابى لايەنەكانى دىكە، بۆ نمونە لايەنى ھونەرىي، وەكو پىرسى سىياسى مامەلەيان لەگەلدا دەكات. پارتىيە ئازادەكان و پارتىيە پىشكەوتووخوزان لەو پارتانەن كە بەتوندى پىشتگىرى چالاكىي ھكومت دەكەن، گەرچى لەھەموو پارتەكانى دىكە زياتر پالپىشتى ئازادى تاكە كەس دەكەن. "وۆرد" لەسەر زارى "سپىنسەر" ھە دەلى: چەرخى كۆيلايەتى سەرلەنۆى گەپايەو، "ئەمىش بە ھۆى ئەو ھەكەسەرچاوەگرتن لە پىرەنسىپى ئازادى كاركردن و زالىبونى پارتى سەرمايەدارى بەسەر سىستىمى سىياسىيەو، چىنى دەولەمەندان كۆنترۆلى چارەنووسى كۆمەلگەى كردو ھە. ئەم بارەش واى لە پارتە پىشكەوتووخوزەكان كرد، لە پىتاو دروستكردى ھىزىكى ئامادە لە دژى كۆيلايەتى و ئىستىغلال، بانگەشەى يەكخستنى كۆششەكان بكن.

ج-بىنچىنەى دەولەت و كۆمەلگا و قۇناغەكانى پەرەسەندى سىياسى:

"سەمۆل" بە لىھاتەوييەو تىببىنى ئەو ھى كرد كە "وۆرد" ھىزى كۆمەلەيتى خۆى گۆرپو، كەچى ئەم گۆرپنە زۆر درەنگ ھات، واتە لە ماو ھى نىوان چاپكردى كىتپى "داينامىكەى كۆمەلناسى" و مردنى، بەلام ئەم گۆرپنە، تىۋرىيەكەى لە بارەى بىنچىنەى

دەۋلەت ناگرىتەۋە. ئەم تىۋرىيەش لە دووتۇيى ھەمان كىتېدا بە شىۋەيەكى نادىار و بە پىچ و پەنا ھاتوۋە، تىۋرىيەكە كۆكرىنەۋەيەكە لە نىۋان رايەكانى "ھۆبز" -Hobbes دەربارەى بارى خۆپسكى پىش قۇناغى كۆمەلەيەتى و تىگەيشتىنى "رۇسۇ" -Rousseau دەربارەى بىنەماى دامەزراندنى دەۋلەت لە رىگەى تاكە بە ھىزەكانەۋە (۲۴). "ۋۆرد" ۋاى بۆ چوۋە كە پەرەسەندى كۆمەلەيەتى بە چوار قۇناغدا تىدەپەپىت: قۇناغى يەكەم، قۇناغى سەرۋەرى رەھا -Autocratic stage- ئەو قۇناغەيە كە تىايدا تاك بە دوۋرەپەرىزى سىياسى و كۆمەلەيەتى ژىاۋە، كە پىدەۋترىت قۇناغى ناكۆمەلەيەتى. قۇناغى دوۋەم لە قۇناغەكانى پەرەسەندى كۆمەلەيەتى، قۇناغى ئازاۋە (ئانارشى -Anarchic stage)، لەم قۇناغدا بە ھۆى زاۋىتى سىروشتىيانەۋە، قەبارەى كۆمەلە كۆمەلەيەتتەيەكان گەرەبۋە. ئەم كۆمەلەنە، بە ئازادى كاركرىشەۋە، لە ئازادىيەكى رەھادا دەژيان، چۈنكە ھىچ جۆرە رىكخستىنكى سىياسىيان نەدەزانى. ھەرچى قۇناغى سىيەمە، ئەۋا قۇناغى نەتەۋە ياخۇد ھۆزە، لەم قۇناغدا و بۆ يەكەمىن جار لە مېژۋى مۇقايەتتە، ھىكۈمەت بە شىۋە سادەكەى پەيدا بۋە. ھەرۋەھا لە ميانەى جەنگەكانى نىۋان كۆمەلەكاندا، كۆمەلگا سىياسىيە گەرەكان دامەزران، ئەمىش بۋە ھۆى پەيداۋونى قۇناغى چوارەم و كۆتايى لە قۇناغەكانى پەرەسەندى كۆمەلەيەتى كە "ۋۆرد" ناۋىشانى قۇناغى نىۋەتەۋەيى يان جىھانى (كۆزۈپۆلىتان -Cosmopolitan) ى لىدەنئىت، ئا لەم قۇناغدا تاك لە كىنە نىۋخۆيى و نەتەۋەيەكان رزگار دەبىت و كاملىۋونى كۆمەلەيەتى -Social Intigration- ۋەدەست دىنئىت كە دەۋلەتى جىھانى لىدەكەۋىتەۋە.

لە كىتېبەكەيدا "داينامىكاى كۆمەلئاسى" ۋۆرد "بىنچىنەى دەۋلەتى نىشانداۋە، لەۋ تىۋرىيەۋە دەستى پىكرىدوۋە كە پەيۋەستە بە سىروشتى ناكۆمەلەيەتى مۇۋى سەرەتايى. ھەرۋەھا گۆشەنىگا تەقلىدىيەكەى فەيلەسووف "ئەرىستۇ" -Aristotle- ى رەت كرىدوۋەتەۋە كە دەللى مۇۋ خۇپسكانە كۆمەلەيەتتە. كاتىك كە ئارەزۋەكانى مۇۋى سەرەتايى زۆرۋ ھەمەجۆر بۋونە و ئامپازەكانى تىركىردىيان فرە سنوۋردار بۋون،

وايلېکړدووه له بوشاييه کدا بژۍ و کيشه و ململانی بنیته وه، کومه لگاش سیسته میکی تایه تی نه بووه، تا نه و کاته ی سیسته می سیاسی پهری سهندو نرکی کونترول کړدن و پاراستنی به خزه گرت. پاشان به بوونی کومه لگا حکومتیش پیدا بو، به لام مړو، گهرچی له دځيکی ناناړشی سیاسیدا ده ژیا، له پیښی نه وان - کومه لگا و حکومت - هر مه بووه. حکومت له ریگای هندی که ده ستپنځه ری تا که که سانه وه دامه زراوه، نه و که سانه به جوړیک زیره ک و خودانی عه قلی سینگین بوون، مه بستیان بووه هیزو ده سلا تی کومه لایه تی و سیاسی وده ست پیښ، گوايه بؤ نه و مه بسته هاتوون که لاوازه کان پیاړیږن و سته میان له سره لاهرن. که چی نامانجی شاراوه ی نه وان فره وان کړدن ده سلا تی سیاسی خویان بووه (۲۵). به هوی ژورانی و چه وساندنه وه که ره گیان له ناو ده سلا تی سیاسیدا داکوتاوه، مړو نه ی توانی له و لیکه و ته و قورسایانه خوی رزگار بکات که حکومت به سریدا ده سته پیښت. به لام نه و به دکاریبانه هاوشانی پهره سندنی حکومت بوونه، ده راویشته ی جیبه جیکړدن پره نسپه کانی کونترولی سیاسی نه بوون، به لکو به ره می نه و پرنسپه بووه که حکومتی عه قلی ره تده کاته وه، نه میښ پره نسپیکه خوی مړو به رجه سته ی کړدووه.

له ماوه ی نیوان به چاپگه یانندنی هردوو کتیبه که ی (داینامیکای کومه لئاسی) و (کومه لئاسی ته جریدی)، "وورد" ناشنای تیورییه کانی "فیرجسون" - Furgson - "سپنسر" - Spencer - "پاگوت" - Pagehot - "گمبلوفیچ" -

Gumplowicz راترنهوفه ر - Ratzenhofer - بووه، هره ها پالېشتی نه و بیرۆکه یی کړدووه که پیی وایه هر له بنچینه دا ده ولت به هوی پرؤس ی ململانی نیوان کومه له کومه لایه تییه کانه وه و تیگه لاوبوون و لیکچوونه وه، هاتوته کایه وه. له م باره یه وه ده لی: نه م بیرۆکه یه ریگه خوشکه ر بوو بؤ په یدا بوونی تیورییه کی زانستی ته واو دهر باره ی بنچینه و پیکهاته ی راسته قینه ی ده ولت، به مه ش نه م تیورییه هه موو بیورپایه کونه کانی له ناو بردو بی مانای کړدن، هر کاریکیښ پشت به م تیورییه نه به ستیت، کاریکی رووکه شی بی به هایه (۲۶).

د- شىۋەكانى ھۆكۈمەت:

"ئۆرد" لە چارچىۋە پۇلىنى گىشتى شىۋەكانى ھۆكۈمەت، سى چەمكى پىشنىار كىرۋە: ئۆتۆكراسى Autocracy، ئەرستۆكراسى Aristocracy دىمۆكراسى Democracy. پۇلىنە گىشتىيەكە دىمۆكراسى سى جۆرى بە خۆۋە گىرتۋە: ھۆكۈمەتى فېزىۆكراسى Physiocracy، ھۆكۈمەتى دەۋلەمەندەكان Plutocracy، ھۆكۈمەتى گەل sociocracy. فېزىۆكراسى ئەو جۆرە ھۆكۈمەتەيە كە بەھۋى (ئادام سىمىس A. Smith) ۋە فېزىۆكراسەكان ۋە ئەۋانەى بانگەشەى تاكگەرايىيان دەكرد ۋەكو "سېنسەر" ۋە "لىلەم ھەبۇلت" ۋە ئەۋروپادا پەيدابو ۋە گەشەى سەند، ئەم ھۆكۈمەتە بېرىارى پېرەنسىيى ئازادى كارى دا، بەلام لەسەر بىنەماى فەلسەفەيەكى سىياسىي ھەلە دامەزرا بوو.

ھەرچى ھۆكۈمەتى چىنى دەۋلەمەندەكانە، ئەۋا دىرژەپىدراۋ ۋە دەسكارىكرۋى ھۆكۈمەتى فېزىۆكراسىيە لە سەدەى نۆزدەمدە، ئەۋەبوو گەندەلى سەرمایەدارىي تەشەنەى كىرەبو، ئەم تۆيژە بە مەبەستى پارىزگارىكرىن لە بارى ستەمكارىي چىنى خۇيان، فەلسەفەى تاكگەرايى سىياسىيان بەكارھىنا. ئەم فەلسەفەيە، تاكەكانى كۆمەلگەى ھاندا، داۋا لە ھۆكۈمەت بىكەن، چالاكىيەكانى چىر نەكاتەۋە تاۋەكو ئەم تۆيژە بەردەۋام دەست بەسەر چالاكىيە ئابوورىيەكاندا بىگىر بۇ بەرژەۋەندى خۇى ۋە سامانەكانى كۆمەلگە بۇ خۇى قۇرخ بىكات. سەد سالاۋ تا ھەنۋەكەش ئا بەمچۆرە تاك لە رى لايداۋە ۋە بۇتە يەكىكىش لە خەسلەتەكانى سىستەم ۋە تىۋرى سىياسى. ھۆكۈمەتى گەلىش قۇناغە مەنتىقىيەكەى پەرەسەندى سىياسىيە، لە راستىدا، ئەمەيان دىمۆكراسىي راستەقىنەيە. تىايدا كۆمەلگە لە پىناۋ بەرژەۋەندى گىشتىدا ھۆكۈمەرانى دەكات ۋە ھەموو جۆرە بەرژەۋەندىيەكى تاكەكەسى ۋە كۆمەلەۋ پارتە سىياسىيەكان، لە نىۋ دەبات، چۈنكە كۆمەلگە لەسەرەتەى ژىرو ھەستىارانە رەفتار بىكات، چارەنۋوس ۋە بەرژەۋەندى خۇى دىارىبىكات. ئا ئەمە ئەۋ قۇناغەيە كە بەسەرۋەندى رۆشنگەرايى (التنۋىر) دەناسرىت (۲۷). كۆمەلگە لە سايەى ئەم جۆرە ھۆكۈمەرانىيەدا

دەتوانىت بەخۇيدا بچىتەۋە ۋە ھەموو ئەشتانەي بەژيانىيەۋە پەيوەستەن، بەبى ترسو جياكارى ۋە سازشكارى، راست بىكەتەۋە ۋە ھەوللى لاپردنى لەمپەرەكانى سەر رىڭاي بدات، بۆ پەرەپىدەنى تواناكانى ۋە پارىزگار يىكردن لە بەرژەۋەندىيەكانى، ھەموو ھەوللىك ۋە گەر بىخات (۲۸).

ھ-ئەرەكەكانى دەۋلەت:

"ۋۆرد" لە تىۋرىيەكانىدا باسى ئەرك ۋە چالاكىيەكانى دەۋلەتى كىردۈۋە ۋە رايەكانى "سپىنسر" دەريارەي ئازادىي كار كىردنى تاك بەتۈندى رەت دەكەتەۋە (۲۹). لە راستىدا ، گۆشەنىگاكانى "ۋۆرد" لەم بارەۋە، گرنگىزىن لايەنەكانى كۆمەلەيەتى ۋە سىياسى تىۋرىيەكانى بوون ۋە تارادەيەكى بەرچاۋ باۋەپەينەر (مقنە) بوون. "ۋۆرد" لە بىرمەند ۋە نووسەرەكانى دىكە بەۋە جيا دەكرىتەۋە كە زۆر بە تۈندى رەخنى لەۋ لادانانە گرتۈۋە كە لە ناۋ سىستەمە سىياسىيە ھاۋچەرخەكاندا بەرجەستەن، ئەۋ ھەمىشە جياۋازى لە نىۋان دامەزراۋەي ھىكۈمەت ۋە كارە دىزىۋەكانى دەكرە، ھەمان ئەۋ كارانەي كە "ۋۆرد" بە بى سنوور دەيىزىزاندىن، لەگەل ئەمەشدا، ئەۋ ناۋمىد نەبوۋ لەۋەي كە ھىكۈمەت ئامرازىكى كارىگەرە بۆ چاكسازى كۆمەلەيەتى بەمەرجىك، لەسەر بىنچىنەي زانستى دامەزرايىت ۋە توخمە گەندەلەكان ۋە بىرە گىلەكانى ۋە لاۋە نايىت.

"ۋۆرد" چۈر ئەركى بىنەپەتى دانائە: فشار، پاراستن، دايىن كىردنى كەرەستەكانى خۆشگۈزەرانى ۋە چاكتىر كىردنى بارى كۆمەلگا (۳۰). لە ھىچ كاتىدا ئەركى يەكەم رەۋا (الشرعية) نەبوۋە، ھەرچى ئەۋەي دۈۋەمە ، ئەۋ ئەركىكى گرىنگە ، گەر ھەندىك ۋازيان لە ئازاردانى ھەندىكى دىكە نەھىنا. بە گۈيرەي ئەركى سىيەم ئەۋا ھىكۈمەت نايى ھەرگىز دەستبەردارى بىي. ئەركى چۈرەمىش كە لە ھەموو ئەۋانى دىكە گرىنگەرە، ئەۋە ، بە دەگمەن نەبىت، تا ئىستى جىبەجى نەكراۋە.

مەرج نىيە ھەموو جارى فشارى ھىكۈمەت بۆ ھاۋلاتىيان بە ئامانجى بەرژەۋەندى ئەۋان بىت، بەلكو پىر لە بەرژەۋەندى چىنى فەرمانپەرۋاۋ بالادەست دەبىت، بۆ ئەۋەي بىتوانىت بەبەردەۋامى ھاۋلاتىيان بۆ بەرژەۋەندى خۆي بچەۋسىنىيەۋە. كەۋابى كۆمەلگا

تا كەي دەستەۋەستان دەۋەستىت، كە نەتوانىت سنوۋرىك بۇ ئەم كارەي حكومەت دابنى؟ ئەم كارە پىۋىستى بە زياتر ئاگايى و پەي پىۋىردنى كۆمەلەيتى ھەيە. "ۋۆرد" پىۋىۋايە كە ئەركى پاراستن، ئەركى پۆلىسە، چۆن ئەۋ دەتوانىت رىگە لە توند و تىژى و فرت و فىل بگىت. كۆمەلگاش ناتوانىت لەم شتانه رزگارى بىت تەنيا بە زياتر كردنى ئاگايى و ئىدراكى كۆمەلەيتى و پەرەسەندنى بزۋوتنەۋەي رۆشنگەرىي. جا ئەركى چاكتركردنى ژيانى تاكەكانى كۆمەلگا، ئەۋە ئەركىكە حكومەت ناتوانىت نەيكا.

كاتىك كە مۆۋ لە توانايدا نەبىت، لە ھەموو شوۋن و كاتىكدا ھەبىت، ھەموو بەشو وردەكارىيەكانى مەرىفە بزانىت و دەسەلاتى دەسەبەركردنى تەۋاۋى پىداۋىستىيەكانى ھەموو تاكەكانى كۆمەلگاي نەبىت، ھەروەھا دەكرى شەرەزايى و ھىزۇ لىھاتوۋىي تايبەتى نەبىت كە بتوانىت لەگەل پىداۋىستىيەكانى كەسانى دىكەدا مامەلە بكات، كەۋابى خۆي و سەرجمە تاكەكانى دىكەي كۆمەلگا پىۋىستىيان بە ئامپازىكى رىكخراۋ ھەيە، بتوانىت بۇ فەرەھەمكردنى پىۋىستىيەكانىيان و ھەلسوراندنى ھەموو شتە پەيوەستدارەكانى دىكەي ژيانى كۆمەلەيتى، نوپنەرايەتيان بكات(۳۱). ھەرچەندە حكومەت كارەكانى فشارو پاراستن و فەرەھەمكردنى ھۆيەكانى ھەسانەۋە، جىبەجى دەكات، بەلام، ھىشتا نەيتوانىۋە راستەۋخۇ پىشكەۋتن وەدەستىبىنى، لەگەل ئەمەشدا، بوۋنى حكومەت مەرجىكى سەرەككىيە بۇ ۋەدىھىنانى ھەموو جۆرەكانى پىشكەۋتن. حكومەت دەتوانىت رەۋشى كۆمەلەيتى كۆمەلگا چاكتر بكات گەر ھاتوو ياسادانەرەكانى شەرەزايان لە زانستە كۆمەلەيتىيەكان ھەبوو. بۆيە ھىچ حكومەتەك نىيە كە لە سەر بىنەماي زانستى دامەزراپىت، يان تواناي پىشخستنى ئەداي ۋەزىفى خۆي بكات تەنيا ئەۋ كاتە نەبى كە ياسادانەرەكانى(المشرعون) ئاشناي مەرىفەي زانستى سىروشتى شتەكان و شەرەزاي ئامپازەكانى كۆنترۆلكردى ھىزە كۆمەلەيتىيەكان بىن. بە ھەمان رىگە كە سىروشتناس دەتوانى لە رىي مەرىفەي زانستى و چۆنىتى كۆنترۆلكردى ياساكانەۋە بۇ خزمەتكردنى تەكنۆلۇژيا، بەكارىان بھىنى(۳۲). "ۋۆرد" ۋەكو ئامپازىكى كارىگەر بۇ ۋەدىھىنانى پىشكەۋتن لە كۆمەلگادا ۋەسفى

حکومت دهکات، له داکړکیردنیدا له حکومت، به پله یی یه که م پشت نه ستوره به جیاکړدنه وهی حکومتی وشیار و دروست، له و کاره لاده رانه یی که له رابوردوودا کردوونی یان له ناینده دا نه نجامیان ددها، هه روه ها بنچینه یی بوونی حکومت ده که پښتته وه بۆ دیارده کانی چه وسانه وه که له کومه لگادا باون و فرمانپه وایان چه سپاندوویانن. حکومتی عه قلانی، نه و حکومتی به که کار له پیناوی به رژه وندی گشتی و خزمه تکردنی نه و ژورینه خه لگی کومه لگادا دهکات که نازانن که سانی دیکه بچه وسپننه وه و کونترپولی به رژه وندیده کانیان بکه نه و پښه ده بی حکومت به چاری تویرژه چون ده روانته بابته لیکن لینه وه که یی، به و چاوه ته ماشای ها ولاتیانی خوی بکات و ده بی ها ولاتیانی ش وکو گه وره یه که به رژه وندیده کانیان ده پاریزیت له حکومت بپروانن. هه روه ها ده بی حکومت به به رده وومی دام و ده رگا ئیدارییه کانی خوی پاکژ بکاته وه، نه و انیش (دام و ده رگا ئیدارییه کان) ده بی نه و هیان له به رچاو بیت، که بوونیان له پینا و خزمه تکردنی خه لگی دیکه دایه، بویه ده بی بزنانن قورسای ریز گرتن له نه رکه کانیان ده که وپته نه ستویان. حکومتی نمونه یی نه و حکومتی به که به پی توانای خوی، هه ولده دات مه و دای نیوان خوی و ها ولاتیانی که م بکاته وه و، ده بی نه وه له به چاو بگریت که نه و تنیا نامرازی خزمه تکردنی گه له و، گه ل خوی سه رچاوه ی ده سه لاته. بویه، بۆ نه وه ی خوی له پله یه کی بالای کاملپوون راگریت، ده بی نه و هه له بۆ ها ولاتیان پر خستنی که سروشتی شته کان بزنانن و جیگای متمان هیان بیت و توانا کانی به پړوه بردنیکي نمونه ییان تیدا بره وپیدا.

له وتاریکدا به ناو نیشانی (هزره هه له کانی حکومت)، "وورد" نه نجامه نه رښیه کانی نه توانینی جیاوازی له نیوان پرهنسیه دروسته کان و جپه جیکردنی کرده ییان له لایه ن حکومت ته وهی، پیشاندا. رووخانی متمان هی خه لگی به حکومت له ده وری حووکمی ئیستبدادیدا، کاریگری گه وره ی خوی هه بوو، به لام، دیموکراسیپوونی حکومتی ئیستا، نه و گومانه و هه لوپسته هه له کانی له دژنی ناراسته و کونترپولی سیاسی، لایر. نه و هه بوو نه م هه لوپستانه بیون به هوی به شدارینه کردنی ژور که س له

ژيانى گىشتى، ھەروھە بىرۆكەى ئامانچى راستەقىنەى ھۆكۈمەتى تىڭداۋ زۆرى لە پارتە سىياسىيەكان لە دژى ھۆكۈمەت بە بانگەشەى بى سەرۋەرى، ھاندا ، ئەمەيش بە ھۆى كارى نابەجئى سەركرده سىياسىيەكانەۋە، ھۆكۈمەتى خستە حالەتئىكى وا كەس ئىرەيى پى ئەباۋ، دواتر ھۆكۈمەت نەيتۈانى ئەركى پاراستن جئبەجئى بكات.

دەبئ ئەم ھزىر ھەلەنە دەريارەى ھۆكۈمەت لاپېرئىن، ھەروھە دەبئ گەل لە راستى چەمكى ھۆكۈمەت بگاۋ، ھەنگاۋى پئويست بۆ لاپردنى ئەۋ زولمە بئىۋ(ئەگەر ھەبوۋ) بەكارى بھئنى بۆ بەرژەۋەندى ئەۋان(۳۳). لەسەر ئەم بۆچۈنەنە كە زۆرەى كۆمەلئاسەكان پالېشتىيان دەكردن، رەخنەى توند لە ۋۆرد گىرا، سېنسەرۋ، سمنەرۋ، جاك ئۆفېكۆف، بەم بۆچۈنەنە ھەمىشە لە ھەۋلى ئەۋەدابوون كە زيان بە ھۆكۈمەتەكان بگەيەنن، ھەنوۋكە بەكارھئنانى كۆمەلگاۋ سامانەكانى بە باشتىن شىۋاز ۋادەخۋازئى كە ھۆكۈمەت دەخالەت بكات، ھاۋكات تاكەكانى كۆمەلگاش بە جىاۋازى ئاستەكانىانەۋە پئويستىيان بە پاراستنە لە لايەن ھۆكۈمەتەۋە.

پەرەنسپە سەرەككىيەكانى كۆمەلئاسى لاي "ۋۆرد" ئەۋ تىۋررىيانەى تىدايە كە پەيوەستن بە چارەسەركردىن گىرفتە كۆمەلەيەتتەيەكانەۋە لە رىنگەى چالاكىي كارى خزمەتگۈزارى ھۆكۈمەتەۋە. بە ۋاتايەكى دىكە، "ۋۆرد" ھۆكۈمەت بەۋ ئامپازە سەرەككىيە دادەنئى كە ئەركى چارەسەركردىن ئەم گىرفتەنەى لە ئەستۇدائىت. ھەروھە پئى ۋايە ھۆكۈمەت بەرپرسيارە لە پىرۆسە كۆمەلەيەتتەيەكان ھەر عەقلى ئەۋيشە كە دەبئ روۋبەپروۋى پئويستىيەكانى كۆمەلگا بېتتەۋە ۋ تا رادەيەكى زۆر بەكارى عەقلى بەرامبەر ئەندامى كۆمەلەيەتى دەيشوبھئنى، نەبوۋنى پەى پئېردنى ئاگايى (الادراك الواعى) لاي دەزگاكانى ھۆكۈمەت ۋ ، لاۋازى چالاكىيەكانى، ۋامان لىدەكات كە باۋەر بئىنن، ھۆكۈمەت، رۆژئىك لە رۆژان نەيتۈانىۋە بەلگەى راستگۈيى ۋ پىگەيشتۈيى پەيپېردنى خۇى، بئىتتەۋە. كە ئاستى گىشتى ھوشيارى كۆمەلەيەتى(الوعى الاجتماعى)پەرەدەستىنئى، ئەۋا بە شىۋەيەكى رىژەيىش لە بەرزبۈنەۋەى ئاستى مەعرفىي بەرپرەسەكانى ئىدارەى ھۆكۈمەتدا، رەنگ دەداتەۋە (۳۴).

لە كىتەپى (فاكتەرە دەروونىيەكانى مەدەنىيەت) (۳۵) دا "ۋۆرد" جەخت لەسەر بوونى ھەندىك مەرجى بىنچىنەيى دەكات بۇ ئەۋەى ھكۈمەت بتوانىت رووبەپرووى پىئوستىيەكانى تاكەكانى كۆمەلگا بېيتەۋە، دەكاتەۋە، لەۋان، كۆمەلئاسەكان ياسا دابىئىن، يان ھىچ نەبىت، ياسادانەرەكان (المشرعون) ھاۋكارىيان بىكەن و ھكۈمەت خۆى لەۋ ياسايانەى ئىستا رىزگار بىكات كە پىرپانە لە ناكۆكىۋ، كۆتايىش بىنى بە شىۋازەكانى جىيەجىكرىديان. "ۋۆرد" پىنى وايە ئەمە تەنيا لە رىگەى دامەزىراندنى سىستىمى (لىژنە) ھەۋە دەبىتۋ، رەۋايەتى (شرىعە) بەشدارىكرىدنى دانانى ياساكانىيان پىدېرىت و لەم كارەدا، دەبى ھكۈمەت ھاۋكارىيان بىكات ۋە ھەموو داتاۋ سەرژمىرىيەكان كە بۇ دانان و دارىشتنى ياسا پىئوستىن، دابىن بىكات (۳۶).

لە زۆرىەى بىروبوچۈنەكانى "ۋۆرد" كە لە دووتوتى تىۋرى و چەمكە سىياسىيەكانىدا ھاتوون، كارىگەرىى كۆمەلئاس (ئۆگىست كۆمىت) ى پىئو ديارە. "ۋۆرد" بۇ سەرچاۋەى داتاۋ زانىارى، بە تەۋاۋەتى پىشتى بە كۆمەلئاسى بەستوۋە، بەۋ پىيەى كە سەرچاۋەى سەرەكىن بۇ دامەزىراندن و پەرەپىدنى ھكۈمەت، لەسەر بىنەما زانستىيەكان. ئەۋ پىنى وايە، دەبى دانەرانى ياسا كۆمەلئاس بىن و بۇ شارەزابوون پىئوستە رابىئىرنىن، ھەر ۋەكو چۆن، لە دەۋرانى سىستەمى ۋەزىدىا، كەنىسە، پىش ئەۋەى ئەرك بىسپىرى بە پىاۋانى ئايىنى و قەشەكان، رابىدەھىئان و ئامادەى دەكرىد. بىلابوونەۋى مەرىفەۋ شارەزايى لە بوارى كۆمەلئاسىدا بەر لە دەسپىكى ھەر چالاكىيەكى بەرمەمەيئەرى تايىبەت بە تاكەكانى كۆمەلگاۋ، پالپىشت بۇ پىرۋسەى چاكسازى كۆمەلەيەتى، كارىكى زۆر گرىنگە. بۆيە دەبى ئەۋ كەسانەى ياسا دادەننن شارەزايىەكى تەۋاۋيان دەربارەى بىنەماۋ ئاراستەكرىد و شىۋازەكانى كۆنترۆلكرىدنى ھىزە كۆمەلەيەتىيەكان، ھەبىت. لەم سەرۋەندەداۋ بە زىمانىكى سادەۋ بى پىچ و پەنا، "ۋۆرد" پالپىشتىكى بەھىزى ھكۈمەت و بەرنامەكانى پىلانى كۆمەلەيەتى بوۋە كە كۆمەلئاسان بە تىرو تەسەلى وزانستانە لىيىكۆلىونەتەۋە. بەلام، بۇ بەدبەختى "ۋۆرد" دەلى خودى مەرىفەى زانستى ھىشتا نەگەيشتۆتە قۇناغى پەرەسەندن و كامىلېوون.

چونكى ئەم مەرىفەتە تا سالى ۱۹۰۳ز لە ئاستى پەرەسەندى زانستە فیزیوا
کیمیاییەکانى سەدەى پانزەیم دەرئەچوۋە، ھەلبەت ئەم ئاستەش پشت بەستوۋە بە
پەرەسەندى سىستىمى فیرکردن.

كە "وۆرد" گفتوگو لە بارەى بابەتى فیركرن و ئەركە كۆمەلایەتیەكانى كردوۋە،
جەختى لەسەر ئەوە كردوۋە كە ئەگەر ھاتو لە سروشتى ھیزە كۆمەلایەتیەكان و
رێگەگەلى كۆنترۆلكردى تىگەشتىن، ئەوا دەكرى دروستانە، ئاراستە بكرىن. بایەخى
فیرکردن لەوەدایە یواریكى فروان و روانیتىكى راستەقىنەى ژيان و پەيوەندى بە
سروشت و كۆمەلگاۋە، بە خواۋەنەكەى دەبەخشیت. پىۋىستە دەۋلەت بپارى
سىستەمى خۆیندىنى پاراو بەم جۆرە زانیاریانە بدات و چاودیرى بەرپۆەبردنى بكا. لەم
بەرگەیدە "وۆرد" كورتەىك دەربارەى گرفته كۆمەلایەتیەكان و رۆلى فیرکردن دەخاتە
روو:

" ئایا ئىمە ناچارین لىگەپىن سىستەمى فیرکردن ھەرەكو چۆن سىستەم
كۆمەلایەتیە بۆماۋەكەمان، بەبى ھىچ پلانك، خۆرسكانە روو دەدات، ئاوا روو
بدات؟يان ناچارین لىگەپىن ملكەچى بارودۆخى سروشتى بىت، يان ۋەكو بابەتلىكى
گرینگ و سەرچاۋەىكى مۆبى چەشنى سەرچاۋە سروشتیەكانى دىكە كە مۆۋ ژیرانە
مامەلەى لەتەكدا دەكات و بۆ بەرژەۋەندى خۆى ۋەكاریان دىنى، مامەلەى لەگەلدا بكەین
و بىكەین بە ھىزىكى دەسكردى مۆۋ كە لە ھەموو بەرھەم و سەرچاۋە سروشتیەكانى
دىكە، سەرکەوتوو تر بىت...؟" (۲۷).

كاتىك كە چاۋ بەم سىستەمە جیھانىیەى فیرکردن دەخشىنەۋەو سەر لە نوئى
ھەلیدەسەنگىن و لە چاۋچۆۋە راستەكەى خۆى دايدەنپىن، ئەۋكات حكومەت
دەتوانىت كاروبارەكانى زانستىيانە بەرپۆە بەریت و دەكەۋىتە بارىكەۋە، بە ياساۋ
رئىسای مەنتىقى قىبوولگراۋ، راستەوخۆ پىشكەۋتن دەستەبەر بكا. ئەمەيش بە
شۆۋەىكى ئەرىنى لەسەر داھىنانى كۆمەلایەتى رەنگ دەداتەۋە، ھانى تاكەكانى

كۆمەلگا دەدات كە دوستكارو كردهو بكنو، لە بەرژەوهەندى گشتيدا بن، بەو جۆرەش دەتوانن خۆبگونجىنن و، ھەموو ئەو ياسا ھەلانەى ئىستە چاك بكنەو.

"وۆرد" پىيوايە كە ياساى دوست ئەوانەن كە ھەزو ئارەزوو ئاواتيان تىدايە بەو پىيەى ئەمانە ھىزە بزويئەرەكانى كۆمەلگان. ئەمانە كۆمەلگە بەرەو خىر يان بەرەو شەپو خراپەكارى دەبن. دەبى ئەم ياسايانە فشارى توندى لەسەر ئەو ھىزە كۆمەلایەتییانە نەبىت، بەلگەو بەرەو رىگەى دوستيان ببات. بە تىپوانىنىكى دەروونزانی داینامىكى دەتوانن بلىن حكومەت، بە جۆرىك لە عەقلاىيەت، دەتوانن ئەم ھىزانە قال بكات و جلەويان بگرى.

پىيوستە ھەرمەنرەوای چاوەروانكارو، ھەروەكو چۆن، زاناىانى زانستە پراكتىكەكان كار دەكەن بۆ سوود وەرگرتن لە وزەى ماترىاليانەى سروشت و كۆنترۆلكردنى، ئەويش ئەم ھىزانە بەكار ھەيئى و ئاراستەيان بكات. لەم بېرگەيەدا "وۆرد" پوختەى خەسلەتە بنچينەپىيەكانى ئەو سىستەمە سىياسىيە پىشكەشكەشكەت كە لەسەر ياساى دوست دامەزرەو، ھەروەھا كورتەيەكى ھەلسەفە كۆمەلایەتییەكەشى روون دەكاتەو: "ياسا دانەر پىيوستى بەو دەبىت ھەندىك بنەما دابىت كە بتوانىت ئەو ھىزانەى لە كۆمەلگادا ھەولەى دووبەرەكەى و ئاژاوەنانەو دەدەن، لەناو بەرىت، ھەروەھا دەبى پالېشتى ئەو ھىزانە بكات كە بەبى ئەو ھى ئامانج و بەرژەوهەندى تاييەتییان ھەبىت، كار بۆ چاكسازى كۆمەلگا دەكەن. ھەروەھا دەبى ياساكان لەگەل ئەرەكانى حكومەتدا، رىككەون، بۆ ئەو ھى حكومەت بتوانن بەرەنگارى ھىزە نەیارەكان بىتەو و بوار و كەش و ھەوايەكى وا بدۆزىتەو كە لە رىيەو چۆنىتى كارکردنى خۆى بەو جۆرە چاك بكات كە خواستەكانى ھاوالتییان لە دەستەبەرکردنى خزمەتگوزارى، پەرەسەندوو ئاسان جىيەجى بكات. بەمەش كۆمەلگا بۆ يەكەمین جار بە تەواوەتى پەى بە بەرژەوهەندى و ئامانجەكانى خۆى دەبات بەو مەرجە كە ئەم ئامانج و بەرژەوهەندىيانە لەسەر حسابى ئازادى يان زيانى ماددى و مەعنەوى نەبن. خۆ ئەگەر ھاتو لەسەرەتادا زيان ھەبوو، ئەو نەبى لە لانی كەم تىپەرپىت، كە دەكرى وەكو جۆرىك قوربانى لە پىناوى

ۋە دېھقاننى ئەۋ ئامانچ و بەرژەۋەندىيانە، تە ماشا بىكرىت. ھەروھە كاتىك كە ھۆكۈمەت
لە كاراىى ئەم ھىزە كۆمەلەيتىيانە دۇنيا بوو، ئەۋە نابى بەۋەندە بوەستىت كە
بىيانپارىزىت، بەلگە بەمەبەستى چىكرىنەۋەى پلەى كارىگەرى و چالاكىان، دەبى
پالپىشتىان بىكات. ھەروھە دەبى ھۆكۈمەت دۇنيا بىت كە ھەموو تاكەكانى كۆمەل
تارادەيەكى باش ئاشناۋ شارەزەى كاروبارى دەۋلەتن، پىۋىستە پىشكەۋتن ئامانچىكى
گىشتى بىت، تىيدا ھەموو ھىزە كۆمەلەيتە ئەكتىفەكان، ھۆكۈمەت، دەۋلەت، ۋەكوو
يەك، يەكتەر تەۋاۋ بىكەن. "ۋۆرد" جەخت دەكاتەۋە كە لە ئايندەى دورداۋ لەگەل
پىشكەۋتنى مەعرفەۋ زانست و ھىزى مۆۋىي ۋەلگىشانى ئاستى پەى پىبىردن ۋە ھوشيارى
لاى تاكەكان، دەۋلەت ۋە ھۆكۈمەت نامىتى. لىرەدا سەرنج دەدەين كە "ۋۆرد" بەخۆى
ناكۆكە چۈنكە ئەۋ پىشتر جەختى لەسەر ئەۋە بوو كە دەبى ھۆكۈمەت ھەبىۋ، تاكەكانى
كۆمەلگەش پىۋىستىان پىيەتى بۆ ئەۋەى ئەۋ كارانە بىكات كە ئەمان ناتۋان
بىكەن(۲۸).

سىيەم:

پوختەى ھىزى كۆمەلەيتى "ۋۆرد":

بۆ كۆرتكرىنەۋەى بەشدارىيەكانى "ۋۆرد" دەكرى بلتىن:

۱-"ۋۆرد" ھەۋلىدا چەمكەكانى زانستە سىروشتىيەكان ۋە ئەۋانەى زانستە
كۆمەلەيتىيەكان پىكەۋە بىبەستىتەۋە.

۲-ۋەكو يەكەمىن كۆمەلناس دۋاى سەروپەندى ماۋەى دارۋىنىزم، جەختى لەسەر
جىاۋازى نىۋان پەرەسەندى بايۋلۇۋى ۋە پەرەسەندى كۆمەلەيتى، كىردەۋە، كە
دەكرى دوۋەمىنىان لە رۋى كۆمەلەيتى ۋەزىيەۋە، كۆنترۆل بىكرىت.

۳-بە رۋى جىاۋازى لە نىۋان پەرەسەندى ئۆرگانى ۋە پەرەسەندى كۆمەلەيتى
كىردەۋە.

۴-پالپىشتى دامەزاندنى دەۋلەت ۋە دەستىۋەردانى ھۆكۈمەتى كىردەۋە لە دانانى
بەرنامەكانى پلان ۋە رۆل ۋە گرنگى فىكرىدىن دۋىيات كىردەۋە.

۵- باوك، پالېستىكى بەھىز بوو بۇ ئەجامدانى توۋىنەنە كۆمەلەيتىيەكان، بە بزوتەنە يان رەوتىكى داناۋە، كە ھاۋكارى پەرەسەندى كۆمەلگاۋ ۋە دىيەتەنى پېشكەۋەتنى كۆمەلەيتى دەكات.

۶- يەكەمىن كەس بوو ھەستى كۆمەلەيتى بەرامبەر بە فېركردن ۋىوژاند، ۋەكو زەرۋەرەتەكى پېۋست بۇ ھەموو تاكەكانى كۆمەلگاۋ نەۋەكانى داھاتو.

۷- گرنگى ياسا كۆمەلەيتىيەكان ۋ ئامادەكردنى داتاي پېۋىستى دوۋپات كىدوۋەتەۋە كە بنەمان بۇ چاكتركردنى رەۋشى كۆمەلەيتى، تەنات بۇ گەيشتەنىش بە شار يان دەۋلەتى يۇتۇپى لە رىگەي پەرەسەندى سىروشتىيەنە ھەنگاۋ بە ھەنگاۋ ۳۹.

NOTES

- 1- Dynamic Sociology(2 vols. New York,1883)The Psychic Factors of Civilization(Boston,1903),The Outlines of Sociology(New York,1898),pure sociology(New York,1903),Applied Sociology(Boston,1904).His pure sociology appeared in a reduced and clarified form in J.Q.Dealey and L.F.Ward,Textbook of Sociology(New York, 1905). Wards minor works and notes of his major contributions are brought together in his"mental autobiography",Glimpses of the Cosmo(8vols., New York, 1913). Of these works, Dynamic Sociology is the best extended exposition of his whole social philosophy, a briefer and clearer presentation of which is to be found in the second part of his Outlines of Sociology. Pure sociology is the authoritative exposition of his sociological system, which again, is more clearly presented in Dealey and Wards Textbook of Sociology. His social psychology is best brought together in PSYCHIC Factors of Civilization, while his Applied Sociology is the classic exposition of his conception of social Telesis. His Pure Sociology is reviewed by H.H.Bawden in American Journal of Sociology, IX, (1903-4), 408-15, is criticized in detail by A.W.Small, American Journal of Sociology, IX,(1903-4), 404-7,567-75,703-7, and is critically analyzed by J.M.Gillette in American Journal of Sociology, XX(1914-15), 31-67. Estimations of Wards significance for sociology by eminent sociologists appear in American Aristotle (New York,1939). There is a well-selected anthology of Eards sociological writings in Clement Wood, the Substance of the sociology of Lester.F.Ward: A Personal Sketch (New York, 1930).
- 2- His academic career was limited to lectures at several university summer-school sessions and six years (1906-12) as professor of sociology at Brown University. For

the formative experiences in Wards life see B.J.Stern, *Young Wards Diary* (New York, 1935).

3- *Pure Sociology*, P. 15.

4- *Ibid.*, pp. 3, 431.

5- *Ibid.*, p. 79.

6- *Ibid.*, p. 171.

7- *Ibid.*, 161.

8- *Ibid.*, pp. 115-19.

9- *Ibid.*, pp. 119-35.

10- *Ibid.*, pp. 97,99 ff., 124 ff., 142, 467 ff.

11- *Ibid.*, pp.175ff.

12- *Ibid.*, pp. 221ff.

13- *Ibid.*, p., 261.

14- *Ibid.*, pp. 296 ff., 336-41, 345.

15- *Ibid.*, pp. 463 ff.

16- *Ibid.*, p. 551.

17- *Ibid.*, pp. 573-75, *Dynamic Sociology*, vol.II, chap. Xix, *Applied Sociology*, passim. With this outline of Wards sociology compare his own summary in Preface of his *Dynamic sociology*.

18- Cf. a. w. Small, *American Journal of Sociology*, XXI (1915-16), 752, F. H. Giddings, Loc. Cit. It is hardly necessary to point out that this is essentially a contradiction of Spencers thesis it constitutes the chief difference between the social philosophy of the two men who were to sociology what Niebuhr and Ranke were to history and Tuurgot and Adam Smith to economics.

19a- *pure sociology*, p. 91.

20- *Psychic Factors of Civilization*, p. 297. Cf. *Pure Sociology*, p. 188, where, in opposition to the conventional view, he argues that the institution of government by society required and produced the state.

21- *Pure sociology*, p. 555.

22- *Dynamic Sociology*, II, 233.

23- ward, "the sociology of Political Parties", *American Journal of Sociology*, XIV(Journal, 1908), 440-41.

24- As expressed in Rousseaus *Famous Second Discourse*. For Wards own frank admission of the archaic and erroneous of his earliest theory of the state see his "Sociology and the State", *American Journal of sociology*, XVI(March,1910), 679-80.

25- *Dynamic Sociology*, II, 224. This tendency of the few to dominate in political control has been scientifically analyzed by F. H. Giddings, who designates it as the principle of "protocracy"(see his *Responsible State* {Boston, 1918}, pp. 19 ff.)

26- Ward, *American Journal of Sociology*, VII (1901-2), 762, cf. also *ibid.*, XV(1909-10), 679-80, *Pure Sociology*, pp. 204 ff. as Ward agrees entirely with Gumplowicz and Ratzenhofer upon the subject of the origin of the state, it will not be necessary repeat his version of there doctrine. In addition to the reference to *Pure Sociology*, wards interpretation of the Gumplowicz-Ratzenhofer theory of the origion of the state is best summarized in *American Journal of Sociolog*, X(1904-5),

- 643-53. and Publications of the American Economic Association (3d ser., 1904), V, No. 2, 187 ff. The criticisms which can be directed against this group-struggle origin of the state are best formulated by J. Novicow in his *La Critique de Darwinisme social* (Paris, 1910), and E.C. Hayes, *An Introduction to the study of sociology* (Philadelphia, 1915) pp. 538 ff.
- 27- *The Psychical Factors of Civilization*, p. 311, introductory note.
- 28- *Ibid.*, p. 327.
29. See, in particular, his "Professor Sumner's Social Classes", in *Glimpses of the Cosmos*, II, 301-5, and "The Political Ethics of Herbert Spencer", *ibid.*, V, 38-66.
- 30- *Dynamic Sociology*, II, 212, 217, 231.
- 31- *Ibid.*, pp. 241-42.
- 32- *Ibid.*, pp. 245-50., *Pure Sociology*, pp. 568-69, *Outlines of Sociology*, pp. 187-89, *Psychic Factors of Civilization*, pp. 309-12. Ward, then, essentially adopted the doctrine of Plato and Comte that perfect government could come only when society and government were controlled and directed by sociologists.
- 33- *Dynamic Sociology*, II, 243.
- 34- *Outlines of Sociology*, pp. 187-89, 268-76, *Pure sociology*, p. 565, and *Psychic Factors of Civilization*, p. 297.
- 35- pp. 309-12.
- 36- Cf. Ward's article on "The Way of Scientific Law-making" (1877), reprinted in *Glimpses of Cosmos*, II, 168-71. This is one of the earliest and clearest statements of the value of statistics in scientific legislation and antedated by five years Jevons' classic exposition of this subject in his *The State in Relation to Labour* (London, 1909), pp. 121 ff., 132 ff.
- 37- *Dynamic Sociology*, II, 632-33, cf. also *applied Sociology*, *passim*. Ward's best brief statement of the sociological significance of education is to be found in his address, "Education and Progress", in *Glimpses of the cosmos*, VI, 333-40. See also E.P. Kimball, *Sociology and Education* (New York, 1932).
- 38- *dynamic Sociology*, II, 249-50.
- 39- For further authoritative material on Ward's significance in social science see J.Q. Dealey, "Lester Frank Ward", in H.W. Odum (ed.), *American Masters of Social Science* (New York, 1927), chap. iii.

اخوان الصفا

راگوزهریکی تویژینه وه به میژووی سهره لدان و جوړی ریچکخستنیان و
فلسفه و پیامه کیاندا

هاشم عمر

نیواختیک:-

ئمانه کومل و گروپیک بوون له فیهل سووفه کانی
سده ی چواره می کچی و له و زه مندا سریان ه لداو
ژیانیان بردووه ته سر، کومه لیک شاراوه بوون و خویان له ژیر
په رده ی کی نه ینیدا شارد بوویه وه، سهرتا له شاری به سره و
پاشان په رهیان سهند و بلاو بوونه وه. نه گهر بگه پینه وه سر
میژووی به سره ده بینین له کونه وه شوینی سهره لدان و
دروست بوونی چنده ها قوتا بخانه ی فیکری و عقیده یی و
ته سه وف و زمانه وانی و زانستی کلام بووه و چنده ها زاناو
ناینزان و بیریری تیادا ه لکه وتوه - پشتیان به کاری نه ینی
به ستووه و که سایه تییه کانیان شاراوه بووه چ له هاوسه رده م
و نه وانه یشی که له پاش نه وانه وه هاتون.

ئەم لىلى و نائاشكرايىه بووه ھۆى گومان و گومانبردن به مەبەست و ئەركەكانيان و شەزاوى لە راستىتى و دروستى بارودۆخيان و بلاوبونەوھيان، ئىنتىمايان بووه بۆ كۆمەلەى فەيلەسووفەكانى پىش خۆيان- (۱)

(دى بور) كە زانايەكى رۆژئاوايىه لە بارەيانەوھ دەلەت "كۆمەلەىكى نەپنى بوون لە ھەموو چىنە جىاواز و جوداگان پىك ھاتبوون، زۆر لە بنەماكانى فەلسەفەى سروشتيان وەرگرتووهو كاريگەر بوون بە قوتابخانەى فېساگۆرسى نوئى، پەنايان بردووه بۆ ھېرمۆنتىكىەتى دەقەكانى قورئان بە رافەيەكى مەجازى ئەك ھەقىقىتى (۲)

-مىژووى سەرھەلدانى (إخوان الصفا):-

(إخوان الصفا) مىژووى سەرھەلدان و وەدەرکەوتنىان لەسەردەمى خەلافەتى عەباسىيەکاندا بووه، لە سەردەمىکدا كە عەباسىيەکان بە ھەموو شىئەيەك كۆمەكى و ھاوکارى زانايان و فەيلەسووف و ئاينزان و بىريار و ئەدىبەكانى دەکرد و يارمەتى مالى و مەعنەوى بۆ دابىن دەکردن، بەشىئەيەكى گشتى- ئەو سەردەمە ناو دەبرا بە سەردەمى زىرپىنى ئىسلام لەبوارەكانى ئەدەب و زانست و فەلسەفە و فېكر و ھونەر و وەرگىرپان و ھەموو بوارەكانى تری پىشكەوتنى كۆمەلگەو شارستانىەت و ژيارى ئىسلامى ھەربۆيەش لە ھەموو روويەكى ئەم جىھانە زاناو فەيلەسووف و شاعىر و كەسانى تر روويان دەكرده خەلافەتى ئىسلامى.

-ناسىنى سەردەمى كۆمەلەى (إخوان الصفا):-

ئەگەر لە لىكۆلەينەوھى كەسايەتى و فېكرەكاندا، و دەرخستنى ئەو دياردەو روو پۈللەتە ديار و بلاوانەى لە سەردەمى ئەو كەسەدا يان ئەو فېكرەدا ھەبووه كە لىكۆلەينەوھەكە دەيگىرەتەوھ بۆ گەشتن و مەبەستى بېينىنەوھى ئەو زنجىرە و ھەلقە كاريگەر و كارلەكراوانە لەسەر فېكر و كەسەيتى وە بۆ ئەوھى ئەو پاشكۆ و باگراوھەندانە

بناسىنەۋە كە پالئەربوون لەسەرھەلدان و دروست كردنى ئەو كەسىتتەيە يان ئەو فەيكرە گەر ئەمانە كاریكى باش و تەندروست بېت و زەمىنە خۆشكەر دەبېت.

ئەوا باشترەو بەلكو زۆر پىۋىستە لەم بابەتەدا كە بابەتتەيى ئالۆز و تىكەلە ھەندىك لایەن و دياردە و روالەت كە لەو سەردەمەدا ھەبووە باسى لىۋە بكەين، چونكە ئەو دياردانە كاریگەر بوون لەسەر راو بۆچوون و پەيام و فەلسەفەكەيان. (۲)

لېرەدا بەشئۆھەيەكى گشتى و كورت دەچىنە نۆۋ ژيانى سىياسى و كۆمەلەيتى و ئابورى و رۆشنىرى لەو سەردەمەدا كە ئەم رەۋشانە كاریگەرييان ھەبووە لەسەر فەيكرى ئەم كۆمەلەيە.

ژيانى سىياسى لەو سەردەمەدا:--

لەو سەردەمەدا چەندەھا بزووتنەۋەي سىياسى و ئاينى و مەزھەبى سەرىھەلدا، ھەرچەندە عەباسىيەكان توانيان ئەو بزووتنەۋەو بزاڧانە بەشئۆھەيەكى كاتى لەناوبەرن، بەلام ھەر كاریگەرىي ئەو بزووتنەۋانە خەلافەتى عەباسيان شەلەژاندبوو.

ئەو ھەبوو كوشتنى خەلىفە (مەۋەكىل) لە سالى (۲۴۷ك) لەسەردەستى ھەندىك لە سەركردە توركەكانى سوپا لەو كاتەدا بانگىك بوو بۆ دەسپىكى رەۋش و بزاڧىكى نۆۋ دەسەلاتى سەركردە سەربازىيە توركەكان بەسەر سىياسەتى دەۋلەتى عەباسىدا.

ئەگەر سەيرىكى رەۋشى سىياسى و رەۋتى مېژوۋى سىياسى بكەين لەو سەردەمەدا دەبىنن گۆپانكارى و لادان و ۋەرچەرخانىكى زۆر و بى مانا ھاتوۋە بەسەر خەلىفەكاندا و خەلىفەي ۋا ھەبوو يەك رۆژ دەسەلاتى گرتوۋتە دەست و پاشان كوشتوۋيانە ئەم رەۋشە بەردەۋام بوو تا سەردەمى بوەيھىيەكان و لە سالى (۳۳۳ك)دا بوەيھىيەكان چوونە ناو بەغداد و ئەو ماۋەيەي كە ئەمانە زال بوون بەسەر خەلافەت و دەسەلاتدا دەكرىت دابنرىت بە خولىكى تر لە خەلافەتى عەباسى خولىك كە روۋخانى سولتانى حەقىقى بوو لە سەردەستى خەلىفەكان بەۋپىيەي خەلىفە بوو سەركردەيەكى ئاينى رووت كە نە فەرمانى ھەبوو نە قەدەغەكردن تەنيا ناو بوو و بەس و دامالزەبوو لە ھەموو مەفھومىكى سىياسى ئەمە حالەتى خەلافەتى عەباسى بوو. لە رەۋشى سىياسىدا. (۴)

ژباني کومه لايه تي:

ژيان و گوزهران و دهرامه تي خه لک به گشتي و باري کومه لايه تي له و سرده مه دا له ره وشه سياسي به که باشتر نه بوو له گهل دهرکه وتني مه سه له ي جياوازي ره گهزي و مه زه بي و ثانيي و کولتوري... هتد. بويه ليړه دا قسه له سر نه و ديارده و سيمايانه ده که ين که له و کاته دا بلاويوونه وه و ناشکرا به سر کومه لگي ئيسلاميدا زال بوون. کيشه و گرفته کان له دوو ته وهره دا به زه قی وده درده که وتن:

۱- ململاني و دويه ره کي مه زه بي.

۲- ره گه ز په رستي نه ته وبي و دابه زيني خوږه وشت.

۱- له گهل فراوانبووني ده وله تي ئيسلامي و بلاويوونه وه ي ثانيي ئيسلام له ولاتاني غيره عهره بيدا و هاتنه ناوي چنده ها نه ته وه و گه لي جياواز بۆ نيو نه م ثانيه بووه هوي نه وه ي چنده ها گروپ و تاقم و کومه له ي جياواز دابه زريت که هه مووشيان بانگه شه ي ثانيي ئيسلام و سرچاوه ي قورئان و سونه يان گرتبووه ده ست و هريه ک له و گهل و نه ته وه و تاقم و گروپانه جگه له جياوازي له نه قلپت و دهر وون و زينگه و تيگه شتني ده قه کان، تاييه تمه ندي و کولتور و فرهنگي خويان هه بوو نه م تاييه تمه ندي يانه بۆ خوي کاريگري هه بوو له سر ريياز و هيرونتيکه يه تي ده قه کان و پياده کردني بۆ ناو کومه لگه و جيبه جي کردني و هريه ک له مانه کومه ليک به رژه وه ندي و مرام ي تاييه تي خويان هه بوو بۆ نه وه ي بيه يتنه دي.

نه م موسلمانان تازانه له گهل نه و باکگراونده فيکري و ثانييني ي خوياندا کومه ليک بابته و مه سه له ي هستيار و کيشه ي عه قیده ي - قه زاو قه دهر، فريشته - ناوه کاني خوداو سيفانه کاني و بابته يان وروژاند بۆ ليکولنه وه و گفتوگو له سرکردنه، جگه له مه ش تيگه لکردني نه و روشن بيري و فرهنگه کونه يان له گهل ئيسلامدا و کردني به به شيک له داب و نهريتي ثانيي.

له نه جامي جياوازي راو بۆچوونه کان و جودايي له تيپوانين و باکگراونده ي روشن بيري و هوشيار ييان و له گهل پيکدادان و يه ک نه گرتنه وه ي به رژه وه ندي يه کانيان...

مىللىتى دەستى پى كىرد، كە لە ئەنجامى مىللىتىدا چەۋسانەۋەى فېكىرى و مەزھەبى سەرى ھەلداۋ ئەم مىللىتى مەزھەبىيە تەنبا لەناۋ تۈيۈزى زانايان و بېرىارەكاندا نەبوو بەلكو پەلى كىشايە ناۋ تىكپاي خەلكەكە چىتر بۆۋە. (۵)

و لەۋ ماۋەيەدا چەندەھا بزۈوتنەۋەى مەزھەبى نەيتى و ئاشكرا سەرىھەلدا و سىروشت و مۆركى سىياسىيان ھەلگىرتىۋو ياخود لە بنەپەتدا سىياسى بوون بەلام خۆى لە مۆرك و سىروشتىكى مەزھەبىدا دەرەخست. كە بەھۆيەۋە كۆمەلگەى ئىسلامى توۋشى لىك تىرازان و دوۋبەرەكى ھات.

۲-رەگەزپەرستى و چەۋسانەۋەى نەتەۋەى دىياردە و روخسارىكى دىار و روۋنى ئەۋ سەردەمە بوۋ، لىرەدا پىۋىست دەكات كەمىك بگەپپىنەۋە پىش سەردەمى عەباسى واتە سەردەمى خەلەفىتى ئەمەۋى، ئەمەۋىيەكان دەسەلات و خەلەفىتىان زىاتىر سىروشت و مۆرك و پىكەھاتى نەتەۋەى عەرەبى پىۋە دىار بوۋ و زۆرىەى دەسەلاتە بالاكەن لە بۆ كۆپانى ئەمەۋى بوۋ، ھەتاكە ھەندىك باۋەپيان وابوۋ كە خۆيتى ئەمانە زۆر جىاۋازە لە ھى خەلكى تروھەستيان بە گەۋرەى و بلىندى دەكرد. (۶)

بەلام ئەم رەۋشە بۆ عەرەبەكان بەردەۋام نەبوۋ بەلكو كۆپانى بەسەردامەت و مىللەت و نەتەۋەى تر بەشدارى دەسەلاتيان كىرد و خەلەفىتىش گۈاسترايەۋە و درايە دەست خەلكى غەيرە عەرەبىش. يەكەك لەۋ كۆپانكارىيە كارىگەرەكانە بەسەر خەلەفىتەۋە، سەركەۋتنى (خەلىفە مەئموون)بوۋ بەسەر خەلىفە (ئەمىن)ى برايدا. ئەم سەركەۋتنە دانرا بەسەركەۋتنىكى گەۋرە بۆ فارسەكان و توانيان بچەنئىۋ ناۋەندى دەسەلات و پىگەى خۆيان توند بگەن و دەۋلەتىش پىشتى پى دەبەستەن لە كارۋارەكاندا. لىرەۋە رەگەزىكى تر چۈۋە نىۋ خەلەفىتەۋە لەگەل عەرەبدا كاريان دەكرد، بوۋنە دوۋ نەتەۋەى جىاۋاز عەرەب و فارس.

و لە سەدەى سىيەم بەدۋاۋە لەگەل كۆپانكارى و ۋەرچەرخانە يەك لە دۋاى يەكەكاندا و ئالۋزى بارى سىياسى و ناجىگىرى خەلەفىت بوۋە ھۆى ھاتنە ناۋەۋەى

ره گز و نه ته و هیه کی تر و خوی خزنده ناو مه لېندى خه لافه ته وه و نه مانیش چوونه ناو
نه و ململانی گه رمه وه.

نه و انیش نه ته وه ی تورک بوون که خویان به پاریزگاری خه لافه ت و نه هلی سوونه
داده نا دژی شیعه کان. (۷)

جیى باسه له و سرده مه دا ململانی و دوو بهرکى و پیکد ادانى نه ته وه گهرى له سر
ده سه لات به روونى و ناشکرایى له نیوان عه رب و فارس و تورکه کاند ا دیار بوو.

ژیانی نابووری

له م سرده مه دا چالاکی بازرگانی و پیشه سازى و کشتوکالّ جولّه و چالاکیه کی
به رچاوی به خووه بینى، بازرگانی نیوان موسلماننه کان و خه لکانى تر بهر و پېشتر
ده چوو، وه بهر مه کشتوکالّیه کان له پتویستی خه لک زیاتر بوون بهر و دهر وه
ده یاناردن و سامان و بهر مه ی سروشتى بهر و زیاتر ده چوو. چنده ها خه لکى خاوه ن
بهر ه ی پیشه یی و بهر مه ی پیشه سازى نوئ وه دهر که وت و به کار ده هیتر ا له
کۆمه لگه ی ئیسلامیدا.

ده توانین بلّین زیان و ره و شى رۆژانه ی خه لک و پید او یستى و شته کان زۆر جیا و از تر
بووه له سرده مه ی پېش خویان.

به لّام نه وه ی جیى سهرنجه له و سرده مه دا له گه لّ نه و هه موو پېشکه وتن و
گه شه سه ندنه دا له هه موو بواره کاند ا سامانى سروشتى و شت و مه ک و سامانى ده ولّت و
پاره و پووله کان به شیوه یه کی نادا دپه روهرى و نایه کسانى جیّ به جیّ ده کرا و به
شیوازیکی سته م و زۆر و نادروست دابه ش ده کرا، چینیک له و په پرى خوشى و
خۆشگوزهرانى ژيانیان دهرده سر و - نه مانه ته نیا چینه نه رستوکرات و حاکمه که
بوون و به په نجه ی ده ست ده ژمیردران - له بهرام به ریشدا چینیکى سته ملیکرا و ژیر
ده سته و نه دار و هه ژار و که م ده ست بوون، هه رچه نده چینیکى تر هه بوون ژيانیکى مام
ناوه نديان هه بوو، به لّام په یوه نديیان هه بوو به چینی ده سه لات وه و نزیک بوون له وان

ئەل كاتەي دەسلەتداران بەشتۆەيك دەژيان كە تەنیا بېریان لە كۆكردنەوہی زېر و زیو پارەو كۆشك و تەلاری گەورەو فراوان و خواردنی هەمەجۆر و گران بەها دەكردهو، و دەستیان گرتبوو بەسەر مال و مولکی خەلك و سامانی دەولەتدا كە تەنیا مانگانەي وەزیرك حەوت هەزار دینار بوو بەلام خیزانیکی هەژار و دەست كورت تەنیا سەدو بیست دیناری هەبوو بۆ یەك سال و كاتك كە هەژارەكان ئەو خراپەكارییەیان بینی هەلوێستیان وەرگرت و هەولیان دا لە رێگەي چەند شوپش و ململانی بۆ سڕینەوہی ستم و ژۆرداری و نادادپەرەوی. (۸)

خراپی بارودۆخ و گۆزەران و ژیانی خەلك لە هەموو بوارەكاندا چ لە باززگانی و كشتوكال و پیشەسازیدا بوو هۆی داتەپین و روخانی ژێرخانی ئابووری، ئەم كارە بوو هۆی بڵاوبوونەوہی برسیتی و نەخۆشی و پەنا لە ناو خەلكدا و دەولەتیش گرنگی نەدەدا بەو هەموو شتەو تەنیا گرتیان پاراستنی بەرژەوہندیەكانیان بوو.

دەكری خراپی ئەم رەوشەش بگەڕێنێنەوہ بۆ ئەو بارودۆخە خراپەي كە لەو سەردەمەدا لە بۆاری سیاسیدا سەریبەلداوو، جگە لەو ململانی و پێكدادانەي نێوان سەركردەي سوپا و خەلیفەكان لەلایەك مەزەب و گروپ و نەتەوہەكان لەلایەكی ترەوہ.

ژیانی رۆشنبیری..

لەگەڵ ئەوہی كە ژیانی سیاسی و كۆمەلایەتی و ئابووری خەلك لەو سەردەمەدا خراپ بوو، بەلام لەلایەنی ئەقلى و زانستی و بڵاوبوونەوہی رۆشنبیریەوہ سەردەمیکی پێشكەوتوو زێرین بوو كە تیايدا هەموو رۆشنبیریەكان تێكەڵ بوون و فەرەنگ و كولتور و رۆشنبیریەكی نوێیان پێك هێنا و زانست و فیزیوون و فەلسەفە گەشتبووہ ئەو پەڕی.

دەتوانین بڵێین سەردەمیکی زێرین بوو بۆ زانست و زانیاری و فەلسەفەي ئیسلامی بۆیەش زۆریەي زانیان ناویان بردووہ بە سەدەي زێرینی ئیسلام.

سەدەيەكى گىرنگ بوو بۇ دەرکەۋتنى تەسەۋى ئىسلامى و تەسەۋى گەشتە ئەۋپەپى و چەندەها زاناۋ پىۋاۋى تەسەۋى و دەرکەۋتن لەۋانە ھەلاج و ئەۋ تالىبى مەكى...ھتد. (۹)

ھەندىك ھۆكار و خەسلەتى تايىبەتى ئەۋ سەردەمە بوۋە ھۆى بەرەۋپىشچۈنى رۇشنىبىرى لە كۆمەلگەداۋ كارىگەر بوو لەسەر تىپۋانين و بۆچۈنەكانى خەلگ و دەرکەۋتنى چەندەها دەستەۋ تاقم و كۆمەلەى جىۋاز ئەۋىش:-

۱-كرانەۋەى خەلافەتى ئىسلامى بەپۋى جىھانى دەرەۋەدا و فراۋان بوون و تىكەلېۋونى كۆمەلگەى ئىسلامى لەگەل كۆمەلگەكانى تر و سوود ۋەرگرتن لە كولتۋور و فەرھەنگى ئەۋان.

۲-جولەۋ بزوۋتنەۋەيەكى فراۋانى ۋەرگىرپان لە ھەموو بۋار و زانستەكاندا دەستى پىۋى كرد و چەندەها كىتەبى زانستى و پزىشكى و ماتماتىكى و فەلسەفى-يۇنانى و گرىكى- ۋەرگىرپدرايە سەر زمانى عەرەبى و رەۋاجىكى نۆزى پىۋى دەدرا لەلايەن خەلىفەكانەۋە لە پاداشتى كارەكەياندا دىارى تايىبەتى خەلىفە دەدرايە ئەۋ زاناۋ ۋەرگىرپانە لەۋ سەردەمەدا.

۳-تىكەلاۋى و ھاتنە ناۋەۋەى فىكر و بىرۋېچۈنى ئايىنى يەھۇدى و مەسىحى و ئايىنەكانى تر بۇ ناۋ ئايىنى ئىسلام و تىكەدانى چەمكە گىشتى و بىنەپەتتەيەكانى ئىسلام و سەرھەلەدانى چەندەها گرۋپ و كۆمەلەى جوداۋ جىۋاز لەيەكتەر لە بىنەماۋ بىرۋېۋەر و مەزھەبدا ۋەھرىەكەيان خۆى بەتايىفەى سەرکەۋتۋو ئەھلى بەھەشت دادەنا.

۴-لەم سەدەيەدا فەلسەفەى ئىسلامى تايىبەتمەندى خۆى ھەبوۋە و خاۋەن پىنگەۋ پىنگەھاتەيەكى سەربەخۇ بوو، بۆيە، تۈۋىنەۋەۋە خۈيىندەۋەۋە خۈيىندى فەلسەفە لە قوتابخانەكاندا بو بوۋە پىۋىستى ئەۋ سەردەمە بۇ ئەۋەى مۇسلمانەكان پارىزگارى لە بىرۋېۋەر و بىنەماكانى ئايىنەكەيان بىكەن بەرامبەر بەۋ لىشاۋە فەلسەفى و بىرە نامۇيانەى كە ھاتبۈنە ناۋ ئايىنى ئىسلامەۋەۋە كۆمەلگەى ئىسلاميان روزاندىۋو، بۆيە دەبوو

گفتوگو و راگوږینه وه و بهرپرچدانه وهی فلسفې و فیکری هه بویه بهرامبر به نو
فلسفه و فیکرانه.

له و سرده مه دا چنده ها زانا دهرکه وتن که زیاتر گرنگیان به فلسفه دده له وانه
(فارابی) که به باوکی فلسفه یی ئیسلامی داده نړیت- و کومه لای (اخوان الصفا)
و... هتد. (١٠)

نم پیشکوتنه له بوارې روشنیریدا ده گپته وه بؤ نو مملانی و گفتوگو تونده ی
نیوان زانایان و فقیهو شاعیر و نادیب و فیلو سوف و مته که لیمه کان له هه مو و لاتانی
ئیسلامیدا، و نو نازادی و سهریه سستیبه له قسه کردن و گفتوگو دا- هه رچنده ستم و
چه وساندنه وهی فیکری هه بویه، به لام پالپشت و یارمه تیده ریش له گال- و گوږینه وهی
راو بؤ چوونه کان و سهره لدانی نو هه مو روت و بیر تازانه له کومه لگه ی ئیسلامیدا
هه بویه.

نم ش به شیوه یی کی کورت، گرنگترین خسلت و روا لای دیار و ناشکرای ژیا نی
سیاسی و کومه لایه تی و نابوری و روشنیری سده ی چواره می کوچی بوو، سرده می
کومه لای (اخوان الصفا) و نم رهوشه کاریگری دیاره به سر په یام و
که سه کانیا نه وه.

له پاش نو کورته باسه له سر بارودوخ و میژووی نو سرده می که نم
کومه لایه تیایدا سهریه لدا و بوونه سومبولی زانست و مه عریفه و فلسفه له و وخته دا
و توانیان میژوویه کی پر له جوانی و زانستی بؤ خو یان تو مار بکه ن.

هر بویه له بؤ زیاتر ناسین و شاره زابوون له م کومه لایه و نه دمان و په یامه کانیا ن
پیویست ده کات دوو بابه تی گرنگ بخینه پوو و باسی لیوه بکه ن:-

یه که م:- نه دمان و که سانی (اخوان الصفا) کی ن؟

دووه م:- ناسینی دانه رانی په یامه کانی (اخوان الصفا).

تەۋرەدى يەكەم:

ناسىنى ئەندامانى (إخوان الصفا)

قەسەردن لەسەر ئەم تەۋرە زۆر ئالۇز و گرنگە، چەندەن پىسپۇر لەم بوارەدا
 ھەۋلىئەندەۋە بۇ ناسىنى ئەم كۆمەلە و ئەندامەكانيان و كارو چالاكان، ھەرىكە
 گەشتوۋەتە راو بۇچوونىكى لەۋى تر جىاوازتر و جوداتر.

لە بابەت ئەم خالەۋە خۇمان لە بەرامبەر دەرگايەكى داخراو شورائو سنوورىكى
 نەئىندا دەبىننەۋە لەبەر ئەۋەدى كارى كۆمەلە چالاكى كەسەكانى نەئىنىيە و سىروشت و
 ئىشى كۆمەلە نەئىنىيەكانىش بە بەردەۋام خۇشاردەۋە كەتمان و نەدركاندن بوۋە، و
 بە تايىبەتى ئەگەر ئىمە قەس لەسەر كۆمەلەك بەكەن كە لەنتوان ئىمە و ئەۋانەدا چەندەھا
 سەدەى نىۋانە.

ئەۋەندەى پىي گەشتوین لە بارەى تاكەكانى ئەم كۆمەلەۋە لە رىگەى
 نامەكانىانەۋە، ئەۋانىش كۆمەلە كەسانىكەن بە جىاۋازى جۆرى چىن و توۋزەكانىانەۋە
 بەبى دىيارىكردنى ناۋى كەسەكانىان لەم بارەىۋە لە پەيامى جەل و ھەشتەمىنىاندا
 ھاتوۋە (لە باشترىن و چاكترىن كەسەكان براۋ ھاۋەلمان ھەيە، بىلاۋبونەۋەتەۋە لە
 ۋلاتاندا، لەۋانە دەستەۋ تايغەيەك لە منالانى پاشاۋ ئەمىر و ۋەزىر و كرىكارى
 كۆكردەۋەى (خراج) و نوسەرەكان، و ھەرلەۋانە تايغەيەك و كۆمەلەك لە منالانى پىاۋە
 بەرز و سەرۋكى ھەرىم و جوتيارەكان و بازىرگان و دانىشتوانە بنەپەتتىيەكەى و ھەرۋەھا
 منالانى زاناۋ ئەدىب و فەقىھو ئاينزان و خاۋەن پىشە و پىاۋانى باۋەپىكراۋى تىادا
 جىگە بوۋەتەۋە لەخۆى گرتوۋە...)(۱۱)

لەگەل ئەۋەدى ئەندامەكانىان ناسراۋ نىن ھەرۋەھا ژمارەى ئەندامانى ئەم
 رىكخراۋەيەش دىار نىيە بەلام مېژوونوسى ھىندى (خودابخش) گەشتوۋەتە ئەۋرايەى
 كە ئەندامانى رىكخراۋەكەى بە (۴۰) ئەندام دەستىشان كىردوۋە و دەلەت: (لەك
 چوونىكى سەير ھەيە لەنتوان ئەۋان و ئەكادىمىيەى فەرەنسيدا لە ژمارەى ئەندامياندا)،

بەلام زياتر روونى نەكردۆتەۋە ئايا ئەۋ ژمارەيە ھەموو ئەندامانى كۆمەلەكەيە يان دامەزىنەرى يان دەستەي بالان؟.

ھەرچەندە ئەۋ سەرچاۋەش ديارى ناكات كە پىشتى پى بەستوۋە لەم رايەيدا، (۱۲) تەنيا سەرچاۋەيەك كە دامەزىنەرانى ئەم قوتابخانەيە لىۋە بناسرىتەۋە ئەۋىش قەسەيەكى (ئەبۇحەيان) ۋە لە ھەردوۋ كىتەبەكەيدا (الإجتماع و الموائسة) ۋە (المقابسات) كە (القفطي) لىۋەي گواستۆتەۋە:-

كاتىك ۋەزىر (صمصام الدولة) - كەسىك بوو گرنگى دەدا بە فەلسەفە ۋ كۆپ ۋ دانىشتنى فەيلەسوفەكان - پىرسىار لە (ئەبۇحەيان) دەكات لە بارەي (زەيدى كۆپى رەفاعە) كە ھەندىك قەسە ۋ گفتارى ھەيە لى دەبىستم ۋ رىيازىكى ھەيە كە پىشتەر نەم بىستوۋە.. لە ۋەلامىدا (ئەبۇ حەيان) دەلئىت:- كە (زەيدى كۆپى رەفاعە) ماۋەيەك لە بەرسرادا ماۋەتەۋە. لەۋ ماۋەيەدا چاۋى كەۋتوۋە بە كۆمەلەكەيە كە ھەموو بەشەكانى زانست ۋ جۆرەكانى پىشەسازيان كۆكردوۋەتەۋە لەۋانە:-

(أبو سليمان البستي ناسراو به (القدسى) و ابو الحسن على الزنجاني و أبو أحمد المهرجاني والعوفي و كەسانىكى تىرىش) بوون.

ئەم كۆمەلەيە كۆبۈنەتەۋە لەسەر پىكەۋەژيان ۋ پاكىزى راستگۆيى ۋ پاكىتى ۋ ئامۇزگارى..

ۋ لەناۋ خۇياندا رىيازىكىيان دامەزىراند كە پىيان ۋابوۋ رىگايان بۆ بەدەست ھىنانى رەزامەندى خودا نىزىك كىردۆتەۋە. لە بىنەپەتى رىيازەكەشىاندا ھاتوۋە كە شەرىعەتى ئىسلام پىس ۋ تىكەل بوۋە بە نەزانى ۋ گومپايەكان ۋ ھىچ رىگەيەك نىيە بۆ پاكىردنەۋە ۋ جوان راگرتنى تەنيا فەلسەفە نەبىت، چۈنكە فەلسەفە ھەلگىرى ھىكمەت ۋ جوانىيە ۋ پىرەتى لە دانايى بىر ۋ باۋەپ ۋ گەشتن بە راستىيەكان، ھەر بۆيە پەنجا نا. « (پەيام) يان نووسى لە ھەموو بەشەكانى فەلسەفە/زانستى ۋ كىردەي/ۋە ناۋياننا (رسائل إخوان الصفا) ئەمانە ئەۋ كەسانەن كە مېژوۋ ناۋيانى تۆمار كىردوۋە پاراستوۋىتەۋە لەناۋ كۆمەلەي (إخوان الصفا) دا ۋە (ماكدۇنالڧ) ۋى دەبىنى كە لەناۋ ئەم

کۆمهله‌یه‌دا که سیتی دیار و ئاشکراو ناسراو به شیوه‌یه‌کی فراوان و خاوه‌ن کیش و پینگه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی به‌رز و ده‌رنه‌که‌وتوو و که‌م بوون (۱۳)

ته‌وه‌ری دووهم

ناسینی دانه‌رانی په‌یامه‌کان

په‌یامه‌کانی (إخوان الصفا) بوو ته‌مایه‌ی مشتومرێکی زۆر و خالی گفتوگۆ و سه‌رچاوه‌ی جیاوازی له‌نیوان هه‌ریه‌که‌ له‌ زانایانی ئیسلام و رۆژئاوا وه‌که‌ یه‌که‌، هه‌روه‌که‌ چۆن مه‌سه‌له‌ی شوناسی دانه‌ره‌کان (یان له‌وانه‌یه‌ دانه‌ریکیش بێت) و شوین و کاتی نووسینی کاره‌کانیان و بلاکردنه‌وه‌ی به‌ شاراوه‌یی ماوه‌ته‌وه‌ جیبی باس و دوانگه‌ و په‌یفیکێ زۆره‌ له‌نیو زانایاندا له‌ کۆن و ئیستادا و وه‌لامیکێ میژوویی و دیاریکراویش به‌ ته‌واوه‌تی نییه‌ (۱۴).

گه‌ر توێژه‌ره‌ نوێکانی ئه‌م‌پۆ وای ببینن خۆیان له‌ گێژاویکدا ده‌بیننه‌وه‌ له‌ به‌رامبه‌ر ئه‌م کاره‌دا که‌ هه‌ولده‌ده‌ن دانه‌ری په‌یامه‌کان بناسن ئه‌وا هه‌ر له‌م باره‌یه‌وه‌ (القفطی) تێپامان و سه‌رسوپمانی خۆی ده‌ریپێ به‌رامبه‌ر به‌ دانه‌ری په‌یامه‌کان پیش خویندنه‌وه‌ی کتیبی (الامتاع والمؤانسه‌) ی (ئهبو حه‌یان).

(القفطی) ده‌لی: - "کاتی نووسه‌ر و دانه‌ری په‌یامه‌کان ناوه‌کانیان شارده‌وه‌ جیاوازی که‌وته‌ ناو خه‌لکه‌وه‌ له‌ باره‌ی ئه‌وه‌ی کێ ئه‌م په‌یامانه‌ی نووسیوه‌ هه‌ر تاقم و ده‌سته‌یه‌که‌ قسه‌یه‌کیان ده‌کرد له‌ رێگه‌ی هه‌لسه‌نگاندن و خه‌ملاندنه‌وه‌ هه‌ندیک ده‌یان وت ئه‌م په‌یامانه‌ قسه‌ی هه‌ندیک له‌ ئیمامه‌کانی نه‌وه‌ی ئیمام عه‌لین، و جیاوازیشیان هه‌بوو له‌ سه‌ر ناوی ئه‌و ئیمامه‌ی که‌ دايناوه‌، هه‌ندیک تر پێیان وابوو له‌ دانانی زانایانی موته‌که‌ لمینی موخته‌زیله‌ن له‌ سه‌رده‌می یه‌که‌مدا، هه‌تا که‌ ئیستاش ده‌کۆلمه‌وه‌ و ده‌پرسم له‌ دانه‌رانی په‌یامه‌کان تاوه‌کو وه‌ستام له‌ سه‌ر قسه‌ی (ئهبو حه‌یان) ی ته‌وحیدی - له‌ پیشتر باسمان کرد... " (۱۵).

نم جياوازيه له راو بچوونه کاند ا له م باره وه که (قفطي) باسی دهکات له نیستادا به شیوه یه کی زیاتر ده بیریت، نه وه تا نیسماعیلیه کان هه موو توانایه کیان خستوته گه پ بۆ نه وه ی بیسه لمینن که نم په یامانه له دانانی ئیمامه کانیا نه نه مه ش بۆ نه وه ی بیته کولتور و فره نگی نیسماعیلیه کان هه ریویه ش عارف تامر- نووسه ریکی نیسماعیلی هاوچه رخه- کومه لیک له دهقه نیسماعیلیه کانی کۆکردوته وه بۆ نه وه ی بیسه لمینیت که په یامه کان یه کیک له ئیمامه کانی نیسماعیلی دایناوه.

نه مه ش له کتیبه کهیدا به ناوونیشانی (حقیقه إخوان الصفا)، هه روه ها له پاش نه مه ش چه ند نووسه ریکی تری نیسماعیلی هاتون و هه ولاینداوه بۆ سه لماندنی نم مه سه له یه.

نه مانه هه ستاون به به راورد کردن له نیوان هه ندیک له و راو بچوون و دهقه لیک جوودانه ی نیوان (نیسماعیلیه کان) و (إخوان الصفا) دا. (۱۶)

شایانی باسه چه نده ها سه رچاوه ی نیسلامی هه یه ناوی کومه لیک له زانایانی به سه ره ی تیادا باسکراوه که نه وانه په یامه کانیا ن داناوه: وه کو پیشتر باسما ن کرد که (القفطي) له کتیبه کهیدا (اخبار الحکماء) له (نه بو حه یان) وه ده یگنریتته وه که دانه رانی په یامه کان نه مانه ن (أبو سلیمان محمد بن معشر، أبو الحسن علی بن هارون...).

و زانایه کی تری نیسلامی به ناوی (شاره زووری) له کتیبه کهیدا که ناوی (نزّه الأرواح) لیستیک له ناوی هیناوه به جۆریک جیاوازتره له وانی تر و پیک هاتوه له (أبی الحسن علی بن هارون الصابی و أبی احمد النهرجوری و عوفی البصری و زید بن الرفاعی و ابي سلیمان محمد بن مسعود).

نه بو حه یانی ته وحیدی پتی وایه که وه زیر (أبو عبدالله السعدان)- که له سالی ۳۷۵ ک کورزا- کومه لیک زانای به کارهیناوه و کاریان ده کرد له وانه (أبن زرعه- ۳۹۸ ک، و سکویه الرازی- ۴۲۱ ک) و أبی الوفاو البوزجانی و أبی القاسم الّهوازی و أبی سعید بهرام و ابن شاهویه و ابن بکر ابن حجاج الشاعر و شوخ الشیعی و ابن عبید الکاتب، قسه و وته کانی نه مانه کۆکرایه وه نووسرایه وه تا په یامه کانیا ن لی پیک هات.

هروهه ته وحیدی له یه کتیک له نووسه ره کانه وه - زید بن الرفاعی - ده گټر پته وه که وتوویه تی: "هیچ په یوه نندییه کی دیاریکراو کوی ناکاته وه له گه ل هیچ ریباژنکدا، نه ویش ده زانیت که ریباژه کی پیک بهیتیت له هه موو (لایه کان) - ریباژه کانی تر - و هرچ که سیک بتوانیت فلسفه ی یونانی و شریعتی ئیسلام کۆپکاته وه نه وکات گه شتووه به تیپوانینی (اخوان) پله ی که مائی ئیمان - نه وپه پری ئیمان .. و به م شیویه توانیان په نجا په یام (نامه) بنووسن له هه موو به شه کانی فلسفه ده". (۱۷)

نه بو حیان نه گهر ئینتیمای ه بیت بۆ ئه م کومه له یه وه کو (احمد امین) ده لیت یان ئینتیمای نه بیت، به لام قسه نووسینه کانی نرخ و به هایه کی میژوویی و بابه تی و ره هندی تاییه تی هیه له بهر نه وه ی نه و په یوه ندی هه بووه به کومه له فلسفه ی و بزوتنه وه نه ینیه کانه وه به لگه ش بۆ ئه م کتیبه کانیه تی به تاییه تی (القابسات) و (الامتع والموانسة) وه نه و بیژاری و توورپه ییه ی له سر بارودوخې نه و سهرده مه و نه و په یوه نندیه خو ش و چاکه ی له گه ل (زید بن الرفاعی) و نووسینه وه ی کتیب و په یامه کان بوی.

هروهه ها کومه لیک زانای ناسراو ناودار له وانه (البیهقی - ۵۶۵هـ) و (الخوارزمی - ۶۱۷هـ) (القفطی ۶۴۶هـ) و (شاره زوری - ۶۸۴هـ) و (ابن العبری - ۶۸۵هـ) و (ابن تیمیه - ۷۲۴هـ) نه مانه هه موویان جه ختیان له سر قسه کانی ته وحیدی کردووه ته وه و باوه پریان و ابووه که په یامه کان له پاش سده ی سییه م و له لاین کومه لیک زاناو داناوه نووسراوه ته وه.

- له باره ی ژماره ی نه ندامانی (اخوان الصفا) و دانه رانه وه:

قسه یه کی زور هیه نه وه تا ته وحیدی ته نها ناوی پینجیان ناشکرا ده کات هه رچه نده له قسه کانیداوه دهرده که ویت که زیاتر بوون و ناسیونی. به لام ماکدونا ل بۆ نه وه ده چی که دامه زینه رانی نه م قوتا بخانه یه و دانه رانی په یامه کان (۱۰) ده نه دنام بووین، به لام دیاریکردنی به م ژماره یه هیچ به لگه یه کی نییه.

به لّام نه گړ لاپره کانی میژوو هه لّبهینه وه و بیخوئینه وه ده بینین نه م پینچ که سه چالاکي و کار و کرده یان زیاتر بووه و نویسیان بلّو بووه ته وه و میژوونوس زیاتر باسی له مانه کردووه له ناو ناوو که سه کانی تردا. (۱۸)

— شوناس و ئینتیمای کۆمه لهی (اخوان الصفا)

جیاوازی راوېچوون و تېروانینه کان ته نها له سهر دانه ری په یامه کان نه بوو هه موو نه و سووپه شی تپه پاندو به لّکو مه سه لهی ئینتیمابوون و لایه نگیری مه زه بیشیانی له ناو کۆمه لهی ئیسلامیدا ده گرت ه وه بووه قسه و یاس و مشتومری زانایان.

نایا نه مانه سهر به چ مه زه ب و گروهیکی سیاسی و قوتا بخانه یه کی عه قیده یین؟ نه گړ بگه پیننه وه سهر لیکوئینه وه و سرچاوه کان له کۆن و نویدا مشتومرو قسه و یاسیکی زۆر هه یه له سهر ئینتیمای نه ندامه کان و بیروېچوونیان.

— (القفطي) قسه له سهر نه م مه سه له ده کات ده لّیت نه مانه له لایه نگران و دواکه وتوانی قوتا بخانه ی موعته زیله ن که خاوه ن په یړه و بیروپایه کی نه قلانین.

— به لّام ئیسماعیلیه کان به هاوړېزکی زۆر بۆ په یامه کان هه ندیکیان ناوی ده بن به (قورئان له پاش قورئان)، نه مانه به شیوه یه کی فراوان په یامه کان به کار ده هینن و کاری پی ده کهن بویه جی سهر سوپرمان نییه کاتیک ده بینین زۆربه ی زانایانی هاوچه رخ— له موسلمان و ناموسلمان ه کان— پیان وایه که ئیسماعیلیه کان دانه ری په یامه کان بن.

عارف تامر که نووسه ریکی هاوچه رخه و ئیسماعیلیه— بۆ نمونه— ریوایه تیك و گپړانه وه یه کی دریژ و باوه پیکراو له باره ی سروشتی په یامه کانه وه ده هینیت و ناوه پړکه که ی ناو ده بات به (الفلسفة الإسماعيلية).

— (عادل العوا) نووسه ریکی تره پالېشت به مه نه هج و میتوډیکی تاراده یه ک جیاوازه.

که دامه زراوه له سهر خویندنه وه یه کی شیکاری بۆ په یامه کان و له جیاتی لکاندن و گریدانی (اخوان الصفا) به کۆمه لّیکی دیاریکراو ده بینین ناو زه دیان ده کات به ناویکی نا روشن و نا نا شکرا که نه ویش "دواي موعته زیله کان یان نه و دیو موعته زیله کان"، یاخود

ئەو ھاپارپە لەم بۆچۈنەدا لەگەل ھەندى لە قوتابىيەكانى (إخوان الصفا) رۆژئاوايىيە تازە پەيدا بۈۈەكان، ھەرچەندە راکەشى ئائاشكرائى پىۋە ديارە.

-دېئىنە سەر زانا رۆژئاوايىيەكان ئەوانەى كە گرنكى و بايەخ دەدەن بە فەلسەفەى ئىسلامى زۆرىيەى زۆرى زانايانى رۆژئاوايى پىيان وايە كە (إخوان الصفا) و پەيامەكانيان پەيوەندى ھەيە بە بزۈوتنەۋەى ئىسماعىلىيەۋە لەوانە:

كازانۇڧا كە زانايەكى ئەۋروپىيە بەرگرى لەم ھەلۋىستە دەكات لە سالانى ۱۹۱۵ز، تاكو بەدوايدا ھەريەك لە (گمولدتسىيەر و ماكدۇنالڧولن بول و ماسىنيون و إيفانوف) ھاتن ھەمان ھەلۋىستىيان دەرىپى، و ئەمانە ديارترىن و ناسراوترىن تويژەرەكانن لەم مەيدانەدا ھەتاۋەكو (إيفانوف) باۋەپى نەبۈۋە بە بوۋنى كۆمەللىك زانا لە بەسرەۋە بە ھىچ شىۋەيەك، بەلام ژمارەيەكى كەم لە زانايانى رۆژئاوايى - بۆ نمونە شىستىر و سارتون - راي نووسەرە ئىسلامىيە كۆنەكانيان ۋەرگرتۈۋە لە بارەى دانەرانى پەيامەكانەۋەو كارەكانيان گەپاندۈۋەتەۋە بۆ كۆمەللىك زانا كە لەوانەيە لە بەسرەدابۈۋىن.

لەگەل ئەم رايانەشدا زانايەكى تر بەناۋى (كوربان) ۋە پىئاسەيەكى ترى ھەيە بۆ (إخوان الصفا) و كە ئەمانە كۆمەللىك ياخود رىكخراۋىكەن لە پياۋانى زانست كە لە ھەمان كاتىشدا دەنگى بزۈوتنەۋەى ئىسماعىلى بوۋن. (۱۹)

مەسەلەى دانەرى پەيامەكان بوۋەتە بابەتلىكى فرەلايەن و كىشەۋ قسەۋ باسى تويژەرەكان بۆيە بپياردان لەسەر دانەرانى كارىكى سەخت و ژۋارەۋ بەشىۋەيەكى تەۋاۋەتى يەكللايى ناكىرتەۋە ئەۋىش بەھۋى ئەۋ نەپنى و شارۋەيىيە كە لەم كۆمەلەيەدايە.

باشتر وايە پىش ھىچ بپيارىك لەم مەسەلەيەدا بگەپىنەۋە سەر پەيامەكان خۇيان و كات و شۋىن و مەبەستەكان كە يارمەتيدەرن بۆ ناسىنى دانەرەكانى.

كات و شوئىنى إخوان الصفا و پەيامەكان

لە بۆ زانینی کاتی ئەم کۆمەلە پێویستە بگەرێنەووە ئەو سەرەدەمەى کە ئەم کۆمەلە تیایدا دامەزراو چالاکیەکانى دەست پێ کرد و پەيامەکانیان تیادا نووسی. ئەوێ گرنەگە بیزانین ئەوێهە کە پەيامەکان لەگەڵ ئەوێ کە فەرھەنگێکی رۆشنبیریە، رێباز و پەپرەو و سیستەمى ناوخییە بۆ رێکخراوەکە. و ناکرێت رێکخراویک کە چالاکی سیاسى و رۆشنبرى و زانستى ھەبێت، بەلام پرۆگرامیکی ناوخیی و فیکرى و سیستەمى کارى نەبێت.

ئەمەش ئەو دەگەنێت کە دانان و نووسینی پەيامەکان ئەگەر لەگەڵ دروست بوونی رێکخراوەکەدا نەبووبێت ئەوا زۆریش لێی دوانەکەوتوو.

تویژەر و لیکۆلەرەوکان لە دیاریکردنی زەمەنى پەيامەکاندا و نووسینیان جیاوازییان ھەیه:-

۱- ئیسماعیلیەکان دانانی پەيامەکان دەگەرێنەووە بۆ سەرەتاکانى سەدەى دووھم یان سەرەتاکانى سەدەى سییەمى کۆچى، لەم کاتەشدا ئەو ئیمامانە ژیاون کە ئیسماعیلیەکان پەيامەکانیان دەخەنە پال.

۲- (محەمەد فەرىد) و (شیدر) پێیان وایە کە کۆمەلەى (إخوان الصفا) لە فەیلەسوفە موسلمانەکانى سەدەى سییەمى کۆچین، و (فەرىد) دەرکەوتنى ئەم کۆمەلەى دەگەرێنێتەووە بۆ کۆتاییەکانى سەدەى دووھم و سەرەتاکانى سەدەى سییەم، و لەو سەرەدەمەو دەستیان کرد بە نووسینەووە پەيامەکان، بەلام لەوانەى پەيامەکان بەم شیوەو شیوازەى ئەمۆ نەبووبێت و ئەم ناوەشى ھەلنەگرتبێت تا ئەم دواىیە.

۳- کازانقۇ دەلى پەيامەکان لەماوەى نیوان سالانى ۴۱۸-۴۲۷ك وا دانراو، و لەم بۆچونەیدا پشتى بەستوو بە شیکردنەووە ھەندیک دیاردەى گەردوونى کە لە پەيامەکاندا ھاتوو و ئاماژەى پێى کراو.

۴- ژۆربەي ئۇ توۋىژەرەنەي كە لەسەر ئەم كۆمەلەيە نووسىويانە دەرگە وىتنيان دەرگە پىننەوۋە بۆ سەدەمى چوارەمى كۆچى و ھەر لەوانە ديارىي كىردوۋە بەنيوۋە دوۋەمى سەدەي چوارەم.

بەلامن (عمر الدسوقي) بۆ ئەو دەجىت كە چالاكىيەكانى (إخوان الصفا، دەرگە وىتە نىۋان سالانى ۳۳۴ك- ئەو سالەي كە بوەيەيەكان چوۋنە ناو غىراقەوۋە- و سالى ۳۷۳ك. (۲۰)

ئەم بۆچوۋنانەي سەرەوۋە كە باسگران پىشتيان نەبەستوۋە بەسەرچاۋەيەكى راست و دروست كە جەخت لەسەر ئەو سالانە بىكەتەوۋە بەلگە پىشتيان بە ھەندى راي لاۋاز بەستوۋە ناگاتە پلەي يەقىن و راستى. بۆيە پىۋىستە لەبۆ ديارىكردى سەردەمەكەيان و چالاكى و نووسىنى پەيامەكان و ۋەدوۋر لە راۋ بۆچوۋنى ھەلەۋ لاۋاز دەبى بگە پىننەوۋە سەر خودى پەيامەكان و ئەو دەقەنەي كە لەنىۋىدا ئامازەيان بۆ ئەو روۋداۋە مېژوۋىانە كىردوۋە كە لەو سەردەمەدا بوۋن و رايەكى راست و دروستمان دەدەنى بۆ ناسىنى مېژوۋى كۆمەلەكەۋ پەيامەكان لەوانە:-

۱- لە دەقەكاندا چەندە بابەتى مېژوۋىي ئەو سەردەمە باسكراۋە لەوانە باسى پياۋىكى زانا دەكات كە راقەي ژمارەكانى زانىۋە ناسراۋ بوۋە بە (أحمد الكيال) لە سالى (۳۱۳ك) كۆچى دوايى كىردوۋە.

و لە پەيامىكى دىكەدا باس لە (الانسان و الحيوان) دەكات كە رەخنەي (بەبەغايەكە) بۆ مرقف تيايدا باس لە چاۋدەرھىنران و كوشتن دەكات، و يەكەم خەلىفەش كە چاۋى دەرھىنرايىت خەلىفە (القاهر) بوۋە لە سالى ۳۲۲ كۆچىدا.

ۋە ھەرۋەھا لە پەيامىكى تردا باس لە كوشتن و بىرىن و لەعنەت كىردنى يەكتەر دەكات لەنىۋان ئەھلى شەرىعەتەكانداۋ باس لە (رافضى)يەكان و (جبرى و قدرى) و (ئەشاعىرەكانىش) دەكات ئاشكرايە كە ئىمامى ئەشعەرى لە سالى ۳۲۴ك يان ۳۳۰كۆچى كىردوۋە. (۲۱)

۲- ئىبن تەيمىيە نوسىنى پەيامەكانمان بۆ ديارى دەكات كە لە "پاش سەدەى سىيەمەوہ بووہ كاتەكەى نزيك بووہ لە دروست كردنى قاھيرەوہ". و ئاشكرايە كە (جوهر الصقلي) دەستى كرد بە دروست كردنى شارى قاھيرە سالى ۳۵۸ك، بەلكو (ئىبن تەيمىيە) ھەولەدەتات بۆ ديارىكردنى مېژووى نوسىنى پەيامەكان بەشيوەيەكى وردتر كە پشت بەخودى پەيامەكان دەبەستىت و دەلييت:

"ھەر لە پەيامەكان خۆياندا روونكراوہتەوہو نووسراوہ كە لە پاش ئەوہى نەصرانىيەكان دەستيان گرتووە بەسەر كەنارەكانى شامدا) و رۆمەكان دەستيان گرتووە بەسەر شامدا لە سالى ۳۵۱ك.

و پيەدەچييت (ئىبن تەيمىيە) پشتى بەو دەقە بەستىي كە لە پەيامەكانى (إخوان الصفا) دا ھاتووە باس لە ريزبەندى ئيمانداران دەكات "....ريزى پينجەم ئەوانەن كە لايەنگرانيەتى لە موحاممەدەكان و تىكۆشەرەكانى دژى دوژمنەكانى كە پارىزگارى لە كەلىنى ولاتانى پەيرەوى شەريەت بۆ ئەوہى دوژمنەكان سەرئەكەون بەسەرياندا و كاروبارى ئاينەكەيان لى خراپ بكەن.. ھەرەكو چۆن رۆمەكان كرديان بەناوچەو شويني موسلمانەكان). (۲۲)

بەو پيە پەيامەكان - بەگوێرەى راي ئىبن تەيمىيە - لەماوہى نيوان سالانى ۳۵۳ك - ۳۵۷ك دانراو نووسراوونەتەوہ وە (د.قۆاد معصوم) دەلييت:

ئەم راوبۆچوونەى (ئىبن تەيمىيە) مان پى قبوولەو دەقى پەيامەكانيش ئاماژەيان بۆ راستى وردروستى ئەم رايە كردووەو باسيان لەو كاتە كردووە كە لە دەقەكانى پيشوودا بۆ مان دەردەكەوييت.

ھەرەھا (القفطي) ئەو زەمەنەى ديارىكردووە كە گفتوگۆ لەنيوان (ابن سعدان) و (ئەبو حەيان) رويدا، كە لە سالى (۳۷۳ك) بووہو (زەيد كوپى رەفاعى) زيندوو بووہو تەوھيدى چاوى پى كەوتووە.

ئەمەش ئەو دەگەيەنييت كە كۆمەلەى (إخوان الصفا) لە سەدەى چوارەمدا بوون.

دوچار ده کړیت بلنن که ئه ریکخواوه له وانه یه دامه زرايیت له نیوه ی دووه می سده ی چواره می کچی، پاشان ده سترکا به دانان و نووسینی بابه ته کانی کتیبه که به شیوه ی په یامه کان ئه مه ش چند سالیکی خایاندووه (٢٣).

- شوینی کومه له ی (إخوان الصفا):

له په یامه کانداه شیوه یه کی ناشکرا و روون نابینن که باره گاو شوینی ئه م کومه له یه و شوینی دامه زرانندی ئه م ریکخواوه دیاری کرابیت، ئه وه ی که له به رده ستدا به قسه که ی (ته وحیدی) یه که پیشتی باسکرا که ده لیت ئه مانه له به سرده دا بوون و دروست بوون له قسه که یدا هاتووه له (زید بن رفاعی) یه وه که: (له به سرده دا ماوه یه کی زور ماوه ته وه له و ماوه یه دا چاوی به کومه لیک که وتووه ٠٠)

بوونی ئه م کومه له یه و دامه زرانندی له به سره دا جی سهرسوپمان و نامویی نییه، چونکه به سره به هو ی شوینه جوگرافییه که یه وه، که شوینی پیگه شتن و چاوپیکه وتنی پیاوونی روژه لات بووه له عه رهب و فارس و زه رده شتی و هیندی... هتد. له روژانی دروست بوونییه وه له سهرده می (عومری کوپی خه تاب) وه بووه ته شوینیکی گوره ی پیگه یشتن بۆ هه موو به شه رو شنییرییه جیاوازه کان، هر له ویدا (حه سنی به سری) و (واصلی کوپی عطا) ی سهروکی مو عته زیله کان و (نظام) و (الجاحظ) و (أشعري) و چنده ها که سایه تی و زاناو پسپور له هه موو بواره کانداه ده رکه وتن و شوین و په نجه یان دیاره له میژودا.

و له پاش ئه وه ی که دلنیا بوون له وه ی که شاری به غداد بۆ بانگه شه بلابوونه وه ی رتبازه که یان ئاماده یه کردیانه بنکه ی سهره کی خو یان و چالاکیه کانیا ن تیا دا ده ست پی کرد. (٢٤)

- سیسته می ریکخستنی کومه له ی (إخوان الصفا):

له ریگه ی خویندنه وه ی ریکخستنی ئه م کومه له وه ده بینن که ته مه نی تاکه کان رو لیکي گرنه و تاییه تی هه یه له ریزیهندي و هاتنه خواره وه ی هه رپه می له ناو ریکخستنه وه یاندا، چونکه ته مه نی مرو ژ له چند قوناغیک پیکی دیت، هر قوناغه و

پىداۋىستى و تايىبەتمەندى و قابىلىيەتى خۇي ھەيە. ھەروھە تۈنەي ئەقلى و ھۇشيارى تاكەكان رۆلى خۇي دەگىرپىت، لەبەر ئەوھەشە بۇ ھەر قۇناغىك ئەو شتەنەيان ديارى كىرۋوھە كە دەگونجى لەگەل سىروشتىدا. ئەم كۆمەلەيە خۇيان دابەش كىرۋوھە بەسەر چۈر پەلەدا كە ھەر پەلەيەك تايىبەتى خۇي ھەيە و تايىبەتە بە كۆمەلەيەك كەسەوھە كە ئەگەر سەرگەوتتوۋ بوو لەيەكەمدا بەرزەدەبىتتەوھە بۇ پەلەي دووھەم ھەتا پەلەي چۈرەم.

ئەو چۈر پەلەيەش ئەمانەن:-

پەلەي يەكەم:

ئەم پەلەيەش تايىبەتە بەو ئەندامە سەرەتايىيەنەي كە تەمەنيان لەننۇوان پانزە سالانە بۇ سى سال، ناو دەبرىن بە (الإخوان الإبرار الرحماء) ئەمانە بە پاكىتى جەوھەرى دەرونيان و ئامادەيى زەنى و زىرەكيان تايىبەتمەندى و خاۋەنى ئەو دەروونە پاكزەن. ئەمانە بەچىنى خاۋەن پىشەكان دادەنرىن و بىنەپەتى رىكخستىن پىك دىن.

پەلەي دووھەم:

ئەم پەلەيەش تايىبەتە بەو ئەندامەنەي كە لەننۇوان تەمەنى سى چل سالىدان، ناودەبرىن بە (الإخوان الإخبار الفضلاء)، ئەم پەلەيەش پەلەي سەرگىدە خاۋەن سىياسىيەكانن كە لەم قۇناغەدا فەلسەفە وەرەدەگىن و دەيخۇيىن، لەگەل ئەوھى سەرپەرىشتى برايانى پەلەي يەكەم دەكەن و سۆز و بەزەيى دەبەخشن پىيان.

پەلەي سىيەم:

تايىبەتە بەو ئەندامەنەي كە تەمەنى چل سالىان تەواۋ كىرۋوھە بەرەو پەنجا دەپۇن و ناودەبرىن بە (الإخوان الفضلاء الكرام) ئەمانە خاۋەن (ئەمرو نەھىن) و چارەسەرى ئەو كىشەو گىرەت و جىياۋازىانە دەكەن كە سەرھەلەدەت لەننۇوان براياندا بەشىۋەيەكى جوان و نەرم و لەسەر خۇ وە چاكى وباشى ھەلسوكەوت و بەپىۋەبىردن.

لەگەل ئەوھى كارى رىكخستىن و بانگەواز بەپىۋە دەبەن، ھەر لەمانەش بەرپەرسى ناۋچەو لەقەكان ھەلەدەبۇرپىت بۇ بەپىۋەبىردى ئەو بەش و لقانە.

پلەي چوارەم:

تاييەتە بەو ئەندامانەي كە تەمەنى پەنجا سالىيان تەواوكردووه ئەوانەن كە (يشاهدون الحق عيانا) (حق بەچاوي خۆيان و وەك خۆي دەبينن) كە ھىزىكى بەدەست ھاتووه لەپاش تەمەنى پەنجا سالى. ئەمە پلەي ھەكىم و داناکانەو ھەموو برايك بانگ دەكرى و بۆي ھەيە بگاتە ئەم پلەيە وە بەرزترين پلەيە لە بۆچوون و تىپوانىنياندا و ھەچ كەسك بگاتە ئەم پلەيە دەبىت بە (الواصلين) بەگوڤرەي گوتەو دەربىنى سۆفەت، ئەمەش ئامادەكارى بۆ بەرزبوونەو ھەمەلەكوتى ئاسمانەكان و گەشتن بە راستىيەكانى زىندووويونەو ھەمە پاداشت.

خاوەنى ئەم پلەيە ترۆپكى رىكخستن پىك دىنن و دەبنە سەرۆك و گەر تاييەتەمەندى و خەسلەتى پىغەمبەرى تىيادابوو گەر نا ھەموويان پىكەو ھەمە سەرۆك بە كۆمەلى و ئەمەش پىي دەلەين سەركرايەتى جەماعى.

ماكدونالد ئەم پلانەي ناو بردووه بە: - چىنى موديد و خويئندەوارەكان پاشان مامۇستاكەكان پاشان سەركرەدە يان مورشىدەكان پاشان نزيكەكان لە خودا يان (الواصلين).

كۆمەلەي (إخوان الصفا) - بەپىي بۆچوونى د.قواد - لەم دابەشكرەندەياندا كاريگەرى مېتۆدەكەي ئەفلاتونيان بەسەرەو ھەبىت لە پەرەردەو زانستدا كە ئەويش پلەكان بە چەند قۇناغىك ديارى دەكات.

ئەم كۆمەلەيە ھەريەك لەو پلانەي باسكران بەلگەي ئايىنى بۆ دەبينىتەو ھەمە پىشت ئەستۆرى دەكات بە دەقكى قورئانى بەم شىوہە: -

۱- بۆ قۇناغى يەكەم بەلگەي قورئان دەھىننەو ھەمە ھەرموئيت "وإذا بلغ الإطفال منكم الحلم" بنورە: ۵۹ ئەمەش پانزە سالىيەو ھەبىت كە تاكەكان ھەست بەھىزىكى ئەقلانى جياكەرەو ھەمە دەكەن.

۲- بۆ پلەي دووھم خودا دەھەرموئيت "و لما بلغ أشدة أتيانة حكما وعلما" يوسف، ۲۲ ئەمەش ھىزىكى داناييە لەسەر ھىزە ئەقلانىيەكە لە پاش تەمەنى سى سالى.

۳- بۆ پلەى سىيەم: خودا دەفەرموئىت "حتى إذا بلغ أشده وبلغ أربعين سنة قال رب أوزعني أن أشكر نعمتك التي أنعمت على وعلى والدي وأن أعمل صالحا ترضاه" (الاحقاف: ۱۵)

ئەمەش دەست پى دەكات بە ئامادەيى ھىزە (ناموسى) - شەرى، يەكە لە پاش تەمەنى ۴۰ سالى.

۴- بۆ پلەى چوارەم خودا دەفەرموئىت "يا أيتها النفس المطمئنة إرجعي إلى ربك راضية مرضية فادخلي في عبادي وادخلي جنتي" (الفجر: ۲۷-۲۸)

ئەم پلەيش دەست پى دەكات بە ئامادەيى و بوونى ھىزى (الملكية) بە ھەرى لە پاش پەنجا سالىيەو.

دەكرى بلّين ئەم رىكوپىكى و تەدەرۇجە لە پلەكانى (إخوان الصفا) دا پلەى بەرزبۇنەوھىە لە رىكخستندا و نزيكبوونەوھىە لە پلەى بالاوگەشتن بە راستىيەكان (۲۵). ئەوجا دىنە سەر كارەكانى (إخوان الصفا) و دابەشكردنى رىكخستەكەيان. -بانگەواز:

ئەم كۆمەلەيە بە ھەموو توانايەكان ھەولەدەن بۆ جىبەجى كردنى ئەو چەمكە تايبەتيەيان كە بللوكردنەوھى (الحكمة الخالدة) دانايەكى كۆتا نەبوو لەنۆ تاكەكاندا يان ئەوھى كە (السهروردى) لەم دوايە دا ناوى دەبرد بە (الحكمة اللدينة) كە مۆفەكان ئەم ھىكمەيان تىدايە بەشۆيەكى بەردەوام.

لە پاش ئەو مەتبۇون و شاراوھىيەى لە "ئەشكەوتدا" بە درىژايى خولەكانى پىشوى مۆثوى مۆفايەتى ئەم كۆمەلەيە ھەستان بە بللوكردنەوھى ئەو ھىكمەيە و رىنمۇنى قوتابىيەكانيان بۆ تەنيا راستىيەك كە ئەو راستىيە سەرچاوە و بنەرەتە بۆ ھەموو سەرچاوە و ژىدەرە جۆراو جۆرەكان كە زانست و ئىلھامەكانيان لى وەرگرتووە ھەروەكو باوھريان وايە كە بەرەكەت و خىرى كۆتايى لە ھەموو ھالەتەكاندا لەوھە سەرچاوە دەگرىت ئەويش ئايىنى (ئىسلام) ە كە دابەزىنراوە بۆ ھەقىقەت لەم خولەى ئىستاي مۆفايەتيدا و گەشتەنە بە مانا پەر جوان و تىگەشتنى تەواو و دروستە لە مۆفايەتى.

له روانگه وه بوو ئەم کۆمه له یه سوورین له سەر ئه وهی بانگه شه بۆ ریبازه که یان بکه ن و بلای بکه نه وه له نیو گه نه که کاندایه پیره کان، چونکه باوه ریان وابوو ده روونی گه نه که کان وه کو پهره یه کی سپی بۆ گه رده وه هیچ شتیکی له سەر نه نووسراوه زووتر ریبازه که قبول ده که ن وه ریده گرن، له په یامه کاندایه هاتوه ..

(... له سهرت پتویسته ئه ی برا خۆت سهرقال نه که یت به ئیسلحکردنی پیره په که که وتوه کان که له مندا لیه وه هه لگری چهنده ها بیروباوه پی خراپ و دابونه ریتی نزم و خووپه وشتی دپندانن. گه ر دواتکه ون چاک نابن، و ئه گه ر که میکیش چاک بن سه رکه وتوو نابن، به لام ده ست بگره به گه نه که کانه وه که سنگ رو لکی پاک و ته ندروستیان هه یه، ئاماده ن و حه زیانه له ئادابه کان و سه ره تان له تیپوانینیاندا بۆ زانسته کان) به م شیوه یه ش نه وه یه که دروست ده بیته که رکه به رایه تی و جه ده ل و ئاره زوبازی نازانیت و دوورده بیته له توندپه وی مه زه بی و بۆ ئەم بۆ چوونه شیان به لگه ی قورئانی ده هیئنه وه که خودا ده فره مویت (انهم فتیه امنوا بریهم وزدناهم هدی) الکف: ۱۳. و ده فره مویت (قالوا سمعنا فتی یذکرهم یقال له إبراهیم) الأنبیاء: ۶۰ و ده فره مویت (واذقال موسی لفتاه) الکف: ۶۰، (۲۶)

ئەم کۆمه له کاریان ده کرد بۆ ئه وهی ئەندامی تازه به یئنه ناو ریزی کۆمه له که و ئاماده کردن و ریکخستنیا ن به ریکخستنیکی پتویست و دروست به جیاوازی چینه کانه وه.

شیوازی کارکردن و بانگه وازیان وه ستاوه له سەر باوه پهیئان و باوه پیبونی به رامبه ر به م کۆمه له یه سه ره تا شیواز و قه ناعه تیکی هیمنانه به کارده هیئن و پاشانیش به کاره ییانی هیز له بۆ بلۆکرده وهی بانگه وازه که یان له قوئاعی کۆتاییدا، له مه شدا پشت به کاروکرده وه و قسه ی پیغه مبه ران ده به ستن و ده یانکه نه نمونه ی کار بۆ خویان. (۲۷)

شانەكان

ۋادىيارە كۆمەلەي (إخوان الصفا) كاريان بە سىستەمى (شانەي رىڭخستىن) كىردۈۋە بەكارمىناۋە كە ئەمىر ئەم شىۋەيە ناسراۋ و باۋە لەلەي پارتە ھاۋچەرخەكان، كە ئەندامانى ھەموو شانەكە بەشىۋەيەكى خولى بەسەر پەرشىتى بەرپىرسى شانەكە كۆدەبنەۋە بەيەك دەگەن بۆ كۆپىنچەۋەي بارىدۆخى گىشتى و تاۋتۆي كىردى و باسكىردى، و دىراسەكىردى ئەو رىئىمۇنىيەنى كە لەسەرەۋە دەھاتە خوارەۋە بۆيان.

ۋەكۆبۇنەۋەي خولى پەيپەۋدەكەن ئەمەش بەلگەيە لەسەر ئىلتىزام و پەيۋەستى رىڭخستىن لەناۋ ئەم كۆمەلەيەدا، بۆيە (برايان) لە ھەر كۆيىەكەن پىۋىستە ھەستىن بەم ئەركە و جىيەجىيە بىكەن. و لەپەيامەكاندا ھاتوۋە (پىۋىستە لەسەر برا كانمان خودا پالېشتىيان بىت لە ھەر شۆيىنەك بىن لەم ۋلاتەدا دەبىت شۆيىنەكان ھەبىت بۆ كۆبۇنەۋە تىايدا لەكاتى دىيارىكراۋدار، كەسى بىگانە نەيەتە ناۋيان، و تىايدا باس لە زانستەكان بىكەن و نەيىنچەكانى تىادا باس بىكەن).

(لە يەكەمەۋە پەيام بە پەيام بخويىتتەۋە تاكۆتابى...) و روونى بىكاتەۋە راڧەي بىكات بۆيان و گىرنگى بدات بە پتەۋكىردن و بەھىزكىردى پەيۋەندى لەنئۆان ئەندامەكاندا.
(۲۸)

جىفرەي نەيىنى

ئەگەر سەيىرىكى كارى ئەم كۆمەلەيە بىكەين دەبىنەن كە زۆر بەنەيىنچە كاريان كىردۈۋە ھەتاكو ئەۋەندە قۇل بۇۋنەتەۋە لە نەيىنى كارى رىڭخستىياندا نووسىنىكى تاييەتى بەزمانى تاييەتى خۇيان دانائەۋە ۋەكو ھاتوۋە لە پەيامى (الجامعە)دا- و كاريان پى كىردۈۋە، كە بەھۆيەۋە پەيامەكانى نئۆانيان دەگۆپىيەۋە لەنئۆان بانگەۋازكەران و بىنكەي سەرەكىيان ۋەدەلەين (ۋە بەباشمان زانى و بىنيمان، كە ئەۋەي دەمانەۋى بىنوسىن...بە پىت و وشەيەك كە خۇمان رىكمان كىردۈۋە رىزمان كىردۈۋە). (۲۹)

لەگەل ئەمەشدا كۆمەلەي (إخوان الصفا) جىفرەي تاييەتى خۇيان ھەبوو كە ئاماژە بوۋە بۆ شىتى تىرەك وشەكە ۋەك خۆي لە نووسىنەكانىياندا و تەنيا خۇيان لەو جىفرانە

تېدەگەشتن و كەسى تر تى نەدەگەشت ئەمەش زياتر رۆچۈنە لە پاراستنى نەينى يەكاندا.

لە رىكخستەكانياندا وادەردەكەوېت كە زۆر خۇيان پاراستوۋە لە ھەموو شتىكدا بۆ ئەۋەى نەينىيەكانيان ئاشكرا نەبېت لە ئارامى و ئاسايشداين.

بەلام دەبېت ھەلوپىستيان چۆن بېت ئەگەر ئەندامىك وازى ھىنا لەو كۆمەلە؟

لېرەدا پىۋىستە بەرپرەسى شانەكە پەيوەندى پىۋە بكات و ھەولېدات كارى تىبكات بۆ ئەۋەى بگەپىتەۋە ناوپىزەۋە (قسەى خۇشى لەگەل بگەن و بە نەرمونيان لەگەلېدا بچولېتەۋە...) ئەگەر سەرگەشى كرد (سزاكەى دەرچۈنە لە ھاۋەلېتى و پىشتى پى نەبەستىت و مامەلەى لەگەل ئاكرېت و قسەى لەگەل ئاكرېت لە زانستەكانماندا... و داۋا لە براكانمان دەكەين دورە پەرىزېن لىۋ)... (۳۰)

لەم قسانەش وا تېدەگەين كە ئەمانە بە سزا ئەدەبىيەكە كۆتادىنن لە دەقەكانىشياندا ھېچ ئامازەيەك نىيە بۆ سەپاندنى سزای مالى بەسەرىدا و پەنانابەن بۆ توندوتىزى...

لە كۆتايى ئەم بابەتەدا دەلېن:- ئايا كۆمەلەى (إخوان الصفا) ئەم رىكخستە فراوانەيان ھەبۋە كە ۋەستاۋە لەسەر بىنەپەتتىكى پتەو و چالاكىيەكى كارايان ھەبۋە، ياخود تەنیا دەرخستەن و دەرپرېنى وىنايەكى رىكخستىكى نمونەيىەو دەبېت و ابېت؟

ۋەلامدانەۋەى ئەم پىرسىارە زۆر سەختە، چۈنكە نەبىستراۋە كە ئەندامىكىيان تۆمەتى ئەندام بوۋنى بۆ ئەم كۆمەلە بەرەو روو كرايېتەۋە ياخود دادگايەك دادگايى يەكېك لە ئەندامەكانى كىرېت، ۋەلەلەيەكى ترەۋە دەرېت كە رىكخستەكانيان بەشىۋەيەك پىك ھاتبېت كە سىخوپى دەسەلات نەيتۋانى بېت بچېتە ناۋى و رىكخستەكەيانى بە زاندىت و بېيېتى. لەگەل ئەۋەى كە ئەندامەكانيان زۆر ئاگاداربۈۈن و ھەلسۈۈكەوت و كارۋچالاكىشيان جىي سەرنج و تېيىنى نەبۋە بەلەيانەۋە (۳۱)

په یامه کان

گه وړه ترین و مه زترین کار که ئەم کۆمه له کردییتیان و به جییان هیشتبیت پاش خویان و بوویته کولتوریکی گرنګ له میژووی نیسلامیدا و کۆکه ره وهی هه موو زانسته کان بیت و گشتگیر و هه مه لایه ن بیت و بوویته سه رچاوه یه کی گرنګی زانست و مه عریفه و فه لسه فه، و ته نیا بلندګۆ و نوسینګ بوو که بتوانیت له و سه رده مه دا باس له و بارودوخه زاله بکات به سه ر جیهانی نیسلامیداو شیکردنه وه ره خنه ی لی بگریت و نه خۆشیه کان دیاری بکات و چاره سه ری بۆ بدۆزیته وه. ئەم کارو کرده وه و نامۆزګاریانه کۆکرانه وه کرانه فه ره نګ و مه وسوعه یه کی گه وړه له چنه د کتیبیکي گه وړه دا دانران و ناونا (الرسائل) - (رسائل إخوان الصفا).

ئەم په یامانه فه ره نګیکي (مه وسوعه) یه کی، گه وړه یه و فراوانه زۆریه ی هونه ره روښنبیری و زانستییه ناسراو و باوه کانی ئەو سه رده مه و پیش خۆشی ده گریته خو له په نجاو دوو په یام له (هونه ره کانی زانست و سه یر و سه مه ره کانی دانایی و نوکته و خوړه وشت، راستییتي ماناکان له قسه کانی ئەهلی ته سه وفی پاکدا... ئەم په یامانه ش دابه شکران به سه ر چوار به شدا، له وانه ماتماتیکي فیترکردن، و جهسته یی سروشتی، و ده روونی ئەقلانی، و شه ری نیلامی). (۳۲)

بۆ زیاتر شارزابوون و ناګابوون له په یامه کان و دابه شکردنی باشتره بګه پیننه وه سه ر په یامه کان و تاوتویکردن و دیراسه کردنی به تاییه تی (الفهرست) ی په یامه کان که باس له دابه ش کردنی په یامه کان ده کات.

ریکخستنن په یامه کان:

له گه له ئەوه ی سیفه تی دووباره بوونه وه بوونی هه یه له هه ندی فیکره و بۆچوونی په یامه کاند، به لام شیوازی پیشکه شکردن و ده رخستنن بابه ته کان یه کده گریته وه له گه له فه لسه فه ی (أخوان الصفا) دا ئەم کۆمه له یه زانسته کان دابه ش ده کەن به سه ر سی جۆردا:-

۱- زانسته کانی ماتماتیک.

۲- زانسته کانی شهرع و دانراوه کان.

۳- زانسته فلهسه فییه ره واییه کان.

نهم زانستانه ش بو خوی دابه ش ده کریت بو: -

۱- زانسته بنه پره تییه کان: -

۱- خویندنه وه و نووسین

۲- سنتاکس و فره نکه کان

۳- ژمیریاری و مامه له بازارگانیه کان.

۴- زانستی عروض و قیاس.

۵- بیروباوه پری به ختی چاو به ختی خراب.

۶- بیروباوه پری سیحر و ئه ستیره ناسی و دوعاو فیل و هاوشیوه کانی

۷- ئیش و کارو پیشه کان.

۸- بازارگانی و کشتوکال و هاوشیوه کانی

۹- چیریک و ژیاننامه ی که سیتی.

ب- زانسته ئاینیه کان: -

۱- زانستی ته نزیل (دابه زاندن).

۲- زانستی ته فسیر.

۳- زانستی فره موده.

۴- زانستی یاساو شه ریه ت

۵- زانستی زوهد و ته سه وف

۶- رافه کردنی خه ون

ت- زانسته کانی فلهسه فه: -

۱- ماتماتیکیه کان پیک هاتوه له چوارگوشه ییه کان.

۲- زانستی (المنطق) لوجیک.

۳- زانسته کانی سروشت نه میش هوت به شه: -

ا- زانستى بنەما جەستىيەكان:- گرنگى دەدات بەو بنەمايانەى كە تەحەكۇم بە جەستەو دەكات.

ب- زانستى ئاسمان:- پىكھاتوو لە زانستى ئەستىرەكان و جولەى ھەسارەكان.
ت- زانستى گەردوون و خراپەكارى:- پىكدىت لە مەعريفەى ھەر چوار بنەماكان و گۇرپانكارىيەكانى، (ئاگر و ئاۋوھەواو زەوى) و كانزاو درەخت و گيانداران لىۋەى دىتەبوون.

پ- زانستى رووداۋە كەشىيەكان:- پىكدىت لە ناسىنى گۇرپانكارىيەكانى كە شوھەواو كارىگەرى ئەستىرەكان و رەشەباو ھەورەبروسكە... ھتد.

ج- زانستى كانزاكان.

ح- زانستى دارودرەخت (روەك)

خ- زانستى گيانداران.

۴- زانستە ئىلاھىيەكان:- لەمانە پىك ھاتوو:-

ا- زانستە رۇحانىيەكان.

ب- زانستە دەروونىيەكان.

ت- ناسىنى خوداۋ سىفائەكانى.

ت- زانستى رامىيارى:- پىكدىت لە زانستى پىغەمبەرايەتى. (۲۳)

پشت ئەستورى بەم شىۋە دانان و رىكخستەنە، كۆمەلەى (إخوان الصفا) بە جورىك پەيامەكانيان رىكخستوو كە ھەموو پرۆژە مەعريفى و زانستىيەكان بگىرەخۇ: بە زانستەكانى ماتماتىك و لۇجىك دەست پىدەكات و تىدەپەپى زانستەكانى سىروشت و لاشەيىەكان لەۋىۋە بۇ زانستەكانى دەروونى و كۇتايىدىت بە زانستەكانى لاھوتى.

لەپاش ئەم دابەشكرندە بۇ زانستەكان لەلايەن ئەم كۆمەلەيەۋە دىينە سەر چۆنىەتى دابەشكرندى پەيامەكان، جگە لە (الرساله الجامعه) پەيامەكان لە پەنجاۋ دوو پەيام پىك دىت و لە پىرستى پەيامەكانىشدا، پەيامەكان كراۋە بە چوار كۆمەلەۋە (كتىبەۋە) بەم شىۋەيەى خوارەۋە:-

یەكەم:- پەيامەكانى ماتماتىكى (فېزىيونى ماتماتىك) ئەم بابەتە دەگىرتەخۇ:-

ژمارەيان چوارە پەيامە لە:-

۱-ژمارە تايىبەتەندى و ماهىت و چەندىتى و چۆنىەتى ژمارە.

۲-لە ئەندازىارىداو روونكردەوہى ماهىتە چەندىتى چۆرەكانى و چۆنىەتى

بابەتەكانى ئەندازىارى.

۳-لە ئەستىزەكاندا، نىواختىك بۆ پىتناسەى پىك ھاتەى گەردوون و سوپانى

ئەستىزەكان...

۴-لە مۇسقىدا، و روونكردەوہى ئەوہى كە ئاواز و سۆزەكان كاريگەرييان ھەيە لە

دەروونى گويگەرەكاندا.

۵-لە جوگرافىدا، ماناي وىنەى زەوى و ھەرىمەكان..

۶-نرخ و بەھاي فېزىيون بۆ ئەم بابەتە.

۷-۸-لە پىشەپىيە زانستىيە تيورى و زانستى و پىشەپىيەكاندا.

۹-قەسەو كىردارى پىغەمبەران و ھەكىم و داناکان و وتەكانيان.

۱۰-۱۴-لە لۆجىكدا (المنطق) (ئەمانە لەخۆدەگىرت:-

(لە ئىساگوجىدا- ئەو شەش و شانەن كە فەيلەسووفەكان بەكارىانھىناوہ لە

(المنطق)دا.

لە دە وتەكاندا- كە ھەرىكەيان رەگەزىكە لە بوونەكان، قاتىغورىاس.

لە بارىمانىاسدا:- قەسەكردنە لە دەستەواژەكان و دەرىپىنى ماناكاندا بەپاستىتى.

لە ئەنالىتىقاي يەكەم و دووہم:- كە قىياس و بەلگە دەگىرتەوہ.

كۆمەلەى دووہم:- زانستە سروشتىيەكان (جەستەپىيە سروشتىيەكان)

ژمارەيان ھەقەدە پەيامە لە:-

۱-ھىولاو وىنەو ماهىتەتياندا، كات و شوين و جولە چىيە؟

۲-لە ئاسمان و جىھاندا، روونكردەوہى چۆنىەتى چىنەكانى ئاسمانەكان و

چۆنىەتى پىكھاتەى گەردوون.

۳-لە گەردوون و خرابەكاریدا.

۴-لە شوئینەوارە بەرزىيەكاندا، مەبەست لىئى روونكردنه‌وہى چۆنيەتى رووداوى كەشوه‌واو گۇرپانكارى ھەوا لە روناكى و تاريكىدا، گەرمى و ساردى.

۵-لە چۆنيەتى پىكھاتنى كانزاكاندا، چەندىتى جەوھەرە كانزاييەكان، و چۆنيەتى دروستبوونى لە ناو زەويدا.

۶-لە ماھىيەتى سروشت و چۆنيەتى كردارەكانى.

۷-لە رەگەزەكانى درەخت و رووھەكدا و جۆرەكانى.

۸-لە رەگەزەكانى گيانلەبەر و مەبەست لىئى روونكردنه‌وہى رەگەزەكانى گيانلەبەرانە و چەندىتى جۆرەكانى.

۹-پىكھاتەى جەستەيى و رۆشنكردنه‌وہى كە مرۆف جىھانىكى بچوكە.

۱۰-لە ھەست و ھەست پىكراو، مەبەست لىئى روونكردنه‌وہى چۆنيەتى دەركردنى ھەستەكان و ھەست پىكراوھەكان.

۱۱-لە شوئىنى چاندنى نوتقە و چۆنيەتى پەيوەندى بە نەفسەوہ.

۱۲-لە ماناى قسەى حەكىمەكانەوہ كە (مرۆف جىھانىكى بچوكە).

۱۳-چۆنيەتى بلاوبوونەوہى گيانە پارچەيىەكان لە جەستە مرۆيىەنداو لە لەشە سروشتىيەكاندا.

۱۴-لە روونكردنه‌وہى توانستى مرۆف لە مەعارىفەكاندا تا چەندىكە.

۱۵-لە ماھىيەتى مردن و ژيان.

۱۶-ماھىيەتى چىژ و ئازارى جەستەيى و رۆجى.

۱۷-لە ھۆيەكانى جىاوازى زمانەكان و يئەى خەتەكان و دەستەواژەكان و چۆنيەتى بنەماكانى مەزھەب و ئاين و راو بىروباوہ پەكان.

كۆمەلەى سىيەم: - زانستە دەررونيە ئەقلانىيەكان.

لە كۆمەلەى پەيام پىكھاتووە ژمارەيان دە پەيامە لە: -

۱-لە بنەما ئەقلەكاندا لەسەر راي فيساگۇرسىيەكان.

۲- لە بىنە ما ئۇ قىلىپ كاندالە سەر راي (إخوان الصفا و خلان الوفا).

۳- لە ماناي و تەى حەكىمە كان. كە جىهان مۇقىكى گەرەپە.

۴- لە ئۇ قىل و مەقۇلە كاندا.

۵- لە بازىنى و سۇپانە ۋە خولانە ۋەدا.

۶- لە ماھىيەتى عىشق و خۇشەۋىستى دەرۋىنپە كان و حەز و شەۋقى بۇ يەك بوون

(الاتحاد).

۷- لە ماھىيەتى زىندۇبۇنە ۋە (صور) و حەشرو قىامەت و حىساب.

۸- لە چەندىتى رەگەزى جولە كان و چۆنىيەتى جىاۋازى و بىنە ماكان و مەبەستى.

۹- لە ھۇ و ھۇكارە كان.. مەبەست لىنى زانىنى بىنە ماكانى زانستە و ھۇكارە كانى.

۱۰- لە سنوور و وىنا كاندا. مەبەست لىنى ناسىنى راستى شتە كان و ماھىيەت و رەگەز

و جۆرە كانى كۆمەلەى چوارەم:

لە زانستە ناموسىيە ئىلاھىيە كان و شەرى ئاينىيە كاندا، ژمارەيان يانزە پەيامە

لە:-

۱- لە بىرۋاپ مەزھەبە كاندا، لە ئاينە شەرىيە ناموسى و فەلسەفەيە كاندا..

۲- لە ماھىيەتى رىگاۋ بۇ لاي خودا، و چۆنىيەتى گەشتى پىي.

۳- لە روونكردنە ۋەى بىرۋاپى (إخوان الصفا و خلان الوفا).

۴- لە چۆنىيەتى پىكە ۋە ژيانى (إخوان الصفا) و ھازىكارى يەكتى بە راستگوىى و

خۇشەۋىستى تەندروست و پاكىتى شەفەقە ۋە بەزەيى.

۵- لە ماھىيەتى باۋەپ و خەسلەتى ئىماندارانى راستەقىنە.

۶- لە ماھىيەتى ناموسى ئىلاھى و دانانى شەرى، مەرجه كانى پىغەمبەرەيەتى.

۷- لە چۆنىيەتى بانگەۋاز بۇ خودا.

۸- لە چۆنىيەتى كارە كانى رۇحانىيە كان و جىۋكە و فرىشتە نىكە كان و شەيتانە

دەرگراۋە كاندا.

۹- لە چەندىتى جۆرە كانى سىياسەتدا.

۱۰- چۆنىەتتى رىكخستىنەۋەى جىهان.

۱۱- لە ماھىيەتتى جادو سىحر و تەلاسىمەكان. (۳۴)

پەيرەو | مەنەھج اى پەيامەكان

ھەر فېكرەو قوتابخانەيەكى سىياسى يان فەلسەفى، يا ھەر قوتابخانەيەكى تر ياخود ھەر دەستەو تاقمىك مەنەھج و پروگراممى تايىبەتتى خۇى ھەيە بۇ ئەندامان و لايەنگرانى، و ھەلگىرى چەندەھا مانشىت و لائىحە و سىماو خەسلەت و ناۋى تايىبەتتى خۇيەتتى.

پەيامەكانىش خاۋەن بەرنامەو پەيرەو و پروگراممىكى تايىبەتتىيەو ئامانچ و مەبەست و ئاكامى خۇيان ھەيە كە جودا دەكرىتەۋەو جىاۋازە لە نووسىنە فەلسەفى و زانستىيەكانى تر، پەيامەكان تەنھا نووسىنىك نىن، بەلكو لىكۆلىنەۋەو شىكرەندەۋەو رەخنەو خويندەۋەى رەۋشى ئەو سەردەمەيەو، فېكر و زانايى چەندەھا زاناو فەيلەسووف و ھەكىمى ئەو ۋەختەيە و كەتەلۆك و رىياز و قوتابخانەيە بۇ ئەندامان و دواكەوتۋانى، ھەر لەبارەى پەيامەكانەۋە تەۋھىدى دەللىت:-

"پەيامەكان ھەموو ھونەرىكى بەبى سنوور و تىروتەسەلى لەخۇ گرتوۋە، ھەر لە پەيامەكاندا ئەفسانەو دركەو ھەلبەستراو لكىنراۋى تىدادايەو راستىيەكان لە بەر زۆرى ھەلە تىايدا نەقۇم بوون) (۳۵

نزيك لەم بۆچۈنە و تەيەكى (أبو سليمان السبحستاني) يە كە دەللىت: "ماندووبوون و شوئىنى نەگرت، دايانناو ھىچيان دەست نەكەوت، لە دەۋرەى سوپانەۋەو نەگەشتە ئاكام، گۆرانىان وت و سەماو ھەلپەركى نەبوو، چىنەنەۋە، بەلام بەتەنكى و ناپىكى، دووركەوتنەۋە لەناۋەند و لەچواردەۋرىدا بوون). (۳۶)

لېرەدا پرسىيارىك دىتەگۆرى ئايا پەيامەكان تايىبەت بوون بە كەسانى پىسپۆر و شارەزا و ياخود بۆ كەسانى سەرەتايى و گىشتى خەلك بوو؟ ياخود بۆ ئەۋكەسانەيە كە رۆچون لە فەلسەفەدا يان رىگاي پىسپۆريان گرتوۋەتەبەر لەم بوارەدا.. يان بۆ ئەۋانەيە

که تازه ريځای زانست و فيزيون ده گرنه بهر؟ کومه لهی (إخوان الصفا) ش له باره ی ئه م
پرسپاران ه وه وه لامي خو يان يان ه ه ي وه له په يامی پان زده ده لئین:

"کاره کانمان په يامه کانه، و نووسين و قسه کانمان کور تکر دووه ته وه تي اي دا وه کو
ده لاقه وه ده روازه وه سهره تايه ک بؤ نه وه ی فيرخوازه کان تي يگن له په يامه کان و
ته ماشا کردن و تي پوانيني ئاسان بيت لای تازه پيگه يشتووه کان".

هه روه کو له کؤتا په يامياندا ده لئین: "ئيمه چ کار يک چاک و باش بيت بؤ کاروباری
برا کانمان حه زده که ين و ئاره زوومه ندين له بهر نه وه ی زؤريه ی ئامانجه کانمان له وانه و بؤ
وانه ئه م کت يبه مان بؤ راخستون و والا کردن، و ناسين و زانيني بنه ماي کاروپيشه
زانستي و کرده ييه کانمان تي اي دا باس کردووه و ئاماده مان کردووه به پيی تواناو به يارمه تي
خودا، نه وه ی وای لي کردن له سهر ئه م کاره نه وه بوو که تنه ا يه ک زانست و
پيشه يه کمان باس نه کردووه، به لکو ئيمه ده زانين که سروشت و کرؤکی خه لکه که
جيا وازه وه هريه که يان حه ز له کارو و زانست يک ده کات که بگو نجي ت له گه ل سروشتيدا..
هه ربؤيه له په يامه کاندا له بنه ماي پيشه و زانست و زان يار ييه کانمان تي اي دا باس کردووه و
بيي ته يارمه تيده ر بؤ سهره تاييه کان و وه رزش يکيش بؤ فيرخوازه کان.. (۳۷)

کومه لهی (إخوان الصفا) له په يامه کان ياندا باسيان له هه موو هونه ر و روشنبيري و
پيشه يه ک کردووه و قسه يان له سهر ئايين و فه لسه فه و ميتافيزيک و ماتماتيک و
زانسته کانی تر و ره وشت و هه ل سوکه وت و په روه رده و شيعر و نه ده بی و ده روونی
مروؤ... هتد. کردووه. به لآم نه گه ر روشنبيري وه کو و تراوه: - شتيک له هه موو شتيک
بيت نه و ا په يامه کان به و شيويه ين و هه ولدانه بؤ پراکتيزه کردني نه و مه فهمه بؤ
روشنبيري له قؤناغی يه که مدا. ئه م کومه له يه زياتر بايه خيان ده دا به بلاو کردنه وه ی
روشنبيري يه کی گشتگيري و هه مه بو ار و هه مه لايه ن.

هه روه کو يه ک يک له تو يژه ره کان ده لئيت: -

"که ماده و موفره داتی په يامه کان زياتر کورته و پوخته و پراکتيزه کردنه کانه
له نيؤ په يامه کاندا نه ک تي پوانيني کی قول و روچوو له زانست و فه لسه فه دا".

تويژه ريكي تر دهلي: "په يامه كان وهكو مه وسوعو فهره نكيك وايه كه مه سه له
فهلسه فييه سهره تاييه كاني به شيوازيك والا كرووه و ناساني كرووه كه له گهل نه قليه تي
گشتيدا بگونجيت و دور نه كه ونه وه و هلته نه ين له فهلسه فه". (۳۸)

هم شيوازه له نووسينه وه ي په يامه كان كه موكرتي نيه ب په يامه كان به لكو
ده لالت و به لگه يه ب تووانييه كي به رز ب وهرگرتني و جيگريووني زانستي تاييدا.

سهرچاوه ي په يامه كان

كومه له ي (اخوان الصفا) و په يامه كانيان رولتيكي كاريگرو بالا گرنگيان هه بووه له
كوكردنه وه و يه كخستنه وه و ري كخستنه وه ي زوريه ي مه عاريف و زانسته ئيسلامييه كان
به شيوه ي مه وسوعه يه كي كوكراره.

هر تويژينه وه نووسين و بابه تيكي فهلسه في پشت ده به ستي به چند سهرچاوه و
ژنده ريكي مه عريفي و باوه پيكر او سود له و فيكر و بوجوون و رايانه وهرده گريت كه له
پيشخويديا هه بووه هه ندئ جاريش كاريگري ده بيت و ياخود دووباره بوونه وه ي پيش
خويه تي يان چاكسازي تاييدا ده كات په يامه كانيش وهكو نووسينيك و كاري مروفه كان
له وه تي ناپه ريت كه سوود و كه لكي له هه ندئ سهرچاوه و فيكر و ئايدولوجي ي پيشخوي
وه رگرتبيت و كاريگري هه بيت به سهر نووسه ري په يامه كانه وه.

ليړه دا باس له راو بوجووني ه و زاناو تويژه رانه ده كه ين كه قسه يان له سهر هم
بابه ته كرووه، ياخود په يامه كان ئاماژه يان به و سهرچاوه كرووه يان نه خير..؟

زانايه كي ه لمان ي به ناوي (فلوگل) له نوسينيكيديا له باره ي كومه له ي (اخوان الصفا)
و په يامه كانه وه جهخت ده كاته وه له سهر ه وه ي كه سروشت و پيكاها ته ي په يامه كان
ه قلانيه ت و موعته زيلي پيوه دياره. به لام نه گهر سه يريكي بيرويا ه قلانييه كاني
موعته زيله بكه ين له لايه ك، وه بيروبوچوون و تيروانيه كاني هم كومه له يه له باره ي
زانسته گهر دووني و ه و ديو سروشتييه كانه وه (ميترفيزيكا) له لايه كي تره وه، ده بينين

راكەى فلوگل زەحمەتە تىگەشتىنى و ۋەرگرتىنى، بەلەم لەگەل ئەۋەشدا چەندەھا زانانى ھاۋچەرخى سەدەى بىستەم ئەم رايەيان پىقبولەۋ پىشتىگىرى دەكەن، لەۋانە:—

(براۋن Browne و نىكلسۇن Nicholson) ھەمان بۆچۈنەيان ھەيە.

لەكاتىكدا (مىگل ئاتن بلاتىوس) پىيوايە كە پەيامەكان پىكھاتوۋە و برىتتەيە لە تىكەلئى نىۋان (سروش و ئىلھام)ى ھەريەك لە شىعەو موغەزىلە.

و لەبەر پىيوستى ژيان و بىروياۋەپى ئەۋانەى كە (بوركلوس) ناويان دەبات بە زنجىرەى زىپىنى فەيلەسوفە فېساگۇرسىيەكان، ھەروەھا "ۋەكەر لەجىھانى ئىسلامىدا ناۋزەد دەكرىت بە كۆمەلەى جابرىيەكان بۆ شايتمەندى مېژۋىيى وادەكات كە كارى بەدۋاداپچوۋنى سەرچاۋەى پەيامەكان ۋەربىگىرىت لە سەرچاۋە (فېساگۇرسىيەكان و جابرىيەكان) لە ژۆرىيە زانىارىيە گەردۈۋىيەكاندا.

ئەم كۆمەلەيە پىتيان وايە و چەند جارىك دوۋپاتيان كىرۈۋەتەۋە لە پەيامەكاندا كە ئەۋان لە دۋاكەۋتۋان و لايەنگرانى (فېساگۇرس و نىقوماخوسن) بەتايىبەتى لەۋ بۋارەى كە پەيوەندى ھەيە بە خويىندەۋە لىكۆلىنەۋە لەسەر (ژمارەكان) كە دايدەنىن بە كىلىلى تىگەشتىنى سىروشت و شىرۋقە و رافەى رەمى مېتافىزىكى بۆ ژمىريارى و ئەندازىارى. ئەمانە لەگەل ئەۋەشدا فېساگۇرسىيەكان بەراۋرد دەكەن بە (ھەپانىيەكان) كە پەيوەندىيان ھەيە بە (براينەۋە). ئەۋەى پەيوەست بە پەيوەندى (إخوان الصفا) بە (جابرى كۈپى ھەيىانەۋە) رەنگدانەۋەى نوۋسىنەكانىيەتى لە پەيامەكانداۋ سوديان لىۋەرگرتۋە.

كەۋاتە بەۋپىيە پەيامەكان: "فەرھەنگىكى زانىستىيە خاۋەن سىروشتىكى فېساگۇرسىيە، دەستى پىكردۈۋە بەشىۋازىكى (ئىسماعىلى—باطنى).

ئەگەر بگەرپىنەۋە سەر (جابرى كۈپى ھەيان) خۇى پىيوابوۋە زانىارى و زانىستەكانى داناكانى يۋنانى بەتايىبەتى زانىارى فېساگۇرس و بالىنوس نەبوۋەتە تەنھا سەرچاۋە ژىدەر بۆ فەلسەفەۋ زانىستەكەى بەلكو ئەۋ ھىكەمەت و دانايى يەمەنىيە

كۆنەكانى ۋەرگرتوۋە لەگەل ئەۋەشدا خويىندە ئاگادار بوۋە بە زانستەكانى
ھىندۇسىش.

گرنگى ئەم سەرچاۋانە ھەرچۆنىك بىت، ئەۋەى كە گومانى تىدا نىيە ئەۋەىە كە
كۆمەلەى جابرى ژمارەىەك لە رەگەز و بىنەماى خاۋەن بىنەپەتى فىساگۇرسى و
ھەرمەسى دەگرىتەۋە سودى لىۋەرگرتوۋە.

لەگەل ئەۋەشدا ھەندى فىكرە كە دەدرىتە پال فورس و ھىندىيەكان و ھەندىك لە
چىنىيەكان كە سوودىش لەۋانە ۋەرگىرايىت. (۲۹)

ئەم پەيۋەندىيە توندەى كە ھەيە لەنتىۋان پەيامەكان و كۆمەلەى جابرىدا ۋادەكات
سەرچاۋەكانى جابرى، ھەرۋەھا بەشىۋەىەكى سىروشتى بىنە سەرچاۋە بۆ (إخوان
الصفاء)، و پىرست و ناۋەپۆكى پەيامەكانىش ئەم راستىيە لە بارەى سەرچاۋە
گىشتىيەكانەۋە دوۋپات دەكاتەۋە كە ئەگەر سەيرىكى پەيامەكان بىكەن ئەۋە پەيۋەندىيە
بەتىنە دەبىنەن لە كارىگەرى و شۆپنەۋارى فىساگۇرسى - ھەرمەسى لەسەر بىرۋاۋەرى
ھەرانىيەكانەۋە ھەلسوكەۋىتان. ھەرۋەھا كارىگەرى فەلسەفەى (المشائىة) لە ھەندى
بابەتدا، ھەرۋەھا ھەندى كارىگەرى و شۆپنەۋارى فارسى و ھندى بە روۋنى دەبىنرىت لە
ھەندى بەشدا كە پەيۋەندە بە بابەتە جوگرافى و ژىنگە و مۇسقىاۋ زامانەۋانىيەكانەۋە.

لەگەل ئەمانەشدا قورئان كارىگەرى ھەبوۋە زۆربەى تىپۋانىيەكانى (إخوان الصفا)
دەگرىتەخۆۋ ھەندى لە بەشى زانستى گەردوۋنىان بە زاراۋە قورئانىيەكان راڧە كىردۋە.
ناكرىت سەرچاۋەكانى (إخوان الصفا) دابىت تەنھا بە دەقىكى مېژۋىيە و بەس،
چۈنكە ئەۋان بەخۆپنەرانى رادەگەيەنن لە يەكى لە بىرگە درىژەكانى پەيامەكەياندا كە
سەرچاۋەكانىيان ھەمەلەيەن و گىشتىگىرە، لە دابەزىنراۋ و سىروشتى و لەپال دەقە
نوۋسراۋەكاندا ئەمانە ھەموۋى دەگرىتەخۆ.

لە پەيامەكەياندا دەللىن:-

لە پەيامى دوۋەمدا باسماۋ كىردۋە كە زانستەكانمان بە گىشتى لە چوار كىتىب
ۋەرگرتوۋە،

يەكەمىيان: ئەو كىتەبە نووسراوانە يە لەسەر زارى ھەكىم و فەيلە سووفەكان دانراوہ لە ماتماتىك و زانستە سروشتىيەكان، دووہەمىيان: ئەو كىتەبە دابەزىنراوانە يە كە پىنغەمبەران ھىناويانە وەكو (تەورات و ئىنجىل و فۇرقان و قورئان)... ھەند.

سەيھەم: كىتەبە سروشتىيەكان، ئەویش وئەنى شىۋەى بونەكانە بەو شىۋەى كە ئەمۇ ھەيە لە پىكھاتەى گەردوون و بەشەكانى بورجەكان جولەى ئەستىرەكان و ھەسارەكان.

چوارەم: لە كىتەبە ئىلاھىيەكان وەرگىراوہ كە كەس ناتوانىت دەستى لىدات تەنيا فرىشتە پاكەكان نەبن.

كەواتە چوار (كىتەب) ھەيە كە (إخوان الصفا) زانستەكانىيان لىۋەرگرتبىت ئەویش كىتەبى ماتماتىك و زانستەكانى دىكە، كە پىشتەر نووسراوہ تەوہ، و كىتەبە پىرۆزەكان، و فېكر و را ئەفلاتونىيەكان بۆ شەكل و شىۋەى سروشت، و كىتەبى سروشت و نىگا لە فرىشتەكانەوہ ياخود ناو دەبرىت بە (الكشف العقلى) "ئاشكرا كەردنى ئەقلى" لە زاراوہى ھاوچەرخدا. (۴۰)

سەرچاۋەو پەرەزەكان:-

۱- الفكر التربوي في الاسلام، د. محمد حسن العميرة. ص ۱۶۹، و ظهر الإسلام، أحمد أمين ج ۲ ص ۱۴۳.

۲- تاريخ الفلسفة في الإسلام، ص ۹۵

۳- إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم، ص ۱۹.

۴- ظهر الإسلام، ج ۱ ص ۱۰-۱۱، إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم، ص ۲۰-۲۳، تاريخ الإسلام السياسى، ج ۲، ۴۲۳.

۵- الكامل في التأريخ ج ۱۶۱/۶، تاريخ الإسلام السياسى ج ۳ ص ۴۲۳، إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم، ص ۲۶-۲۷.

۶- دراسات في العصور الإسلامية، ص ۸۰

۷- ظهر الاسلام ج ۲/۲۲۸ تأريخ الاسلام السياسى ج ۳ ص ۴۲۴ إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم ص ۲۶-۲۷.

۸-ظهر الإسلام، ج ۲/ص ۲۴۵-۲۴۶. إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم ص ۳۴-۳۵.

۹- إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم، ص ۳۹.

۱۰-سهرچاوهی پیشو ص ۳۹-۴۰. ظهر الإسلام، ص ۹۵.

۱۱-رسائل إخوان الصفا ۱۶۵/۴.

۱۲-ئەکادیمیە فەرەنسە، دامەزێنەرەکی (کاردینال ریشیلیو)ی گەرەو وەزیرانی لویسی

سیازدەهەم و حاکمی فەرەنسا بوو لەسالی ۱۶۲۵.. إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم، ص ۶۸.

۱۳-ظهر الإسلام ۱۴۳/۲، إخوان الصفا، ۵۶-۵۸.

۱۴-رسائل إخوان الصفا هویته و محتواها.

۱۵-أخبار العلماء بأخبار الحكماء، ۵۸.

۱۶-گروهی ئیسماعیلی: - ئەم ئاوە وەرگیراوە لەناوی ئیمامە کە یانەو (إسماعیل بن جعفر

الصادق) کە دەکاتە ئیمامی حەوتەمی شیعەکان، و ناویراون بە (السبعیة)، وە بە (التعلیمیة) لەبەر

ئەوێ بنەمای رێبازەکیان بریتییه لە پوچەڵکردنەوێ راو بۆچوونە ئەقلییەکان و بانگەشەکردنی

خەڵک بۆ فێربوونی زانست لە ئیمامە مەعسومەکانەو، و تیگەیشتن لە زانستەکان لە رێگەی فێربوون و

زانینەو دەبێت لای ئەمان و (بروکلمان) پێی وایە: - کە بناغە و تەعالیمی ئەم رێبازە بونیاد نراوە

لەسەر تیگەڵکردنی مەزھەبە ئاینییە جیاوازهکان و راوێچوونە سیاسی و کۆمەلایەتی و بنەما فەلسەفی

و زانستییە جۆراوجۆرەکان.

ئەم گروھە سەرەتا وەکو تاقمێکی میانپەرەوی شیعە دەستیان بە بانگەشە کردن و کارکردن کرد،

بەلام ئەم گروھە گۆزان هات بەسەریدا و گەشتە ئەوێ کە ئەم گروھە کۆکراوەبن لە نێوان ئیلحاد و

ئیباحیەتداو داوای ئازادی رەها بکەن لە هەموو کار و هەلسوکە و تێکدا) ئەم گروھە لە کۆتاییەکانی

سەدەی (۳۰۰ک) کۆتایی سەدەی (۴۰۰ک)دابوون. سوود لە (دراسات في الفرق والعقائد الاسلاميه)ی

د.عرفان عبدالحمید وەرگیراوە. ل. ۶۰.

۱۷-رسائل إخوان الصفا هویته و محتواها.

۱۸- إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم ۵۳-۵۴.

۱۹-رسائل إخوان الصفا هویته و محتواها.

۲۰- إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم ۵۹-۶۰.

۲۱-الرسالة ۲۲-۳۶۱/۲، الرسالة ۳۱-۱۶۱/۳.

۲۲-بغية المرتاد، ابن تیمیة- مجموعة الفتاوي ۵/۵، تأريخ الإمام الإسلامية (الدولة

العباسية) ۳۸۹.

۲۳- إخوان الصفا فلسفهم و غایتهم ۶۴.

٢٤- سرچاوهی پيشوو. ٦٥-٦٦.

٢٥- ظهر الإسلام ١٤٧/٢، تاريخ الإسلام السياسي ٣/، إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم ٧٣-٧٦، رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٢٦- الرسالة ٤٥-٤١/٤.

٢٧- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ٨١.

٢٨- الرسالة ٤٥-٤١/٤، الرسالة الجامعة ٢/٣٩٧-٣٩٨.

٢٩- الرسالة الجامعة ١/٧٢٥.

٣٠- الرسالة الجامعة ٢/٤٠١، الرسالة ٤٧-٤١/٤-١٢٧-١٢٨.

٣١- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ٨٥.

٣٢- الرسائل-الفهرست-١/٢١.

٣٣- رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٣٤- الرسالة ١/٢١.

٣٥- الإمتاع والمؤانسة، ٢/٥.

٣٦- سرچاوهی پيشوو. ٢/٦.

٣٧- الرسالة الأخيرة ٤/٣٩٤.

٣٨- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ٩٧-٩٨.

٣٩- رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٤٠- سرچاوهی پيشوو.

سرچاوه كان:-

١- قورثاني پيرؤز

٢- أخبار العلماء بأخبار الحكماء. جمال الدين القفطي، مطبعة السعادة، القاهرة، ١٣٢٦هـ.

٣- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، د. فؤاد معصوم، دار المدى، ١٩٩٨م.

٤- الإمتاع والمؤانسة، أبو حيان التوحيدى، صحصح و ضبطه احمد أمين وأحمد الزين، المكتبة العصرية، بيروت.

٥- بغية المرتاد، ابن تيمية. مجموعة الفتاوى. دار المعارف، مصر ١٩٦٧.

٦- تاريخ الإسلام السياسي والديني والثقافي والإجتماعي، د. حسن ابراهيم حسن، دار أحياء

التراث، العربي، ط٧، بيروت، ١٩٦٥م.